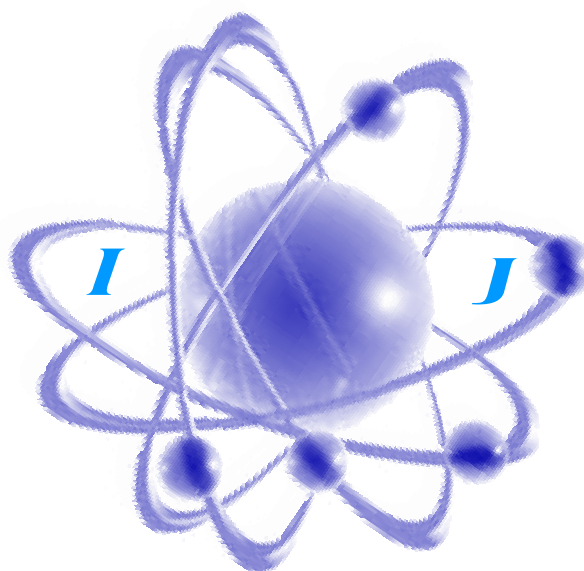

ISSN 2010-720X

ILIM HAMA JAMBIYAT

2016 (№3)

FAN VA JAMBIYAT

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ XALÍQ
BILIMLENDIRIW MINISTRLIGI**

**ÁJINIYAZ ATÍNDAĞÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK
PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTÍ**

ILIM hám JÁMIYET

Ilimiy-metodikaliq jurnal

**Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat
pedagogika instituti**

FAN va JAMIYAT

Ilmiy-uslubiy jurnali

**Нукусский государственный педагогический
институт имени Ажинияза**

НАУКА и ОБЩЕСТВО

Научно-методический журнал

**Nukus State Pedagogical Institute
named after Ajiniyaz**

SCIENCE and SOCIETY

Scientific-methodical journal

№3

2016

Shólkemlestiriwshi: Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Redkollegiya bashlıǵı: Q.Orazımbetov- NMPI rektori

Bas redaktor: K.Allambergenov - filologiya ilimleriniń doktorı, professor

REDKOLLEGIYA AǴZALARÍ

Abdinazimov Sh. — Filologiya ilimleriniń doktorı, professor
Abdullaeva Ya. — Tariyx ilimleriniń doktorı
Allamuratov B. — Biologiya ilimleriniń doktorı, professor
Alewov U. — Pedagogika ilimleriniń doktorı, professor
Ayimbetov M. — Filologiya ilimleriniń doktorı
Ayimbetov N. — Ekonomika ilimleriniń doktorı, professor
Bazarbaev J. — Filosofiya ilimleriniń doktorı, ÓZRIA akademigi
Xojaniyazov E. — Filologiya ilimleriniń kandidati, docent
Ísmaylov Q. — Fizika-matematika ilimleriniń doktorı, professor
Jalelov M. — Fizika-matematika ilimleriniń kandidati
Járimbetov Q. — Filologiya ilimleriniń doktorı, professor
Jumanov M. — Biologiya ilimleriniń kandidati, docent
Jumamuratov A. — Awıl xojalıǵı ilimleriniń doktorı
Kamalov A. — Fizika-matematika ilimleriniń doktorı
Qayıpbergenov B. — Texnika ilimleriniń doktorı

Qodirov Q. — Filologiya ilimleriniń kandidati, docent
Qochanov B. — Tariyx ilimleriniń doktorı, professor
Qochanov Q. — Filologiya ilimleriniń kandidati, professor
Qudaybergenov K. — Fizika-matematika ilimleriniń doktorı
Quramboev K. — Filologiya ilimleriniń doktorı, professor
Mambetullaev M. — Tariyx ilimleriniń doktorı
Mambetullaeva S. — Biologiya ilimleriniń doktorı
Matchanov A. — Biologiya ilimleriniń doktorı, professor
Matchanov S. — Pedagogika ilimleriniń doktorı, professor
Pazilov A. — Pedagogika ilimleriniń kandidati, docent
Paxratdinov Á. — Filologiya ilimleriniń doktorı, professor
Sarıbaev M. — Tariyx ilimleriniń doktorı
Tagaev M. — Texnika ilimleriniń doktorı
Umarov E. — Geografiya ilimleriniń doktorı
Yavidov B. — Fizika-matematika ilimleriniń doktorı

Juwaplı xatker: D.Dogarova

Korrekturani qarap shıqqan: Z.Xodjekeeva
Kompyuterde baspaǵa tayarlaǵan: N.Allamuratova

Náwbetshi redaktorlar: f.i.k. B.Qurbanbaeva,
R.Rzaeva, A. Qosbergenova

***Qaraqalpaqstan Respublikası Baspasóz
hám xabar agentligi tárepinen
dizimge alınıp, 2007-jılı 14-fevralda
01-043-sanlı guwalıq berilgen.***

***Ózbekstan Respublikası Joqarı Attestaciya
Komissiyası kollegiyasınıń 2013-jıl 30-
dekabrdegi 201/3-sanlı qararı menen
filologiya (qaraqalpaq tili, qaraqalpaq
ádebiyatı), pedagogika hám psixologiya
pánleri boyınsha ilim doktorı dárejesin alıw
ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolǵan
ilimiy jurnallar dizimine kirgizilgen.***

Өзбекстан Республикасының Ғарезсизлигине 25 жыл

ҒАРЕЗСИЗЛИК ЖЕМИСЛЕРИ ЯМАСА ЖОҚАРЫ РУҰХЫЙЛЫҚ ХӘМ ӨЗЛИГИМИЗДИ ТИКЛЕҰ МӘСЕЛЕЛЕРИ

Ж.Б.Базарбаев - академик

Әжсинияз атындағы Нәкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Халқымыз Өзбекстан Республикасы ғарезсизлигиниң 25 жыллық мерекесин мүнәсип белгилеўге ҳәр тәрәплеме таярла-
нып атырған пайытта ҳәр бир пуқара, ғарезсизлик бизге қандай
әхмийетли жетискенликлерди келтирди, бурын биз қандай
аўхалда едик, ҳазир қандай табысларға еристик деген сораўды
қойып көтеринкилик руўхта жасап атыр. Өйткени, биз жигирма
бес жыл ишинде дүнья жузи таң қалғандай экономикалық, соци-
аллық, сиясий табысларға еристик. Өзбекстан мәмлекети дүнья-
да өзиниң орнын ийелеп, дүньялық мәселелерди шешіуде алда
турып, ҳурметке ерисип, өзиниң жаңа тарийхын жаратпақта.
Халқымыздың турмысы бурынғыға салыстырғанда бир неше есе
жақсыланбақта. Елимиз абадан хәм пәраўан өмирге жол алды.
Усы қысқа ўақыт ишинде сиясий ғарезсизлигимизди қолға ал-
дық, өзимиздиң мәмлекетшилигимизге ийе болдық, ишки хәм
сыртқы сиясатымызды дүньяның мақуллаўына еристик, демо-
кратиялық ҳуқықый мәмлекет қурыўдың жолын белгиледик. Биз
барлық байлықларымызға өзимиз ийемиз, айдын келешегимизди
белгилеп алдық. Экономикамыздың өсиў пәтин көтердик. Ели-
мизде миллетлер аралық татыўлық, динлер аралық кеңпейиллик
катнаслар бекемленип, Өзбекстан бирден-бир ўатан деген уран
астында елимиздиң тыныш-татыў, аўызбиршиликте жасаўына
еристик. Бизиң ең үлкен тарийхый жетискенлигимиздиң тағы
бир ибратлы тәрәпи - 25 жыл ишинде халқымыздың сана-
сезимин оятып, келешекке исенимин күшейтип, руўхый дүнья-
мызды тикледик.

Адамзат тарийхында адам күш-қуўаты қайдан алынды деген
сораў әзелден киятырған мәселе болып, онда руўхыйлықтың
теңи-тайы жок әхмийетин жоқары бахалаған ҳурметли биринши
Президентимиз И.Каримов ҳәр сапары «Мәнәўият- инсан хәм
халықтың, жәмийет хәм мәмлекеттиң уллы байлығы. Мәнәўият-
сыз хеш қашан жеңис, табыс, мийрим-шәпәт, бахыт-саадат
болмайды» деп тастыйықлайды.

Бизиң усы муқаддес байлығымыз совет дәўириде жаўыз
күшлер тәрәпинен аяқ асты болды. Себеби, И.А.Каримовтың:
«Дүньядағы зорлыққа бейим жаўыз күшлер қайсы бир халық
яки мәмлекетти өзине бас ийдирип бойсындырмақшы, оның
байлықларын ийелемеқши болса, ең дәслеп оны қуралсызлан-
дырыўға, яғный оның ең уллы байлығы болған миллий қәди-
риятлары, тарийхы, мәнәўиятынан айырыўға урынады. Буның
тастықланыўын узақ хәм жақын өтмиштеги көп-көп мысал-
лардан анық корий мүмкин» дегенинде, буннан 25 жыл бурын
руўхый байлығымызға болған зорабанлықты есте тутқан еди.
Шынында да, советлер системасы, инсанияттың өмиринде оның
әхмийетин түсинип, өзине бағынышлы елатлардың руўхый бай-
лығын басып таслаў арқалы оның халқының аўызбиршилигин
бузып, қой аўзынан шөп алмайтуғын, не айтса да көне бере-
туғын аламанлар топарына айландырыўға умтылды.

Усындай катнас есабынан руўхый жақтан езилип, ийни
түсиўшиликке берилген адамлар хәмме нәрсеге бийпәруа бо-
лып қарады. Мәмлекетлик иске «базарға барсам нөтер, ыргалсам
күним өтер» деген принципте болды. Себеби, басшылықта бәр-
шени теңдей корий принципте иске асты. Хәмменин шашын бир
тарақ пенен алыў, билимли де, надан да, уста да, олак та -
хәммеси тең бахаланғанлықтан, адамлардың интасы раўажлан-
бады. Ақыллының, уқылының озып шығыўына жол қойылма-
ды. Нәтийжеде адамлар байлық не, жарлылық не екенлигин
билмей «қарным тойса, қурбан хайт» деп жасады. Солай етип,
бәршени теңдестиріў сиясаты хәммени теңдей хәм руўхый, хәм
материаллық жарлылыққа алып келди. Адамларда «Жарлық
деген жақсы екен, жатып ишер ас болса» деген психология
қәлиплести.

Елимизде көп инженерлер таярланды. Бирақ, олар өндири-
сти жақсылаўда айтарлықтай бир нәрсе ислей алмады. Мысалы,
алты қойдың терисинен таярланатуғын дубленка тонын ислеў
қолымыздан келмеді. Мектепке жүдә керек порды, Порлы
таўларымыз болса да, Белоруссиядан алып келдик. Буларды
ислеўге кирискенде жоқарыдан «тоқтат» деген буйрық болып
қолымыз суўый берди. Себеби, жоқары «Сәл шыдап тур,
жақында социализм қурып, коммунизмге өтеміз» деп алдап,
адамлардың динқесин қурытты. Мал сақлап не қылсаң, өзимиз
сүт-қатық пенен тәмийнлейміз. Ұй қаптағында баў-
бақшылықтың не кереги бар? Өзимиз хәммесин әкелеміз деп
адамларды сағымға талпындырды. Жаңадан қурылған сов-
хозлардағы кетектей жайлардың дөгеринде я бир дарақ, ямаса
бир бакша, болмаса бир мөңиреген малы көринбейтуғын, адам
қарағысыз шөлистанға ұқсайтуғын меканларда жасады. Сара-
танның ыссысында пахта атызларында ямаса көшелерде болып,
бирде-бир саялайтуғын дарақлар болмады. Ұйлердің босағасы-
на дейин пахта атызына айланды. Оның үстине жазда пахтаның
жапырағын тез түсириў ушын самолёт пенен дәрилеп, адамлар-

ды зәхәрдің астында қалдырыў үлкен трагедия еди. Бул жөнин-
де И.Юсупов:

**Пахтадан ақ алтын алыў қастында,
Зәхәр шаиқан самолёттың астында,
Баўыры аўырып ыңырып балалар,
Жолда өлип атқан тоғайлар қалар.** -

деп сүүретлегенде сол заманда буларға наразылық билдирген
айырым шахсты орынсыз жазалаулар күтетугынлығын айт-
пақшы болды. «Усы адам көбирек билип баратыр деп халық
ишинен шыққан озық ойлылар»ды «чеканкалаў» халықтың
кеўлин қабартты. Оның динин қуўдалады, тилин, әдебиятын,
мәдениетин коммунизм жолына бағдарлап өзлигинен шетлетти.
Миллети, салт-дәстүрлері аяққа басылып, оның орнына «совет
халқы» деген «тарийхый бириктиң» дәстүрлерин пайда етип,
миллетлердің менталитетин бузыўға тырысты.

Халқымызды бундай психологиялық хәм руўхый езиўден,
идеологиялық қысымнан қутқарған Өзбекстан Республикасы-
ның ғарезсизлиги болды. Себеби, Ғарезсизлик тийкарында
адамлардың санасына таза самаллардың епкини кирди. Олар
өзлериниң бурын ким болғанын түсинди. Халық ғарезсизликтин
шарапаты менен Өзбекстанның келешегине, жарқын жолына,
оның әдиллигине исенди.

Халықтың мәнәўиятын көтерип, өзлигин тиклеген еркин хәм
пәраўан турмысқа еристирген тунғыш Президентимиз
И.Каримовтың басшылығында халық руўхый жақтан көтерилди.
Биз тарийхта хеш кимнен кем болмағанбыз, еле де хеш кимнен
кем болмаймыз, деген Журтбасшымыздың уранына қосылды.

Ғарезсизликтин дәслепки жылларында-ақ адамлардың сана-
сын тәрбиялаўда Ел басшымыз тәрәпинен жарыққа шыққан
миллий идея, миллий идеология хәм жоқары мәнәўият өлшем-
лерин халқымыз шын жүректен қабыл етип, күнделики ислерде
басшылыққа алыўы-мәмлекетимиздин тарийхый жеңиси болды.
Елимиз ғарезсизлигиниң барлық табысларының тийкаргы дәре-
ги инсан саналығының көтерилюи, миллий идеяның дөре-
тиўшилик жемиси-руўхый дүньямыздың күшли жоқарылаўы-
ның нәтийжеси есапланады. Сондай-ақ, өткен әсирдің 80-
жылларынан басланған Арал дағдарысынан ийни түсип,
абыржыған қарақалпақ халқының кеўлин көтерип оны келешек-
ке исендирген И.Каримовтың даналық ис-хәрекетлері елдің
турақлылығын бекемлеуде хәм алға исеним менен умтылыўда
үлкен роль атқарды. Сол жыллары Қарақалпақстандағы эколо-
гиялық апатшылықты «тихий Чернобыль» деп атап, бул елди
СССРдың басқа аймақларына (мысалы, Уссурский үлкесине)
көширилсе пайдалы болады. Өйткени, XXI әсирдин басында ол
аймақта бирден-бир дени саў адам табылмайды деген қәуиплер
туўылды. Буган ғәзәппенген уллы шайырымыз И.Юсупов 1998-
жылы жазған «Бул жер еле зор болады» деген қосығында:

**Қәуетер бар Қарақалпақлар,
Көп ұзамай көшер деген,
Оқығым бир газетадан,
Ғамқоршымыз көп-аў, тоба
Айтыўынша, көшсек буннан,
Жаңа қоныс жаққа қарай,**

**Аралға суў апарғаннан,
Анағұрлым арзан екен,
Еринбестен есапталып,
Буган қалай шек қоясан,
Шотын қолдан жулып алып,
Хәссений бир деп қоясаң...**

деп жүргенде И.Каримов халқымызды бул қәуетерден қутқарып,
Арал бойы халықларының келешегі айдын екенлигине
исендирди. Ол 1998-жылы Мойнақ районуна келип, халықты
келешегине исендирип, адамлардың санасына үлкен өзгерис
киргизди. Оның мийримли хәм адамыйлық катнасықларының
халыққа жаққанлығынан оны қарақалпақлар өз перзенти деп
есаплады.

Буннан кейин Арал мәселелері бойынша И.Каримовтың
пидайлығы оның 2010 - жылы БМШ ның жоқары минберинен
турып Арал мәселелерине дүнья жүзиниң дыққатын тағы бир
мәрте қаратыўы хәм БМШ бас секретары Пан Ги Мун менен
Қарақалпақстанға, Мойнаққа келиўи тарийхый ўақыя хәм
мәмлекетлик ғамқорлық еди.

Биринши Президентимиздин «БМШ ның минберинде турып
Арал мәселеси хақында сөйлегенимде, Сизлер-қарақалпақлар
мениң көз алдымда турдыңыз, Сизлерди еслем, себеби, Арал
ушын гүрес-Қарақалпақстан ушын гүрес. Керек болса, ол ушын
жанымды беріўге таярман» деген сөзиниң қүдиретли күши
халықтың руўхын көтерип, үлкен дөретіўшилик ислерге атлан-
дырды. Нәтийжеде, халқымыз хәзирги дәўирде Арал кризис-
ниң тасирине кеўил аўдармай, ўатанымыздың гүлленіўи ушын
бир сапта турып үлкен табысларға ериспекте. Буның мысалы
қала хәм аўыллар келбетинин өзгеріуи, оларда хәзирги заман
талаптарына жуўап беретугын инфраструктураның пайда бо-
лыўы, елимиздеги мүлик ийелериниң табыслары десек дурыс
болады.

Сондай-ақ, Өзбекстанның жақын жыллар ишинде дүньяда экономикалық «жолбарыс»қа айланыуы, халық абаданлығы, елимизден бұрын көрилмеген дәрежеде спорт бойынша дүнья чемпионларының шығыуы буның айқын дәлили.

Биринши Президентимиздің елимизди жоқары мәнаўиятка шақыруы - миллий идеяның әхмийетининң көтерилиўине, руўхый дүньямыздың қудиретли күшке айланыуына алып келди. Натийжеде, Ислам Каримов айтқан «Жоқары мәнаўиятка ийе болған жәмийет, мәмлекет, инсан хеш кимге бағынышлы болмайды. Өзиниң ким екенлигин толық түсинген, хеш кимнен

кем емеслигин билген халықтың келешегі жарқын» деген идея әмелге асып, мәмлекетимиз дүнья жәмийетшилигинен мүнәсип орын алды хәм өз тәғдирин өз қолы менен дүзип, жайнап-жасап бармақта.

Демек, елимиздеги 25 жыл ишиндеги ұллы табыслар, жетискенликлер Биринши Президентимиз бас болған миллий идеяның күши, жоқары мәнаўияттың әжайып көриниси болып, олар келешекте Өзбекстанның раўажланған елдердиң қатарына қосылыуының гиреўи, пәраўан, еркин турмысының тийкары болып есапланады.

ҒӘРЭСИЗЛИК ДӘҮИРИ ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТЫ РАҰАЖЛАНЫҰЫНЫҢ БАСЛЫ БАҒДАРЛАРЫ

К.Алламбергенов - филология илимлериниң докторы, профессор

Әжинияз атындағы Нәкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: мустакиллик ва бадий адабиёт, сиёсий-ижтимоий, маънавий, иктисодий турмушимиздаги ўзгаришлар, ман қилинған мавзуларнинг ёритилиши, миллий мустакиллик гоьлари, қарақалпақ-эпик поэзияси асосий йўналишлари, насл ва драматургия жанрлари, шакл ва бадий изланишлар.

Ключевые слова: независимость и художественная литература, социально-политический, изменения в духовной и экономической жизни, освещение запрещённых тем, идеи национальной независимости, основные направления каракалпакской лиро-эпической поэзии, жанры, прозы и драматургии, форма и художественные изыскания

Key words: independence and a bells-letter style, social-political, changes in spiritual and economical life, writing interdicted themes, ideas of national independence, main trends of Karakalpak lyro-epic poetry, genres of prose and study of drama, form, artistic searches.

XX әсирдиң 90-жылларының басында бұрынғы СССР деп аталмыш мәмлекетлик дүзим аймағында хәтте, пүткил дүньяда үлкен сиясий өзгерислер жүз берди. Социализмниң жер жүзиллик системасы ыдырап, оның хақыйкый хәм түпкиликли ўатаны болған СССР да өзін-өзи таркатыу жөнелисин биротала жуўмақлады. Енди баяғы буйрықпазлық, ҳәкмишилик басқаруў усыллары, улымуға алғанда, коммунистлик идеология өмир сүриў мүмкиншиликлерине ийе бола алмай қалды. Оның орнына пүткил дүньяда демократиялық жөнелислер ең жайып, миллетлердиң өзін-өзи таныуы, инсан ҳуқықы, көп партиялық, пикирлер еркинлиги, президентлик басқаруў, мәмлекетлик ғәрезсизлик, бийғәрез мәмлекетлердиң дослық аўқамы, базар қатнасықлары усаған жана кубылыслар күннен-күнге ҳәйиж алып раўажлана баслады.

Бул жағдайлардың бәри Өзбекстан Республикасының, оның қурамындағы Қарақалпақстанның да өз алдына ғәрезсиз мәмлекет болып бөлинип шығыуына алып келди. Солай етип, 1991-жылы 1-сентябрьде Өзбекстан өз алдына ғәрезсиз мәмлекет деп дағазаланды. Ғәрезсизлик Өзбекстанның дүньяның көплеген еллери менен дипломатиялық байланыслар дүзюўине, БМШКА, басқа да халықаралық экономикалық, сиясий-социаллық, әскерий шөлкемлерге ағза болыуына, сырт ел инвестициясын енгизиў арқалы дүньядағы раўажланған мәмлекетлер менен экономикалық байланыслар дүзиўге, солай етип, адамгершиликке тийкарланған ҳуқыкий-демократиялық, пукаралық жәмийетин қуруўға кең мүмкиншиликлер ашып берди.

Сиясий-жәмийетлик, экономикалық турмысымыздағы бул өзгерислер бизиң руўхый-мәдени өмиримизге де сезилерлик дәрежеде тәсир жасады. Әсиресе, ең тәсиршең тараў болған әдебият-мәдениет сияқлы идеологиялық салалар үлкен өзгерислерге ушырады. Әдебият идеялық мазмұны жағынан миллий ғәрезсизлик идеялары руўхында жаңаланыўға қарай бағыт ала баслады. Бир сөз бенен айтқанда, әдебият, көркем өнер идеологияластыруў, сиясатқа бағындыруў иллетлеринен биротала тазартылды, енди ол бұрынғыдай бир партияға, яки болмаса белгили бир классқа хызмет етиўши емес, ал пүткил халықтың, пүткил инсанияттың мәплери ушын толғанатуғын, еркин метод тийкарында шығармалар дөрететуғын, пүткил инсанийлық адамгершилик мәселелерине үн қосатуғын, хақыйкый демократиялық принциптерге тийкарланған миллий ғәрезсизлик идеяларын жырлаушы бийғәрез ўатанның бийғәрез әдебиятына айлануы жолына қарай бет бурды.

Қарақалпақ жазыушылары ғәрезсизликтинң биринши күнлеринен баслап қадаған етип тасланған темаларды халыққа көркем етип ашып берий мәселесине батыл қол ура баслады, әдебиятта, көркем публицистикада тоталитар жәмийет тусында «халық душпаны» сыпатында жазықсыз қамалып кеткен, яки ўатанын илажсыз тәрк етип, басқа жұртларға бас паналауға мәжбүр болған, бирақ, халық, миллет мәпи ушын жан пидә қылған адамлар тәғдири хаққында дәслепки шығармалар пайда болды. Гейпара шығармаларда халық тарийхына жанаша көз жуўыртыу бағыты айқын сезилип турды. Заманағой темада пайда болған шығармаларда да жаңа дәуирдинң епкини мәлим дәрежеде көринис тапты.

Бул жаңаланыў дәуириниң әдебияты дөгерегинде өз ўақтында хәм хәзир де қызғын дискуссиялар хәм көзқараслар билдирилмекте. Биринши Президентимиз И.А.Қаримов өзиниң Өзбекстан жазыушыларына билдирген «Әдебиятқа итибар – мәнаўиятка, келешекке итибар» деп аталған пикир, усынысларында «Тоталитар дүзим дәуиринде хуждан азабын ким көбирек тартқан десе, мен удайи бул өмирдинң мазмун-мағанасы, инсанның қәдир-қымбаты, ел-жұрт тәғдири хаққында қайғырып жасайтуғын адамлар хәм олардың алдыңғы қатарында болған дөретиўшилик ийелери деп айтқан болар едим» деген еди.

Хақыйкатында да, өз дәуиринин аўыр жаракатларын хәм халықтың шеккен зәхметлерин бириншилерден болып өзине қабыл еткен жанкүйер жазыушы-шайырларымыз дәуирдинң ашыы хақыйкатлығын әдебияттың орайында туратуғын қахарман проблемасына сиңдирип жиберди. Солай етип, көркем әдебият, соның ишинде лирика бириншилерден болып өзиниң бас мақсети – ел-

жұрт дәрти менен жасап атырған инсанның хақыйкый кәмил образын жаратыўға киришти.

Өткен әсирдинң 80-жылларының ақыры 90-жылларында қарақалпақ лирикасы да биз жоқарыда сөз еткен дәуирдин машқалаларына терең араласып, «ашшы толғақ»ты басынан кеширди хәм хақ сөзди айта алатуғын лирикалық қахарманларды «дүньяға келтирди». Шайырлардың шығармаларында халықтың социаллық турмысын тез хәм дәл жеткерип берийде лириканың ең жаўынгер жанры деп есапланған публицистикалық лирика өзиниң өмир хәдийселерине хәзир жуўаплылығы хәм қолайлығы менен көзге түшти. Натийжеде бул дәуирдеги лирикада публицистикалық сыпат күшейди, күнделикли турмыстың ашыы хақыйкатлықларын сәулендириў тенденциясы тереңлесті. Бул кубылыс бир тутас қарақалпақ поэзиясында, соның ишинде усы дәуир поэзиясында жетекшиликти өз қолына алған И.Юсуповтың дөретиўшилигинде де айқын көрине баслады.

Шайыр шығармаларында миллий ояныў дәуири идеялары көбирек лирикалық қахарманның жәмийеттеги этикалық хәм мораллық-психологиялық климатқа көзқарасы формасында бериледи. Бунда өткен дәуирдинң инсан психологиясына тийгизген унамсыз тәсирлер, этикалық дүньясында қалдырған қыңыр-кыйсық излери, адамлардағы әдеп-икрамлылық нормаларының турпайи түрде бузылуы жағдайларына лирикалық «мен»ниң белсенди мүнәсибетин көрсетиўде көбирек лирико-публицистикалық усыллардан пайдаланыўдың үстин болып барыуы, турмыс хақыйкатлығын көркем шынлыққа айландырууда трагик картиналарға, документаллыққа мүрәжәт етиўдин күшейгенлиги байқалады.

И.Юсуповтың публицистикалық лирикадағы бул лирик қахарман образын жаратыў дәстүри усы жылларда оның избасарлары болған К.Қаримов, Х.Дәулетназаров, Ш.Аяповлардың лирикалық хәм эпикалық поэзиясында өзинше айрықша бир поэтикалық усылларда шеберлик пенен даўам еттирилди. Буның айқын мысалы сыпатында К.Қаримовтың «Аралдан келдим» топلامындағы публицистикалық қосықлары менен «Жарадар сақуралар» поэмасының Х.Дәулетназаровтың «Кимлигинди яд ет!», «Халық халықтығын етпек керек», «Мениң жүрегимде жанбакта заман», «Ғәрип-Ашық, Шахсәнемлер қаяқта?», сияқлы бир қатар қосықлары менен «Ийесиз жұрт» поэмасының, Ш.Аяповтың «Жан халаты» поэмасының руўхына сер салыўдың өзи жеткиликли.

Ғәрезсизликтинң руўхый дүньямызға, миллий-эстетикалық санамызға тийгизген тәсирин соңғы он жыллықлардағы хаял-қыз жазыушылар дөретиўшилигиндеги өсиўшиликтен де көрийге болады. Мысалы, ғәрезсизликтен алдыңғы жылларда хаял-қыз жазыушылар дегенде Б.Бекниязова, Г.Есемуратова, Г.Шамуратова деп бир-еки исимди зорға таўып айтар едик. Ғәрезсизлик жылларында болса хаял-қыз жазыушыларымыздың үлкен руўхый күшке айланғаны хеш кимге сыр емес. Буның бир айқын мысалы сыпатында көркем әдебият майданында пидәкерлик пенен мийнет етип киятырған Гулайша Есемуратова, Сарыгүл Бахадирова, Гулистан Матякупова, Нәбийра Төрешова, Бийбайша Аймухамедова, Дәулетбийке Шерниязова, Гулайым Турсынова, Пәтийма Мырзабаева, Минайхан Жуманазарова, Гулистан Дәулетова, Гулнара Нурпесесова, Гулнара Ибрагимова, Бийбижаир Нурназарова, Шәригүл Пайзуллаева, Алтынгул Өтенизова усаған хаял-қыз жазыушыларымызды атап өтийимиз мүмкин.

Биринши Президентимиз И.А.Қаримовтың «Ең ұллы мәртлик мәнаўий мәртлик» деп атап көрсеткениндей, бул хаял-қыз жазыушыларымыз, хақыйкатында да, ұллы мәртлик майданында пидәйи дөретиўшилик мийнет етип атырған әжайып инсанлар. Олардың мәртлиги, әлбетте, жай бирден көзге тасланбайды. Оны көз бенен көрип емес, жүрек пенен сезинип билиў керек. Бул ушын олардың руўхыатының айнасы болған көркем дөретпелериниң «жүрек липилине» қулақ түрген мақсетке муўапық келеди. Бул орында биз биринши гезекте ғәрезсизлик жылларында пидәкерлик пенен мийнет етип атырған бир дүркин хаял-қыз жазыушыларымыздың ишинде Гулистан Матякупова, Нәбийра Төрешова, Пәтийма Мырзабаева, Минайхан Жуманазарова, Гулистан Дәулетова хәм

Гүлнара Нурлеспесовалардың дәретіушілігін тилге алған болар едик. Себеби, бул хаял-қыз шайырларымыздың дәретіушілігінде пәклик хәм мәртлик ығрақлары басқаларға қарағанда да айрықша бир көтеріңки хаўаз бенен жырланатуғыны айқын көзге тасланып турады. Хақықатында да, бул хаял-қыз шайырларымыздың поэзиясында туылған жер тәғдири ушын тек гана жалған көтеріңки пафостағы патриотизм емес, ал шын мәнісіндегі хақ кеўиллилик пенен билдирілген ой-пикир жүритіулер, миллетимиздің бүгінгі хәм ертеңгі өмирин терең бахалаушылық, сол ой-сезімлердің әмелге асуы жолындағы лирик қахарманлардың хақықый мәртлігі менен пәклігі хәм садықлығы, батырлығы бирден-ақ көзге тасланады. Олардың барлығы да ең алды менен халқымыздың Тумарис, Гүлайым, Қумар, Хұрлимандай батыр хәм мәрт аналарының жолына садықлығын билдирип, оларды дауам еткісі келеди, ал олардың поэзия майданындағы батылығы менен ашық кеўиллигі, өткірлігінің өзі усы мәртлікті тастыйықлап, дәлиллеп турғандай сезіледі. Сонлықтан, бул қызларымыздың поэзиясындағы мәртлікті олардың лирик қахарманларының қолларына туу көтеріп, хәр қыйлы қарама-қарсылықтарға қарсы жең түринип қарсы гүресіу сыяқлы жалаң түсиниклер менен емес, ал идеялық-эстетикалық, поэтикалық шеберлік концепциясынан дурыс хәм тереңнен бахалап түсиніуиміз зәрур.

Бул орында айрықша Гүлистан Матякупованың көркем публицистикасы хәм публицистикалық поэзиясының орны гиреулі болды. Ол өзинің «Жайхун жағасында өскен байтерек», «Дарьяға сүңгіп баратырған қуяш», «Излегенлерім», «Айбалдақ», «Мухаббат журты», «Қайтпақ ушын кетпектемен», «Уйғониш нашидаси» сыяқлы қатар публицистикалық хәм поэтикалық топламлары менен нәзик дидли сезимтал шайыр, уақыт нәпесине уақытында дәл жууап бере алатуғын зәбердес публицист жазыушы сыпатында көпшиликке кеңнен таныс. Ғәрезсизлик дәуіринің жемиси болған бул шығармалар өзинің терең мазмұны хәм жоқары көркемлігі менен Гүлистанды тез уақыт ишінде Ғәрезсизлик жыршысы сыпатында халыққа кеңнен танытып, «Қарақалпақстан халық шайыры» атағы менен «Пидәкерлик» орденін алыу бахтына миясар етті. Себеби, оның бул шығармаларында ғәрезсизлик жылларында пайда болған уллы руўхый ояныу епкинлері: азат хәм абат ұатан дүзиу, пәрауан турмыс курыу куўанышы менен жаңаланыу хәм дәретіушіліктің кең қамраулы мәрдаңа адымлары сонындай жағымлы хәм гөзал хаўазларда барынша жар урып турды. Гүлистан бул лирикалық, публицистикалық шығармаларында тек Ғәрезсизлик жаршысы хәм жыршысы сыпатында көзге тасланып қоймастан, Ана журтын, гөзал ұатанын шын берилип сүйген хақықый ұатансүйер кәміл инсан, лирик қахарман сыпатында да сүўретленеди. Сонлықтан да, Г.Матякупова өзинің лирикалық хәм эпикалық поэзиясында сәулендирген ғәрезсизлик түсинигін ұатан түсинигінің символы сыпатында сезинди, бул еки түсиникти бир-биринен бөлип алып қарамады. Мәселен, «Майсалар» қосығында автор ерте бәхәрде тебендей шанышылып өсип шығатуғын майса шөп образы арқалы ұатанға болған меҳир-мухаббатты былайынша сүўретлейди хәм бул нәрсе туўған жерге сүйспеншилик мәселесінде ана тәбияттың инсан ушын үлгі тутарлық тәрептерін бизге ескертип атырғандай түйіледі:

Яна ўсиб чикар майсалар,

Бир кисим тупрокни охиста кучиб.

Мине, көрип отырғанымыздай, бул поэтикалық қатарлар хәм онда сүўретленген майсалардың ана жердің бир қысым топырағын кушақлап өсип шығуы – бул лирикалық қахарманың ұатанға болған сүйспеншилик сезімлерінің поэтикалық образлар арқалы берилиуі қандай сулыу хәм күшлі шыққан?! Бул көркем образлар айырым шайырлардың қосықларындағы ушырасып туратуғын: «Ұатаным, мен сені сүйемен!», «Сен ушын жанымды беремен» деген сыяқлы кулақларды шаршатқан жалаңаш, стандарт пикирлеринен анағұрлым дәрежеде жоқары турады. Я болмаса оның «Кекса гужум» қосығын алып қарайық. Онда тереңге сүңгіген бекем тамырлары менен сууық топыраққа тәзім беріп өсип турған бир кексе гужим тереңінің сабырлылығы, өсип турған жеріне садықлығы, көхәрли қыстың сууық күнлеріне де шыдам беріп беріп бүкпей тик халында туруы, қала берсе, узын шақаларының қартайған гүжimdi таслап кетпей, оны қорғашлап туруы – булардың бәри биринші нәубетте инсанның өз ұатанына, тууылып өскен алтын топырағына садықлығының символы емес пе?!

Ғәрезсизлик бағыш еткен ел-жұрт хақындағы усындай сезімлер, ұатанға болған сап мухаббат, ондағы миллеттер аралық татыулық, динлер аралық бауыры кеңдик, дослық-туысқанлық темалары Қ.Жуманиязовтың «Ғәрезсиз өмірдің дәураны келди», М.Қарабаевтың «Байрам келди», Т.Қабуловтың «Бәрекелла, заманым», «Қарақалпақстан-әжайып дияр», Ш.Аяповтың «Ұатан», Х.Айымбетовтың «Өзбекстан», Ә.Әжиязовтың «Өзбекстан-ұатаным менін», Н.Әметовтың «Әзиз ұатанымсаң, Өзбекстан» қосықларында да өзинің хақықый көркем сәуленіуін тапты.

Әлбетте, бул қосықлардың айырымлары бәлент-пәруаз шақырықлардан да қуры алақан емес еді. Лекин, бул шақырықлар шын кеўилдің шақырығы-Ғәрезсизліктің кәдірине жетиу хақындағы шақырықлар еді. Сол ушын да олар бүгінгі күнді кешегі искенжели тоталитар дәуірдің уақыялары менен

салыстырып жырлауды да хеш ядтан шығармады. Ғәрезсизлік басып өткен бул қыйын хәм даңқлы жолды көрнекли хәм сүйикли шайырымыз Ибраһым Юсупов өзинің «Мустақыллық майданынан өткенде» деген қосығында айрықша бир көтеріңкилік руўхта публицистикалық жобада көркем сәулендирип берди. Қосықта шайыр ғәрезсизлік ушын жанын пида еткен халық қахарманларының аянышлы тәғдирін сөз етиу менен бирге, ғәрезсизлікке ерискен өзбек-қарақалпақ халықтарының дослық, туысқанлық қатнастарының мәңгілік, олар тандап алған жолдың айдын, саррас екенлігіне, бул жолда еки туысқан халықтың бәрхама бирге болатуғынлығына, солай етип, азат хәм абат ұатан қушағында биргелікте өмір кеширетуғынлығына үлкен исеним билдиреди:

Өзбекстан - Кунишығыстың Шолпаны,
Көп қыйын жоллардан өтерсең асып,
Бинят болып азат инсан арманы,
Жаныңды жақтырттар ығбал қуяшы.
Қутлы қәдемиңе «Хасанат!» дийип,
Қану-қардаш болып қол беріп қолға,
Қара қалпағымды шалқайта кийип,
Жаныңда барарман бул уллы жолда!

Улыұма, бул дәуірде ғәрезсизлік темасы әдебияттың барлық жанрларында бир тутас сәуленіуі таба баслады. Атап айтсақ, проза тарауында Т.Қайыпбергеновтың «Кеўилимнің қамусы», «Қарақалпақпан. Тәуекелшімен», «О дүньядағы атама хатлар», Ә.Пахратдиновтың «Сөйленбеген тарихы», «Шейитлер тәғдири», «Өткен әсир әуладлары», К.Алламбергеновтың «Дарья тартылған жыллар», А.Әбдиевтің «Жин-жыпырлар уясы», С.Исмайыловтың «Жүрек галактикасы» романдары, Г.Есемуратованың «Бир шаңарақ уақыясы», «Қызым, саған айтаман», «Дүўдендегі дәптер», М.Нысановтың «Жат журттағы жети күн», А.Султановтың «Өмір өткелі», Ә.Өтеуліевтің «Гензидиң жини», Б.Ерназаровтың «Таң атқанда» повестері, Б.Бекмуратовтың «Айтек пенен Сейтек уақыялары» сатира-юморлық гүрриңдер топламы, Х.Сейтовтың «Өмір соқпақлары», Т.Алламбергеновтың «Заман гәрдиши» мемуарлық дәретпелері, лирика хәм поэмашылықта Б.Қайыпназаровтың «Таң гүлі» қосықтар топламы, И.Юсуповтың «Мәмелек ой», «Ұатан топырағы» поэмалары менен «Беглигинди бузба сен» топламына енгізілген қосықтары, К.Рахмановтың «Ұатан тугысы» қосықтар топламы, Ж.Избаскановтың «Қамал» драмалық поэмасы, Ш.Аяповтың «Жан халаты» поэмасы менен «Тәбият хәм тәғдир» балладасы, С.Ибрагимовтың «Таңдамалы қосықтары» Б.Генжемуратовтың «Моғихан сөзі, яки Қытай жипегіне жазылған битик» тарихый поэмасы, Г.Матякупова, Н.Төрешова, П.Мырзабаева, М.Жуманазарова, Г.Нурлеспесова, Г.Дәулетовалардың қосықтары, драматургияда Т.Қайыпбергеновтың «Айдос баба» («Мың тиллаға тигилген гелле») трагедиясы, «Сахра бүлбили» драмасы, К.Рахмановтың «Ынжықтың мухаббаты» комедиясы, Б.Баймурзаевтың «Бәддиуа», «Пәлектин гәрдиши», А.Султановтың «Нахактан төгілген қан» драмасы, М.Нысановтың «Еки дүньяның әуеріген», С.Жумагуловтың «Адамлар неге бузылған?», «Күйеуінди беріп тур», «Экстрасенс» комедиялары усындай ғәрезсизлік руўхында терең идеялық мазмұнға ийе көркемлігі қуны шығармалар болды.

Жаңа уақыт нәпеси әдебиятка жаңа тема, жаңа қахарманлар образын алып киргенидей, жаңа жанрлық формаларды да енгізди. Ауыл хожалығындағы фермерлердің, турмыстың барлық тарауларындағы исбилерменлердің, жәмийетлик қурылыста ғәрезсизлік ушын гүрескен мәмлекетлик искерлердің, тоталитар жәмийет қурбанларының жаңа образлары, типтері пайда болды. Мысалы, бул дәуір поэзиясында урыс хәм оның ақыбеттері темасына бағышлап Б.Қайыпназаров «Алтын жүзик», И.Юсупов байлық, мал-дүнья, даңқ, абырой, хамал қууып, инсаныйлық жолынан адасқан адамдар тәғдирін сөз етеуінің «Мәмелек ой», уақытында «жамай жауы» беріп жазықсыз куўдаланып, жат елдерге шығынып кеткен ұатанласларымыз тәғдирін көрсетиуге арналған «Ұатан топырағы», Ж.Избасканов туылған жер, Ұатан азатлығы ушын жанын пиде еткен қахарманлық хақында «Қамал», Б.Генжемуратов өтмиштегі ата-бабаларымыздың ғәрезсиз түрк мәмлекетін дүзиу ушын алып барған гүреслеріне бағышлап «Мөдихан сөзі, яки Қытай жипегіне жазылған битик», Н.Төрешова тунғыш мухаббат темасында «Перийзат», Ш.Аяпов туылған жер тәбияты хәм оның хәзиргі экологиялық халаты хақында «Жан халаты» поэмаларын, Ә.Өтепбергенов адамгершілік, ар-хұждан, илөхият мәселесі хақында «Алланды ұмытпа» дэстанын дөретті. Усылардың ишінде Ж.Избасканов поэмасы драмалық формада жазылса, Н.Төрешова лирикалық, Ш.Аяпов публицистикалық, Б.Генжемуратов тарихый формаларды талғаған.

Усындай тематикалық, жанрлық, формалық жаңаланыулар, көркемлік изленислер прозада да айқын көзге таслана баслады. Атап айтсақ, ғәрезсизлік дәуірінің дәслепки он жылылығында қарақалпақ прозасында Т.Қайыпбергеновтың «Қамуснама», «О дүньядағы атама хатлар» шығармалары, «Қарақалпақпан. Тәуекелшімен» роман-повестері, Ж.Аймурзаевтың «Қара бултлар» повести, Ш.Сейтовтың «Жаман шығанақтағы «Ақтұба» романы, Ә.Пахратдиновтың «Сөйленбеген тарихы», «Шейитлер тәғдири» романдары, А.Султановтың «Дөхмет» атлы кино-романы, Қ.Мәтмуратовтың «Тербенбес», К.Алламбергеновтың «Дарья тартылған жыллар», Ж.Муратбаевтың «Дығырық» романдары, А.Халмуратовтың «Тәғдирлес» повести менен «Жәңнет бағы романы», С.Исмайыловтың «Жүрек галактикасы» романы менен «Пайғамбар хәм шайтанлар» повести, Х.Айымбетовтың «Қара буўра», А.Әбдиевтің

«Жын-жыпырлар уясы» романлары, Г.Есемуратованың «Мың да бір кеширим», «Дүйендегі дәптер», «Бір шаңарақ ұақысы» повестері, К.Мәмбетовтың «Түркістан» романы менен «Мұхаббат хәм әжел» повести, Х.Хамидовтың «Ушқын» романы менен «Студент қыз» повести, М.Тәуірмуратовтың «Ақ түннің көлеңкесі», М.Нысановтың «Жат жұрттағы жеті күн» повестері, «Адам күлдиргені үшін» юморлық эссесі, А.Сұлтановтың «Өмір өткелі», Х.Өтемурағановтың «Қылқалы ауылы», Д.Есебаевтың «Аққан жұлдыздың алыс шугласы» повестері, Қ.Жуманиязовтың балаларға арналған «Тайыншақлы екі бала», Ә.Халмуратовтың «Қара тауық» повесть хәм гүрриндері, Ө.Өтеулиевтің «Адамларға сырлас болсаң» очерк, публицистика хәм гүрриндер топламы, «Тениздің жини» повести сыяқлы бір неше онлаған прозалық шығармалары, ал соңғы он жылдықтарда болса, К.Қаримовтың «Аға бий», «Уллы даш бөрилери», «Ақ қапшық», Ш.Уснатдиновтың «Дәу кемпир», «Соңғы аңшы», «Шайырдың жаслығы», М.Нысановтың «Ақшағұл», «Ақырет уйқысы» повесть, романлары пайда болды. Аты аталған шығармалардың ишінде Ж.Аймурзаевтың «Қара бутлар», Ә.Пахратдиновтың «Шейтлер тәғдири», «Сөйленбеген тарихы» романлары менен Г.Есемуратованың «Бір шаңарақ ұақысы», «Өнерген сүренлер» повестері, К.Қаримовтың «Уллы даш бөрилери» романы тикелей ғәрезсизлик темасына бағыш етип жазылды. Ал, Т.Қайыпбергенов, К.Мәмбетов, Ш.Уснатдинов, К.Алламбергенов, Ө.Өтеулиев, М.Нысанов, Қ.Жуманиязов, Ж.Муратбаевлардың прозасы ғәрезсизлик темасына тикелей арналмағаны менен, бул шығармалар идеялық-көркемлик дәрежесі бойынша миллий ғәрезсизлик идеологиясы талаптарына жуауа беретугын жоқары көркемликтегі кунлы дәрәтпелер еди.

Ғәрезсизлик жылларында әдебиеттануы илими менен әдебий сында да үлкен жаңаланулар жүз берди. Ең баслысы-көркем әдебиет, мәдениет мийраслар сиясатластыруы иллетинен кутылып, оларды бақалаудағы класслық, партиялық көзқараслар күн тәртібинен алынып тасланды. Соның нәтижесинде болса керек, ауыз еки көркем әдебиет пенен жазба әдебиет тарихында орны гирейли көп ғана тарихый тулғалар менен олардың әжайып мийраслары бүгінгі күнде өзине ылайық хәкғөй бахасын тауып, халық арасында қайта жаңғырмақта. Буның айқын мысалы сыпатында пүткіл адамзат дүныасының бийбаха байлығы болған Имам ал Бухорий, Имам ат Термизий, Шайх Нажматдин Кубра, Бахәуатдин Накшбандий, Ахмад Ферғаный, Ахмад Йссаый мийраслары менен исимлериниң қайта тикленуін атап өтсек болады.

Бул мысалларды «Алпамыс» дәстанының 1000 жыллығының белгилениуі, Шолпан, Фитрат, Усман Насыр сыяқлы сөз зергерлериниң дәрәтпелериниң әдебиеттар тарихынан қайтадан орын алыуы фактлері менен толықтыратуғын болсақ, әбетте, ғәрезсизликтин миллий қәдіриятларымыз бенен ауыз-еки, жазба әдебий мийрасларымызды көздің қарашығындай етип сақлауға хәм оны терең үйренуіге кең мүмкиншиликлер ашып бергенлиги дауысyz.

Усындай миллий қәдіриятлар менен бийбаха әдебий-мәдени мийрасларды миллий ғәрезсизлик идеясы көз-қарасынан үйренуі фольклор таныушыларымыз бенен әдебиет изертлеушілериниң де нәзеринен шетте қалмады. Әдебиеттануы илиминде де мәдени мийрасларды жәриялау, айырымларын қайтадан бақалау, XX әсирдин 20-жылларына дейингі қарақалпақ шайырларының шығармаларын жаңаша пикирлеу, 20-30-жыллардағы әдебиет тарихын қайта қарау, қарақалпақ әдебиаты тарихын оқытуы жаңадан бағдарластыруы усаған унамлы кубылыслар жүз берди. Атап айтсақ, 20-30-жыллардағы әдебиатымыз тарихындағы Аяпберген, Аббаз, Сейфулғәбит, Қазы Мәулик, И.Фазылов дәрәтпешилигине байланыслы Ә.Пахратдинов пенен Қ.Байниязовтың бір қатар машқалалық мақалалары жарық көрди. Бердақтың «Хорезм» дәстанының авторлығы мәселесиндегі тартыслар да өз уақтында әдебиаты қайта пикирлеудин әжайып үлгиси болып хызмет етти. Хәтте, белгили әдебиет тарихшысы И.Т.Сағыйтов «Хорезм-Бердақтың елеули шығармасы» деген

Әдебиетлар

1. Аллаамбергенов К. Бийғәрез еркин хәуазлар. // «Өмиүдәрә», 2011, № 2,3,4.
2. Базарбаев Ж. Өзликти аңлау - мәнәуият өзегі. -Нөкис: «Илим», 2016.
3. Оразымбетов Қ. Ғәрезсизлик дәуири қарақалпақ әдебиаты. / «Қарақалпақ әдебиаты». Сентябрь-октябрь 2014-жыл, № 9-10 (45-46).
4. Пахратдинов Ә., Аллаамбергенов К., Бекбергенова М. XX әсир қарақалпақ әдебиаты тарихы. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 2011.

РЕЗЮМЕ

Мақола мустақиллик даври қоракалпок адабиетининг ривожланиши масалаларига бағишланған бұлиб, унда давр адабиеті, мустақиллик даврида юз берған сиесий-ижтимоий, маданий-мәрифий ұзғаришлар фонида барча жанрларни қамраған ҳолда мажмуавий таҳлил этилди. Ривожланишнинг бош йўналишлари, унда юз берған жанрий, шаклий ўзғаришлар, бадий усуллар еркин мисолларда кўрсатиб берилған. Шу асосда қоракалпок адабиетидеги тараққиётнинг бош йўналишларини белгилә болиниб, эркин ривожланиш йўлига чиқди, мустақил ватанининг миллий адабиетига айланди, деган хулосаға келинди.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается изучению путей развития каракалпакской литературы в период независимости. Анализируется многие жанры литературы периода независимости на фоне общественно-политических, экономических, культурных и духовных изменений, а также основные направления развития, изменения в жанре и форме. Автор статьи делает вывод о том, что каракалпакская литература периода независимости имеет свои основные направления, идёт по пути свободного развития и превратилась в независимую национальную литературу.

SUMMARY

The article deals with the study of development ways of Karakalpak literature at the period of Independence. There have been analyzed many genres of literature on the foreground of social-political, economical, cultural and spiritual changes and the main trends of development, changes in a genre and form. The author of the article comes to the conclusion that Karakalpak literature of the period of Independence has its main trends, it is on the way of free development and turned into the independent national literature

TABIYU HÁM TEXNIQÍQ ILIMLER

ҚАРАМАЛЛАР СҮТІНИҢ БИОСИНТЕЗЛЕНИҰИ ХӘМ ФИЗИКА-ХИМИЯЛЫҚ ҚӘСИЙЕТЛЕРИ

Б.Алламуратов - биология илимлериниң докторы, профессор
Әжанияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

З.Алламуратова - ассистент оқытыўшы

П.Есемуратов – ассистент оқытыўшы

Ташкент мәмлекетлик аграр университети Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: оксил, витамин, фермент, лактоза, биосинтез, кислота, уксус, микроорганизм, сычук, глюкоза, вегетатив.

Ключевые слова: белок, витамин, фермент, лактоза, биосинтез, кислота, уксус, микроорганизм, сычук, глюкоза, вегетатив.

Key words: protein, vitamin, ferment, lactose, biological syntheses, acid vinigar, microorganism, glucose lactose, vegetable.

Мал шарўашылығында сүттиң химиялық курамын хәм физикалық қәсийетин билмей турып, сүттиң сапасын жақсылаўға болмайды. Сүттиң курамында суў, белок, сүт майы, сүт қанты, минераллық затлар, витаминлер, ферментлер, гормонлар, пигментлер, микроорганизмлер болады. Сүт усы затлардың эпийўайы араласпасы емес, ал бир-бири менен органикалық тығыз байланысқан коллоидлы дәрежедеги бирикпеси болып есапланады. Хайўанлардың туўғаннан баслап сүт бериўин тоқтатқанға шекемги сүт безлериниң сүтти пайда етиў хәм желиннен ажыратыўшылық курамалар хызметине-лактация делинеди. Сүт емизийшлердин соның ишинде аўыл хожалық малларының сүт безлери қан менен жоқары дәрежеде тәмийинленеди. Қарамалларда бир литр сүттиң сүт безлеринде дүзилийи ушын желин аркалы 500 литр қан өтиўи керек. Хәзирги күнде қан менен сүттиң курамын салыстырмалы дәрежедеги изертлеў жумыслары нәтийжесинде сүттиң дүзилийи ушын от-жемниң химиялық курамы ғана емес, ал сүт безиниң өзинде болатуғын биосинтезлик қәсийеттиң үлкен әҳмийетке ийе екенлиги анықланды [1].

Аўыл хожалық малларының организмде лактация кубылысларының өтиўи хәм олардың өнімдарлығы оның азықландырыў дәрежесинде организмниң физиологиялық жағдайына хәм орталықтың хәр қыйлы факторларына байланыслы болады. Егер от-жемниң курамында курғак затлар жетиспесе сыйырлар мәжбүрий жетиспеген курғак затларды өз организмнен алып, сүтти пайда етиўге жумсайды, бундай жағдайда сүт бериўши хайўанлардың салмағы кемейеди. Қарамалларда сүттиң курамы маллардың породасына, от-жем рационына, жасына, сауылыў ўақтына хәм бағыў технологиясына байланыслы болады. Қарамаллар гүйис қайтарыўшы болғанлығы себепли басқа хайўанлардан азықланыў хәм зат алмасыўының өзине тән өзгешеликтери менен ажыралып турады. Сыйырлардың ас сиңирийи системасында күшли курамалы асқазан есапланылып оның сыйымлылығы 100-200 литрге дейин жетеди. Сыйырлардың курамалы асқазанындағы реакцияның бир қәлипте кислоталық жағдайда сакланыўы гүйис қайтарыў ўақтында силтилик реакциядағы силекейдиң избе-из келип турыўынан иске асады. Сүт бериўши сыйырлардың қанының курамында 10-14 мл жеңил май кислоталары ушырасып, оның 85-90% ы уксус кислотасына туўра келеди. Қарамаллардың асқазанында пайда болған көп сандағы микроорганизмлердин тиришилик етиўиниң жуўмағында от-жемниң белоклық затлары белгили бир дәрежеде аминокислоталарға аммиакқа дейин ыдырайды, мине усы ыдыраўдан пайда болған затлардан микроорганизмлердин денесиниң белоклы затлары биосинтезленеди [2].

Микроорганизмлердин дүзилисиндеги азоты бар бирикпелерден курамында өзгертийге болмайтұғын бахалы

Әдебиятлар

1. Абдиров Б., Қәлиметов У. Қарақалпақстанда мал шарўашылығын раўажландырыў жоллары. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1981.
2. Абдиров Б., Ажибеков М., Қәлиметов У. Қарақалпақстан жағдайында қара малларды бағып өсирийдиң биологиялық тийкарлары. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1985.
3. Авилов А., Хамрақулов Р. Чорвачиликдан амалий машғулотлар. -Тошкент: «Ўқитувчи», 1980.

РЕЗЮМЕ

Мақолада қорамолларнинг ошқозонидә ҳосил бўлган микроорганизмлар фаолиятида оксилларнинг аминокислоталар ва амиакда парчаланishi натижасида биосинтезланиш ҳосил бўлиши жараёни ёритилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются активность бактерий в желудке и формирование белка и биосинтез аминокислот в желудке крупного рогатого скота.

SUMMARY

The article deals with the study of activity of bacteria in the stomach and formation of protein, biosynthesis of amino acids in the stomach of large horned cattle.

ATROF MUHITNI MUHOFAZALASHNING DOLZARBLIGI

A.Berdimbetova - katta o'qituvchi

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: atrof- muhitni muhofazalash, tirik tabiat, atmosfera, o'simliklar, suv, tuproq, hayvonot, ratsional foydalanish.

Ключевые слова: охрана окружающей среды, живая природа, атмосфера, растение, вода, земля, животные, рациональное использование.

Key words: environment protection, living nature, atmosphere, plant, water, ground, animals, rational use.

Atrof muhitni muhofazalash – tirik (osimliklar va hayvonot dunyosi) va olik (tuproq, suv, atmosfera, iqlim) tabiatni tiklash va muhofazalash va ulardan ratsional foydalanish boyicha kompleks tadbirlardir.

Hozirgi vaqtda har bir mamlakatda atrof borliq muhitini himoyalash uchun tabiatni saqlash bo'yicha qonunchilik ishlab chiqarishda mamlakat ichkarisida va xalqaro huquq doirasidagi tabiat muhofazasi huquqiy bo'limlari o'z aksini topgan va u tabiiy resurslarni va hayotni asrash muhitini huquqiy asosi hisoblanadi.

Birlashgan millatlar tashkiloti (BMT) 1992 yil iyun oyida Rio-de-Janeyroda atrof muhit va uning rivojlanishi bo'yicha bolib o'tgan konferentsiyada tabiatni himoyalashga huquqiy yondoshishning 2 ta asosiy printsipini Qonuniy mustahkamlab qo'ydi:

1. Har bir mamlakatning atrof muhitni himoyalash bo'yicha samarali qonunchilikni yo'lga qo'yishi. Ular tomonidan ilgari so'riladigan me'yorlar, masalalar va yonalishlar atrof muhit va uni rivojlanishi, amalga oshiriladigan ishlar atrof muhitni muhofazasi bo'yicha real holatni aks ettirishi;

2. Har bir mamlakat atrof muhitni ifloslantirilganlik uchun javobgarlik boshqa ekologik zarar etkazganlik uchun zarar ko'rganlarga tovon to'lash bo'yicha milliy qonunchilikni ishlab chiqishi kerak.

Tabiatni muhofaza qilishga huquqiy yondoshishning umumiy printsipari barcha davlatlarni bir vaqtida va tabiatni saqlashning oqilona qonunchiligiga ega bo'lishini taqozo etadi. Shu sababli har bir mamlakatda tabiatni, ekologik muhitni buzish orqali odamlar sogligiga etkazilgan zararlarni uchun tovon to'lash bo'yicha va boshqa qonunlar qabul qilinishi zarur. Bu qonun jismoniy shaxslar uchun ham, xo'jalik faoliyati yurituvchi istalgan shakldagi sub'ektga ham bir xil darajada ta'sir etishi lozim.

Ekologik masalalarni echimini amalga oshirilishi maxsus davlat organlari xuddi shuningdek aholisi faoliyatiga ham bog'liq bo'ladi. Bunday faoliyatni maqsadi tabiiy imkoniyatlardan ratsional foydalanish, atrof muhitni ifloslantirilishiga barham berish, mamlakat barcha jamoatchiligini ekologik bilimlarga o'qitish va tarbiyalash hisoblanadi.

Tevarak atrof tabiat muhitini huquqiy jihatdan muhofazalash deganda muhofaza ob'ekti va uni ta'minlovchi tadbirlar hisoblanadigan me'yoriy aktlarni tayyorlash asoslash va amalda qo'llash tushuniladi. Bu tadbirlar jamiyat va tabiat o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solib turadigan ekologik huquqni tashkil etadi.

Atrof muhitni himoya qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish murakkab va ko'p rejali muammolardir. Bu muammolarni echimlari inson va tabiatni o'zaro munosabatlarini tartibga solinishi, ularni ma'lum Qonuniyatlarga, yo'riqnomaga va qoidalarga bo'ysunishi bilan aloqadordir. Bizning mamlakatimizda bunday sistema qonunchilik tartibida o'rnatilgan.

O'zbekistonda tabiatni huquqiy muhofazalash sistemasiga quyidagi qonuniy tadbirlar kiradi:

1. Tabiiy resurslardan foydalanish, saqlash va rivojlantirish bo'yicha munosabatlarni huquqiy tartibga solish;

2. Kadrlarni o'qitish va tarbiyalashni tashkil etish, tabiatni muhofazalash ishlarini moddiy texnik taminlash va moliyalashtirish;

3. Tabiatni muhofazalash talablari bajarilishi yuzasidan davlat va jamoyat nazorati;

4. Tartib buzarlarni qonuniy javobgarligi.

Ekologik favqulodda vaziyat- bu tabiiy va inson omili ta'sirida tabiiy muhit tarkibiy qismlari holatining o'zgarishi.

Tirik organizmlar hayot kechiradigan er qobig'i – biosferaga insoniyatning faol ta'siri natijasida ayni vaqtda ekologik muvozanatning buzilishi bilan bogliq qator muammolar vujudga keldi. Tabiiy muhitning ifloslanishi natijasida aholi salomatligi, o'simlik va hayvonot olamining nobud bo'lishiga, binolar va inshootlarning buzilishiga olib kelmoqda.

Tabiatga antropogen faoliyat ta'siri natijasida uning tiklanish potentsiali pasayib bormoqda, bu esa ekologik krizisni yuzaga olib kelmoqda.

Ekologik favqulodda vaziyatlar kelib chiqish sabablariga ko'ra:

- 1). Quruqlik holatining o'zgarishi;
- 2). Atmosfera holatining o'zgarishi;
- 3). Gidrosfera holatining o'zgarishi;
- 4). Biosfera holatining o'zgarishi kabi turlarga bo'linadi.

Quruqlik holatining o'zgarishi bilan bog'liq favqulodda vaziyatlar: 1) tuproq va erning zaharli moddalar va sanoat chiqindilari bilan ifloslanishi; 2) tog'-kon ishlari va inson omili natijasida er yuzasining halokatli cho'kishi, ko'chki, o'pirlilish hodisalarining yuz berishi; 3) cho'llashishning hosil bo'lishi natijasida kelib chiqadi.

Atmosfera holatining o'zgarishi bilan bog'liq favqulodda vaziyatlar: 1) atmosferaning xavfli va ekologik zararli moddalar bilan ifloslanishi; 2) kislorod tanqisligi; 3) kislotali yog'inlar; 4) ozon qatlamining emirilishi; 5) ob-havo va iqlimning o'zgarishi natijasida yuzaga keladi.

Gidrosfera holatining o'zgarishi o'zgarishi bilan bog'liq favqulodda vaziyatlar: 1) er usti va er osti suvlarining sanoat va qishloq xo'jaligi chiqindilari bilan ifloslanishi; 2) sizot suvlari sathining ko'tarilishi; 3) suv zahiralarning kamayishi, ichimlik suvi tanqisligi holatlarning kelib chiqishiga sabab bo'ladi.

Biosfera holatining o'zgarishi bilan bogliq favqulodda vaziyatlar: 1) hayvonot va o'simlik dunyosi ayrim turlarining yo'qolib ketishi; 2) yirik hududlardagi o'simliklarning nobud bo'lishi; 3) tabiatda ko'payish darajasining ortib ketishi kabi holatlarda nomoyon bo'ladi.

Orol denazining hozirgi holati. Dengiz chol mintaqasida joylashganidan uning yuzasidan har vili 1 m qalinlikdagi suv bug'langan. O'tgan asrning boshlaridan suv sathi pasaya boshlangan. Masalan, 1911—1960-villar davomida Orol dengiziga darvolardan vog'in bilan birga bir vilda, o'rtacha 65 kub. km suv kelib turgan: suv yuzasidan esa 66,10 kub. km suv bug'langan. Shunday qilib, har vili dengiz 1 kub km 50 vil davomida esa 50 kub. km suvni vo'qotgan. Suv sathi avniqsa, o'tgan asrning 60-villaridan boshlab sug'oriladigan ekin mavdonlarining kengaytirilishi, Amudarvo va Sirdarvo suvlarining sug'orishga ishlatilishi tufavli keskin kamava boshlagan. O'tgan 40 vildan ko'proq vaqt davomida Orol dengizining mavdoni devarli 4 marta, suv sathi 1,8 marta, undagi suv haimi 9 marta vaqin kamavdi. Dengiz suvining shorlanishi 9-10 g/l dan 70-84 g/l gacha ortdi. Hozirgi kunda dengiz chuqurligining kamavishi viliga 80-110 sm ni tashkil etadi. O'tgan 40 vil mobavnda qirg'oq chizigi 80-100 km pasavgan. Buning oqibatida 4,5 mln gektardan oshiqroq dengiz tubi ochilib qoldi. Hozirgi kunda Orol dengizi uch qismga bo'linib ketgan. Uning savoz kichik shimoliv qismining suvi kuchsiz minerallasgan (8-13 g/l), birmuncha kat-taroq sayoz sharqiy qismi ancha kuchli sho'rlangan (68-72 g/l).

Ekologik tanglik Orol bo'yi tabiatni, o'simliklar va hayvonot dunvosiga ham katta ziyon etkazdi. Suv zahiralarning kamavishi va sho'rlanishi natijasida vavlovlarida chorva uchun oziq bo'ladigan o'simliklar turi va sifati kamavib, o'tloqlar maydoni devarlik uch marta qisqardi. Amudarvo va Sirdarvo suvining kamavishi, suv toshqinlarining bo'lmasligi, darvolarning suv bosadigan qirg'oqlarida vastanib votadigan to'qavlardagi xilma-xil o'simliklarning qurib, vo'q bo'lib ketishiga olib keldi. Ularning o'rini qurg'oqchilikka chidamli vulgun, shuvoq kabi cho'l o'simliklari egallamoqda. To'qavlarining vo'qolishi ko'plab o'simlik va hayvon turlarining qirilib ketishiga sabab bo'ldi. O'tgan 20 asrning ikkinchi varmida Amudarvoning quvi qismidagi to'qavlarining buzilishi bilan bu joylardan vo'lbars, Buxoro bug'usi vo'qolib ketdi. Janubiv Orol bo'vidagi 60 dan ortiq qushlardan 10 ga vaqin turi vo'qolib borayotgani va 42 turidan ortig'i «noyob» turga aylanayotgani

haqiqatdir. Sho'rlanishning keskin ortishi tufavli Orol dengizi tobora o'lik dengizga ayvanib bormoqda. Orol dengizi va Orol bo'vida suv havzalarda tarqalgan 28 tur baliqlardan 12 turi, jumladan Amudaryo

kurakburun. Orol mo'ylovkori yo'qolib ketayotgan va noyob turlarga kiritilgan.

Adabiyotlar

1. Yormatov G. Yo. va boshqalar. Hayot faoliyati xavfsizligi. -T.: «Aloqachi», 2009. 348- b.
2. Yormatov G. Yo. va boshqalar. Hayot faoliyati xavfsizligi. Oqiv qollanma. -T.: 2005.
3. Yoldosheva U. va boshqalar. Mehnatni muhofaza qilish. -T.: «Mehnat», 2005.
4. Nigmatov I., Tojiyev M.X., X. «Favqulogda vaziyatlar va fuqaro muhofazasi» Darslik. -T.: Iqtisod-moliya. 2011. 260-b.
5. Михайлова Л.А. «Безопасность жизни деятельности» Санк-Петербург. «Питер» 2010.

REZYUME

Atrof-muhitni muhofazalash va tabiiy imkoniyatlardan ratsional foydalanish, atrof-muhitning ifloslantirilishiga barham berish, mamlakat barcha jamoatchiligini ekologik bilimlarga o'qitish va tarbiyalash.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается вопросам охраны окружающей среды и рационального использования природных ресурсов. Автор статьи даёт рекомендации по устранению повреждений, а также развитию экологического образования и знаний.

SUMMARY

The article is devoted to the issues of environmental protection and rational use of natural resources. The author of the article gives recommendations on the elimination of damage and development of ecological education and knowledge.

ТАБИЙ ГЕОГРАФИЯ ДАРСЛАРИДА МАХАЛЛИЙ ГЕОГРАФИК ТУШУНЧАЛАРНИ ЎРГАТИШ ЙЎЛЛАРИ

Р.Т.Гаипова - доцент

Г.Б.Утепова – доцент

Ажинеъз номидаги Нукус давлат педагогика институтини

Таянч сўзлар: кўргазмалилик, ўлкашунослик материаллари, педагогик технология, табиий география бошланғич курси, самарадорлик, тушунча, кўникма.

Ключевые слова: наглядность, краеведческие материалы, педагогические технологии, начальный курс физической географии, понятие, приспособление.

Key words: visuals, handouts, local geographic sources, pedagogical technologies, the primary course in geography, conception, adaptation.

Умумий ўрта таълим мактабларида ўқитилиши йўлга қўйилган фанлар орасида география ўзига хос мавқега эга. Хусусан, 5-синфда ўзлаштирилиши назарда тутилган табиий география бошланғич курси ўқувчиларга дастлабки географик билим асослари борасида маълумотлар бериб қолмай, балки уларда ўзлари туғилиб-ўсган юрт табиати, унинг ўзига хос географик хусусиятлари ҳақида тушунчалар бериш асосида ватанпарварлик ҳиссини тарбиялашга хизмат қилади. Бу борадаги ўқув фаолияти самарадорлигини ошириш таълим жараёнининг сифатини яхшилаш, янги педагогик технологияларни татбиқ этиш, шунингдек, ушбу жараёнда маҳаллий кўргазмали воситалардан мақсадга мувофиқ ва унумли фойдаланишни таъминлаш эҳтимоли.

Табиий география бошланғич курсини ўқитишда маҳаллий кўргазмали воситалардан фойдаланиш, биринчидан, географик тушунчаларнинг ўқувчилар томонидан кўргазмалилик асосида ўзлаштирилишини таъминлаш, иккинчидан, ўз Ватани билан яқиндан танишиш имконини яратди.

Ўқувчилар томонидан уларнинг эътиборига ҳавола этилаётган назарий маълумотларнинг етарли даражада қабул қилиниши, ангиланиши ҳамда улар ҳақидаги муайян тушунчаларнинг қарор топишига эришишда кўргазмали воситаларнинг аҳамияти ва роли бекиёсдир.

Географик тушунчалар кўлами жиҳатдан икки турга бўлинади:

1. Умумий тушунчалар
2. Хусусий тушунчалар

Умумий тушунчаларга алоҳида нарса ва ҳодисалар кирмасдан, балки бир хил ном билан аталувчи нарса ва ҳодисалар қиради. Масалан: денгиз, дарё, кўл, иқлим ва ҳоказо.

Хусусий тушунчалар яқка объект ва ҳодиса ҳақидаги географик ном билан аталувчи тушунча ҳисобланади. Масалан: «Қорақалпоғистоннинг иқлими», «Қорақалпоғистон тоғлари», «Қарақалпоғистон дарёлари» ва бошқалар.

Қорақалпоғистон Республикаси ер юзасининг текис бўлишига қарамастан, республика худуди табиий географик жиҳатдан 3 бўлимга бўлинади:

1. Амударё дельтаси
2. Қорақалпоғистон Қизилқуми
3. Устюрт платоси.

Улар табиий географик жиҳатдан ўсимлик дунёси, ҳайвонот дунёси ва тупроқлари бир-биридан ажирлиб туради. (1-жадвал)

Табиий география бошланғич курсидан айрим дарсларни бевосита мактаб ҳовлисида ёки унинг атрофида ўтказиш мақсадга мувофиқ. Қорақалпоғистон Республикасида бу борада қулай шарт-шароитлар мавжуд. Бу худудда тоғ ва текислик, дарё ва кўл, чўл ва тўқай бир-бири билан ёнма-ён жойлашган. Бинобарин, ўқув-билиш жараёнида жонли мушоҳададан абстракт тафаккурга ўтилиши учун қулай шароит мавжуд.

Дарс жараёнида географик тушунчалардан фойдаланиш қўйидаги ҳолатларнинг рўй беришини таъминлайди. Биринчидан, географик тушунчалар ўқувчиларда география дарсларига бўлган қизиқишни ҳосил қилади. Иккинчидан, улар томонидан географик тушунчаларнинг чуқур ўзлаштирилиши таъминланади. Учинчидан, ўқувчиларнинг тафаккури ривожланади, натижада ўзлаштирилган билим фаолият кўникмага айланади.

Умумий ўрта таълим мактабларининг фаолиятини кузатиш, шунингдек, тажриба ишларини олиб бориш жараёнида ижобий натижани бери. Бундай:

1) Қорақалпоғистон Республикаси худудидан учрайдиган тоғ жинслари, қазиб олинувчи фойдали қазилмалардан иборат коллекциялардан фойдаланиш;

2) Қорақалпоғистон Республикаси худудидан кенг тарқалган тупроқ намуналаридан фойдаланиш;

3) Турли табиий зоналар, уларнинг ўзига хос географик хусусиятларини ўрганиш жараёнида шу худудда ўсувчи ўсимликлардан тайёрланган гербарийлардан фойдаланиш;

4) Муайян худудда яшовчи ёввойи ёки уй ҳайвонларининг турли органларидан тайёрланган коллекциялар ёки тулуплардан фойдаланиш, шунингдек, ўқувчиларни маҳаллий ҳайвонлар билан бевосита таништириш.

Бу каби омиллар ўқувчиларда ўрганилаётган объект ёки ҳодиса ҳақида аниқ тасаввур ва тушунчаларни ҳосил қилиш учун қулай шароитни юзага келтиради. Маҳаллий кўргазмалилик воситалари ёрдамида ўқувчиларнинг жонли мушоҳадаси ҳақиқатини аниқ образларга таянган ҳолда тўғри англашларини таъминловчи имконият юзага келади. Ўқувчи ўз атрофидаги предмет ва ҳодисаларни бевосита кўради, кузатади, эшитади, демек, улар ҳақида осон ҳамда тўлиқ тасаввурга эга бўлади.

Ўлкашунослик материаллари ёрдамида умумий географик тушунчаларни шакллантиришнинг асосий йўли жонли мушоҳададан абстракт тафаккурга боришдир.

Географик тушунчаларнинг шаклланиши, яъни ўрганиладиган нарса, объект ва ҳодисаларнинг муҳим хусусиятлари ҳамда асосий белгиларининг ўқувчилар онгида акс этишида ўлкашунослик материаллари муҳим ўринни эгалдайди.

Ўқувчилар табиий география бошланғич курси асосларини ўрганиш жараёнида жуда кўп географик терминлар, топонимлар, шунингдек маҳаллий воситалар борасида аниқ тасаввур ва илмий тушунчаларга эга бўлиши лозимдир. Шу билан бирга ушбу фанни ўрганишда ўқувчиларда маҳаллий воситалар асосида уларнинг амалий кўникма ва малакаларини ошириш мақсадга мувофиқдир.

Табиий география бошланғич курсини ўрганиш жараёнида умумий ўрта таълим мактабларининг 5-синф ўқувчилари асосан қуйидаги назарий билим ва амалий малакаларини ўзлаштирилади:

1. Атмосфера, гидросфера, литосфера, уларни тадқиқ қилиш методлари ҳамда табиатнинг асосий компонентлари, уларнинг ўзаро боғланишлари ҳақида аниқ тасаввурларга эга бўлади.

2. Ўзи яшаб турган жойнинг табиий шароити, чўноччи, рельефи, дарёлари, кўллари, иқлими, сувлари, табиат зоналари ҳақида тасаввур ва тушунчаларни ҳосил қилиш.

3. Маҳаллий кўргазмали воситалардан тоғ жинс коллекциялари, ўсимлик гербарийлари, тупроқ намуналари ва бошқа воситалар умумий географик тушунчалар ҳосил қилишга хизмат қилади.

4. Табиат объектлари ва ҳодисалари бевосита географик тасаввур ҳосил қилишда асосий манба бўлиб хизмат қилади.

Шундай қилиб, маҳаллий кўргазмали воситаларини тайёрлаш ва фойдаланиш учун уларни танлаш тамойилига ўқитувчи эътиборни қаратиши ҳамда ўрганилаётган мавзу учун

самарали бўлган маҳаллий кўргазмали воситаларни ўқувчилар билан ҳамкорликда ишласа самарали натижа беради.

География таълим самарадорлигини ошириш ва бу йўлда маҳаллий кўргазмали воситалардан фойдаланишда ўқитувчи қўйидаги шартларга мувофиқ фаолият юритиши лозим:

1. География ўқитувчиси ушбу фаннинг объекти ва предмети тўғрисида аниқ маълумотга эга бўлиши зарур.

2. Табиий география бошланғич курсида ўқитувчининг мазкур фаннинг йўналишлари ҳамда уларнинг максадларини билиши ўқув фаолиятини тўғри ташкил этилиши учун кафолат бўла олади.

3. Маҳаллий кўргазмали воситалар табиий объект, нарса ва ҳодисалар моҳиятини образли равишда очиб берилишини таъминлайди.

4. Ўқувчиларга Давлат таълим стандартлари ва педагогик технология асосида маҳаллий кўргазмали воситалар ёрдамида таълим-тарбия бериш таълим самарадорлигини таъминловчи энг мақбул йўл саналади.

5. Аини вақтда Қорақалпоғистон Республикаси ҳудудида фаолият олиб боровчи умумий ўрта таълим мактабларида табиий география таълимини ташкил этишда маҳаллий кўргазма воситаларидан фойдаланиш борасида ижобий тажрибалар ҳам кўзга ташланмоқда.

Қорақалпоғистон Республикаси ҳудудида жойлашган умумий ўрта таълим мактабларида география таълимини ўқитишда маҳаллий кўргазмали воситалардан фойдаланиш маҳаллий воситаларнинг ўқувчилар томонидан географик билимларни пухта ўзлаштириш борасидаги имкониятлари, шунингдек, ушбу воситалардан дарсда ва дарсдан ташқари шароитда самарали қўллашга йўналтирилган ишларнинг натижасини инobatга олган ҳолда қўйидаги хулосаларга келиш мумкин:

1. Ўқитувчи табиий география бошланғич курсини ўрганишда ҳар бир мавзунинг мазмунига мос маҳаллий кўргазмали воситалардан самарали фойдаланиш учун кўргазмалилик тамойилини яхши билиши;

2. Табиий география бошланғич курсида маҳаллий кўргазма воситаларнинг моҳиятининг мавзуларда ўрин олишига эришиши.

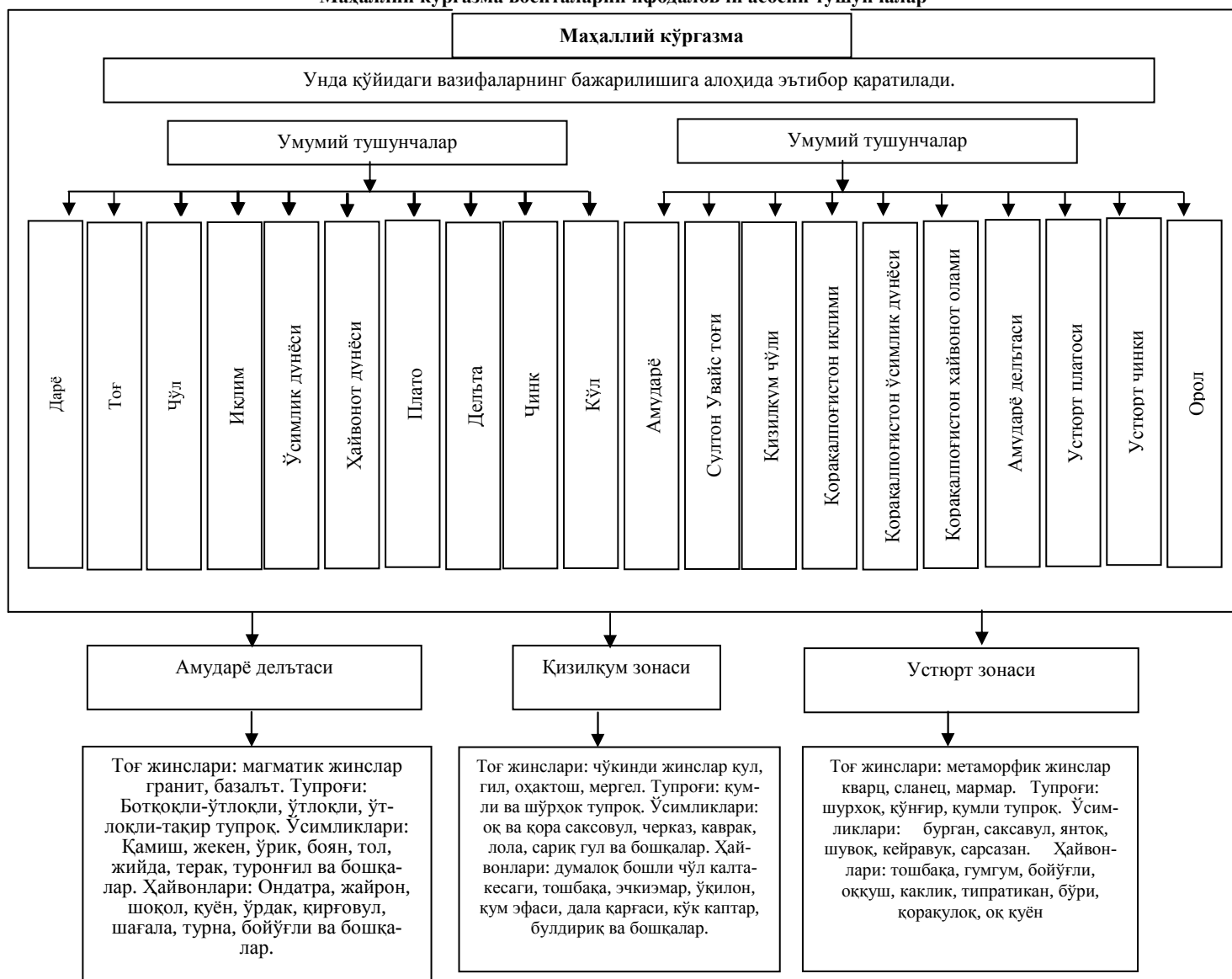
3. Дарс жараёнида ва экскурсиялар вақтида маҳаллий кўргазма воситалардан ўринли ва мақсадга мувофиқ фойдаланиш.

4. Табиий география бошланғич курсида ҳар бир дарсда янги педагогик технология асосида ўлашунослик материалларидан фойдаланиш.

5. Ўқитувчи ўрганилаётган мавзу учун самарали бўлган маҳаллий кўргазмали воситаларни ўқувчилар билан ҳамкорликда ишласа самарали натижа беради.

1-расм

Маҳаллий кўргазма воситаларни фойдаловчи асосий тушунчалар

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада географик тушунчалар ва уларнинг умумий ва хусусий тушунчаларга бўлиниши тўғрисида, табиий география дарсларида кўргазма воситалар орқали тушунтиришнинг аҳамияти ҳақида фикрлар берилган. Шунингдек, республикамизнинг Амударё дельтаси, Қорақалпоғистон Қизилқуми, Қорақалпоғистон Устюрти ва уларнинг ўсимлиги, хайвонот дунёси ва тупроғи бир-биридан ажиралиб туриши ҳақида сўз юритилади.

В статье рассматриваются географические понятия, их деление на общие и частные понятия и значение их изучения на занятиях посредством наглядных пособий. Также, речь идёт о растительном, животном мире, почве дельты Амударьи, Кызылкумов и Устюрта Каракалпакстана и их различие.

SUMMARY

The article deals with the geographical notions, their division into general and special notions, the importance of their study with the help of visual aids at the lessons. The author of the article also speaks about the flora, fauna and soil of the Amudarya delta, Kyzylkum and plateau Uztyurt in Karakalpakstan and their difference.

**СУДЕБНО-МЕДИЦИНСКАЯ ОЦЕНКА АЛКОГОЛЬНОЙ ИНТОКСИКАЦИИ
ПРИ СКОРОПОСТИЖНОЙ СМЕРТИ**

Б.М.Дальжанов – кандидат медицинских наук

Бюро судебно-медицинской экспертизы имени П.Суюнова Министерства здравоохранения Республики Каракалпакстан

М.К.Султанов – ассистент преподаватель

З.Б.Еримбетова – ассистент преподаватель

Г.С.Бекжанова – старший преподаватель

Нукусский филиал Ташкентского педиатрического медицинского института

Таянч сўзлар: суд-тубийёт экспертизаси, этанол, алкоголь, алкогольли интоксикация, захарланиш, тўсатдан ўлим.

Ключевые слова: судебно-медицинская экспертиза, этанол, алкоголь, алкогольная интоксикация, отравление, скоропостижная смерть.

Key words: forensic-medical examination, ethanol, alcohol, alcohol intoxication, poisoning, sudden death.

Проблема алкоголизма ставит перед медициной и обществом множество вопросов, решение которых возможно лишь на основе многофакторного анализа, который может быть осуществлён лишь при условии широкого взаимодействия учёных как медицинского, так и других профилей: юристов, социологов, психиатров и т.д. В полной мере это относится и к судебным медикам, имеющим дело с самыми тяжёлыми последствиями алкоголизма вплоть до смертельных исходов (А.В. Алякрицкая, 2004; А.В. Капустин с соавт., 1993; Н. Я. Копыт, Е.С. Скорцов, 2005).

В судебно-медицинском аспекте продолжают оставаться недостаточно разработанными вопросы диагностики смерти от острого алкогольного опьянения, от заболевания сердечно-сосудистой системы ряда внешних воздействий (некоторые повреждения, интоксикации и др.). (М.М. Муталипов, 2002; Д.Р. Кулдашев с соавт., 2010, А.И. Искандаров с соавт., 2011).

В настоящее время потребности следственной и судебной практики, а также уровень научно-технического прогресса позволяют наметить 3 основных направления по наиболее актуальным проблемам судебно-медицинской экспертизы алкогольных интоксикаций, требующим дальнейшей разработки с применением современных лабораторных методов исследования.

Первое из этих направлений касается непосредственно экспертизы острых алкогольных интоксикаций, второе направление охватывает вопросы хронических алкогольных интоксикаций. Третье направление касается разработки особенностей этих отравлений на возникновение клинических проявлений различных, связанных с ними, повреждений и некоторых патологических состояний.

Диагностика смерти от острого отравления этанолом основывается не только на количественном определении содержания этанола в крови, но и на морфологических изменениях, принимаемых во внимание экспертом при постановке диагноза смерти от острого отравления. Дополнительные, представляющие научную и практическую ценность сведения могут быть получены с помощью ряда биохимических методов исследования.

Анализ состояния СМЭ алкогольных интоксикаций показывает, что многие вопросы данного вида экспертизы нуждаются в дальнейшем глубоком изучении. В связи с этим возникла необходимость в разработке целевой программы для решения проблем экспертизы алкогольных интоксикаций.

Целью статьи является изучить судебно-медицинские аспекты алкогольной интоксикации при скоропостижной смерти и дать экспертную оценку.

Проведён ретроспективный анализ случаев скоропостижной смерти в состоянии алкогольного опьянения различной степени, зарегистрированных в бюро судебно-медицинской экспертизы за последние 10 лет (2003-2014 годы). Проанализированы 1075 заключений экспертиз трупа, произведённых в случаях скоропостижной смерти в возрасте свыше 16 лет. Из них в 238 случаях умершие находились в состоянии алкогольного опьянения различной степени: в состоянии легкого опьянения - 114 (49,14%); опьянения средней степени - 63 (27,16%); сильного опьянения - 17

(7,33): тяжёлой алкогольной интоксикации - 27 (11,64%). Приведённые данные свидетельствуют о том, что любая степень алкогольного опьянения может способствовать наступлению скоропостижной смерти, но наиболее часто больные умирают скоропостижно на фоне опьянения легкой и средней степени. В работе был использован комплекс морфологических, биохимических и статистических методов исследования.

При анализе случаев скоропостижной смерти установлено, что ведущее место среди их причин продолжают занимать заболевания сердечно-сосудистой системы. Из них 91,11% выпадает на долю ишемической болезни сердца, а остальные приходится на долю атеросклероза, гипертонической болезни и пороков сердца различной этиологии. Алкоголизм, как фактор, способствующий наступлению смерти от заболеваний сердечно-сосудистой системы, был отмечен в 22,10% случаев или же в 164 наблюдениях.

Среди причин скоропостижной смерти ведущее место занимают также заболевания органов дыхания (от 11,43% до 20,49% случаев), среди которых наиболее часто встречаются различные виды пневмоний, плевриты, туберкулёз, бронхиальная астма и др. При этом наличие в крови алкоголя было отмечено в 25 наблюдениях (20,49%) из 122 случаев заболеваний органов дыхания.

Наступление скоропостижной смерти от сердечно-сосудистых заболеваний на фоне алкогольной интоксикации связано с тем, что алкоголь оказывает прямое токсическое действие на метаболизм миокарда, вызывая функциональные нарушения деятельности сердца.

По данным некоторых исследователей (А.В. Капустин, П.Г. Ширинский, В.В. Томилин, 1993), в нетоксических дозах этанол у здоровых людей в течение 1-2 часов вызывает угнетение сократительной функции миокарда. Большие дозы этанола вызывают нарушение ритма деятельности сердца, ведут к развитию острой сердечной недостаточности в результате кардиогенного действия токсических доз алкоголя и могут явиться причиной смерти.

Морфологическими исследованиями установлено, что, при остром отравлении, в кардиомиоцитах, наряду с зернистой и вакуольной дистрофией, выявляется исчезновение ядер по типу кариолизиса, кариопикноза. В мышечных волокнах отмечается нарушение поперечной исчерченности.

При биохимическом исследовании были выявлены существенные дополнительные изменения, имеющие несомненную ценность для судебно-медицинской экспертизы.

Обращают на себя внимание нарушения липидного обмена, возникающие даже при однократном приёме алкоголя. Отмечается увеличение содержания липидов в плазме крови и во многих внутренних органах (в печени, миокарде). При этом степень увеличения содержания липидов в плазме крови зависит от концентрации этанола в крови.

У трупов лиц, умерших от острого отравления этанолом, выявлено значительное увеличение триглицеридов, свободных жирных кислот, фосфолипидов и свободного

холестерина. Увеличение содержания тех же липидов, за исключением фосфолипидов, наблюдается и в различных отделах миокарда.

Приведённые здесь краткие данные свидетельствуют о том, что многообразные метаболические нарушения, вызываемые этанолом, создают перспективную основу для проведения исследования с целью установления биохимических показателей, которые могут быть использованы в диагностических целях в судебно-медицинской практике.

Исходя из вышесказанного следует сделать следующие выводы:

1. Среди причин скоропостижной смерти ведущее место занимают заболевания сердечно-сосудистой системы, из них 91,11% выпадает на долю ишемической болезни сердца.
2. При алкогольной интоксикации отмечается увеличение содержания липидов в плазме крови и во многих внутренних органах. При этом степень увеличения содержания липидов в плазме крови зависит от концентрации этанола в крови.
3. Алкоголь является фактором, способствующим наступлению скоропостижной смерти от сердечно-сосудистых заболеваний и заболеваний органов дыхания.

Литература

1. Алякрицкая А.В. Судебно-медицинской оценке предшествующих заболеваний при экспертизе травматической смерти и их роль в происхождении травм. // Вопросы судебно-медицинской экспертизы. -Киев: 2004, -С. 115-116.
2. Искандаров А.И., Дальжанов Б.М., Кулдашев Д.Р. Экологические проблемы в деятельности судебно-медицинской экспертизы. // Журнал теоретической и клинической медицины. -Ташкент: 2012, № 2, -С. 127-128.
3. Капустин А.В., Ширинский П.П., Томилин В.В. О диагностике острых смертельных отравлений этанолом и возможность её дальнейшего совершенствования // Судебно-медицинская экспертиза отравлений. СПб, 1993, -С. 14-17.
4. Копыт Н.Я., Скворцова Е.С. Алкоголь и подростки. -Москва: «Медицина», 2005. -С. 45.
5. Кулдашев Д.Р., Хошимов Б.Л., Садиров А.А. Диагностика сочетанных травм пострадавших в состоянии алкогольного опьянения // Актуальные вопросы судебной медицины и медицинского права. -Ташкент-Самарканд: 2010, -С. 69-72.
6. Машарипов А.С., Кулдашев Д.Р. Судебно - медицинская оценка ЧМТ при алкогольной интоксикации. //Материалы VIII съезда травматологов - ортопедов Республики Узбекистан. -Ташкент: 2012, -С. 143-144.
7. Мушалибоев М.М. Проблемы в судебно-медицинской токсикологии при изучения кинетики ядов на фоне сочетанных отравлений. // Судебно-медицинская экспертиза в Казахстане. -Алма-ата: 2002, № 2, -С. 27-29.

РЕЗЮМЕ

238 ҳолатда юзага келган тусатдан ўлим таҳлил қилиниши натижасида алкоғолнинг исталган даражасида ва тўсатдан ўлим содир бўлиши аниқланган, аммо қўпинча енгил ва ўрта даражадаги мастлик ҳолатида ҳам тўсатдан ўлим кузатилиши ўрганилган.

РЕЗЮМЕ

Проанализировав результаты 238 случаев внезапной смерти, установлены среди них и причины смерти от алкогольного опьянения различной степени тяжести, но в большинстве своём случаи внезапной смерти наблюдались при алкогольном опьянении лёгкой и средней тяжести.

SUMMARY

Having analyzed the results of 238 cases of sudden death, among them the cause of death from intoxication of varying severity has been set, but most cases of sudden death were observed during alcohol intoxication of mild and moderate severity.

КУЛЬТИВАТОРДЫҢ ЖУМЫС ОРГАНЛАРЫ БОЙЫНША ОРЫНЛАНҒАН ИЛИМИЙ ЖУМЫСЛАРҒА ШОЛЫҒ

Д.Утемураева – техника илимлериниң кандидаты, доцент
Ташкент мамлекетлик аграр университети Нокис филиалы

Таянч сўзлар: тупроқ, ўғит, сувғориш, пахта, майса ўт, озиклантириш, машина, культиватор, илимий-техник адабиётлар.

Ключевые слова: почва, удобрение, орошение, хлопок, сорные растения, питание, трактор, машина, культиватор, научно-техническая литература.

Key words: soil, fertilizer, irrigation, cotton, wild plant, feeding, tractor, car, cultivator, scientific-technical literature.

Пахтакешлеримиздин бир неше жыллык тажирий-белериниң көрсетиуинше пахта қатар арасына тәрбия бериў жумыслары егистен соң, пахтаның дәслепки жапырақлары көринип қатар пайда етиуи менен басланыуы керек.

Пахтадан мол өним алыў ушын орынланатуғын көплеген агротехникалық операциялар ишинде пахтаның қатар арасына тәрбия бериўдиң тийкаргы ўазыйпасы пахта өсимлигиниң өсип раўажланыуы ушын жақсы жағдай туўдырып бериў болып:

- пахта атызын жабайы шөплерден тазалаў;
- топырақ ызғарлығын жетерли дәрежеде ушлап турыў;
- топырақ структурасын агротехникалық талапка жуўап беретугын фракция жағдайына келтириў;

-өсимлик тамыр системасының хаўа алмаслаўын жақсылаў болып есапланады.

Пахтаға тәрбия бериў бир неше операцияларды өз ишине алады:

- жабайы шөплердин тамырларын кесиў;
- топырақты майдалаў;
- минерал төгинлерди қатар қапталына бериў;
- қатар ортасынан суўғарыў, қарықларын ашыў хэм т.б.

Орынланатуғын операция түрине қарап, қолланылатуғын жумыс органларыда ҳәр түрли болады. Мысалы, жабайы шөплердин тамырын кесиў менен бир ўақытта қатар арасына төгин бериў ушын секцияда мотыгалар ямаса дискалар, бритвалар, ушлы лапалар, наральниклер хэм төгин пазналары орнатылады.

Культиватордың жумыс органларынан биринши хэм екнши мәрте қатар арасына ислеў бериўде лапа-бритва хэм ушлы лапалар көбирек қолланылады. Пахта өсимлигиниң вегетация дәўири басында жақсы өсип раўажланыуын тәмийинлеўши тегис кесиўши жумысшы органларға қойылатуғын агротехникалық талаптарды төмендегише формулировкалаў мүмкин:

1. Дәслепки ғаўаша жапырақлары пайда болыуы менен пахта қатар арасына ислеў бериў жумыслары басланыуы шәрт.

Бунда қорғаў зонасы 10-12см қойылып қатарға жақын 6-8 см, қатар арасы ортасына 14-16 см тереңликте ислеў бериўи шәрт.

2. Бритваның берилген ислеў бериў тереңлигинен шетке шығыулары белгиленгенинен ±1см ден үлкен болмауы керек.

3. Ислеў берилген зонада жабайы шөплердин 98 % ы жоқ етилиуи керек.

4. Жумысшы органлар жабайы шөплер менен оралып қалмауы хэм алдында топырақ үйиндилери пайда етпеуи керек.

5. Пахта өсимлигиниң зыянланыуы (топырақ пенен көмилиуи, пақалдың зыянланыуы) ±0,8 % дан аспауы керек.

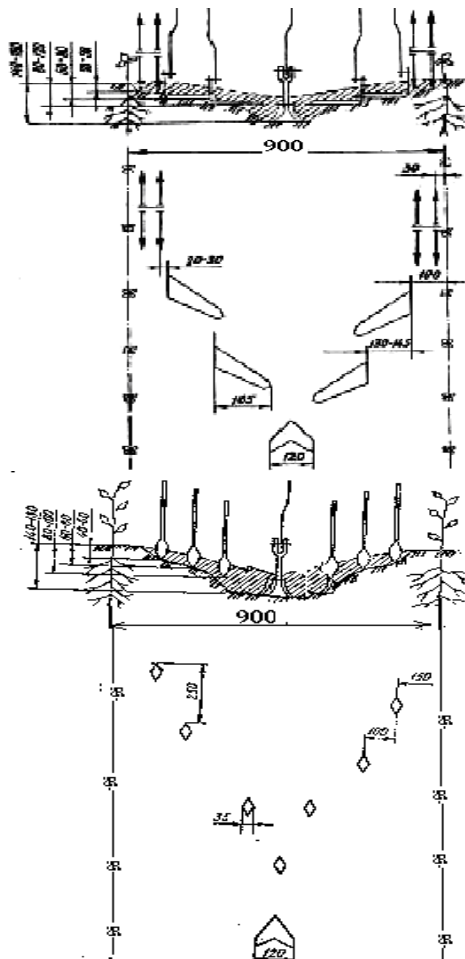
6. Ислеў берилген қатар арасының бетинде кесек бөлекшелери болмауы керек.

Топырақ бөлекшелериниң фракциялары:

- 100 мм ден үлкенлери 5 % ға шекем
- 100-50 мм ге шекем 15 % дан аз емес
- 50-10 мм ге шекем 25 % дан аз емес,
- 10-0,25 мм ге шекем 45 % (оптималь)
- 0,25 мм ден кишкенелери 10 % муғдарында болыуы керек.

Агротехникалық сынаулар мағлыұматлары бойынша, илимий-изертлеў шөлкемлери хэм өндириллек әмелияттың көрсетиуинше ғаўаша қатар арасына ислеў бериўде ҳәр бир операциясына тийисли болған жумыс органларының жайластырылыуы әхмийетли екенлиги мәлим.

Егисте қатар арасы 90 см болған пахта қатарының арасына биринши ислеў бериўде ҳәр бир қатар арасына ени 165 мм болған төрт бритвадан, ени 120 мм болған бир дана ушлы лапа хэм 260 мм диаметрли еки дана ротацион жулдызшадан орнатылады. Ротацион жулдызшалар биринши ислеў бериўде пахта қатарынан 3-5 см қашықлықта хэм 3-6 см тереңликте, ал кейинги ислеў бериўлерде 7-8 см тереңликте орнатылыуы тийис.

Суғарыла
ғаннан кейин қатар арасы 90 см етип егилген ғаушаның жабайы шөптерін отау хэм қатыұашты жұмсартуу үшін бир қатар аралығына жети дана жұмсартуушы лапалар (ени 35 мм) 4-6 см тереңлике ислеу беретұғын етип хэм қамтуу ени 120 см болған бир дана лапа қатарлар арасының қак ортасына орнатылады. Солай етип, бир қатарға 8 дана, ал культиваторға улыұма 34 дана жұмыс органы орнатылады [1].

Илимий дереклер бойынша шолуу жасағанда суғарылып егилетуғын дийханшылық зонасында культиватор жұмыс органларын үйрениу бойынша жұмысларды көппер көриуге болады. Тийкарғы дыққат суғарылатуғын дийханшылық жағдайында өткерилген жұмысларға қаратылады. Бунда культиватор жұмыс органлары менен отак шөптерди

толық жоқ етиу, олардың жабайы шөптер менен тығылып қалууы, өсімликтің зыянланыуы хэм т.б бойынша мағлыұматларға ийе болдык.

А.А. Насреддинов [2] лапа-бритва параметрлеринин, жал бойынша егилген жерге ислеу беріу сапасына тәсірин үйрене отырып, бритваны оның полкалары қарық жанбауырына параллель етип орнатууды ұсынады. Бирақ, ол бритваның қайырыу мүйешин изертлемеди, сериялық бритвалардың қыя стойкасын қолланды. Ұсыған ұқсас қурылма №1628873 авторлық ғууалық пенен қорғанған, лекин оның өлшемлери тийкарланбаған. Сондай-ақ, №1159494 авторлық ғууалық берілген тегис кесіуші лапада белгили.

Жал бойынша егилген жағдайда жабайы шөптерди кесіу үшін Ю.А. Погосов [3] 135° мүйеш астында орнатылған бритваны қолланыуыды ұсынды.

Солай етип, белгили жұмыслар анализи жабайы шөптерди жоғалтуу сапасы тегис кесіуші жұмыс органларының көп параметрлеринен ғәрезли екенлигин көрсетеди.

П.И.Савин [4] эксперименталь жол менен лапа-бритва жұмысының агротехникалық хэм энергетикалық көрсеткішлерин үйрениди. Автор α мүйешин хэм бритваның кесіуші бөлімінің көтеріу бийиклиги (h) ты ұсынды. Олар $\alpha = 35...40^\circ$ хэм $h = 90$ мм аралығында, ал аралық мүйешин 40° қа шекем жоқарылатыуыды ұсынды.

З.Насыров [5] жабайы шөптердің тийкарғы жылжытуын изертлей отырып, пассив жұмыс органлары (лапалар) менен тазартуушының профилинің ең жақсы формасы тууы сызық болып, оның орнатуу мүйеши горизонтқа 30° жақынды есаплады.

В.В.Труфанов [6] жұмыс органының стойкасының (тирегинің) маңлай бетинің хәр қыйлы формаларын изертлей отырып, ярым дөңгелек формадағы қаптал бетинде жұмыс органының өсімлик қалдықлары топыраққа сүйкелиуі нәтижесинде стойка маңлай тәрепиндеги сыйпақ беттен аңсат жылысады хэм жұмыс органлары тығылып қалмайды.

Б.Нурабаев өз жұмысында пахта қатар арасына ислеу беріуші жұмыс органларын жетилистириу аркалы жұмыс сыпатын жақсылауға топырақтың тартууға болған қарсылығын кемейтуге еристи.

П.Высоцкая [7] хэм басқалар сериялық лапалар жұмысын изертлей отырып, лапаларға метал палецлерди еритип бекитиуді ұсынды. Автордың көрсетиуінше бул отак шөптердің кесилиуінің жоқары пайызын тәміинлейди хэм агрегат 5,0-7,0 км/с тезликте жұмыс ислегенде турақлы тереңликте жұмыс ислеуін тәміинлейди.

Солай етип, илимий-техникалық әдебиятлар хэм патентлик дерек, жазба мийрасларды анализлеу аркалы топлаған материал тийкарында төмендеги жуумаққа келиуге болады. Жабайы от-шөптерден толық қутылыуға ерисіу үшін жоқарыда тоқтап өтилген изертлеулерден культиватор жұмыс органлары менен тек культивация жұмысларын өз ұақтында алып барыу аркалы ғана ерисіу мүмкин болып қалмастан, жұмыс органларының параметрлерине де байланыс екенлиги белгили болды.

Әдебиятлар

1. Сергиенко В.А. Технологические основы механизации обработки почвы в междурядях хлопчатника. -Т.: «Фан», 1970. - С.111.
2. Насреддинов А.А. Разработка и обоснование параметров приспособление к хлопковому культиватору для междурядной обработки гребневых посевов хлопчатника. Дис...канд. тех.наук. -Янгиуль: 1964. -С.132.
3. Погосов Ю.А. Рекомендация по возделыванию хлопчатника на гребнях. ЦНИИЭИ. -Москва: 1962, -С.7.
4. Савин П.И. О выборе геометрических параметров одностороннихполых лап культиватора. //Механизация хлопководства. 1962. №13. -С. 33-40.
5. Насыров З. Технологические основы и основные параметры рабочих органов для вычесывания корневищ сорняков из почвы. Автореферат. Дис...канд. тех. наук. -Янгиуль: 1963. -С.16.
6. Труфанов В.В. Основные параметры симметричных лап и деформация почвы. // Вестник сельскохозяйственной науки. 1963, № 9. -С.99.
7. Высоцкая П. Агротехническая оценка культиваторных лап при междурядной обработке пропашных культур. Запись Ленинградского СХИ. Т-108. вып.1., «Колос», 1966. -С.179.

РЕЗЮМЕ

Мақола культиваторнинг иш органлари фаолятини ўрганиш бўйича олиб борилган илимий-тадқиқот ишлари натижаларига бағишланган. Конкрет мисоллар ёрдамида культиватор иш органлари вазифалари баён қилинган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается обзору проведённых научно-исследовательских работ по изучению рабочих органов культиватора. На конкретных примерах показаны функции рабочих органов культиватора.

SUMMARY

The article is devoted to the review of the scientific research works on the issues of study of the working parts of a cultivator. The author of the article shows the functions of the working parts of a cultivator on the basis of concrete examples.

ҚОЛАЙСЫЗ ФАКТОРЛАРҒА ОРГАНИЗМНИҢ ШЫДАМЛЫЛЫҒЫН АРТТЫРҰДА ФИЗИКАЛЫҚ ШЫНЫҒЫҰЛАРДЫҢ ӘХМИЙЕТИ

Г.Ж.Палъанова - үлкен оқытушы

М.А.Қутлымуратов - дене мәдениеті факультетінің 3-курс талабасы

Әжанияз атындағы Нөкіс мәмлекетлік педагогикалық институты

Таянч сұзлар: температура, физиологик, морфологик, функционал, эмоция, гипоксия, специфика, носпецифика, вегетатив функция.

Ключевые слова: температура, физиологический, морфологический, функциональный, эмоция, гипоксия, специфический, неспецифический, вегетативная функция.

Key words: temperature, physiological, morphological, functionally, emotion, hypoxia, peculiarity, non-specific, vegetative function.

Изертлеулерде дәлilлeйiнше адам организмiне физикалық шынығыулардың тәсирi хәр түрлi жаста түрлiше болады. Балалық хәм жас дәуiрлерiнде, шынығыулар организмiнiң раужаланыуына, орта жас, кекселiкте жұмыс қабилетiнiң артыуы хәм күшiнiң актив жағдайда сақланыуына тәсир етедi. Соны көрсетiп өтiу керек, физикалық шынығыулар барлық жаста да саламатлықты бекемлейдi. Физикалық шынығыулардың физиологиялық шеберлiгi организмiнiң хәрекет функциясын тәмийiнлейтуғын сыртқы хәм ишкi орталықтың түрлi тәсiрлерiне қарап организмiнiң өзгерiушeң шыдамлылығын көрсететуғын реакцияларды бағалауда пайда болады. Физикалық жұмысқа организм қатар физиологиялық, морфологиялық хәм руұхый процесслер менен жууап бередi. Бул процесслер қалейлi булшық ет iскерлiгiнде барлық (руұхый, нейродинамикалық, энергия хәм хәрекет) компонентлерiнiң қандай тәризде өзгерiсiне байланыслы. Физикалық шынығыулардың саналы рәуиште орынланыуы руұхый компонент iскерлiгiне үзлiксiз тәсир көрсетедi, бул қатар руұхый сыпатлар (қабыл етiу, дыққат, ес, руұхый жұмыс қабилетi хәм басқалар) өткiрлiгiнiң шөлкемлесiуiнде көрiнедi.

Бас мий ярымшарлар қабығындағы процесслер булшық ет iскерлiгiн уйымластырушы фактор болғаны себеплi анық физикалық шынығыулар нейродинамикалық компонентiнiң жақсы қайта қурылыуы менен бақланады.

Қозғалышандық, нерв процесслерiнiң хәрекетшeңлiгi хәм турғынлығы артады, организмiнiң эмоциональ күшленiуiн басқарыуын шөлкемлестiредi, усы менен бир ұақытта, нерв-булшық-ет системасының функциональ жағдайының (хәрекет компонентi) өзгерiуi жүзеге келедi, булшық ет күшi хәм қысқарыу тeзлiгi артады, булшық ет сезгисiндегi аралық жақсыланады. Бул барлық өзгерiстер iскерлiгiнiң жаңа функциональ системасының әдеуiр аңсат формаланыуы, жаңа хәрекет тәжiрибелерiнiң пайда болыуы, оларды мийнет хәм турмыста максетке мууапық қолланыуы ушын шараят жаратады.

Жоқарыдағы компонентлер менен өз-ара жақын байланыста болыу нәтижесiнде энергия компонентлерiнiң қайта қурылыуы жүзеге келедi, жүрек булшық етлерiнiң функциональ имканиятлары артады, физикалық жұмыста қанның систолик хәм минутлық көлемi көбейедi, тамыр урыуы саны кемейедi, қан жүрiуi хәм капиллярларда қан айланыуының басқарылыуы әдеуiр шөлкемлеседi, өкпенiң тиришiлiк сыйымдылығы хәм өкпе вентиляциясы әдеуiр артады. Физикалық шынығыулар тәсiрiнде ишкi секретция безлерiнiң жұмысы, организмдегi метаболикалық процесслердiң басқарылыуын шөлкемлестiредi, затлар алмасыуы күшейедi.

Хәрекет iскерлiгiн тәмийiнлейтуғын хәрекет функциясы, вегетатив хәм руұхый функциялардың әдеуiр раужаланыуы организмiнiң сыртқы хәм ишкi орталықтағы керi факторларға шыдамлылығын асыратуғын қайта қурылыу процесiне алып келедi.

Организмiнiң унамсыз факторлар тәсiрiне шыдамлылығының артыуы еки өзiне тән хәм тән болмаған усылар менен жүзеге келедi. Өзiне тән болған усылда, организмiнiң усы тәсiрдiң өзiне шыдамлылығы артады. Тән болмаған (носпецифик) усылда бир фактор тәсiрiнде басқа факторларға-инфекцияға, гипоксияға хәм басқаларға организмiнiң шыдамлылығы артады.

Организмiнiң носпецифик шыдамлылығын асыратуғын факторлар әдеуiр көп: организмге фармакологиялық затлар (витаминылер, жень-шенъ хәм т.б.) кiрiтiу, булшық ет жұмыстарын орындау, организмiнiң суыққ тоңыуы, гипоксия, қан жоғалтыу хәм басқарыу усылар қатарына кiредi.

Организмiнiң шыдамлылығын асырудың ең қолай носпецификалық усылы физикалық шынығыулар менен шуғылланыу. Физикалық шынығыулар тәсiрiнде организмiнiң шыдамлылығының артыуы «көшiу» ұақыялары менен ямаса организмiнiң басқа реакция түрлерiнде пайда етилген қандай да бир қасиеттi қолланыуы менен байланыслы болады.

Физикалық шынығыулар менен шуғылланыуда адамның руұхый функцияларында хәм вегетатив функциялардың қурамына қатар «көшiу» ұақыялары пайда болып, олар организмде

шыдамлылықтың артыуы ушын шараят жаратады. Мысалы, «көшiу» ұақыясы гипоксемияға зәхәрлi затлар тәсiрiне, қанның иммун-биологиялық қасиетiн асырыу жолы менен жүзеге келген кеселликтерге, нурланыуға, ыссы хәм суық тәсiрiне организмiнiң шыдамлылығын асырады.

Жоқары хәм төмен температура тәсiрiнде физикалық шынығыулардың қосылыуы организмiнiң носпецификалық шыдамлылығын асырады ямаса хәрекеттi хәм вегетатив функцияларды шөлкемлестiредi, бул организмiнiң кеселликке берилмеслiгiн күшейтедi, керi факторларға организм шыдамлылығын асырады, организмiнiң физикалық жақтан шаршауын төмендетедi, ямаса шаршауға қарсылықты күшейтедi, саламатлықты бекемлейдi.

Физиологиялық системалар функциясы кеше, күндiз дауамында белгилi бир шегарада тебiренедi. Физиологиялық функциялардың ең төменлеген дәуiри шаршау раужаланғанда хәм уйқыдан турғанда бақланады. Бул жерде соны айтыу керек, адамның турмыс тәртибiне, оның кеше-күндiз дауаындағы жұмыс режимiне қарап, жасау шараятында шәртлi рефлекслер системасы-динамик стереотип пайда болады. Усыған тийкарланып, адамның актив мийнет ететуғын саатларында жұмыс қабилетi жоқары хәм физиологиялық функциялар раужаланған болып, дем алыу, уйқылау саатларында орган хәм системалар жұмысы пәсейедi, адамның жұмыс қабилетi төмен болады.

Уйқы ұақтында вегетатив функцияларға парасимпатик нервiнiң тәсiрi артады, нәтижеде барлық физиологиялық процесслер үнемлi жұмыс режимiне өтедi. Өкпе вентиляциясы кемейедi, жүрек урыуы төменлеседi, артерия қан басымы төменлейдi, булшық етлер босасады, затлар алмасыуы минимал дәрежеге түседi, дене температурасы төменлейдi, тоқыма хәм органларда тоқыма аралық суйықлығының хәрекетi төменлейдi.

Орайлық нерв системасының қабық хәм базы қабық асты бөлiмлерi тормозланған жағдайда болады, соның ушын организм соншеллi күшлi болмаған тәсiрлерге уйқы ұақтында жууап бермейдi.

Азанда адам уйқыдан турғанда көпшiлiгi, көз, қабақлары iскен, хәрекет активлiгi төмен болады. Организм бундай жағдайда болғанында жұмыс қабилетiнiң көтерiлуi, жұмысқа кiрiсiп кетiу әдеуiр көп ұақытты талап етедi.

Азанғы гигиеналық гимнастика шынығыуларын орындағанда, уйқыдан кейiн организмiнiң жұмыс қабилетi тез артады, жұмысқа кiрiсiп алыу ұақты қысқарады. Спорттың бул түрi менен анық шуғылланатуғын адамдарда шынығыуларды орындау себеплi жүзеге келген өзгерiстер пүтiн күн бойы жұмыс қабилетiнiң жақсы болыуын тәмийiнлейдi.

Уйқыдан турғанда орайлық нерв системасындағы тормазланыу бир неше минут, хәтте саат дауаында жойтылмайды. Соның ушын үлкенлер көбiрек балаларға, елге шекем уйқыдан көзiн ашылмады ма деп бийкарға айтпайды. Рецептор зоналардан орайлық нерв системасына келiп атырған импульслар қаншеллi тез хәм көп болса, нерв системасының қозғалышандығы хәм организмiнiң жұмыс қабилетi соншеллi тез артады. Орайлық нерв системасына келiп атырған импульслар ағымы қаншеллi кем болса, оның қозғалышандығы соншеллi төменлейдi. Азанғы физикалық шынығыуларды орындауда, орайлық нерв системасына анализаторлардан, әсiресе проприорецепторлардан келiп атырған күшлi импульслар ағымы орайлық нерв системасының қозғалышандығын тез асырып, нормал жұмыс қабилетiн тиклейдi. Азанғы гигиеналық гимнастика шынығыуларынан кейiн жууыныу, сүлгiнi ызғарлап артыныу сыяқлы факторлар теридегi рецепторларға тәсiр етiу менен орайлық нерв системасына беретуғын импульслар ағымын және де күшейтедi.

Орайлық нерв системасының нормал жұмыс қабилетi тикленiуi менен вегетатив органлар жұмысын басқарыу да өзгередi. Нәтижеде жүрек-қан тамыр, дем алыу органларының жұмысы тезлеседi, зат алмасыуы күшейедi, тоқымалардың қан менен тәмийiнленiуi артады, хәрекет аппараты жұмысының басқарылыуы жақсыланады, тоқымалардың ләбиллiгi артады

ҳам т.б. Организмде жүзеге келген бундай өзгерислер жумьс қабилетиниң көтерилиўин тәмийинлейди.

Азанғы гигиеналық шынығыўлар адамда шаршататуғын дәрежеде аўыр болмаўы керек. Соның ушын спорттың бул түри менен шуғылланыўда адам өзиниң физикалық имканиятын есапка алған жағдайда шуғылланыўы керек. Азанғы шынығыўларды шаршағанша орынлаў организмниң жумьсқа кири-се алыў уақтың көбейтеди, жумьс қабилетин төменлетеди, жу-мыс өнимин кемейтеди.

Әдебиятлар

1. Ахмедов.Б.А. Жисмоний машқлар биомеханика. (Кундузги ва сиртки бўлимада ўқийдиган талабалар учун методик қўлланма). -Тошкент: 1990.
2. Ахмедов. Б.А. Велотренажерда ишлаш. - Тошкент: 1990.
3. Алимбоева Р. Жисмоний машқлар биомеханикаси. -Тошкент: 2008.
4. Содиқов Қ. Ўқувчилар физиологияси ва гигиенаси. -Т.: «Ўқитувчи», 1992.
5. Содиқов Қ. Оилавий ҳаёт - гигиена ва ҳамда жинсий тарбия. -Т.: «Ўқитувчи», 1997.
6. Алматов К.Т. Улғайиш физиологияси. М.Улугбек номидаги УзМУ босмаҳонаси. -Т.: 2004.

Организм чидамлилигини оширишнинг энг қулай усули жисмоний машқлар билан шуғулланишидир. Бу мақолада жисмоний машқларнинг организм ҳаракат аппарати (суяқлар ва мушаклар) ва ички органлари (ҳазм қилиш, нафас олиш, айириш, юрак-кон томир тизими, нерв тизими, ички секреция безлари) ишлариниң фаолиятини яхшилаш, ташки ва ички муҳитнинг салбий омилларига организм чидамлилигини ошириш ҳақида маълумотлар берилган.

Наиболее эффективный метод развития выносливости организма - это заниматься физическими упражнениями. В статье даётся информация о пользе физических упражнений для улучшения деятельности опорно-двигательных аппаратов (кости и мускулы) и работы внутренних органов (пищеварение, респираторные органы, сердечно-сосудистая система, нервная система, железы внутренней секреции), развития выносливости организма к негативным факторам внешней и внутренней среды.

The most effective method to develop the endurance of the organism is physical exercises. The article considers information about the benefits of physical exercises for improving the activity of the musculoskeletal system (bones and muscles) and the work of internal organs (digestive, respiratory organs, cardio - vascular system, nervous system, endocrine glands), the development of the endurance of the organism to the negative factors of external and internal environment.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

SUMMARY

Fizika. Matematika. Informatika

INFORMACIYALARDI SISTEMALASTIRIW USILLARI

A.Abdullaev – ekonomika ilimleriniñ kandidati, docent

J.Juginisova - ulken oqituvshi

Ajiniyaz atındǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch so'zlar: tizim, ma'lumot, ma'lumotlarni yig'ish, ma'lumotlarni saqlash, ma'lumotlarni uzatish, elektron jadval, katakcha manzili, tan-lash, saralash.

Ключевые слова: система, информация, сбор информации, сохранение информации, передача информации, электронная таблица, адрес ячейки, фильтр, сортировка.

Key words: system, information, collection of information, preservation of the information, transfer of the information, electronic table, address of a cell, filter, sorting.

Hár birimiz kúndelikli túrmista informatika hám informaciyalar menen jumis alıp baramız. Atırıpımızdagı bolıp atırǵan waqıyalardı baqlaw, adamlar menen munásibette bolıw, aktual hám kúndelikli máselelerdi dodalawǵa qatnasıw, izertlew jumsların alıp barıw, hár turli eksperimentler ótkiziw ham t.b. Informatika pání kompyuter texnologiyasınan paydalanıp informaciyalardı jıynaw, saqlaw, qayta islew hám uzatıw ámellerin uyretedi. Sonday-aq, bul pán oqıwshılardıń logikalıq pikirlewın rawajlandıradı. Mektep oqıwshıları informaciyalar ustinde joqandagı ámellerdi orınlaw ushın tómendegilerdi bilıwi kerek:

- informaciyalar bazasın jaratıw;
- informaciyalardı tártiplestiriw (sortirovka);
- informaciyalar bazasınan kerekli dizimlerdi ajıratıp alıw (tańlaw);

- informaciyalar bazasınan sorawlar boyınsha informaciyalardı izlew;

- kiritiw hám shıǵarıwǵa tiyisli analitikalıq formalarlı jaratıw.

Joqarıda ayılǵanlardı orınlaw metodikasın elektron tablicalar járdeminde ámelge asırıw MS Excel programması tiykarında iske asırıladi.

Tema. «Maǵlıwmatlardı sortlaw hám tańlaw».

Maqset: Elektron tablicada jumis islew kónikpelerin rawajlandırıw, bilimdi bekkemlew, sabaq barısında alınǵan nátiyelerden paydalanıp informatika pánine oqıwshılardıń qızıǵıwshılıǵın artırıw hám basqa pánler menen baylanıstı kusheytiw, informaciyalardı sistemalastırıw usılların uyretiw.

Metod: Kishi toparlarda ámeliy hám teoriyalıq jumis alıp barıw.

Oqıtıw quralları: proektor, komp'yuter, elektron tablicalar.

Sabaqtıń barısı:

I. Shólkemlestiriw basqıshı. Oqıwshılar menen sálemlesip hám sabaqqa qatnasıwı tekserip bolǵannan keyin oqıtıwshı sabaq barısında qoyılǵan máselelerdi sheshiwdi hám alınatıwın nátiyelerdi tusındiredi. Uyǵe berilgen tapsırmalardı tekseriw ushın sizler berilgen sorawlarǵa juwap beriwiniń hám qaysı kishi toparǵa tiyisli ekenliginińizdi, toparınıńızdıń atamasın anıqlap alıw kerek ekenligin tusındiredi.

II. Texnika qáwıpsizligi. Kompyuterde jumis islewden aldın oqıwshılar texnika qáwıpsizligi menen tanısıwın «Mumkin-mumkin emes» oyını járdeminde bilip aladı. Hár bir oqıtıwshı náwbet menen informatika kabinetinde ne islewge mumkin hám ne islewge mumkin emes ekenligin jazıp aladı.

Азанғы гигиеналық гимнастиканың әҳмийети тек уйқыдан кейин жумьс қабилетин асырыў, жумьсқа киришип алыў уақтың қысқартыў менен шегараланбайды. Әсиресе, үлкен жастағы адамлардың саламатлығын, шыдамлығын, тетиклигин сақлаўда ол үлкен әҳмийетке ийе. Себеби гигиеналық гимнасти-ка менен анық шуғылланғанда, ҳәркет аппараты ҳәм ишки ор-ганлар жумьсын басқарыў шөлкемлеседи.

III. Kishi toparlara bóliw. Oqıtıwshı oqıwshılardıń tórt kishi toparlarǵa bólinetuǵınlıǵın tusındiredi. Buniń ushın oqıtıwshı A, B, C, D háripleri jazılǵan kartochkalardı tarqatıp beredi. Oqıwshılar tórt kishi toparǵa bólinedi hám ekranda kórsetilgen elektron tablicadan paydalanıp kishi toparlardıń atamaların tómendegishe izleydi:

	A	B	C	D	E
1	A	B	C	D	E
2	F	G	H	I	N
3	J	K	L	M	O
4	P	Q	R	S	T
5	U	V	W	X	Y
6	Z				
7					

- A1 C3 B2 E3 C4 D2 E4 D3
- A4 C4 E3 B2 C4 A1 D3 D3 A1
- A1 D1 C4 E1 D4 D4
- E5 A1 C1 C2 E1 B3 A1

IV. U'ye tapsırmalı frontal tekseriw.

Oqıtıwshı: Biz sabaq barısında isletiletuǵın tusiniklerdi, anıqlamalardı tákırarlap bilip alıwımız kerek. Ha'r bir ajratılǵan toparǵa tapsırmalar beriledi.

№1 - tapsırma

Elektron tablica degen ne? Ol qanday elementlerden turadı? Microsoft Excel programması qanday juklenedi? Elektron tablicada baǵanalar qanday belgilenedi? Elektron tablicada qatarlar qanday belgilenedi? Yacheyka degen ne? Aktiv yacheyka degen ne? Yacheyka adresi qanday belgilenedi? Elektron tablica yacheykasına neni kiritiwge boladı?

Oqıwshılar ótilgen temalarǵa baylanıslı berilgen blic – sorawlarǵa kompyuter ekranında kórsetilgen elektron tablicadan paydalanıp juwap izley baslaydı. Durıs alınǵan juwaplar ushın kishi toparlar ball toplaydı.

V. Jańa materialdı túsindiriw. Aktualizaciyalaw hám motivaciyalaw.

Oqıtıwshı: Elektron tablicada kóp informaciyalar saqlanıwı mumkin. Bul informaciyalar ishinen kerekli informaciyalardı izlep tabıwǵa hám dizim kórinisinde alıwǵa tuwrı keledi. Tómendegi elektron tablicada oqıwshılar haqqında informaciyalar (7 - klass)

кóрсетилген:

	A	B	C	D	E	F	G	H
	Ана тili	Ғаана	Физика балл	Информатика балл	Математика балл	Қатар саны	Шет тили балл	Туғылған жили
1	бали	Ғаана	Физика балл	Информатика балл	Математика балл	Қатар саны	Шет тили балл	Туғылған жили
2	4	Асембаева Абина	4	4	4	1	4	2000
3	5	Абдәймәв Зәкур	4	4	4	2	5	2001
4	4	Бәйрәмәв Ислам	4	3	4	3	4	2001
5	4	Бисенбаева Айсәнем	5	4	3	4	4	2001
6	5	Доғанова Кәмилә	4	4	4	5	5	2001
7	5	Җүгинәсов Азамат	3	5	5	6	5	2001
8	5	Исмәйлов Нурғали	5	5	5	7	4	2001
9	3	Қалбаев Нүрлибек	4	4	4	8	3	2001
10	4	Мәтканәмов Азат	5	5	5	9	4	2001
11	4	Оразимбетова Ақсүнгил	5	3	4	10	4	2001
12	5	Суҗиндикова Айзәдә	4	4	4	11	5	2000
13	5	Сапармәйәзов Алланмәйәз	5	5	5	12	5	2001
14	5	Турдимуратов Алпанмәс	5	5	4	13	5	2001
15	4	Утепбергенәва Азизә	5	5	5	14	4	2001

Оқиғашларға таблица көринисиндеги информацийлар тарқатылған. Оқиғаш презентация ярдәминде информацийлар нстінде sortlaw хám таһlaw әмәлдериниң орынлануын көрсетеди.

Sortlaw хám таһlawda жоғардағы электрон таблицадағы информацийлар дизими пайдаланлады. Бунн ушн информацийлар дизими берилген қағызда бойнша дузиливи керек. Егер бу қағызда әмәл қилнбаса, онда sortlaw хám таһlaw әмәли илемейди.

Қағызда бойнша, дзим жазулар (qatar) хám maydan (бағана) лардан ибарат. Бағаналар бир типтеги информацийлардан турadı. Дзим bos qatar yamasa бағананы өз ishinde saqlamaydı. Egerde дзимде bas tema qoyılған bolsa, онда ol formatlanıp дзим элементlerine тәсир etpeytuғын көринисте jazıladı.

Sortlaw yamasa тәртiplestiriw (ósiw yamasa kemeyiw) sorawlar бойнша информацийларdı izlewdi jeñilestiredi. Sortlawdan keyin jazıwlar belgili тәртiple бағананың мәниси (alfavit, tuwılған jıl, reyting ham t.b.) бойнша ekranda sáwlelendiriledi. Информацийлар дзиминдеги жазулардн орналасу тәртбин берилген қағызда бойнша óзгerttiw sortlaw dep ayıladı.

Joғarıда keltirilgen elektron tablicadaғы мағлwmatlar дзимин Excel дн jumis betinde payda etiw ushn бағаналардн атларн A1-H1 adresli yacheykalarına keteklerine sáykes тiрде kiritemiz. Dialog ayna ярдeminde дзимдеги жазулар төмендегисhe kiritiledi:

1. Menyudegi **Данные** бóлимнен **Форма** komandasın таһлаң.
2. Ekranda payda болған soraw aynasınan **OK** тһмесин басиң.

klaviyaturadan [Tab] klavishasınan pайдаланлады.

Solay etip, shwrette keltirilgen дзимдеги мағлwmatlardı Forma komandasınıñ dialog aynası arqalı Excel дн jumis betinde payda etemiz.

Мағлwmatlardı sortlaw

Дзимдеги мағлwmatlardн тәртipsiz jaylasıwı kerekli мағлwmattı tez tapıp alıwdı qıynılastıradı. Sonıñ ushn дзимдеги мағлwmatlardı sortlaw kerek boladı. Bunn ushn menyunıñ **Данные** бóлиміндеги **Сортировка** komandasın isletemiz, natiyjede төмендеги dialog aynası payda boladı.

Bul jerde sortlaw dawamında bas хám kishi хáриplerdi pariqlawdı **Учитывать регистр** бóлімине belgi qoyıw arqalı orınlaw mımkin. Sortirovkalaw qatarı yamasa бағаналар бойнша әмәлge asırıw sáykes turde **Сортировка диапазона** әмәлдерин активlestiriw arqalı orınlanadı. Sonday-aq, **Параметры сортировки** dialog aynası

Ekranda **мағлwmatlar forması** nıñ **7-v klass** atlı dialog aynası payda boladı.

Bul aynada дзимдеги хár bir бағана атı menen бóлімлер хám бу бóлімлер qarısında мағлwmat kiritiw ushn arnawlı aynalar keltirilgen. Aynada бóлімлердн birewinen ekinshisine ótiw ushn

klaviyaturadan [Tab] klavishasınan pайдаланлады.

Solay etip, shwrette keltirilgen дзимдеги мағлwmatlardı Forma komandasınıñ dialog aynası arqalı Excel дн jumis betinde payda etemiz.

Keltirilgen дзимде sortlawdı **Фамилия, ати** бағанасы бойнша orınlaw kerek bolsın. Sortlawdı дзимнн kobi menen nsh бағана бойнша orınlaw mımkin. Sortlawda qosımsha parametrlar **Сортировка диапазона** dialog aynasında **Параметры** тһмесин basıw arqalı payda bolatuғын dialog aynasında әмәлge asırıladı.

Bul jerde sortlaw dawamında bas хám kishi хáриplerdi pariqlawdı **Учитывать регистр** бóлімине belgi qoyıw arqalı orınlaw mımkin. Sortirovkalaw qatarı yamasa бағаналар бойнша әмәлge asırıw sáykes turde **Сортировка диапазона** әмәлдерин активlestiriw arqalı orınlanadı. Sonday-aq, **Параметры сортировки** dialog aynası

Порядок сортировки по первому ключи arqalı pайдалanıwshıға sortlaw nızamın ózi beriwın támıyinleydi.

Дзимде ushırasatuғын parametrlar (бағаналар мәниси) boyнша информацийлар alıw ushn таһlaw әмәли pайдаланлады. Таһlaw– буl kerek emes информацийларdı jasırıw, kerek информацийларdı көрсетиw.

Таһlawдн sortlawdan ózgesheligi berilgen shárt tiykarında jazıwlar информацийлар diziminen terip alınadı хám ekrangá shıғarıladı. Shártti qanaatlandırmaytuғын jazıwlar ekranda көrinbeydi.

Дзимдн таһlaw

Dizim бағаналарındaғы мағлwmatlardı belgili тiрleri boyнша ajıratıp alıw menyudıñ **Данные-Фильтр** komandası ярдeminde orınlanadı. Kursordı дзимнн қáлеген ketegine qoyған halda **Данные – Фильтр – Автофильтр** komandasın orınlaymız. Natiyjede бағаналар атлар keteklerinde тһмелер payda boladı.

	A	B	C	D	E	F	G	H
	Қатар саны	Ғаана	Туғылған жили	Ана тили	Математика	Шет тили	Информатика	Физика
1	1	Асембаева Абина	2000	4	4	4	4	4
2	2	Абдәймәв Зәкур	2001	5	4	5	4	4
3	3	Бәйрәмәв Ислам	2001	4	4	4	3	4
4	4	Бисенбаева Айсәнем	2001	4	3	4	4	5
5	5	Доғанова Кәмилә	2001	5	4	5	4	4
6	6	Җүгинәсов Азамат	2001	5	5	5	5	3
7	7	Исмәйлов Нурғали	2001	5	5	4	5	5
8	8	Қалбаев Нүрлибек	2001	3	4	3	4	4
9	9	Мәтканәмов Азат	2001	4	5	4	5	5
10	10	Оразимбетова Ақсүнгил	2001	4	4	4	3	5
11	11	Суҗиндикова Айзәдә	2000	5	4	4	5	4
12	12	Сапармәйәзов Алланмәйәз	2001	5	5	5	5	5
13	13	Турдимуратов Алпанмәс	2001	5	4	5	5	5
14	14	Утепбергенәва Азизә	2001	5	4	5	5	5

Фамилиясы, атı бағанасында **8-v klass** бойнша таһlawdı orınlap көрейик.

1. D1 ketegindegi тһмени () басиң.
2. Mirát etilip atırған дзимдеги 5 тһнстине kursordı qoyıñ.
3. Tishqanshanın shep тһмесин басиң.

Endi oqıwshılardн ishinde ana tili boyнша tek 5 ball toplaған oqıwshılar dizimi shıғadı. Shet tilinen 5 ball toplaған oqıwshılardı anıqlaw ushn F1 ketegindegi () ni basıñ. Kursordı usınp atırған dзимдеги **Условия..** нstine qoyıp, tishqanshanın shep тһмесин basıñ. Natiyjede **Пользовательский автофильтр** atlı dialog aynası payda boladı.

1. Kursordı birinshi qatar birinshi бóлімлер тһме ustine qoyıp tishqanshanın shep тһмесин басиң.

2. Usınılған дзимнен **равно** belgisin таһлаң.

3. Kursordı birinshi qatar ekinshi бóлімине qoyıñ хám 5 dep teriñ. Natiyjede дзимде ana tili хám shet tili pánlerinen tek 5 ball toplaған oqıwshılardın dizimi shıғadı.

Dizimnen filtrdi alıp taslap, onı jáne dáslepki halına keltiriw ushn qaytadan **Данные-Фильтр-Автофильтр** komandasın beriw jetkilikli.

№2-tapsırma.

Оқитwshı: Sizlerge aq қағаз berilgen. Usı қағазға topardı sıpatlap beretuғын tablica jaratıñ хám onı Microsoft Excel de teriñ. Ajratılған waqt ishinde tez orınлаған kishi topарға ball beriledi.

VI. Bekkemlew

№3-tapsırma.

Komp'yuterge kiritilgen tablicalar tiykarında oqıwshılar әмәли jumıstı orınlawға kirisedi. Proektor ярдeminde oqıwshılar ózleri jaratқан tablicalar ustinde sortlaw хám fil'trlew әмәлдерин orınlay baslaydı. Durıs хám tez orınлаған ushn topарға ball beriledi.

№4-tapsırma.

Taza tema boyнша soraw. Oqıtwshı blic-turnir isletedi: Информацийларdı sortirovkalaw degen ne? Fil'trestiriw qanday orınlanadı? Информацийларdı sortirovkalaw хám fil'trlew ushn бағанada

qanday informaciya bolw kerek? Dizimde bos qatar yamasa baǵana bolıwı mumkin be? Durıs juwaplar ushın toparlarǵa ball beriledi.

VII. Juwmaqlaw. Sabaqtı bahalaw.

Oqıwshılar kóp ball toplaw ushın háreket etedi. Oqıwshılar toplanǵan ballardı esaplap shıǵadı. Jeńimpaz kishi topardı hám sabaq dawamında aktiv qatnasqan oqıwshılardı xoshametleydi.

Oqıwshılar sabaqtı juwmaqlastıradı: oqıwshılar elektron tablicada jazılǵan sózlerden ózine tiyislin jazıp aladı hám ózine tiyisli sózlerin yacheyka adresi menen belgileydi. Ol tómendegishe:

	A	B	C	D
1	Men bildim...	Qı'zi'qlı' boldı'..	Qı'yi'n boldı'...	Men tapsırmanı' orı'nladı'm...
2	Men o'zlestirdim...	Men sezdim, onda...	Endi men isleyin...	Men tu'sindim, onda...
3	Men u'yrendim...	Mende islendi...	Men ta'wekelshimen...	Menin' qolı'mnan keledi...
4	Meni tan' qaldı'rdı'...	Mag'an kerekli...		

VIII. tapsırma.

Temaniń tiykarǵı tusiniklerin yadlaw, sabaqlıqtıǵı temaǵa tiyisli materiallar menen islew, pánler boyınsha ulgeriw elektron tablicasını jaratıw.

Ádebiyatlar

1. Boltayev B., Azamatov A., Asqarov A., Sodiqov M., Azamatova G. Informatika va hisoblash texnikasi asoslari. -T.: «Tafakkur». 2011.
2. Ro'zieva D., Usmonboeva M., Xoltqova Z. Interfaol metodlar: mohiyati va qo'llanilishi. Metodik qollanma. Nizomiy nomidagi TDP. -T.: 2013.
3. Qasimov M., Juginisova J., Il yasova Z. MS Excel dastirinde funkciyalardın grafiklerin jasaw metodikasi. Metodikalıq qollanba. -N.: 2015.

Maqolada ma'lumotlarni tizimlashtirishning ilmiy metodik muammolari ko'rib chiqilgan. MS Excel dasturi yordamida ma'lumotlarni elektron jadval ko'rinishida saqlash usuli ko'rib chiqilgan. Amalda 8-sinfda o'qitiladigan mavzularga doir dasturlashtirish ko'rib chiqilgan. Unda saralash va tanlash usullari kiritilgan. Maqolada ma'lumotlarni tizimlashtirishning innovatsion texnologiyasi yaratilgan.

В статье излагаются вопросы научно-методического обеспечения систематизации информации. Описывается алгоритм сохранения информации в виде электронной таблицы на базе MS Excel. Полученные результаты используются в 8-классе, которые соответствуют теме сортировки и фильтрации информации. В работе разработаны инновационные технологии систематизации информации.

The article deals with the issues of scientific-methodical supply of the information systematization. The author describes the algorithm of preservation of the information in the form of an electronic table on the basis of MS Excel. The received results are used in the 8-th form, they correspond to themes of sorting and information filtration. There have been worked out innovative technologies of systematization of the information.

REZYUME

РЕЗЮМЕ

SUMMARY

ЗАМОНАВИЙ КРИПТОГРАФИК АЛГОРИТМЛАР УЧУН КАТТА ТУБ СОНЛАРНИ ГЕНЕРАЦИЯЛАШ МАСАЛАЛАРИ

Ш.Б.Норматов - катта ўқитувчи

ТАТУ Қарши филиали

Таянч сўзлар: ахборот хавфсизлиги, криптография, туб сонлар, шифрлаш алгоритмлари, сонларни тубликка текшириш.

Ключевые слова: информационная безопасность, криптография, простые числа, алгоритмы шифрования, проверка числа на простоту.

Key words: information security, cryptography, prime numbers, encryption algorithms, verification of the simplicity.

Кириш. Ахборот-коммуникацион технологияларининг кун сайин ривожланиб бориши ахборот хавфсизлиги муаммосининг долзарблилигини янада ошириб юбормоқда. Бу эса ахборот хавфсизлигини таъминлашга қаратилган турли хил янги усуллар ва воситаларни яратиб боришни тақозо этади. Маълумки, ахборот хавфсизлигини ишончли таъминлаш бу масалага комплекс ёндашувни талаб қилади. Яъни, ахборотларни химоялашнинг ҳукукий, ташкилий ва муҳандислик-техник таъминотларидан самарали фойдаланиш зарурлигини кўрсатади.

Жумладан, ахборотларни химоялашда криптографик усулларнинг ҳам салмокли ўрни бор. Бу соҳада ҳам мамлакатимизда қатор ислохотлар амалга оширилмоқда. Бунинг тасдиғи сифатида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2007 йил 3 апрелдаги «Ўзбекистон Республикасида ахборотни криптографик муҳофазасини ташкил қилиш чора-тадбирлар тўғрисида» ПҚ 614-сонли, Вазирлар Маҳкамасининг 2007 йил 21 ноябрдаги «Ахборотни криптографик муҳофаза қилиш воситаларини лойihalаштириш, ишлаб чиқиш, сотиш, таъмирлаш ва ишлатишни лицензиялаштириш тўғрисидаги низомни тасдиқлаш тўғрисида» ВМҚ 242-сонли қарорлари, маълумотларни шифрлаш, хэш функциялар бўйича давлат стандартларининг қабул қилинишида кўриш мумкин.

Мавжуд криптогизимларнинг барчаси бирор бир криптографик алгоритм асосида ишлайди. Ҳозирда кўпгина криптографик стандартларга асос сифатида олинаётган RSA, El-Gamal алгоритмлари асосида амалий жиҳатдан ечиш етарли даражада мушкул бўлган берилган сонни иккита туб кўпайтувчи шаклида ифодалаш ва чеки майдонда дискрет логарифмни ҳисоблаш масалалар ётади.

Юқорида келтирилган ҳар иккала алгоритмда ҳам маълумотларни шифрлашда, электрон рақамли имзони яратишда 1024 битли ва ундан ҳам катта туб сонлардан фойдаланилади. Шунинг учун ҳам катта туб сонлар билан ишлаш, уларни генерация қилиш криптографиянинг асосий масалаларидан бирига айланиб улгурган. Умуман криптографияда туб сонларнинг кенг қўлланилишини улар сир тутилганда топининг қийинчилиги билан боғлаш мумкин.

Асосий қисм. Фақат ўзига ва 1 га бўлинадиган сонлар туб сонлар дейилади [4]. Қадимдан натурал сонлар қаторида туб сонларни топиш йўллари билан кўпгина олимлар шуғулланганлига қарамадан ханузгача борор оралиқдан фақатгина туб сонларни генерация қиладиган функция топилмаган [1]. Чунки туб сонларни бошқа сонлар асосида ифодалаб бўлмайди. Яъни, уларни бир неча соннинг кўпайтмаси шаклида ёзиш мумкин эмас. Бундан ташқари туб сонлар натурал сонлар қаторида текис тақсимланмаган. Туб сонларнинг сони чекиз кўп. Яъни улардан исталганча фойдаланиш мумкин. Лекин сонлар қаторида кам учрайди.

Бирор оралиқдаги барча сонлар ҳамда шу оралиқдаги туб сонларнинг сони баҳолаб кўрайлик. Мисол сифатида иккилик санок системасидаги 32 разрядли сонларни қараймиз.

32 разрядли энг катта сон $2^{32} - 1$. 31 разрядли энг катта сон $2^{31} - 1$. Барча 32 разрядли сонлар сонини қуйидагича ҳисоблаш мумкин:

$$(2^{32} - 1) - (2^{31} - 1) = 2^{32} - 1 - 2^{31} + 1 = 2^{32} - 2^{31} = 2^{31} (2^1 - 1) = 2^{31} = 2147483648$$

Энди бу сонлар орасидаги туб сонлар сонини ҳисоблаймиз. Лежандр формуласига асосан [2] n разряддан ошмаган туб сонлар сонини қуйидагича баҳолаш мумкин:

$$\frac{n}{\ln n} = \frac{(n-1)}{\log_2(n-1)} = \frac{\log_2 e \times (n-1)}{\log_2(n-1)}$$

32 разряддан ошмаган туб сонлар сони қуйидагича ҳисоблаш мумкин:

$$\frac{2^{32}}{\ln(2^{32})} = \frac{2^{32}}{\log_2(2^{32})} = \frac{\log_2 e \times 2^{32}}{\log_2(2^{32})} =$$

$$= 1.44 \times \frac{2^{32}}{5} \approx 193273528$$

(Бу ерда $2^{32} - 1$ ни 2^{32} деб ҳисобладик).

31 разряддан ошмаган туб сонлар сони эса қуйидагича:

$$\frac{2^{31}}{\ln 2^{31}} = \frac{2^{31}}{\log_2(2^{31})} = \frac{\log_2 e \times 2^{31}}{\log_2(2^{31})} = 1.44 \times \frac{2^{31}}{31} =$$

$$= 1.44 \times \frac{2^{31}}{5} \approx 99754079$$

Демак, 32 разрядли туб сонлар сони $193273528 - 99754079 = 93519449$ га тенг экан. Бундан оралиқдаги ҳар 30 та соннинг биттаси туб сон бўлади деган хулосага келиш мумкин.

32 битли сонни қуйидагича ифодалашимиз мумкин:

1									
2^{31}	2^1	2^0							

Биз 32 разрядли сондан фойдаланишимиз керак бўлгани учун энг охириги разряд 1 га тенг бўлади. Энг биринчи разрядга 1 қўйишимиз эса бу соннинг тоқлигини билдириди. Туб сонлар тоқ бўлгани учун биз бу ораликдаги барча жуфт сонларни ташлаб юборишимиз мумкин.

Берилган ораликдаги туб сонлар генерациясни куриш алгоритмида асосан иккита масала қўрилади:

а) берилган чегара оралиғида сон танлаш;

б) танланган сонни тубликка текшириш;

Агар ораликдан танлаб олинган сон туб сон бўлса, уни туб сонлар жадвалига ёзилади. Акс ҳолда ораликдан бошқа сон танлаб олиб тубликка текширилади.

Сонни кетма-кет танлаш кўп вақтни талаб қилиши билан бирга, кетма-кет олинган туб сонларни ишлатиш шифрлаш алгоритмларининг бардошлилигини камайтиради. Шунинг учун сонни тасодифий танлаш йўли билан бир қадар самарадорликка эришиш мумкин. Берилган ораликдан сонларни тасодифий танлаш учун тасодифий микдорларнинг стандарт функциясини қўлланилади. Бу функция кўпгина дастурлаш тилларида мавжуд.

Эндиги масала тасодифий танлаб олинган сонни тубликка текширишдан иборат бўлади. Сонни тубликка текширишда бир неча эҳтимоллик тестларидан фойдаланилади. Шулардан бири Ферманинг кичик теоремаси ғоясига асосланган Рабин-Миллер тести ҳисобланади.

Ферманинг кичик теоремаси: Агар p туб сон ва a ихтиёрий бутун сон бўлса, унда $a^{p-1} \equiv 1 \pmod{p}$ бўлади [5]. Яъни p туб сон бўлиши учун барча $1 \leq a < p$ лар учун $a^{p-1} \pmod{p} = 1$ ифода ўринли бўлиши керак. Биз аввал $p-1$ ни $2^t s$ кўринишда ёзиб оламиз. Бу ерда S тоқ сон. $2^t = k$ деб белгилайлик. У ҳолда $a^{sk} = a^{p-1}$ тенглик ўринли бўлиши керак.

Ихтиёрий сонни қуйидаги кўринишда ёзиш мумкин: $a_0 2^0 + a_1 2^1 + a_2 2^2 + \dots + a_m 2^m$; $a_i \in \{0, 1\}$ 2^0 ни қавсдан ташқарига чиқарсак ифода $2^t s = 2^0 (a_0 + a_1 2^1 + a_2 2^2 + \dots + a_m 2^m)$; кўринишга келади. Бу ерда $t = 0$; $s = (a_0 + a_1 2^1 + a_2 2^2 + \dots + a_m 2^m)$; $a_0 = 1$ бўлиши керак, акс ҳолда бу сон жуфт сон бўлиб қолади. Агар $a_0 = 0$ бўлса, унда 2^1 ни қавсдан ташқарига

чиқарамиз: $2^t s = 2(a_1 + a_2 2^1 + a_3 2^2 + \dots + a_m 2^{m-1})$; Бу ерда $t = 1$; $s = (a_1 + a_2 2^1 + a_3 2^2 + \dots + a_m 2^{m-1})$; Энди $a_1 = 1$ бўлиши керак, акс ҳолда сон жуфт сон бўлиб қолади. Агар $a_1 = 0$ бўлса, унда 2^2 ни қавсдан ташқарига чиқарамиз: $2^t s = 2^2(a_2 + a_3 2 + a_4 2^2 + \dots + a_m 2^{m-2})$; Бу ерда $t = 2$; $s = (a_2 + a_3 2 + a_4 2^2 + \dots + a_m 2^{m-2})$;

а) агар $a^s \equiv 1 \pmod{p}$ бўлса $a^{p-1} \pmod{p} = 1$ бўлади ва p эҳтимоллик билан туб сон бўлади;

б) агар $a^s \equiv 1 \pmod{p}$ бўлмаса унда a^{2s} ни текшираемиз;

Агар $a^{2s} \equiv 1 \pmod{p}$ бўлса, $a^{p-1} \pmod{p} = 1$ бўлади ва p эҳтимоллик билан туб сон бўлади. Агар $a^{2s} \equiv 1 \pmod{p}$ бўлмаса, унда a^{4s} ни текшираемиз. Худди шу тарзда 2 нинг даражасини t мартагача ошириб текшириб борамиз. Агар t нинг барча қийматларида ҳам $a^{sk} \equiv 1 \pmod{p}$ бўлмаса p туб сон бўлмайди.

Агар k та тасодифий a қийматлари учун p мураккаб эмаслиги аниқланса, у ҳолда берилган p ,

$(1 - \frac{1}{k})$ эҳтимоллик билан туб сон деб юритилади [3].

Хулоса. Юқоридагилардан келиб чиқиб катта туб сонларни генерация қилишда қуйидагиларни эътиборга олиш лозим:

а) берилган ораликдан сонни тасодифий танлаш. Тасодифий танланган сонлар калитлар бардошлилигини оширишга хизмат қилади. Бунинг учун замонавий дастурлаш тилларида мавжуд бўлган махсус функциялардан фойдаланиш мумкин.

б) танлаб олинган сонни дастлаб кичик туб сонлар бўлиб чиқиш лозим. Бу амал танланган сонни тубликка текшириш тезлигини оширишга имкон беради.

в) топилган туб сонларни туб сонлар жадвалига жойлаштиришда уларни топилган вақти бўйича эмас, балки тасодифий жойлаштириш лозим. Бу амал орқали калитлар бордошлилигини янада оширишга эришилади.

г) зарур бўлганда туб сонларлар жадвалидан сонни кетма-кет эмас, балки тасодифий танлаб олиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Ушбу алгоритмдан очиқ калитли криптоалгоритмлар учун катта туб сонларни генерация фойдаланиш мумкин.

Адабиётлар

1. Назаров Р.Н., Тошпўлатов Б.Т., Дўсимбетов А.Д. Алгебра ва сонлар назарияси. II қисм. –Тошкент: 1995.
2. Фергюсон Н., Шнайер Б. Практическая криптография. –Москва: Санкт-Петербург. –Киев: 2005. –С.421.
3. Шнайер Б. Прикладная криптография. 2-е издание. Протоколы, алгоритмы и исходные тексты на языке С. «Триумф», 2002. –С. 861.
4. <http://www.sans.org/reading-room/whitepapers/vpns/prime-numbers-public-key-cryptography-969>
5. <http://home.sandiego.edu/~dhoffoss/teaching/cryptography/10-Rabin-Miller.pdf>

Ушбу мақолада замонавий криптографияда катта туб сонларнинг тутган ўрни, берилган ораликдаги туб сонлар сонини ҳисоблаш, сонни тубликка текшириш усуллари ва олинган туб сонлар жадвалидан фойдаланиш тамойиллари таҳлил қилинган

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

В этой статье анализирован роль больших простых чисел в современной криптографии, вычисление количество простых чисел в данном диапазоне, методы проверка числа на простоту и принцип использование с таблицам простых чисел.

SUMMARY

This article analyzed the role of large prime numbers in modern cryptography; calculate the number of prime numbers in this range, the methods of verification of the simplicity and the principle of the use of a table of prime numbers.

JÁMIYETLIK HÁM EKONOMIKALÍQ ILIMLER

TARIYX

УДК 902/94 (574)

НОВЫЕ МАТЕРИАЛЫ К ИСТОРИИ ОТРАРСКОГО ОАЗИСА ДОАРАБСКОЙ ЭПОХИ

А. К. Авизова - доктор исторических наук, доцент

Южно-Казахстанский государственный университет имени М. Ауезова

Таянч сўзлар: археология, маданият, воҳа, ёдгорлик, учбурчак, давр.

Ключевые слова: археология, культура, оазис, памятник, пирамида, эпоха.

Key words: archaeology, culture, oasis, monument, pyramid, epoch.

Очаги раннеземледельческой культуры уже давно известны в нижнем и верхнем течении Сырдарьи. Сильное раннегосударственное объединение саков в нижнем течении Сырдарьи имело довольно развитые земледельческо-скотоводческие хозяйства и первые города. Однако средняя русловая часть земель реки начинает вводиться в использование земледельцами лишь после того, когда здесь складывается крупное устойчивое политическое образование, способное мобилизовать население на организацию трудоёмких затрат по проведению каналов и освоению залежных земель. Такое в Отарском оазисе произошло, когда здесь образовалось государство Кангой во второй половине I тыс. до н.э. В это время начинается освоение земель не только нижней части долины Арыси, но и всего неосвоенного правобережья Сырдарьи. В частности, многолетние раскопки крупнейших городских центров этого региона как Шымкент и Ташкент показали, что древние культурные слои их датируются не позже II в. до н.э.

Об этом свидетельствуют и археолого-топографические исследования оросительных систем Отарского оазиса. Расположение многочисленных поселений и городищ вдоль берегов извилистых протоков реки указывает на то, что ранние земледельцы использовали под посевы места, затопляемые во время паводков и возле старых русел [1]. Позже будут проведены каналы и создаются обширные оросительные системы. Укрепленные поселения и города формируют несколько оазисов на Средней Сырдарье. Как отмечалось выше, один из наиболее крупных оазисов сложился вокруг Отара. Возникновение его исследователи относят к рубежу I в. до н.э. - I в. н.э. [2].

К числу почти неизученных памятников, расположенных вдоль берегов древних магистральных каналов Отарского оазиса, относятся Пшакшитобе и Бесиншитобе. В 2015 г. археологическим отрядом ЮКГУ им. М. Ауэзова начаты раскопки на этих городищах. В результате этих работ были получены данные о стратиграфии памятников, новые археологические материалы по изучению материальной культуры и антропологического облика древнего населения оазиса.

Городище Пшакшитобе, расположенное в 4 км к югу от Отара представляет собой крупный образец укрепленной усадьбы или так называемого тобе с площадкой. Протяженность его у основания с востока на запад составляет 138 м и с севера на юг – 110 м. Западная, низкая часть представляет собой прямоугольную в плане площадку высотой 7,5 м. Она более обширная по сравнению с более возвышенной восточной площадкой. Размер её с востока на запад – 30 м и с севера на юг – 60 м. Восточная, более высокая часть бугра имеет форму квадратной площадки высотой 11,5 м, размером 30х30. По краям нижней площадки сохранились остатки земляного вала. К югу от него зафиксированы следы древнего магистрального канала Сангыларык, по обе стороны которого также прослеживаются развалины различных сооружений в виде всхолмлений.

Этот памятник практически не изучался [3]. Историография археологических исследований на городище довольно короткая. Основные вскрытия произведены в его нижней площадке. Так, в 1946 г. Пшакшитобе наряду с другими памятниками Отарского оазиса был обследован Южно-Казахстанской археологической экспедицией во главе с А.Н. Бернштамом [4]. В 1949 г. Е.И. Агеевой и Г.И. Пацевичем был заложен небольшой раскоп в середине восточного края нижней площадки, на высоте 7,43 м и доведён до глубины 2,6 м, где был зафиксирован материк. Были вскрыты три слоя, которые дали материалы VI-VIII вв. [5]. В 1970 г. на городище заложен шурф Отарской археологической экспедицией [6]. Все исследователи, изучавшие Пшакшитобе, датировали его широко, в пределах I тыс. н.э.

Раскоп № 1 заложен на вершине укрепленного бугра памятника, в его западной части. Участок городища в данном месте представляет собой плоскую, понижающуюся к западу площадку. Первоначальные размеры раскопа, ориентированного сторонами по странам света были 10х10 м. В дальнейшем площадь раскопа была расширена в северном и западном направлениях и доведена до 300 квадратных метров (15х20 м).

Под рыхлым горизонтом золисто-гумусных отложений раннекараханидского времени обнажаются массивные, прочные кладки архитектурно-строительных конструкций эпохи раннего средневековья, точнее, эпохи тюркского каганата, а возможно и более ранних эпох. Стен же эпохи верхнего караханидского времени в Р-1 на вершине бугра не сохранилось. Был лишь горизонт бытового мусора, прорезанный множеством мусорных ям, углублявшихся и в нижележащие кладки пред арабской эпохой.

После зачистки площади от верхнего мусора, в северо-западном углу первоначального раскопа проступила обширная сплошная кладка из сырцового кирпича размером 50-52х25-27х10-12 см. Наш первоначальный раскоп размером 10х10 м обнажал лишь её восточный угол. Кладка имела диагональное направление по отношению к сторонам света. При этом к этой кладке, вернее к её юго-восточному фасаду перпендикулярно примыкала стена шириной 1,0 м и протяжённостью к юго-востоку около 3,0 м.

Чтобы не резать сохранившуюся архитектуру формальными квадратами, ориентированными по сторонам света, было решено оконтурить проступившие кладки горизонтальными зачистками и вскрытиями по всему периметру. В результате выяснилась чёткая картина остатков строительных конструкций трёх строительных периодов, последовательно осуществлявшихся на этом памятнике, хотя раскоп №1 ещё не доведён до материка в силу краткости сезона раскопочных работ.

К первому и пока, что самому раннему периоду строительных конструкций памятника относится монументальная стена шестиметровой толщины, идущая через весь раскоп с ЮЗ на СВ. Вершина её проступает на глубине 0,5 м от современной поверхности холма, основание уходит вниз ещё на 0,7 м и ниже ещё не вскрыто. Эта стена традиционно довольно существенно расширяется книзу и гладко оштукатурена с обеих сторон.

С юго-восточной стороны к поверхности этой ранней стены примыкают более поздние стены толщиной чуть более 1,0 м, принадлежащие конструкциям второго строительного периода. Они возведены строго вертикально, оштукатурены и образуют прямоугольное помещение № 1 с проходом в своём юго-восточном углу. Ширина прохода чуть более 1,0 м. Размеры помещения № 1 более 7, 0 м в длину и 4,5 м в ширину. Стены, как показал шурф размером 1,5х1,5 м в юго-восточном углу, у входа помещения №1, сохранились в высоту около 1,9 м. Это благодаря тому, что в последующий, третий строительный период все они практически доверху были плотно забутованы чередующимися рядами ленточной пашы и сырцового кирпича (40х20х10 см). Следует отметить, что поверхность пола и основания стен помещения №1 были обложены фрагментами стенок хумов.

Вокруг этих конструкций с наружной стороны стен, по видимому, были открытые дворики, где скопились горизонты золистых прослоек, чередующихся с глиняными прослойками иногда горизонтами грунтовой засыпки, в отдельных случаях рядами кирпичной кладки. Максимальная толщина этих отложений, вскрытых и прослеженных нами до 1,0 м.

В третий строительный период все эти конструкции для цветущих оазисов бассейна Сырдарьи, русло которой на всем протяжении превратилось в линию противостояния и войны между арабами и войнами Тюркского каганата. Мно-

гие поселения и целые оазисы практически обезлюдилась в эту эпоху. После битвы на Таласе в этом пограничном районе происходит стабильное восстановление экономической жизни. Древние святилища, монументальные дворцы знати приходят в запустения. Новые хозяева строят свои дворцы и храмы. Поверх оплывших и нивелированных руин монументального сооружения Пшакшито́бе в IX-X вв. откладываются бытовые отходы новых жителей поселения.

Материальную культуру жителей городища характеризуют своеобразная керамика, изделия из железа, бронзы, камня и стекла. Комплекс керамики предварительно можно разделить согласно стратиграфии на несколько хронологических групп.

Самыми древними на сегодняшний день по состоянию вскрытых слоев и конструкций является небольшое количество неглазурованной лепной керамики до арабской эпохи. Она получена при зачистке и разборке кладов сплошного монолитного сооружения, открытого под слоем более позднего отложения. Среди них выделяются обломки верхних частей сосудов с прочерченными по сырой глине тамгами. Под горловиной одной из красноглиняных корчаг прочерчен знак в виде парой закрученных бараньих рогов,

соединённых вертикальной чертой. На одном из фрагментов стенки хума имеется прочерченный знак в виде коротенького стерженька, увенчанного двумя закруглёнными в разные стороны концами. Другой из фрагментов лепного кувшина тоже имеет прочерченную по сырой глине тамгу.

Следует отметить, что почти вся эта керамическая посуда украшена традиционными потёками тёмного или красного ангоба. Кувшины представлены в основном фрагментами. Они разные как по цвету обжига, так и по составу теста. Значительная часть их лепная. Некоторые из них имеют снаружи горизонтальное рифление. Ручки с продольным желобком по спинке сжатой с боков типичны для второго этапа отарско-каратауской культуры, датируемого исследователями началом IV-V вв. н.э.

Совершенно новые данные получены по изучению Бесиншито́бе. В результате раскопок здесь открыты остатки уникального архитектурного комплекса, представляющие собой возведение в один приём сложное монументальное сооружение, которое имело форму архаичной и массивной двухступенчатой пирамиды.

Литература

1. Грошев В.А. Иригация Южного Казахстана в средние века. -Алма-Ата: 1985.
2. Байпаков К.М. Древняя и средневековая урбанизация Казахстана. -Алма-Ата: 2012.
3. Свод памятников истории и культуры Южно-Казахстанской области. Отарский район. -Алма-Ата: 2007.
4. Бернштам А.Н. Проблемы древней истории и этногенеза Южного Казахстана. //Известия АН КазССР, серия археология, 1950, вып. 2.
5. Бабаяров Г., Кубатин А. Методы идентификации и определения последовательности выпусков монет Западно-Тюркского каганата. // Казахстан и Евразия сквозь века: история, археология, культурное наследие. -С.313.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақола 2015 йилда қадимги ўтрок маконлар - Шакшито́бе ва Бесиншито́беда олиб борилган археологик илмий ишларнинг дастлабки натижаларига бағишланган. Ушбу Шакшито́бе тепалигида араб босқинигача бўлган даврга тегишли қурилишлардан қолган бино қолдиқлари топилган. Ушбу жойда арабларгача бўлган учта даврга қурилиш ишлари олиб борилганлигининг излари кузатилади. Энг дастлабки даврга тегишли бўлган, олти метр ҳажмга эга девор қолдиқлари топилган. Кейинги даврга 1-сонли маҳобатли мажмуа тегишлидир. Энг баланд терилган ғишт қатламлари учинчи қурилиш даврига тегишли ҳисобланади. Бесиншито́беда энг йирик маҳобатли қурилиш қолдиқлари очилган. Лой деворларнинг кенглиги 7,5 м., баландлиги эса 2,5 м.ни ташкил этади. Қорахонийлар даврига тегишли бўлган энг баланд қурилиш қолдиқлари сақланмаган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается предварительным результатам археологических раскопок мест древнего поселения Шакшито́бе и Бесиншито́бе проведённых в 2015 году. Были обнаружены остатки монументального строительства на холме Шакшито́бе до аравийской эпохи. Были прослежены три строительных периода до аравийской эпохи. Самый ранний из проектов это монументальная шестиметровая стена. К следующему периоду относится комплекс №1. Самая высокая закладка кирпича относится к третьему строительному периоду. На Бесиншито́бе был открыт остаток крупного монументального строительства. Толщина глиняной стены составляет 7,5 м., а высота 2,5 м. Самый высокий строительный горизонт эпохи времён Караханийцев не был сохранён.

SUMMARY

The article is devoted to preliminary results of archeological excavations of sites of ancient settlement Shakshitobe and Besinshitobe carried out in 2015. At the top of the hill Shakshitobe the rests of a monumental construction till the Arabian epoch have been revealed. Three building periods till the Arabian epoch have been studied. The earliest of designs is the monumental six-meter wall. To the following period the facility №1 belongs. The top brick bookmark relates to the third building period. On Besinshitobe the rests of a large monumental construction have been opened. Thickness of a pise-walled wall of a construction is 7,5 m, the height is 2,5 m. The top building horizon of the epoch of Karakhanis time was not kept.

ҚАРАҚАЛПАҚСТАНДА ШОРАЛАР ҲАҚИМИЯТЫНЫҢ КАДРЛАР СИЯСАТЫ ҒӘРЭСИЗЛИК НӘЗЕРИНЕН

Р.Ж.Базарбаев - тарих ғилимлериниң кандидаты, доцент

Әжинияз атындағы Нәкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: шўролар ҳокимияти, пролетар диктатураси, кадрлар сиёсати, кўчириш сиёсати.

Ключевые слова: период советской власти, диктатура пролетариата, кадровая политика, политика перемещения.

Key words: period of Soviet power, dictatorship of proletariat, staff policy, policy of movement.

Ҳазир пўткил халқымыз бизге бахыт ҳәм дәўлет алып келген Ғәрезсизликтің 25 жыл мерекесинен руўхланып, келешекке үлкен исеним билдирип жасап атырған ўақытта бизиң ғәрезсизликти ийелегенлигимиздиң тарийхый ҳәм жәмийетлик әҳмийети терениректен көрине баслап, «Биз бурын ким едик, энди ким болдық?» деген сораўға жуўап излегенде, өткен шоралар дәўириндеги зорабанлықты, озбырлықты еске түсириў менен бирге бизиң бүгинги күндеги турмысымыздың пәраўанлығы, өмиримиздиң бахалылығы ҳәм еркинлигимиздиң куўаты, көз алдымызға елеслеп, оны тени-тайы жоқ Аллаталаның сыйлығы сыяқлы түсинесен.

Мен жас тарийхшы ретинде өзимниң илимий искерлигимде Совет ҳүкиметиниң кадрлар сиясатының тарийхы менен шугылланаман. Мен Совет ҳүкиметиниң 1907-1990 жыллар аралығында «кадрлар сиясатын изертлеўимде» мынадай хақықатлыққа дус келдим:

Бириншиден, Совет ҳүкиметиниң кадрлар сиясаты кадрлардың өндиристи, елди басқарыўдағы уқыплығы, билими емес, ал кадрларды халықтың аўызбиршилигин бузатуғын жанлы курал ретинде пайдаланыў;

Екиншиден, «Хәммесин кадр шешеди» деген тапсырмаға муўапық елди орысластырыў;

Үшиншиден, жергиликли миллетлердиң ўәкиллеринен алға умтылып шыққан озық ойлыларды куўдалап, оларды душпанлар топарына қосып жазалап сүргинге айдаў, жанынан жуда қылыў.

Биринши сиясатқа дыққат аўдарсақ, совет ҳүкимети басшылыққа алған ҳәм кейин ең жарамсыз идеология болып қалған, коммунистлик идеология бойынша жәмийетти класлық гүрес раўажландырады. Классар бири-бири менен келисисиз болады. Соның ишинде буржуазия менен пролетариат арасындағы гүресте пролетариаттың жеңиси аркалы социализм сыяқлы теңдикти, коммунизм сыяқлы ҳәзликти

дүземіз деп қарақалпақ елинен пролетариатты ізледі. Оны қаллаш деп атап, оның қатарына ақылсыз, жұждансыз, бий-шара биреулердің есигінде бір тамағы үшін күнлікшиликте жүрген, қолынан хеш ис келмейтуғын адамларды пролетариат деп есептеп, оларды хукимет басшылығына араластырды. Олар хукиметте не ислеуі керек, онда заң-законлар бола ма, халыққа хызмет етиудің мәнісі не екенін түсінбеді. Тарихта қалған сол жыллардағы мынандай ұақыя белгили. Қанлыкөл елатының биринде аўыл советке сайлаў болғанда, сол аўыл-кенеске сипсекешти жокарының көрсетіуі бойынша бул кеңеске баслық етип сайлаған. Оннан кейинде сол адам, ерте келип кеңестің дөгерігін сыпырып жүргенін көріп, адамлар сизің жұмысыңыз басқа, бул дөгеректи енди басқа адам сыпырады дегенде ол бул кеңседе меннен аўысатуғын жұмыс жоқ деп өзинің наданлығын көрсеткенлигин халық айтып жүрген екен.

Бундай жергиликті халықтың араласыуының хукиметке ең үлкен пайдасы, олар сол аўылда кимнің кандай шығысы бар, ким динге қалай қарайды хәм тағы басқаларды жеткизип туратуғын жансызлар ретінде пайдаланған. Олар пәленше молла түнде балаларды оқытады деп талай адамларды тюрьмаға салған. Булардың мысалларын қарақалпақта үлкен хұрметке ийе болған академик С.Камаловтың, Өзбекстан қахарманы И.Юсуповтың әкелерінің хәм тағы басқалардың куўдаланғанлығынан көреміз. Бул жансызлардың аркасында Қарақалпақстанда 20-жыллардың ақыры 30-жыллардың басында 920 адам кулак деп жәрияланып сайлаў хуқықынан айырылды [1].

Екинши сиясатта, кадрларды шеттен алып келип халықтың дәстүрін, миллий өзіншелігін бузыў тапсырмасы иске асты. Совет хукиметінің дәслепки жылларында Қарақалпақстанға басқа миллет үәкиллерінің араласыу сиясаты иске асты. Мысалы, 1927-жылы Қарақалпақстанға Қазақстаннан Петр Варламов жибериледи, ол Қарақалпақстан автономиялы областының басшысы болып ислеген, соң 1928-жылы Қазақстаннан үш адам Қарақалпақстан хукиметін бекемлеу үшін жиберилген [2].

Ал соңғы жыллары орысластыру сиясаты хәр тәреплеме хәуиж алды. Қалаларды айтпағанда хәр бир елатлы пунктлерде орыс диаспорасы пайда болды, баслы жұмыстарды орыслар басқарды. «Қарақалпақстан автономиялы областының басшы қурамын шама менен үш топарға бөлиу мүмкин» - деп жазады 1927- жылы хәкимиятқа келген П.Варламов, өзинің ВКП (б) Қазақстан Үлкелік Комитетінің жуўаплы хаткери Ф.И.Голощекиннің атына 1928-жылдың мартында жиберген хатында. Биринши топар жергиликті миллетлер (қарақалпақлар, өзбеклер, қазақтар, түркменлер) орталығынан усыныулар процесінде дүзилди. Олардың барлығы өзинің дәрежеси бойынша тийкарынан бирдей болды. Тек айырымларын айтпағанда жұмыста айтарлықтай әззи еди. Олар өзлерін еле хәқыйқый коммунистлер басшылар сыпатында сезбеді, «аңлап жетпеді» хәм үлкен жәрдем және дыққатты талап етти. Хызметкерлердің бул топарында тосыннан келип қалғанлар да көп еди. Олардың айырымлары хәр қыйлы жынаятларға араласқан (тийкарынан лаўазымлық), ямаса пүткиллей жұмысқа укыпсыз болып шықты. Олар тек анаў ямаса мынаў топардың (ямаса адамның) «мәлимлеме жеткеріушиси» болды, ямаса ўәлаяттың «өз» миллетінің ўәкили болды. (Бурын бул жерде «миллий арифметика» деп аталатуғын талап бар еди. Ол бойынша лаўазымлар хәм «тәсир етиў салалары» бөлистрилди). Сондай-ақ большевиклер партиясының қатарына хәм совет хәкимиятына кирип қалған социаллық жат элементлер де бар еди.

Хызметкерлердің екинши топары булар жергиликті емес, ал сырттан жиберилген ямаса ўәлаяттың сораўлары бойынша алдырылған, яки Үлкелік Комитеттен хәм улыўма Үлкелік мәкемелер менен шөлкемлерден жиберилген адамлар еди. Бул топар көпшилик тәрепинен Европалылардан (тийкарынан, руслардан), қазақтар хәм татарлардан иба-

рат болды. Қала берсе, олардың бир қатары Қазақстанның басқа губернияларында пайдаланыў мүмкин болмағанлықтан жұмыссызлар сыпатында ямаса хәр қыйлы қәте-кемшиликлери хәм және тәртип бузыўлары үшін жаза сыпатында жиберилгенлер еди. Олардың айырымлары ақша ислеп табыу үшін Қарақалпақстан автономиялы республикасына келиўге келисим билдиргенлер еди хәм т.б. Ақыбетінде гейпаралары ишиўшиликке берилип түнлерде сокта ойнайтуғын еди (олардың айырымлары преферанс ойнау мәдениетліліктің белгиси деп есеплады), тапсырылған жұмысқа бийпарўа қарады хәтте жынаятлар иследи. Айырымлары болса мәкемелерге барып хәр қыйлы нәрселерди айтып, сынға алды. Гейпаралары болса лаўазымынан айырылып қалмау мақсетінде айлық алыу үшін ғана иследи. Қай жақтан шыққанына қарамастан, барлық усыныслар менен келисип оларды мақуллап жүрди.

Үшинши топар «ықтыярлы хәм ықтыярсызлардан» ибарат болды. Бул топарда партия қатарында жоқлар (мәкемелер хәм шөлкемлердің қәнигелери, техникалық хызметкерлери хәм басқалар) болды, «Тандырды қызғанда жап!», «Шамаң барда жасап қал!» деген сүренлер астында жасады хәм иследи. Қадағалаўсызлық жағдайынан пайдаланып олар көп ақша алатуғын еди, ысырапшылыққа жол қойды. Қала берсе, бул «қәнигелердің» көпшилиги гүман пайда етти. Сүргиндегилер (әсиресе, сийсий сүргиндегилер) белгили дәрежеде шөлкемлескен топарды қурады. Ал басқалары болса ишиўшиликке, бузақышылыққа берилди, ямаса даў-жәнжел шығарып, өсек айтып жүрди» [3].

Орысластыру сиясатын иске асыруда қарақалпақ халқын саўатсыз қалдыру сиясаты үлкен роль атқарды. Ол үшін хукимет халықты еки рет, биринши рет араб графикасын латынға өзгертип, екиши рет латын графикасын кирилль өзгертип хәммени саўатсыз қылды. Солай етип, сизлер қарақалпақлар бизден бурын жаппай саўатсыз едиңиз, халықтың саўаттылығы 0,2 пайыз еди. Төрткүлде жасаған орыслар еди. Мине, бизлер сизлерди адам қылдық, деп езе берди.

Үшиншиден, Совет хукиметінің кадрлар сиясатындағы баслы мәселе жергиликті миллеттен шыққан озық ойлы адамларды куўдалау, байларды исибилерменлерди жоқ отыу сиясаты пайдалы өндиристи шөлкемлестирип, елди курғынластыруға үлкен зыянын тийгизди. Социализм дегенимиз хәммениң теңлиги, онда байлар, исибилерменлер беллесиуі зәрүр деп, халықты асырап отырғанлардың желкесін қыйтып таслады, мәселен 20-30- жыллар басында 295 бай хәм исибилерменлердің хожалықтары мәмлекетлестирилди. Мысалы, Аралда балықшылықты раўаждандырып, адамларға жұмыс хәм қәрежет берип, флотилия дүзип балық өнимлерін шет елге сатып, саўаплы хызмет еткен Лепесбайды сүргинге айдады. Отызыншы жыллардағы ашлық дәуирінде Оренбургтан түйе менен бийдай тасытып, оны халыққа көкке үлестирген Халмурат хәм Асқар байларды жазалаулары, исибилерменлерди судлауы халықты улыўма жарлы етип диңкесін қурытыуға қаратылған еди.

Халық бул зорлыққа шыдамады. Наразылық күшейди. Нәтийжеде, 1929-жылы Тахтакөпир қозғалаңы келип шықты. Бул қозғалаң совет хукиметі тәрепинен рейимсиз түрде бастырылды. Халықтың бул наразышылығы үшін 16 адам атыў жазасын алды. 25 адам хәр түрлі жылларға кесилди. Соның менен бирге судсыз жазалайтуғын үшлик тройка тәрепинен революцияға қарсы Шымбай шөлкемінің 36 ағзасы атылған, 13 адам хәр түрлі мүддетте қамауға алынды, 200 адам ислеп атырған лаўазымларынан босатылып партия қатарынан шығарылды, 293 адам мәжбүрий түрде көширилди, 407 адам молла-ийшанлар хәм оның әуладлары деп репрессияға ушырады.

Адамзат тарихында сийрек ушырасатуғын бундай кадрлар сиясаты елимизди 70 жыл даўамында арқаға тартты хәм ол сиясаттың әдил бахасын берген биринши Президентимиз И.А.Каримовтың «Бизлер бас тартқан социалистлик мәмле-

кетшилик бизиң халқымызға әпиўайы түрде таңылған еди. Ол халықтың тийкаргы мәпине, әдеп- икрамлылық хәм руўхый бахалықларына сәйкес келмеди. Орайдан басқарылған мәмлекетлик машина әйтеўир бир манкуртке, өзиниң ҳасыл-нәсили ямаса тарийхын халқының дәстүрлерин есте тутпайтуғын адамға есапланған еди» [3] деген сөзиниң ҳақыйкый даналық екенин дәлиллелейди.

Жуўмақлап айтқанда, советлик системаның кадрлар саясатының зәхәрли акыбетлерин көрип, бизиң ғәрезсизлигимиздиң шарапатындағы кадрларға болған әдил саясатқа шын кеўилден ырзашылық билдирип, И.Каримовқа миннет-даршылық билдирип ғәрезсизлигимизди және де қәстерлей бергимиз келеди.

Әдебиятлар

1. Каримов И.А. Родина священна для каждого. -Т.: «Узбекистон», Т.З. 1996. - С.6.
2. Базарбаев Р.Ж. История кадровой политики Советской власти в Каракалпақстане. -Н.: «Билим», 2012. -С. 70.
3. Қарақалпақстанның жана тарийхы. Қарақалпақстан ХІХ әсирдиң екінши ярымынан ХХІ әсирге шекем. -Нөкис: «Қарақалпақстан». 2003. 225- б.

РЕЗЮМЕ

Муаллиф мақолада шўролар ҳукуматиниң Қарақалпоғистондағы кадрлар сийәсини мустақиллик мафкурәси нуктаи назаридан ёритади, кадрлар сийәсиниң миллий нозолғиниң моҳияти очиб берилади.

РЕЗЮМЕ

В статье автор затрагивает кадровую политику советской власти в Каракалпақстане с позиции идеологии национальной независимости, раскрывает антинациональную направленность кадровой политики советской власти в Каракалпақстане.

SUMMARY

The article deals with the staff policy of Soviet power in Karakalpakstan from the point of view of ideology of national independence. The author also studies the antinational direction of the staff policy of Soviet power in Karakalpakstan.

Huqıqtanıw

ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ПРЕЗИДЕНТИ САЙЛАҰЫ ХАҚЫНДАҒЫ НЫЗАМ ХӘМ ПУҚАРАЛАРДЫҢ САЙЛАҰ ХУҚЫҚЛАРЫ ХӘМ КЕПИЛЛИКЛЕРИ

З.Исмаилова - Тарийх хәм хуқықтаныў факультетиниң 3-курс талабасы
Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: хукукий демократик давлат, фукаролик жамияти, фукаро, хукук, эркинлик, сайлов, сайланиш, давлат жавобгорлиги, жиний жавобгорлик.

Ключевые слова: правовое демократическое государство, гражданское общество, человек, гражданин, право, свобода, выборы, избирание, правительственная ответственность, уголовная ответственность.

Key words: law-based democratic state, civil society, person, citizen, right, freedom, election- to elect governmental responsibility, criminal responsibility.

Бизиң мәмлекетимиздиң алдына қойған мақсети – хуқықый демократиялық мәмлекет, пуқаралық жәмийет қурыў, ҳәр бир инсан ушын мүнәсип турмыс жағдайын жаратып бериў болып табылады. Тийкаргы нызамымыз болған Өзбекстан Республикасы Конституциясының да бас мақсети инсан хуқық хәм еркинликлерин қорғаў болып табылады. Солардың ишинде пуқараларымыздың сайлаў хәм сайланыў хуқықлары сиясий хуқықлары қатарында ең баслы орынды ийелейди.

Өзбекстан Республикасында сайлаў хуқықы өзиниң хуқықый тийкарларына ийе. Бул сайлаў өткерий тәртибин белгилеўи Өзбекстан Республикасы Конституциялық хуқықый нормаларынан ибарат. Бундай хуқықый нормаларға: Өзбекстан Республикасы Конституциясы (23-бап), Қарақалпақстан Республикасы Конституциясының (22-бап) сайлаў хақындағы нормалары «Өзбекстан Республикасы Президентине сайлаў хақындағы Нызам», «Өзбекстан Республикасы Олий Мәжлисини сайлаў хақындағы Нызам», «Халық депутатлары ўәлаят, район, қала кеңеслерине сайлаў хақындағы Нызам», «Өзбекстан Республикасы Орайлық сайлаў комиссиясы хақындағы Нызам», «Пуқаралардың сайлаў хуқықларының кепилликлери хақындағы Нызам», «Пуқаралардың өзін-өзи басқарыў органлары хақындағы Нызам» лар киреди.

«Өзбекстан Республикасының Президентин сайлаў хақындағы» нызамы 1991-жылы 18-ноябрьде қабыл етилди. 1992, 1998, 1999, 2000, 2004, 2008, 2011-жыллары бул нызамға өзгерис хәм қосымшалар киргизилди.

Өзбекстан Республикасы Конституциясының 117-статьясында «Өзбекстан Республикасының пуқаралары мәмлекет ҳәкимияты ўәкиллик органларына сайлаў хәм сайланыў хуқықына ийе. Ҳәр бир сайлаўшы бир даўысқа ийе. Даўыс бериў хуқықы, өз қәлеўин билдириў теңлиги хәм еркинлиги нызам менен кепилленеди» деп көрсетилген.

Өзбекстан Республикасы «Пуқаралардың сайлаў хуқықларының кепилликлери хақындағы» Нызамының 4-статьясында «Өзбекстан Республикасының пуқаралары сайлаў хәм сайланыў хуқықына ийе.

Өзбекстан Республикасының 18 жасқа толған пуқаралары сайлаў хуқықына ийе. Ҳәр бир пуқара – сайлаўшы бир даўысқа ийе.

Сайлаў күнине шекем яки сайлаў күнинде 18 жасқа толатуғын, тийисли сайлаў участкасы аймағында тұрақлы яки ўақытша жасап атырған Өзбекстан Республикасының пуқаралары сайлаўшылар дизимине киргизилиў хуқықына ийе. Ҳәр бир сайлаўшы тек бир сайлаўшылар дизимине киргизилиўи мүмкин. Ҳәр бир пуқара – сайлаўшы бир даўысқа ийе. Өзбекстан Республикасы пуқаралары жынысы, расасы хәм миллий тийислиги, тили, динге қатнасы, социаллық келип шығыўы, исеними, шахсы хәм социаллық жағдайы,

мағлыўматы, шынығыўының түри хәм қәсийетине қарамастан, тең сайлаў хуқықына ийе.

Суд тәрәпинен қатнасыққа уқыпсыз деп табылған пуқаралар, сондай-ақ судтың ҳүкминине муўапық азатлықтан айырыў орынларында сақланып атырған шахслар Өзбекстан Республикасы Президентин сайлаўында қатнаспайды.

Өзбекстан Республикасы Президентин сайлаўын Өзбекстан Республикасы пуқаралары улыўма, тең хәм туўрыдан-туўры сайлаў хуқықы тийкарында жасырын даўыс бериў жолы менен әмелге асырады.

Өзбекстан Республикасы Президентин лаўазымына 35 жастан киши болмаған, мәмлекетлик тили жақсы билетуғын, туўрыдан-туўры сайлаўға шекем кеминде 10 жыл Өзбекстан аймағында тұрақлы жасап атырған Өзбекстан Республикасы пуқарасы сайланыўи мүмкин.

Өзбекстан Республикасы Президентин 5 жыл мүддетке сайланады.

Өзбекстан Республикасының пуқаралары Өзбекстан Республикасы Президентин сайлаў бойынша сайлаў алды компаниясында хәм даўыс бериўде ықтыярлы рәуиште қатнасады.

Өзбекстан Республикасы Президентин сайлаў бойынша даўыс бериў жасырын болып, пуқаралар тәрәпинен туўрыдан-туўры әмелге асырылады. Пуқаралардың өз қәлеўин билдириўлери ўстинен қадағалаў етилиўине жол қойылмайды. Өзбекстан Республикасының ҳәр бир пуқарасы бир даўысқа ийе.

Өзбекстан Республикасы Президентин сайлаўына таярлық көриў хәм оны өткизиўди сайлаў комиссиялары ашық түрде әмелге асырады.

Сайлаў комиссиялары пуқараларды өз жумысларынан, сайлаў округлери, участкалары дүзилгенлиги, сайлаў комиссияларының қурамы, олардың жайласқан жери хәм жумыс ўақтынан хабарлар етеди, сайлаўшылардың дизимлери, сайлаўда қатнасып атырған сиясий партиялардың дизими менен таныстырады. Өзбекстан Республикасы Президентлигине кандидатлар хақындағы мағлыўматлар, даўыс бериў хәм сайлаў жуўмақларынан хабар етеди. Сайлаўға таярлық көриў хәм оны өткизиўге тийисли барлық иләжларда, сондай-ақ ҳәр бир сайлаў участкасында сайлаў күни даўыс бериў ханаларында хәм даўысларды санап шығыўда Өзбекстан Республикасы Президентлигине кандидатлар көрсеткен сиясий партиялардан бир гүзетиўи, баспа сөз, телевидение хәм радио ўәкиллери, басқа мәмлекетлер, халықаралық шөлкемлер хәм ҳәрәкетлерден гүзетиўшилер қатнасыў хуқықына ийе. Олардың ўәкилликлери тийисли ҳүжетлер менен тастыйықланған болыўи керек.

Сайлаўды өткизиўдиң «Өзбекстан Республикасы Президентин сайлаў хақындағы» Нызамда нәзерде тутылған қағыйдалары хәм тәртибин бузыўшы шахслар, Өзбекстан

Республикасы пукарасының Өзбекстан Республикасы Президентин сайлау хэм Президентликке сайлануу, сайлау алды үгит-нәсиятын алып баруу хуқықларын еркин рәуиште әмелге асыруға зорлық, алдау, қорқытуу яки басқа жол менен қарсылық көрсетуіші шахслар, сондай-ақ қалбеки сайлау хужжетлерин дүзген, дауыслары биле тура тууры емес санап шыққан, дауыс беруі жасырынлығын бузған яки бул Нызам басқаша тәризде бузылуына жол қойған сайлау комиссияларының ағзалары, мәмлекет хэм жәмәәт органларының лауазымлы шахслары нызамда белгиленген тәртіпте жууапкер болады. Кандидатлардың абыройы хэм қадир қымбатына дақ түсиретуғын қалбеки мағлыұматларды дағазалаған яки басқа тәртіпте тарқатқан, сайлау комиссиялары ағзаларына байланыслы аяқ асты етиу қатнасына жол қойған шахсларда жууапкерликке тартылады.

Сайлау күніне шекем яки сайлау күни 18 жасқа толған, дзим дүзиліп атырған уақытта белгили сайлау участкасы аймағында турақлы жасап атырған Өзбекстан Республикасының пукаралары сайлаушылар дзимине киритиледи.

Сайлаушы басқа сайлау участкаларында сайлаушылар дзимине киритилиуі мүмкин емес.

Өзбекстан Республикасы Президентлигине кандидат көрсетуі хуқықына сийсий партиялар ийе болып табылады.

Өзбекстан Республикасы Президентлигине кандидатлар көрсетуі сайлауға 65 күн қалғанында басланады хэм 45 күн қалғанында тамам болады.

Хәр бир сайлаушы жекке дауыс береді, басқа адамлар ушын дауыс беруіге жол қойылмайды. Сайлау бюллетенлерин тийисли сайлау комиссиясы сайлау участкасы сайлаушыларының дзимини тийкарында паспорт яки басқа гүуахнама көрсетилгеннен соң береді. Хәр бир сайлаушы сайлау бюллетени алғаны хақында сайлаушылар дзиминде өз фамилиясы қасына имза қояды.

Сайлау күни жасау орнында болуу мүмкиншилигине ийе болмаған сайлаушы өз жасау орнындағы участка сайлау комиссиясынан сайлау қағазларын талап етип алуы, Өзбекстан Республикасы Президентлигине кандидатлар хақында қарарға келиуі хэм толтырылған сайлау қағазларын конвертке участка комиссиясына қалдыруы мүмкин. Сайлаушы сайлау қағазын алғанлығы хақында сайлаушылар дзимине имза қояды. Сайлау қағазының нұсқасын Орайлық сайлау комиссиясы белгилейді.

Өзбекстан Республикасы Президенти сайлау жуумақлары хақындағы хабар сайлаудан кейин 10 күннен кешиктирмей Орайлық сайлау комиссиясы тәрәпинен баспа сөзде жәрияланады.

Өзбекстан Республикасы Президенти Орайлық сайлау комиссиясы тәрәпинен Өзбекстан Республикасы Президенти сайлау нәтижелері рәсмий түрде жәрияланған күннен баслап кеши менен 2 ай ишинде Олий Мажлис жыйналысында АНТ еткен пайыттан баслап өз лауазымына кириседи.

Әмелдеги Өзбекстан Республикасы Президенти өз ўәкилликлерин жаңа сайланған Өзбекстан Республикасы Президенти лауазымға кирискенге шекем орынлайды.

Әдебиятлар

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. -Т.: «Ўзбекистон», 2014.
2. «Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови тўғрисида»ги конун, 1991, 18-ноябрь.
3. Ўзбекистон Республикаси Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекси. -Т.: «Адолат», 2011.
4. Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодекси. -Т.: «Адолат», 2011.

РЕЗЮМЕ

Давлатимизнинг асосий мақсади – ҳуқуқий демократик давлат, адолатифуқаролик жамияти қуриш, ҳар бир инсон учун муносиб турмуш шароитини яратиб беришдан иборат. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 117-моддасида «Ўзбекистон Республикаси фуқаролари давлат ҳокимияти ўакили органларига сайлаш ва сайланиш ҳуқуқига эга» деб қўрсатилган. «Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови тўғрисида»ги қонунни 1991 йил 18 ноябрда қабул қилинди. 1992, 1998, 1999, 2000, 2004, 2008, 2011 йиллардан бу қонунга ўзгартириш ва қўшимчалар киритилди. Ўзбекистон Республикаси фуқаролари бу қонунга мувофиқ равишда сайловларда иштирок этиш ҳуқуқига эгадир.

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о построении демократического государства, гражданского общества и создании нормальных условий жизни для каждого человека. В статье 117 Конституции Республики Узбекистан указано: «Граждане Республики Узбекистан имеют право избирать и быть избранными в уполномоченные органы государственной власти». Закон «О выборе Президента Республики Узбекистан» был принят 18 ноября 1991 года. В 1992, 1998, 1999, 2000, 2004, 2008, 2011 годах были внесены изменения в этот закон. Граждане Республики Узбекистан на основе этого закона имеют право участвовать на выборах.

SUMMARY

The article is devoted to the issues of the construction of the democratic state, a civil society, creation of normal living conditions for each person. In article 117 of the Constitution of the Republic of Uzbekistan is stated: «The citizens of the Republic of Uzbekistan have the right to select and to be selected to the authorized bodies of state power». The law «About the elections of the President of the Republic of Uzbekistan» has been accepted on November 18th, 1991. Some changes have been made to this law in 1992, 1998, 1999, 2000, 2004, 2008 and 2011. On the basis of this law the citizens of the Republic of Uzbekistan have the right to participate in the elections.

TİL BİLİMİ HÁM ÁDEBİYATTANÍW

Til bilimi

АТАҚ ХАМ ЛАҒАЗЫМ АТЛАРЫНАН ПАЙДА БОЛҒАН ТОПОНИМЛЕР

Г.М.Абишов - үлкен илимий хызметкер-излениўши

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таяныч сўзлар: титул, мансаб, хўжа, эшон, охун, хожи, вазир, топоним.**Ключевые слова:** титул, должность, ходжа, ийшан, ахун, ходжи, министр, топоним.**Key words:** title, appointment, hodja, ishan, ahun, hadji, minister, toponym.

Халық өзиниң жайласқан аймағындағы географиялық объектлерге атама берип топонимлерди пайда етеди. Топонимлер белгилери бир географиялық объекттиң жайласқан орнын, тәбийий-географиялық шәраятын, сол жерде жасаған халықлардың тарийхы, этнографиясы, жәмийетлик турмыста жүз берген ўақыялары ҳаққында бай мағлыўматлар береді. Сонлықтан Қарақалпақстан топонимиясының өзіне тән улыўма белгилерин билиў, соның тийкарында республиканың барлық районлары топонимлерин жыйнаў хәм изертлеў үлкен әҳмийетке ийе. Бул мәселеде өзиниң көп жыллық тарийхый хәм бай топонимикалық материалларына ийе болған Шымбай районы топонимлерин жыйнаў хәм лингвистикалық жақтан үйреніў хәм теориялық, хәм әмелий жақтан әҳмийети үлкен.

Топонимлердиң ең әҳмийетли белгилериниң бири – жергиликли халықтың сөйлеў тилинде сақланып қалыўы, турақлы болыўы, өмир сүриўи. Сол себепли бир қанша топонимлер ертеде пайда болып, бизге шекем жетип келген хәм олар ҳәзир де қолланылады. Мине усындай жер-суў атларының қурамына атак, лаўазым, дәреже атлары тийкарында қәлиплекен топонимлер киреди.

Халқымыз өткен дәўир ишинде өзлериниң жасап атырған аймағында административлик басқарыў системасына ийе болған. Халықты басқарыўда қандай да бир лаўазым ямаса атаклар пайда етилген. Мине усындай дәслепки ўақытта пайда болған атак, лаўазым хәм ҳәр қыйлы социаллық классларды аңлатыўшы *хан, әмир, қазы, найып, бай, бек, хожя, ахун, баба, ийшан, ҳажы, мақсым, молла* хәм т.б. сыяқлы сөзлер қолланылған. Олар сөзге қосылып географиялық объектлердиң меншикли атларын пайда етеди. Бундай сөзлерден жасалған топонимлер көбінесе диний адамлардың аты менен байланыслы болып келеди.

Шымбай районы топонимлериниң қурамында *хан, хожя, мақсым, ийшан, ахун, баба* сөзлериниң қатнасыўында жасалған топонимлер қолланылады. Мысалы: *Хан мешити, Хожякөл, Ийшаной, Ийшан ауыл, Бесмийшан, Мақсым салма, Мақсым ауыл, Өтеген мақсым әўлийеси, Ҳажы ийшан әўлийеси, Айымбет ийшан әўлийеси, Ахун баба әўлийеси, Қарақұм ийшан әўлийеси.*

Хожя – биринши болып ислам динин қабыл еткен мұсылман дининиң ўәкили. Диншилердиң исеними бойынша төрт Халифаның (Абу Бакр, Омар, Осман хәм Али) биреўиниң әўлады. Орта Азияда бурыннан артықмашлыққа ийе болған ақ сүйеклер және олардың әўладлары [2:456]. *Хожя* (парсыша «ийеси, бийлеўши») мұсылман мәмлекетлеринде кең тарқалған. *Хожя* Жақын хәм Орта Шығыс халықлары ортасындағы сайдлардан кейин турған феодал, социаллық қатлам. Басқа дереклерде араблардың жүрислеринде басшылық еткен саркардаларының әўладлары деп есаплаўшы мұсылманлардың хұрметли атағы [4:374] деп көрсетиледи. Хожалар ислам дининде ақсүйеклер қатламы сыпатында жеңилликлерге ийе болған [1:179]. Кейинирек базы аймақларда *хожя* сөзиниң социаллық-сиясий мәниси ұмытылған соң этник қатламға айланған, белгилери бир адамлар топарының аты болып қалған [3:197]. Шымбай районындағы *Хожякөл* гидроними бурын хожалар жасаған жерге жақын болғаны ушын усылай аталған.

Ийшан – диний жол бойынша ең жоқары дәреже [2:266]. Топонимлер қурамында келетуғын *ийшан* термини парсыша

«олар» деген мәни аңлатады. Дереклерде көрсетилиўинше ийшан – суфистлик ағымдағы диний атак. Ийшанлар дәруишлик, суфистлик ағымлардың бирине тән болған. Олар қарамағат ислеў қасийетине ийе деп қаралған [4:444]. Диншиллер жәмәетиниң басшысы ийшан есапланады [1:186]. Шымбай районында диний саўатқа ийе адамлар көп болған. Райондағы *Ийшан ауыл* топоними сол орында жасаған ийшан адамларға байланыслы пайда болған. Ал *Ийшаной* топоними сол жерге жақын жайласқан географиялық объект болғаны ушын усылай аталған.

Ахун баба топониминдеги *ахун* – дин хызметкері, диний саўатлы адам. Арнаулы диний мектептерде оқып билим алған хәм диний мектептерде оқытыўшылық ететуғын ямаса мешитлерде имамлық қылатуғын молла [2:126], ал *баба* – көпти көрген, жүдә хұрметли [2:154] деген мәнини билдиреди.

Ҳажы – арабша сөз болып, «хаджи» – зыяратшы, ҳажы мәнилерин билдиреди хәм ол ислам дининде берилетуғын атак. Қаабаны зыярат еткен адам, зыяратшы инсанға қатнаслы қолланылады. *Ҳажы* топоним жасаўда өнимсиз қолланылады. Бул сөздиң қатнасыўында жасалған Шымбай районында *Ҳажы ийшан әўлийеси* ушырасады.

1873-жылдан кейин республикамыз аймағында административлик басқарыў ислерине байланыслы *болыс (волость), ояз (уезд)* сөзлери қолланыла бастаған. Лаўазымды билдириўши бул сөзлердиң қатнасыўында дүзилген географиялық объектлердиң атлары Шымбай районы топонимлери қурамында аз санда ушырасады: *Болыс жеп, Болыс ауыл.*

Болыс – ески административлик-аймақлық бөлиниў, *волость* [2:327]. 1873-жылдан кейин Әмиўдәрьяның оң жағындағы қарақалпақларда «уезд, болыс» деп аталған хәкимшилик басқарыў лаўазымы атлары қолланылған. Бул сөзлер (уезд, *волость*) рус тили арқалы қарақалпақ тилине өткен. *Болыс* 500 ден аслам хожалықты басқарыўшы хәкимшилик басқарыў лаўазымы. Жергиликли халықтың тилинде *волость* сөзи фонетикалық өзгериске ушырап, *болыс* түринде қолланылады. Шымбай районында бул сөзден пайда болған *Болыс ауыл* топоними қолланылады. Бул атама XIX әсирдиң ақыры XX әсирдиң басырында жасап өткен Пирназар атлы болыстың усы ауылды басқарыўына байланыслы қойылған.

XX әсирдиң ярымынан бастап елимизде жәмийетлик-сиясий ислер хәм хәкимшилик басқарыў органларына байланыслы *райком, министр* сөзлери қолланыла бастады. Олар жер-суў атларын жасаўда айырым топонимлердиң бир компоненти болып келеди.

Министр – министрликке басшылық ететуғын хұкимет ағзасы [2:309]. Бул термин топонимлердиң қурамында онша көп қолланыла бермейди. Район аймағында *министр* сөзиниң қатнасында пайда болған *Министр жер* топоними ушырасады.

Солай етип, атамалар қандай да бир себеплерге байланыслы пайда болады. Олар географиялық терминлердиң қатнасыўында жасалады. Топонимлердиң жасалыўында хәр қыйлы диний атак, хәкимшилик басқарыў органларының лаўазымын билдириўши терминлер де қатнасады. Бизиң бул мақаламызда Шымбай районындағы атак хәм лаўазымды билдириўши терминлерден жасалған айырым топонимлерге анализ исленди.

Әдебиятлар

1. Ислон. Справочник. –Тошкент: 1987. 179-186-б.
2. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. I том. -Нөкис: «Қарақалпақстан». 1982, 126,154, 327-б.; II том. 1984, 266-б.; III том. 1988, 309-б.; IV том. 1992, 456-б.
3. Нафасов Т. Ўзбекистон топонимлариниң изохли луғати. –Тошкент: 1988.
4. Энцикопедик луғат. 2-том. –Тошкент: 1990, 374-444-б.

РЕЗЮМЕ

Топонимлар географик объектларнинг хусусиятини, номларини билдиради. Уларнинг пайдо бўлишига ҳар хил омиллар сабаб бўлади. Чимбой тумани топонимлари ўзининг семантик хусусиятларига эга. Мақолада мазкур тумандаги титул, мансаб, амал, унвонни ифодаловчи сўзлардан ҳосил бўлган номлар таҳлили берилган. Ушбу номларнинг пайдо бўлиш сабаблари, топоним яшашдаги хизмати кўрсатилган.

РЕЗЮМЕ

Топонимы обозначают особенности географических объектов и их названия. В формировании топонимов происходят разные обстоятельства. Топонимы Чимбайского района имеют свою семантику. В статье проанализированы названия титула, должностей, а также показаны мотивы и причины происхождения топонимов.

SUMMARY

Toponyms mean the peculiarities of geographical objects and their names. There are different circumstances in the formation of toponyms. Toponyms of Chimbay region has their semantics. There have been analyzed the names of titles and professions and also the motives of origin and reasons of toponyms.

И.ЮСУПОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ СӨЗ ДИЗБЕКЛЕРІНІҢ ЖУМСАЛЫҒЫ ӨЗГЕШЕЛІГІ

Г.А.Алламбергенова – ассистент оқытушы

А.К. Уснатдинова – студент

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекеттік университеті

Таянч сұзлар: фразеологизм, сұз таркиби, семантик маъно.

Ключевые слова: фразеологизм, лексический состав, семантика.

Key words: phraseology, lexical composition, semantics.

Тил байлықтарының ишінде фразеологизмдердің орны бір бөлек, олар тилдің қаймағы сыпатында көзге тасланады. Қарақалпақ әдебий тилиндегі көркемлеу құралларының ишінде фразеологизмдердің орны айрықша. Фразеологизмдер – шығарма тилин жанландырып, астарлап, көркемлеп сүзретлеудің таяр құралы. Олар халық даналығынан сүзғарылған образлы ойлау тилинің үлгиси.

Фразеологизмдер миллий тилдің сөзлик құрамында әсирлер дауамында қәлиплескен өзгеше мәнилик белгилерге, айрықшалықтарға, эмоциональлық-экспрессивлик күшейтиуши терең мазмунға ийе айрықша қатлам болып табылады. Сөзлик құрамдағы басқа лексикалық бирликлерге қарағанда өзине тән айрықша белгилерге ийе. Фразеологиялық сөз дизбеклери аркалы берилетуғын мәнини екінши бир сөз бенен дәл сол өзгешеликлерин сақлаған халында аумастырыу дерлик мүмкин емес [1:179]. Сөзлик құрамда фразеологизмдер оғада көп санда ушырасады. Олар семантикалық-стильлик жақтан айтылайын деген ой-пикирдің анықлылығын, терең мәнилигин, өткірлигин беріуде, өзине тән семантикалық бояу беріуде, нәтижеде пикир тасирлигин пайда етиуде жедел қатнасады. Әсиресе универсал функциональлық стил болып есаплантуғын көркем әдебият тарауында эстетикалық максетте шайыр хәм жазушылар тәрепинен таңлап қолланылады.

Тил – әдебияттың биринши элементи, себеби хәр қандай әдебий шығарманың көркемлігі оның тили аркалы көринеди. Демек, жазууда, сөйлеуде пикирдің ықшамлылығы, көркемлігі хәм оның өткірлігі артыуы ушын тилдегі фразеологизмдер кең пайдаланылады. Хәр қандай жазушы ямаса шайыр өз шығармасында улыуа халықлық тилден көркем образларды дүзіу ушын сөзлерди, сөз формаларын таңлап қолланады. Көркем шығарманың тилин изертлегенде жазушы ямаса шайырдың сол шығармада тилдің көркемлеу құралларын қалай қолланғандығы, көркем образ жасау ушын сөзлерден қалай пайдаланғандығы, оның сөз қолланыу шеберлігі, стили анықланыуы керек. Сол ұақытта ғана жазушының тил өзгешеликтері, жеке стили, көркем шығарма тилинің өзгешеликтері ашып көрсетиледи.

Фразеологиялық сөз дизбеклери пикирди кең, образлы, өткір етип беріу өзгешелигі менен басқа тил бирликлеринен парылланады. Соның менен бирге, оларда қосымша мәнилердің күшлі сыпатталуы фразеологизмдердің өзгеше тәреплери есапланады. А.Абдуллаевтың көрсетип өткеніндей: «Фразеологизмдер – номинатив хәм қосымша реңклерінің ажыралмас бирлігінен ибарат болған арнаулы сөйлеу фигуралары» [2:39].

Биз бул мақаламызда халық тилинің усы әжайып байлығын шайыр И.Юсупов өз шығармаларында жүдә шеберлік пенен қолланғандығы хақында сөз етпекшимиз. Фразеологизмдердің стильлик бояуы жеке сөз бенен салыстырғанда жүдә күшлі, экспрессивлик мүмкиншиликтері әдеуір кең. Сонлықтан да, фразеологизмдер айтылажақ пикирге, сөзге өзгеше бир стильлик түс береді.

Тилимиздеги бундай қәлиплесип кеткен фразеологиялық сөз дизбеклери көркем әдебият тилинде хәр қыйлы хызмет атқарады. Фразеологизмдер аркалы жәмийеттегі кубылыстарды тәбият көринисин көркемлеп сүзретлеп беріуге болады. Сондай-ақ, шығарманың идеясын беріуде, образ, характер жасауға қатнасады.

Фразеологиялық сөз дизбеклери таяр пүтин бир бирлік түрінде қәлиплескенліктен оның пүткіл қурылысына турақлылық тән. Бундай турақлылық оның жеке компонентлери арасында да, хәр бир компоненттің бир-бири менен байланысуы формасында да көринеди. Хәр қандай орынсыз өзгерістер улыуа мәниниң бузылуына алып келеді.

Тилимиздің сөзлик құрамының ең бир бай қатламы есапланған фразеологиялық сөз дизбеклерин көркем әдебиятымызда көптеп ушыратамыз. Фразеологиялық сөз дизбеклери тилимизде көбинесе, ауыспалы мәниде қолланылып, әдебий образларды сүзретлеуде оның стильлик көркемлігін арттырады. Сонлықтан да, көркем шығармаларда кеңнен қолланылады. Шайыр И.Юсупов шығармаларында фразеологизмдер өзине тән тәбийғый (поэзиялық) образлылығы аркалы улыуа ой-пикирді жанландырып шығарма тилинің көркемлігін арттырып, жүдә шебер пайдаланғанын көреміз. Мысалы:

Сөз ийнисин сабақласа,

Қамырлан қыл сүуырғандай.

Ким басқыға шыдамаса,

Шыға қашып жууырғандай.

«Дәуір самаллар»

Қәпелимде «ақ сүйек» бола қалып,

Сиркеси сүу көтермей сазырайды.

«Аласатлы дүнья бул»

Хәр адым атқанда дize қалтырап,

Жүрекке ас батпас, уйқымыз жайсыз. 2 том

Фразеологиялық сөз дизбеклерінің құрамы менен қурылысы айырым жағдайларда семантикалық жақтан азлы-көпті өзгерістер ушыраған түрлері И.Юсупов поэзиясында көп ушырасады. Мысалы:

Көркем сөз деп шәлкім сөз үйренген.

Мен аяйман ауылдағы балларды,

Салы арқасында сүу ишсе шигин.

«Аласатлы дүнья бул»

Ағысына булақтың

Тағы қуслар сайрауына

Күршы қанбай қулақты

«Дәуір самаллары»

Мысаллардағы «салы арқасынан шигин сүу ишер» хәм «қулақтың күршы қанбай» фразеологиялық сөз дизбеклери компоненттерінің орны алмасып, поэзия стилине тән қосық қатарларында уйқаслықты пайда етиу максетінде қолланған.

И.Юсупов шығармаларында, стильлик талаптарға сай фразеологиялық сөз дизбеклерінің құрамындағы сөздердің орын тәртібін алмасып қолланылуын көріуімізге болды. Мысалы:

Көп жегендер талтаңлайды,

Көзине май питеди екен.

«Беглигинди бузба сен»

Жұлдыз ізлеп ай қасынан

Май басыпты көзімізди.

«Бул жер еле зор болады»

Мысаллардағы «көзине май питеу», «көзін май басыу» фразеологизмдері – менменсіу, менсинбеу мәнісінде *көзине май питеу, май басыу көзін* формасында жумсалған.

Фразеологизмдердің компоненттерінің орын алмасып қолланылуы шайыр шығармаларында жүдә көп ушырасады. Бунда қосық қатарларының уйқаслығына ямаса айтылажақ ой-пикирді еле де анықластырып, өткірлестіріп беріу максетінде шайыр фразеологиялық сөз дизбеклерінен шебер пайдаланған. Поэзия стилине тән нәрсе фразеологиялық сөз дизбеклерінің компоненттерінің орын алмасып қолланылуы төмендегі мысаллардан көреміз.

Мысалы:

Бос ұслаған қамыс қыйғандай қолды,

Хәмме демократ болды жигитлер.

«Базар жолында»

Албырап ақша жүзден қан тамады.

Жүрегім аш қузындай анталады.

«Аласатлы дүнья бул»

Бул мысаллардағы берілген «қамысты бос ұслаған қолынды қыяды» хәм «жүзине қан жүгіриу» фразеологиялық сөз дизбеклери құрамындағы сөздерді алмастырып «бос ұслаған қамыс қыйғандай», «жүзден қан тамыу» түрінде берілген.

Шайыр шығармаларында фразеологиялық сөз дизбеклерінің құрамына сөз қосылып та берілгенін көріуге болады. Мысалы:

Бул не көргенсізлік, тоба!

Хәр мұрында батпан самал

Деп баяғы ата-баба

Аунап түсіп жатқан шығар.

«Дәуір самаллары»

Нәпсимиң ашылып кеңнен,

Пейлимиң дым тарайыпты.

«Сонда»

Ис билгенге заман келди жигитлер

Етек-женди дурыслап түринер болын.

«Көринер болын»

Ауа, сол бир жигит тийеген машын,

Түйедей ис көрген түймей басын,

Қашып келген едим сонда Сибирден

«Шымбай жолларында»

Мысаллардағы «мурнына самал ениў» - өсиў, «пейли та-райыў» - қызғаныў-қызғаныш, «етек-жеңди түриў» - кири-сиў, түймедейди түйедей қылыў-кишкене затты үлкен етип көрсетиў фразеологиялық сөз дизбеклериниң курамына «батпан», «дым», «дурыслап», «ис көрген» сөзлери қосылып, еле де күшейтилип берилген. Бунда *мурнына самал ениў* – фразеологизми ержетиў, өсиў мәнилерин билдиреди. Бизиң мысалымыздағы қосық қатарларында берилген **хәр мур-нында батпан самал** – фразеологизми менменсиў, менсин-беў мәнилеринде берилген болса, *түймедейди түйедей қы-лыў* - кишкене затты үлкен етип көрсетиў. **Түйедей ис көр-ген түймедей басың** фразеологизми - жас бола турып басы-нан кыйыншылықларды өткердиң деген мәниде қолланған. Бул қосық қатарларындағы фразеологизмлер өзгеше түс алып, пикирди өткирлестирип беріўге себепши болып тур.

Сондай-ақ жай түриндеги фразеологизмлер шайыр шығармаларының да улыўма тилдеги фразеологизмлер мәнилес болған фразеологизмлер менен қахарманның харак-терин беріўде қолланылады. Мысалы:

Самалдай жөн-алды есип барасан
Журттың мыш-мыш сөзи дурыс болып шықты
«Еме билген қозы еки саўлықты»
«Бирден емер» деген. Бәле екенсең.

«Актрисаның ығбалы»

Бунда «еме билген қозы еки саўлықты бирден емер» фразеологизми берилген «бир оқ пенен еки қоянды атыў» фразеологизми менен мәнилес болып «еки жумысты бир питкеріў», ауыспалы мәнісінде қолланылып тутас бір об-разлы мәни билдирип тур.

Фразеологиялық сөз дизбеклериниң курамы менен куры-лысы айырым жағдайларда семантикалық жақтан азлы-көп-ли өзгерислерге ушыраған түрлери көркем шығармалар-да әсиресе, поэзияда көп ушырасады. Фразеологиялық сөз дизбеклериниң курамындағы сөзлердиң басқа сөзлер менен аўмастырылып берилиўи мүмкин. Олардың көркем шығармаларда көркемлик хәм стильлик максетлерге бола өзгертилип қолланылыўы хәр түрли усыллар аркалы жүзеге асады. Теңлес еки компонентли фразеологизмлерде бир компоненттиң түсирилип қолланылыўы поэзияға тән кубы-лыс. Усы усыл менен қолланған фразеологизмлердиң жеке курылысында ғана емес, ал семантикалық тәрепинде де өз-герис болыўы мүмкин. Бул жағдайларда еки компоненттиң бир сыңары қолланғаны менен, жуп компонент аркалы бери-летуғын мәни толық берилсе, ал айырым жағдайларда дәстүрий мәниден сәл ауысып, басқашарақ мазмунды, уақыяны, кубылысты билдириўи де мүмкин [3:94].

Шайыр И.Юсупов шығармаларында теңлес еки компо-нентли фразеологизмлердиң бир компонентиниң түсирилип қолланылыўы жағдайларын ушыратамыз. Мысалы:

Күшлилер әззини қакбайлап шетке,

Әдебиятлар

1. Бердимуратов Е. Әдебий тилдиң функционалық стильлериниң раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы. -Нөкис: 1973.
2. Абдуллаев А. Ұзбек тилида экспрессивликиниң ифодаланиши. –Тошкент: 1983.
3. Айназарова Г. Қарақалпақ тилинде теңлес еки компонентли фразеологизмлер. -Нөкис: 2005, 94-б.
4. Бердимуратов Е. Ҳәзирги қарақалпақ тили лексикологиясы. -Нөкис: 1994.
5. Ҳәзирги қарақалпақ тилиниң грамматикасы. -Нөкис: 1992.

Мақолада И.Юсупов шеърларида фразеологик ибораларниң қўлланиш хусусиятлари ўрганилган ва уларниң образлиликни ифодалаш имкони-ятлари очиб берилган.

В статье изучаются особенности употребления фразеологических фраз в стихах И.Юсупова и раскрываются возможности выражения их образа.

The article deals with the peculiarities of using phraseological words in the poetry of I.Yusupov and facilities of their image have been revealed.

READING AS ONE OF THE MAIN SKILLS IN TEACHING ENGLISH

B.A.Arzieva- assistant teacher

A.Tajetdinova – a student of the 2-nd course

Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Таянч сўзлар: асосий мохият, мураккаб машк, сўзни билиш, тушунча, ўрганилаётган тил, овоз чиқариб ўқиш, овоз чиқармасдан ўқиш, тушу-нарли бўлмаган нарсаларни англаб, тушуниб олиш, сакраб ўқиш (қаторларни ташлаб), қиска тўхташ, томошабоп, тинглаб тушуниш, ушлаб ўрганиш, хор билан айтиш, керакли (зарур), эшитишга онд тушунча.

Ключевые слова: основное умение, комплексное упражнение, распознавание слов, понимание, изучаемый язык, читать в слух, расшифровы-вать, прыгать, останавливаться, зрительный, слуховой, кинестетический, повторять хором, необходимый, слуховое понимание.

Key words: main skill, complex activity, word recognition, comprehension, target language, aloud reading, silent reading, deciphering, to jump, halt, visu-
al, auditory, kinesthetic, to repeat in chorus, indispensable, aural comprehension.

Reading is one of the main skills that a pupil must acquire in the process of mastering a foreign language in school. Reading is understanding written texts. It is a complex activity that involves both perception and thought. Reading consists of two related processes: word recognition and comprehension. Word recognition refers to the process of perceiving how written symbols correspond to one's spoken language. Comprehension is the process of making sense of words, sentences and connected text. Readers typically make use of background knowledge, vocabulary, grammatical knowledge, expe-rience with text and other strategies to help them understand written text. Through reading in a foreign language the pupil enriches his

«Кой дерге хожа жок» деген усы-да!

«Көрсеткен рәхәтти күниң усы ма?»

Ақ кеўлиңнен араласып жасасан,

Алаламас, **қанатлыға қақтырмас.**

«Төртликлер»

Биринши мысалда теңлес еки компонентли фразеологиз-мниң биринши компоненти «ай дейтуғын әже жок» компо-ненти, ал екінши мысалда «тумсықлыға шоқытпмай» екін-ши компоненти түсирилип қолланған. Еки компоненттиң бир сыңары қолланса да автордың шеберлиги нәтийжесинде дәстүрий тутас мазмун, дәл толығы менен жеткериледи. Бул фразеологизмлер тилинде жийи қолланған нәтийжесин-де толық мәни түсиниледи.

Шайыр шығармаларында «Ай дейтуғын әже, кой дей-туғын хожа жок» теңлес еки компонентли фразеологизми менен мәнилес мынадай фразеологиялық сөз дизбеклери де қолланған.

Сен кирмеген бул үйдиң,

Ҳәзир есик төри жок.

«Кел, иним, отыр» дейтуғын

Төреси пүтин бийи жок.

«Беглигинди бузба сен»

И.Юсупов қарақалпақ тилиниң лексикалық байлықлары-нан жүдә шеберлик пенен пайдаланған шайыр. Сонлықтан оның шығармаларында фразеологиялық сөз дизбеклериниң хәр бир қатарда қолланғандығын көреміз. Мысалы:

Шексиз жазийраны баўырына басып,

Үскини қуйылып жатты тил қатпай

«Дала әрманлары»

Гейде өзинен зор күшке жолығып

Көзи орнына түсип, мурны уўылар

«Ески фонтан ертеги»

Ағасына арқа сүйеп өскенлер,

Онша мисе тутпай қарады саған.

«Қайта қурыўдың балларына»

Биринши мысалдағы баўырына басыў, үскини қуйылыў, тил қатпай фразеологизмлери кең даланы сүүретлеў ушын қолланса, екінши мысалдағы көзи орнына түсиў-жуўасыў, мурны уўылар – қарсылыққа ушыраў, жеңилиў мәнилеринде унамсыз қахарманның образын беріў ушын қолланып тур. Ал, үшінши мысалда арқа сүйеў – биреўге исениў, мисе тутпай, менсинбеў фразеологизмлери айырым адамларға тән болған менсинбеў сыяқлы унамсыз хәрекетлерин көрсетип тур.

Солай етип, Шайыр И.Юсупов өз шығармаларында фра-зеологиялық сөз дизбеклерин қосық қатарларына сай ықшам, орынлы хәм шебер пайдаланған. Бул шайырдың қарақалпақ тилиниң байлықтарын көркем сөз шебери сыпатында образ-лы, тәсирли етип қолланғандығының және бир көриниси.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

SUMMARY

miliar grammar material and 6—8 unfamiliar words per 100 words of the text. "Therefore reading is one of the practical aims of teaching a foreign language in schools.

There are two ways of reading: aloud or orally, and silently. People usually start learning to read orally. In teaching a foreign language in school both ways should be developed. Pupils assimilate the graphic system of the target language as a means which is used for conveying information in print. They develop this skill through oral reading and silent reading.

When one says that one can read, it means that one can focus one's attention on the meaning and not on the form; the pupil treats the text as a familiar form of discourse and not as a task of deciphering. "The aim of the teacher is to get his pupils as quickly as possible over the period in which each printed symbol is looked at for its shape, and to arrive at the stage when the pupil looks at words and phrases, for their meaning, almost without noticing the shapes of the separate letters" [2]. A good reader does not look at letters, nor even at words, one by one, however quickly; he takes in the meaning of two, three, or four words at a time, in a single moment. The eyes of a very good reader move quickly, taking long "jumps" and making very short "halts". We can call this ideal reading "reading per se". Reading per se is the end to be attained.

Reading aloud. In teaching reading aloud the following methods are observed: the phonic, the word, and the sentence methods. When the phonic method is used, the child learns the sounds and associates them with graphic symbols — letters. In the word method a complete word is first presented to the child. When several words have been learnt they are used in simple sentences [3]. The sentence method deals with the sentences as units of approach in teaching reading. The teacher can develop pupils' ability to read sentences with correct intonation. Later the sentence is split up into words [3]. The combination of the three methods can ensure good reading.

Pupils are taught to associate the graphic symbols of words with their meaning already learned orally. All the analyzers are at work: visual, auditory, kinesthetic. The leading role belongs to the visual analyzer. It is necessary that the graphic symbols (images) of words should be fixed in the pupils' memory. In teaching English in schools, however, little attention is given to this. Pupils are taught how, "to sound" words rather than how "to read" them. They often repeat words, combination of words without looking at, what they read. They look at the teacher. The teacher does not realize how much he hinders the formation of graphic images (symbols) in the pupils' memory by teaching to read in this way.

Reading in chorus, reading in groups in imitation of the teacher which is practiced in schools forms rather kinesthetic images than graphic ones. The result is that pupils can sound the text but they cannot read. The teacher should observe the rule "Never read words, phrases, and sentences by your self. Give your pupils a chance to read them." For instance, in presenting the words and among them those which are read according to the rule the teacher should make his pupils read these words first. This rule is often violated in school. It is the teacher who first reads a word, a column of words, a sentence, a text and pupils just repeat after the teacher.

Literature

1. French F.G. The Teaching of English Abroad. Oxford University Press, London, 1961, p. 58
2. Jeremy Harmer. How to teach English. Pearson Longman 2007
3. Rogova G.V. Technique in teaching of English language. / Education, 1988
4. Talizina N.F. Pedagogics/ 1998
5. <http://esl.about.com>
6. <http://www.readingrockets.org/teaching>

РЕЗЮМЕ
Мақолада инглиз тилини ўқитишда «ўқиш»нинг асосий аҳамиятга эга эканлиги ҳақида сўз боради, ўқишнинг турлари, овоз чиқариб ва овоз чиқармасдан ўқиш турлари ҳақида ҳам маълумотлар берилган. Ўқиш – ҳусусан, илмий аҳамиятга эга бўлиб, у бошқа тилни ўрганишда ёзиш ва гапириш кўникмаларини шакллантиришга ёрдам беради.

РЕЗЮМЕ
Статья посвящается изучению важного вида языковой деятельности-чтения в обучении английскому языку. Рассматриваются разные виды чтения -чтение вслух и чтение про себя, а также различные методы обучения чтению. Чтение является также важным для развития таких видов языковой деятельности как говорение и письмо.

SUMMARY
The article deals with the study of one of the important language skills as reading in teaching English. The author also studies various kinds of reading-reading aloud and silent reading and different methods of teaching reading. Reading is very important for the development of such language skills as speaking and writing.

SPEAKING ACTIVITIES AND GAMES USED IN TEACHING FOREIGN LANGUAGE

Z.KH.Elmuratova - Foreign languages department

Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Таянч сўзлар: тил, билим, гапириш, топширик, имконият, нутқ, тараккиёт, фойдали, хотира, алоқа.

Ключевые слова: язык, знание, говорение, задание, возможность, речь, развитие, полезный, память, связь.

Key words: language, knowledge, speaking, task, opportunity, speech, development, useful, memory, communication.

Language came into life as a means of communication. It exists and is alive only through speech. When we speak about teaching a foreign language, we first of all have in mind teaching it as a means of communication.

Teaching begins with presenting a letter to pupils, or a combination of letters, a word as a grapheme. The use of flash cards and the blackboard is indispensable.

When teaching reading the teacher needs a set of flash cards at hand. If the teacher uses the blackboard instead he can write printed letters on it and pupils can recollect the words they have learnt orally which have this or that letter, compose a word, etc.

The same devices are applied for teaching pupils to read words, the task being different, however:

(a) pupils choose words which are not read according to the rule, for example: *lake, plane, have, Mike, give, nine;*

(b) pupils are invited to read the words which they usually mis-read:

yet — let	form — from	come — some	does — goes
cold — could	called — cold	wood — Would	walk — work

(c) pupils are invited to look at the words and name the letter (letters) which makes the words different:

Though-	through-	hear - near	hear - hare
thought	though		
since-science	With-which	contentcontext	country — county

(d) pupils in turn read a column of words following the key word

(e) pupils are invited to pick out the words with the graphemes *oo, ow ea, th, ...*

Silent reading. In learning to read pupils widen their eye span. They can see more than a word, a phrase, a sentence. The eye can move faster than the reader is able to pronounce what he sees. Thus reading aloud becomes an obstacle for perception. It hinders the pupil's comprehension of the text. It is necessary that the pupil should read silently. Special exercises may be suggested to develop pupils' skills in silent reading. For instance, "Look and say, read and look up." (M. West) To perform this type of exercises pupils should read a sentence silently, grasp it, and reproduce it without looking into the text. At first they perform such exercises slowly. Gradually the teacher limits the time for the pupils' doing the exercises. It makes them read faster and faster. All this lead to widening their eye span.

It's necessary to teach reading right way and spare much attention. The teacher can use the different ways for developing pupil's ability to read. We viewed some of them in this work. Of course it's necessary to teach pupils read letter, word, word-combination, also it's important to teach them comprehension text in whole. Usually pupils taught how "to sound" word rather than how "to read" them. They repeat words, combination of words without looking at them. Therefore it's important to use flash card and visual aids.

In teaching pupils to read much attention should be given to the development of their ability to guess. In this work were presented some of ways how to do it. The work must be carried out in a way which will be interest to pupils and develop not only their reading ability but their aural comprehension and speaking abilities as well. Teacher should use definite ways in teaching reading, because of it's ways different for different pupils and class.

and students. And finally, the more students have opportunities to activate the various elements of language they have stored in their brains, the more automatic their use of these elements become [1:123].

Good speaking activities can and should be extremely engaging for the students. If they are all participating fully and the teacher has set up the activity properly and can then give sympathetic and useful feedback, they will get tremendous satisfaction from it.

It is possible to design speaking activities that help students have their skills so that these challenges are addressed more directly.

Pre-speaking activity is to prepare the participants for the main speaking activity. Schemata activation is recalling prior world-knowledge of the participants that is relevant to the speaking situation. Questions, pictures and texts can be used to these ends. Brainstorming is an activity used to generate ideas in small groups before the main speaking activity. The purpose is to generate as many ideas as possible within a specified time period. The ideas are not evaluated until the end of activity time.

Motivation of participants can be enhanced when they clearly see the communicative problem and the ways to resolve it.

While-speaking the participants actually resolve the communicative problem and produce its resolution as a result of the role-play, problem-solving, socialization or communication game.

Post-speaking can provide opportunities for the learners to revisit the language and ideas produced and to think of the ways to make communication more effective. An important part of the post-speaking activity is the development of integrated communicative skills, i.e. reading and speaking task, listening and speaking task, speaking and writing task, etc [2:129].

There are a lot of speaking activities which can be used to improve students' speaking skill.

Role - plays are considered to be an excellent activity for speaking. Students will act the role using their speech. The following role plays are suggested [2:121].

1. You are waiting in line to buy a movie ticket and the person standing beside you is smoking. The smoke is bothering you.
2. You are at a party. Another guest at the party, who left 20 minutes, has taken your coat by mistake.
3. You have just left the stadium where you saw a music concert. You look for money to take the bus home and your wallet has been stolen.
4. You meet an American at a party and make plans to meet again for lunch on Tuesday. On Tuesday you arrive forty minutes late.

"*Tiny Talks*" are good speaking activity for working with topics.

1. Make list of topics that would be of interest to your students write one topic per card to create a classroom set of cards. Popular topics include: travel, money, love, smoking, drinking, the place I most want to visit.
2. Place the cards face up on teacher's desk.
3. Have students choose a partner to practice with.
4. Students come to your desk one at a time to choose a topic they will speak about for one minute.
5. After choosing topics, students talk about their topics with their partners for about 10 minutes.
6. Students then move their desks into a friendly circle.
7. Ask for a volunteer to speak first. Each student will speak for one minute use a timer if you like. Allow students to speak longer if there is enough time.
8. The class should applaud after each "Tiny Talk"
9. The teacher should give some positive feedback or ask questions after each speaker.

Two Truth and a lie

Students introduce themselves and tell the class three things about themselves, one of which must be a lie. The rest of the class

asks questions to try to guess which of the three things is the lie. Students can work in pairs, interviewing each other. The student introduces his/her partner, one of which is a lie.

Twenty questions

Students pick a card with a job: animal trainer in a circus, banker, baker.

You are a _____

Your classmates will ask you questions that require a "yes" or "no" answer only. You answer their questions with only a "yes" or "no". Do not give them any other information. They will try to guess your profession in twenty questions or less [3:60].

Games are considered to be one of the most interesting methods in teaching speaking. Pupils feel motivated and free in playing games, because each of them wants to be a winner. The teacher may give to his/her students prizes.

Games can be classified as follows:

- information gap games (the winner is the first who compiles together all the necessary information from other participants);
- matching, contrasting and comparing games (fitting, exchanging, collating, spotting differences);
- sequencing games (the winner is the first who does the correct sequencing);
- guessing games (the winner is the first who makes the correct guess, e.g. "Who am I?", wearing a sticky label on one's forehead and asking questions about oneself);
- memory games (the winner is the one whose memory works best);
- general knowledge games (the winner is the best one at general knowledge quizzes);
- board games (a game organized between couples or groups of partners with a playing board, e.g. a grid and dice with a task in each box of the grid and the order of tasks determined by casting the dice).

The game of truth.

Make a lot of small cards with interesting topics written on them, such as: FAMILY, SHOPPING, TRAVELLING, EDUCATION etc. Look for topics that make students speak. Every student in the class will take turns in taking a card. He or she will talk a little about the topic in the card he or she selected. For example: Money: for me money is very important, but not the most important thing. Success is not measure by the money you get. Allow students to express their feelings even if it is not their turn. Remember the main, point of his game is to make student speak. However, the teacher doesn't lose the control of class. If there is a good selection of topics, everybody will try to speak even it is not their turn.

Discussion also plays an important role developing pupils speaking. The following kind of discussion is suggested to the teachers to use in their classes. It is called "To evaluate the discussion". It can be used after reading the text for consolidation. The teacher divides the class in two groups. The first group will be the participants of the discussion. The second group will be evaluators. Each evaluator has to evaluate one participant. The teacher gives them a question to discuss. Each evaluator has a paper written points of evaluating the discussion. It has the following points:

1. To give the main information (+2)
2. To say one's own point of view (+1)
3. To comment on the given information (+2)

During the discussion they should have an ability of discussion without quarrelling. At the end each evaluator tells his or her points to participant whom he or she evaluated. As a result of the points pupils can know who is the winner of the discussion.

To sum up, speaking activities and games improve students' speaking skills and also promote to the better knowledge of the material.

Literature

1. Harmer.J How to teach English.England, 2010.
2. Мильруд Р.П. Методика преподавания английского языка. учеб. пособие для вузов. -М.: 2005.
3. Steinberg.J.Games language people play .Ontario, -Canada: 2009.

РЕЗЮМЕ

Мақолада ўқитишнинг муҳим босқичи ҳисобланган гапириш ҳақида сўз юритилади, Мақола муаллифи чет тилини ўрганувчиларга гапириш машғулотларини қандай ўтказиш ҳақида ўз фикрини баён этади. Гапириш топшириқлари материални ўзлаштиришга, шу жумладан, талабаларнинг билимини текширишга ва баҳолашга хизмат қилади.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается обучению одного из важных видов речевой деятельности в обучении иностранному языку как говорению. Автор статьи рассматривает вопросы составления устных заданий для изучающих иностранные языки. Устные задания способствуют лучшему усвоению материала в учебном процессе а также позволяет проверить знания учащихся.

SUMMARY

The article is devoted to one of the important language skills in teaching foreign language as speaking. The author of the work deals with the issues of speaking tasks for the learners studying foreign languages. Speaking tasks promote to the better learning of the material in the learning process and let check up students knowledge.

Таянч сўзлар: аллитерация, ассонанс, эпентеза, ассимиляция, редукция, товуш ўзгариши, товуш тушиши, алмашилиши, диаре́за тежамкорлик, метёёр, фонетик тахлил, шева.

Ключевые слова: аллитерация, ассонанс, эпентеза, ассимиляция, редукция, фонетические изменения, падение, диаре́за.

Key words: alliteration, assonance, epenthesis, assimilation, reduction, phonetic changes, falling, diarexis.

Ислом шоирнинг “Орзигул” достонининг матни фонетик жиҳатдан характерли. Унда товушларнинг алмашилиши, кискаруви ва эллипсисга учраши билан боғлиқ ҳолатлар мавжуд.

Масалан, **қ, с, б** каби санокли товушларгина аллитерацияни вужудга келтиргани кузатилади: *қа-қи-қо: қаламқоқи, қибла қараб, Окқиз, қобиргалари қоқ қиз, чакқон қиз, ўн тўққиз: Саҳар вақти ноз уйқуда ётудим, / Бир қаламқоқи келиб кирди қошимма...* (289). *Сувон қараса ҳовузнинг бўйида бир ниқобли дилбар қиблага қараб, сунбул сочини тараб, учар қушлардан сўраб, сувни ўйнаб ўтирибди* (301). *Оққиз қобиргалари қоқ қиз, ўрта бўйли чакқон қиз, мучаси ўн тўққиз* (294). Келтирилган гапларда аллитерация кўмагида сўз ўйини ҳам ҳосил қилинган; *су-со-си: сунбул соч, сирти сулув, сарви санобар: Ойна олиб, сунбул сочим тарайман, / Иллаганинг, икки раҳбар, сўрайман* (275). *Тўрт оғинг - тўртта қозик, / Сиртинг сулув, сағринг ёзик* (294). *Гул юзлигим, сарви санобар қомат, / Ота-энанг сенга бердим рухсат?* (315); *бу-бе-; бугун беклар: Бугун беклар, алай бўлсин, ол бўлсин, / Икковининг ризқи-рўзинг мўл бўлсин. / Салтанатли беклар, сиздан сўрайман, / Доно беклар, сипойилар, йўл бўлсин?* (341) каби.

Худди шу каби унлилар оҳангдошлиги, яъни ассонанс ҳам кам ҳолатларда, асосан **о** товушида кўзга ташланади: *Ол-ол бўлсин, жоним болам, ол бўлсин, / Бу дунёда сенинг кунинг мўл бўлсин* (296). *Ойна олиб, сунбул сочим тарайман* (275). *Охиридан чўпон келди қошимга* (330) сингари.

Айрим ҳолатларда аллитерация ва ассонанс ҳодисаларининг яхлитлигини кузатиш мумкин бўлади: *Оқ юзим ювилди кўздан оққан ёшимга* (330). *Эрназар бозбон: - Орзигул бир меники эмас, шеригим ҳам бордир, бориб, шеригим билан маслаҳат қилиб, сўнгра сизларга жавоб бераман, - деди.* (274). *Боргиси келмаган хоннинг ўзини, Борса борар эди Сувонхон ўғил, Кўзи қиймас ўрдадаги Орзини* (345).

Ж.Элтазаров «Тилдаги тежамкорлик тамойили ва кискарув» номли монографиясида «Сўзлашув нутқи кўплаб лингвистик ва экстралингвистик факторлар таъсирида шаклланивчи нутқ стили (нутқий система) бўлиб, унда адабий тил нормаларидан чекиниш, жумладан, тил бирликларида баъзиларини кискартириб қўллаш учун шарт-шароитлар ҳамда эҳтиёж мавжудлиги ҳақида ёзган. Сўзлашув жараёни тилдаги тежамкорлик ва тил бирликларини кискартириб қўллаш учун энг қулай майдон эканлигини бирмунча аввал Б.Ўринбоев ҳам «Сўзлашув нутқи, одатда, сўз ва сўз бирикмаларининг товуш составини кискартиришга, нутқ органларининг ишини максимал даражада енгиллаштиришга интилади» тарзида баён этган эди.

Дарҳақиқат, же-ловчи шевага хос бўлган хусусиятлардан бири талаффуздаги товушлар уйғунлиги ҳисобланади ва бу уйғунлик айрим ҳолатларда муайян товушлар ёки товуш бирикмаларининг бутунлай тушиб қолишига ёки редукцияга учрашига сабаб бўлади. Бу хусусиятлар дostonлар тилида ҳам ўз ифодасини топган бўлиб, ўзбек тилидаги тежамкорлик тамойилига тўла мос келади. Лекин бундай ҳолатлар «Орзигул»да кўп эмас. Масалан, биргаликни ифодаловчи *-айлик* кўшимчаси же-ловчи шеваларда товуш тушиш ҳодисасига учрайди ва бу ҳодиса дostonчиликда ҳам фаол. «Орзигул»да бу жараён 47 ўринда кузатилади: *Кўп йиғилган ер бўлади халойик, / Сидқидил бекларим, шикор қилайик, / Пишлоқлар (яхши отлар) белига бу кун минайик, / Ғайрат қинглар, биз шикорга борайик* (267). Бунинг аксича, *-лик* 4 марта қўлланилган: *Шунда Қорахон: - Қани ҳийлангни айт-чи, эшитай, маъқул бўлса қилайлик, - деди* (336) каби. Қилингнинг (11 марта) қинг (3 марта), бўлингнинг (7 марта) бўнг (3 марта) тарзида қўлланиши ҳам ана шу қонунятлар доирасидадир: *Хурсанд қинглар, ойимчалар, тўрани* (293). *Қизил юзли, улдуғ ешли жон бобо, / Рози бўнг, бобожон, берган тузингга* (374).

Ўзбек тили учун хос бўлмаган **ҳ** сўз охирида келганда редукцияга учрайди ва билинар-билинимас ҳолига келади: *суноҳ-суно: Бу ердир Қушқанот жойим. / Ҳеч йўқдир зарра гуноийим* (324). Шу ҳолатда унга эгалик кўшимчаси қўшилганда ҳатто бир **с** товушини орттиришга тўғри келади: *Нима бўлди қўзичоғим гуноси, / Дилиминг қуввати, жонни найладинг?* (350) каби.

Баъзан сўз таркибидаги кўшимчалар тушиб қолган ҳолатларга ҳам дуч келинади: *Олис чиққанлар кўрар дарани* (293). Гапда *олис* сўзида *-га* тушиб қолган. Унинг сўз таркибида иштирок этмаслиги мазмунга путур етказмаган. Шундай бўлгандан кейин унга меъёрининг бузилиши сифатида қараш тўғри эмас. Ушбу эллиптик ҳолат адабий тилимизда ҳам кузатилади. Аммо дoston матнидаги *олами, қилами, турами* сўзлари таркибидаги *-ди* кўрсаткичининг тушиб қолишини юқоридаги ҳолат билан тенглаштириб бўлмайди. Гарчи бу ерда ҳам мазмун ифодасига зарар етмаган бўлса-да, унга адабий тил меъёрининг бузилиши сифатида қаралади. Же-ловчи шева учун эса *-ди* нинг эллипсисга учраши меъёрий ҳолатдир: *Бировнинг боласин биров олами?* / *Сизлардай беклар туҳмат қилами, / Кишининг боласи бунда турами?* / *Бун сўрсанг, менинг севган фарзандим, / Сиздай бек ҳам бунга ҳайрон қоларми?* (365).

Айрим сўзлар талаффузида диаре́за ҳодисасининг юз бериши, масалан, сўз ичидаги *-л* товушининг тушиб қолиши же-ловчи шевалар учун типик хусусият саналади. Бу ҳолат «Орзигул» тилига ҳам кўчганлиги боис *олиб* сўзи *об* шаклида 12 марта, *солиб* сўзи *соб* кўринишида 3 марта қўлланилган: *Ғазаб билан миниб отнинг белига, Илон тилли қилчин об қўлига* (332). *Душман туриб қоча берди, / Олдиға соб барин қувди* (332).

Ушбу эллиптик ҳолатлар шеърий баёнда поэтика учун хизмат қилиши мумкин. Шу маънода *Эрназар дер, олов кирди танамма, / Бош фарзандим, пулга берсам бўлама?* / *Букун келдинг, эрта боққа йўлама* (269) парчасидаги *бўладими/бўладима* нинг *бўлама* тарзида қўлланишида маълум даражада табиийлик бордек сезилади. Чунки *танам(э)а* ва *йўлама* қофияси тизимида *бўлама* нинг қўлланишида ҳам уйғунлик ва табиийлик мавжуд. Шунинг учун унга дostonлар поэтикасига хос хусусиятлардан бири сифатида қараш тарафдоримиз.

Сўрагани беклар йўқдир аййиби, / Қорахондир Хосхонанинг соййиби (272) мисралари таркибидаги *аййиб* ва *соййиб* сўзлари қофия мақомида келаётгани учун поэтик талаб билан *соййиб* га мос ҳолдада *айб* сўзи айб тарзида талаффуз этилмоқда дейиш мумкин. Аммо бу юзаки хулоса бўлади. Аслида ўзбек тили талаффузи қонунятларига кўра икки ундошнинг ёнма-ён келганида уларни асл ҳолатида талаффуз қилиш ниҳоятда қийин ва шунинг учун одатда бундай товушлар орасида бир унли орттирилади. Шу маънода *айб* да икки ундош орасида, яъни *й* билан *б* орасида *и* нинг орттирилиши қонунийдир. Ўрни келганда *соййиб* нинг асли *соҳиб* эканлиги ва унда *ҳ* нинг *й* га алмаштирилиши ҳам тилимиз талаффуз қонунятларига мос эканлигини таъкидлаш жоиз. Чунки ўзбек тилида қадимда *ҳ* товуши бўлган эмас. Агар у четдан қабул қилинган сўзлар таркибида учраса, сўз талаффузида мумкин қадар табиийлик сақлаб қолинган ва ёнма-ён келган товушлар уйғунлигини таъминлашга ҳаракат қилинган. Ўзбек тилида *ҳ* ни талаффуз қилиш муайян куч талаб қилади. Бинобарин, унинг ўрнида *й* ишлатилиши ўзбек тили талаффуз меъёрларига зид келмайди. Шу маънода дoston тилидаги *соййиб* сўзини ҳам меъёр доирасида деб қабул қилиш жоиздир.

Эпентеза ҳодисасига учраган *этагиндан* сўзида битта *н* нинг орттирилишини ижобий ҳодиса сифатида баҳолаб бўлмайди. Бундай қўлланиш же-ловчи шеваларда йўқ, адабий тил меъёрларига ҳам мос келмайди: *Олдингга келган, ҳақиқат, ёрингиз, / Этагиндан тушган - ўғил фарзанди* (290) каби.

«Орзигул» матнида товуш алмашилиши ҳодисаси ҳам учрайди. Масалан, *г→н* алмашилиши: *Неча марта олган*

ўхшар қўлина. / Кулоқ сонлар азаматлар тилима, / Худди қоши ўхшар Орзигулима. / Мен шуни ўхшатдим жони дилима (365). Ўзбек тилининг ўғуз тили шеваларида жўналиш келишининг қўлига ни қўлина тарзида ишлатиш ҳолатлари мавжуд ва бу ўша диалект вакиллари учун меъёр саналади, аммо кипчок шевалари учун эмас. Шу маънода уни достон тили учун меъёрий ҳолат сифатида баҳолаб бўлмайди. Орзигул дер мен бўлайин парвона, / Ҳозир менга ватан қўли вайрона. / Чин қулоқ сол, болам, энанг тилина / Мунда келгин, севган энанг ўрзулсин (367) мисолида тилина сўзининг қўлланишини парвона, вайрона сўзларига маълум даража уйғун бўлганлиги туфайли оклаш мумкин.

Жўналиш келишиги кўрсаткичи **-га** нинг кискарувга учраб, **-а** тарзида қўлланиши эса тилимиз тарихида қадимдан мажуд ва бу ҳодиса кипчок шеваларида ҳозирда ҳам сақланиб қолган: Бу саволни бориб айтай буйи. Дилмуроддан айрилганга ўхшайсан (350). Ҳар ҳафтада келиб тургин қошима, Чақалоқда кўтарганман тўшима (292) каби.

Кипчок шеваларида **з→р** алмашиниши учрайди. Бу ҳолат достон тилида 2 ўринда кузатилади: ўтказмоқ-ўткармоқ: Подшо сабр қилиб, бир қанча вақтларни ўткарди (267). Эй, Орзигул, гам ема, мен бахт ва давлат еткарман, - деди (280). Аммо достон матнида 7 ўринда ўтказмоқ, етказмоқ сўзлари таркибида **-каз** қўлланилган: Шунда Орзигул хафалигини ота-энасига билдирмай, кечакундулар йиғлаб, бир кам қирқ кунни ўтказди (279).

н→л алмашиниши: Қараса, богда бир Қорақулоқ от эгарланган, югалланган (280).

ҳ→й алмашиниши: Кетсанг мен қолмайин муғойиб, / Сендирсан бу тахтимга сойиб (298). Сўрагани беклар йўқдир аййиби, / Қорахондир Хосхонанинг соййиби (272). Ушбу икки мисолда **ҳ** нинг **й** га ўтишини кипчок шевалари учун табиий ҳол деб ҳисоблаймиз. Бунинг устига бу алмашиниш матнда поэтик вазифани ҳам адо этганлигини — муғойиб-сойиб, аййиби-соййиби қофиядош сўзлар таркибида оҳангдошликни ҳам ҳосил қилган. Ана шу икки сабабга кўра унинг қўлланиши ўзини оқлайди. Қолган учинчи ўринда сўз сойиб шаклида қўлланган: Не сабабдан бу безга қолганди, / Илгари соҳйиби кимлар бўлганди? (287).

Гарчи кипчок шеваларида ассимиляция ҳодисаси ғоят фаол бўлса-да, асар матнида бу ҳолат кам кузатилади: Бог бугдойдай тиратти / Тўхтамайин югурик отти (331) каби. Бинобарин, **от** сўзининг тушум келишиги қўшимчаси билан 16 марта **отти** тарзида қўлланганлиги достонни ёзиб олувчининг матн тилини адабий тилга яқинлаштиришга ҳаракат қилганлигидан далолат беради: Орзигул қамчиллаб отди, / Қилични қинидан тортиди (331).

Адабиётлар

1. Элтазаров Ж. Тилдаги тежамкорлик тамойиллари ва кискарув. — Самарканд: СамДУ нашри, 2004, 51-б.
2. Ўринбоев Б. Ўзбек сўзлашув нутқи. — Т.: «Фан», 1982, 133-б.
3. Махмудов Қ. Ўзбек тилининг тарихий фонетикаси. — Т.: «Ижод», 2006.
4. Орзигул (достонлар). — Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада “Орзигул” достони матнининг фонетик хусусиятлари ёритилган. Унда товуш тушиши, алмашиниши, ўзгариши, шева хусусиятлари достон асосида асосланган. Достоннинг бу хусусиятлари адабий меъёр билан киёсланган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются фонетические особенности текста в поэме “Орзигул”. В ней рассматриваются такие явления как падение и изменение звуков, а также диалектные особенности в дастане в соответствии с литературными нормами.

SUMMARY

The article deals with the phonetic peculiarities of the text in the epic poem “Orzigul”. The author studies the falling and changes of sounds and dialectal peculiarities in the epos in accordance with the literary norms.

ИЗУЧЕНИЕ ЗНАЧЕНИЯ ВО ВРЕМЕНИ В ЯЗЫКАХ РАЗЛИЧНЫХ СИСТЕМ

Б.Х.Хошанов – кандидат филологических наук, доцент

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: келишик, баҳона, вақт, сўз бирикмаси, йўналиш, нарсa, объект, феъл ҳаракатлари, таклиф, тенг микдор, чеклаш, тузилиш, қўшилган нарсa.

Ключевые слова: падеж, предлог, время, словосочетание, направление, предмет, объект, глаголы движения, предложение, эквивалент, ограничение, конструкция, приставка.

Key words: case, preposition, time, word combination, direction, object, verbs of motion, sentence, equivalent, limitation, construction, prefix.

Пространство и время – категории философские. На заре человечества сначала появилось понятие пространство. А время появилось гораздо позже, путём переноса пространственного значения на временное. В данной статье делается попытка изучения значения ограничения во времени русского языка, выраженное конструкцией «глагол+предлог «до»+сущ.» и их различные средства передачи в современном каракалпакском языке. Практическим материалом послужили примеры из русской художественной и учебной литературы и их переводы на современный каракалпакский язык, с указанием конкретного источника.

Гарчи кам учраса-да, кипчок шеваларида **з→в** ва **қ→в** алмашиниши хос хусусият саналади ва бу ҳолат туркий тилларда қадимдан мавжуд бўлган: Мунча йиғлайсан янгиаб, алла, Банди бўвним бўшатма, алла (347). Тувган отангдан аёлороқ бўлай, юр, сени ўз уйимга олиб борай, — деб, Дилмуродни кўтариб олди (359). Ўғайми сизга, ё тувгон бола-ми? / Тувгон бўлса, шунча шумлик қилами? (345).

Аллоҳ сўзи шева талбларига мос тарзда ҳозиргача **Обло** деб талаффуз қилиб келинади. Облоқул, Облоберди исмларининг мавжудлиги ҳам ана шундан. Достон матнида ҳам бу сўзга дуч келинади: Олдирганман қўлдан қўш қоқилми. Ёш қўзимга обло солди ўлими (353).

Алмашмоқ феъли барча ўринларда (3 марта) диереза ҳодисасига учраб, **-ма** тушиб қолган ва алишмақ тарзида қўлланган. Бу шева хусусиятларига тўла мос келади: Энанг қурғур, шунда нафсга адашди, Сени олди - ўз ўзига алишди (277). Ана энди иккови мотам тутиб, йиғлашиб, сен пулга алишган эдинг, деб Эрназар хотинини уришиб турганда, Орзигул мактабдан келди (275).

Сувонхоннинг минган оти / Хўп жонивор хунарвандди (323) мисолида отга нисбатан қўлланилган хунарванд сўзидаги **м** нинг **в** га ўтиши ёки ойнаванд сўзида ҳам **б** нинг **в** га ўтиши учраса-да, бу же-ловчи шевалар учун хослик даражасига кўтарилган эмас. Бу тарздаги ўтишлар Фозил Йўлдош ва Эргаш Жуманбулбул достонларида ҳам учрамади. Шундай экан, унинг қўлланишини хусусий ҳолат сифатида баҳолаш мумкин бўлади.

«Орзигул» достони юзасидан амалга оширилган фонетик таҳлиллар айрим унли ёки ундош товушларнинг кискаруви ёки орттирилиши, масалан, баъзи товушлар ёки қўшимчаларнинг тушиб қолиши (қилайик, борайик, бўнг, берам, кирами, турами), товуш алмашиниши (**з-р**, **н-л**, **ҳ-й**), товуш орттирилиши (**и,н**) каби фонетик жараёнлар же-ловчи шевалар доирасида амал қилишини кўрсатади. Достон муаллифи уларни ана шу шева вакили сифатида қўллаган ва уни фақат биргина достон тилига хос бўлган хусусиятлар сифатида қараш керак эмас.

Достон матнидаги аллитерация ва ассонанс ҳодисаларига нисбатан бу фикрни айтиб бўлмайди. Улар Ислон шоирнинг достон қуйлаш жараёнига индивидуал ёндашув маҳсули ва поэтик маҳоратининг таркибий қисми сифатида қаралади.

Кипчок шевалари талаффузига хос бўлган кўплаб фонетик жараёнларнинг достон тилида учрамаганлиги уни ёзиб олувчининг асар тилини адабий тил меъёрларига яқинлаштиришга бўлган интилиши билан изоҳланади.

ни, указанный в родительном падеже (работал до обеда)» [8:316-317].

В конструкции с таким значением главным компонентом выступают чаще всего глаголы, характеризующиеся протяженностью действия или состояния во времени (спать, проложиться, ждать и многое другое).

Значение предела во времени в зависимости от особенностей подчинённых компонентов конструкций на каракалпакском языке передаётся несколькими способами. Ведущим из них является дательная-направительный падеж с одним из послелогов «шекем», «шейин» и «дейин», если зависимыми компонентами словосочетаний выступают имена существительные с временным значением (ночь, утро) или связанные с понятием времени (праздник) и количественно-именные сочетания с наименованием единицы времени (5 часов дня, 2013-й год).

Например: Дед Шукарь торговался с цыганом до полу́дня (Шолохов. «Поднятая целина», 1, 226). – Шукарь ба́ба цы́ган ме́нен ту́ске ше́кем са́ўдаласты (Шолохов, Ашылған тың, 1, 272).

Если же подчинёнными компонентами исследуемых конструкций выступают отвлечённые имена существительные со значением действия или же явления природы, относимые к вполне определённому времени, а также действия и состояния, наступление которых осознаётся как временный предел совершения другого действия, указанное значение может быть переведено развёрнутыми обстоятельствами времени, осложнёнными причастным оборотом на –ғанша с фонетическими вариантами.

Например: Кербога бул жерде таң атқанша қатты (Баскаков, «Материалы по диалектологии», 41). – Кербога здесь спал до восхода солнца (Там же).

Необходимо отметить, что в тюркологии при определении предложений вышеуказанного типа нет единого мнения. Одни учёные [3, 4] предложения такого типа относят к придаточным предложениям времени, другие [5, 6] – среди них находят и придаточные предложения времени, и обороты. Третья группа учёных [2] все причастные, деепричастные и отглагольно-именные обороты относит к развёрнутым членам простого предложения, считая решающим признаком придаточных предложений наличие сказуемого в личной форме. Данная точка зрения является наиболее правильной и на наш взгляд.

В соответствующем словесном окружении конструкции «до+род.п.» могут быть переданы также причастным оборотом на –ған в дательной-направительном падеже с послелогом «шекем», «шейин» и «дейин».

Например: До приезда Деленева Корчагин был шахматным «чемпионом» в санатории (Островский, «Как закалялась сталь», 374). – Деленев келгенге шекем Корчагин санаторийда шахмат «чемпионы» еди (Островский, «Полат қалай шынықты», 428).

При переводе простых предложений с исследуемыми конструкциями им в каракалпакском языке могут соответствовать также сложноподчинённые предложения. Ограничимся одним примером. Предложение «Правительство создаёт наилучшие условия для развития ребёнка до поступления его в школу» (Гарибьян, «Анатомия и физиология человека», 199) переведено «Хүкіметимиз баланың раўажлануўы ушын мектепке бараман дегенше ең жаксы жағдайлар туўғызды» (Гарибьян, «Адамның анатомиясы ҳәм физиологиясы, 224), где русской конструкции «создаёт до поступления в школу» соответствует придаточная часть каракалпакского сложноподчинённого предложения времени «мектепке бараман дегенше», соединённая главной частью союзным словом «дегенше» [9:24].

Временные сочетания «до+род.п.» с некоторыми глаголами, имеющими значение завершённого действия могут обозначать момент времени, предшествующий какому-нибудь событию, явлению, дате и др., которые выражены в родительном падеже. По наблюдению А.А.Шахматова, в указанные конструкции чаще всего включаются «глаголы прошедшего времени» [10:370]. Причём эта конструкция не служит точным указанием на время действия, так как оно «может осуществляться в любой момент относительно времени, вплоть до первой границы прямого времени, выраженного именем существительным в родительном падеже» [7:364].

В каракалпакском языке в качестве эквивалентов конструкций со значением «раньше» в зависимости от особен-

ностей зависимого компонента может выступать ряд способов.

Одним из более распространённых способов передачи рассматриваемого значения на каракалпакском языке следует считать синтаксическую конструкцию исходного падежа с послелогом «бурын», исторически представляющими собой «изолированную форму наречия, которое приобрело в определённых контекстах служебное значение послелога, выражающего совершение действия до данного момента», [1:500-501] «илгери», восходящий «к форме имени существительного в древнем направительном падеже (ил+гери)» [1:501] или «алд». В качестве зависимых компонентов таких конструкций обычно выступают названия событий (свадьба), явлений природы (дождь, гроза), реже количественно-именные сочетания (15 сентября, 19 век. 2013 год и др.).

Например: Было это до холеры (Горький, «Детство», 79). – Бул ўақыты тырыспайдан бурын болған еди (Горький, «Балалық шағ», 101).

Выше нами было отмечено, что сочетания «до+род.п.» обозначают одно предшествование без указания на точный момент действия. Это своеобразие их значения позволяет им выступать в качестве синтаксических синонимов с конструкциями «перед+твор.п.», «к+дат.п.» и «под+вин.п.», которые отличаются от исследуемых сочетаний присущими им оттенками значений. Как отмечал А.М.Пешковский, конструкция «до+род.п.» «не обозначает ни непосредственного примыкания к этому периоду, как предлог «к», ни близкого предшествования, как предлог «перед», а только одно предшествование», [8:317] а оборот «под+вин.п.» означает единицу времени, до непосредственного наступления которой обнаружилось действие» [10:382].

Когда подчинённым компонентом являются имена существительные – названия действий, процессов, значение предшествования на каракалпакском языке может быть передано отглагольно-именным оборотом отрицательной формы на –мас с фонетическими вариантами в исходном падеже с послелогом «бурын».

Например: – Абылайсаң басланбастан бурын бир илаж еткен мақул, – деди Маман (Қайыпбергенов, «Маман бий эпсанасы», 51). – Лучше до начала переполоха принять какие-нибудь меры, – сказал Маман (Каипбергенов, «Сказание о Маманбии»).

При переводе конструкции с указанными зависимыми компонентами могут быть использованы также деепричастные обороты отрицательной формы на –й.

Например: Жәмийла урыс питпей ерге шыкпайды (Султанов, «Ақ дәрйя», 93). – До окончания войны Джамиля замуж не выйдет (Султанов, «Белая река»).

Данные нашего исследования показали, что иногда вместо указанного каракалпакского эквивалента может выступать и причастный оборот на –а(р), –е(р) в родительном падеже с послелогом «алд» в местном падеже.

Например: Ребята здесь работали ещё до отъезда в лагерь (Бельская, «Природоведение», 9). – Балалар бул жерде лагерьге кетердиң алдында-ақ ислеген еди (Бельская, «Тәбият таныў», 10).

В данной форме выражения, в отличие от других средств передачи, часто подчёркивается, что действие главного компонента конструкции произойдет задолго до начала действия причастного оборота. По этой причине в таких сочетаниях зачастую содержатся дополнительные лексические средства – слова: ещё, уже, задолго и другие.

Интересно отметить, что значение «раньше чего-либо» конструкции «до+род.п.» сохраняется и тогда, когда она осложняется другой конструкцией «за+вин.п.». Если сочетания со значением момента времени, предшествующего какому-нибудь событию, явлению, дате и др., не служат точным указанием на время действия, то обороты «(за+вин.п.) + (до+род.п.)» уточняют количество времени, отделяющее какое-то действие, движение, явление и др. от настоящего (приехать за два дня до праздника).

Например: Китайский народ создал письменность за две тысячи лет до нашей эры (Коровкин, «История древнего мира», 85). – Қытай халқы жазыўды бизиң эрамыздан еки мың жыл бурын дәретти (Коровкин, «Әййемги дүнья тарихы», 89).

Как видно из примеров, исследуемые синтаксические конструкции могут быть переведены сложными оборотами из исходного и основного падежа количественно-именных сочетаний с послелогом «бурын».

При переводе рассматриваемых конструкций могут быть использованы также причастные обороты на –ган в местном падеже.

Например: Минут за 10 до 7 часов Сторешников был перед дверью Жюли (Чернышевский, «Что делать?»). – Саат жетиге 10 минуттай калганда, ол Жюлидиң есигиниң алдын-да болды (Чернышевский, «Не ислеў керек?»).

На основе изучения значения ограничения во времени в русском языке и их средств передачи приходим к следующим выводам:

- Значение временного предела в каракалпакском языке имеет нижеследующие эквивалентные средства:
 - дательного-направительного падеж с послелогом «шекем»: ждать до утра – азан+ға шекем күтиў.
 - причастный оборот на –ганша: сидеть до прихода друга – досты келгенше отырыў
 - причастный оборот на –ган в дательном падеже с послелогом «шекем»: читать до отъезда – кеткен+ге шекем оқыў.
 - придаточная часть сложноподчинённого предложения: написать до поступления – киремен дегенше жазып жиберіў.
- Значение ограничения во времени в каракалпакском языке имеет нижеследующие эквивалентные средства:
 - исходный падеж с послелогом «бурын», «илгери» и «алдын»: уехать до праздника – байрам+нан бурын кетиў
 - отглагольно-именной оборот на –мас в исходном падеже с послелогом «бурын», «илгери» и «алдын»: сказать до прихода брата – ағасы кел+мес+тен бурын айтыў.
 - деепричастный оборот отрицательной формы на +й: выехать до восхода солнца – күн шық+пай жүрип кетиў.

- причастный оборот на –а(р), –е(р) с послелогом «алд»: работать до отъезда – кетердиң алдын+да ислеў.

• Уточнённое значение предшествования в каракалпакском языке имеет нижеследующие эквивалентные средства:

- исходный падеж + основной падеж количественно-именных словосочетаний + послелог «бурын», «илгери» или «алдын»: приехать за два дня до праздника – байрам+нан еки күн бурын келиў.

- причастный оборот на –ган в местном падеже: уехать за час до собрания – жыйналысқа бир саат калган+да кетип калыў.

• Значение времени, совмещённого с пространственным в каракалпакском языке имеет нижеследующие эквивалентные средства:

- причастный оборот из дательного-направительного падежа и причастия со словообразовательным аффиксом –на (ше): говорить до института – институт+қа барған+ша сөйлеў.

- тот же оборот из дательного-направительного падежа, причастия тоже в том же падеже с послелогом «шекем»: молчать до станции – станция+ға барған+ға шекем үндемеў

- дательного-направительного падеж с послелогом «шекем»: смотреть до моста – көпир+ге шекем қараў.

• Значение срока чего-либо в каракалпакском языке имеет нижеследующее эквивалентное средство:

- дательного-направительного падеж: отложить до субботы – шемби+ге қалдырыў

• Значение измеряемого времени в каракалпакском языке имеет нижеследующее эквивалентное средство:

- дательного-направительного падеж с основным падежом количественно-именных сочетаний: до праздника осталось три дня – байрам+ға үш күн қалды.

Литература

1. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. –Москва: 1952.
2. Баскаков Н.А. Структура простого предложения в тюркских языках. –Фрунзе: 1956.
3. Боровков А.К. Учебник уйгурского языка. –Ленинград: 1952.
4. Гордлевский В.А. Руководство для изучения османского языка. –Москва: 1922.
5. Дмитриев Н.К. Строй турецкого языка. –Ленинград: 1939.
6. Кононов А.Н. Грамматика узбекского языка. –Ташкент: 1948.
7. Ломтев Т.П. Очерки по историческому синтаксису русского языка. –Москва: 1956.
8. Пешковский А.И. Русский синтаксис в научном освещении. –Москва: 1956.
9. Умаров А. Сложноподчинённое предложение с придаточными времени в русском языке и способы передачи их на каракалпакском языке. –Ташкент: 1965.
10. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. –Москва: 1941.

Макола турли тиллар тизимларида чегараланган замон маъносини ифодаловчи тил воситаларини ўрганишга бағишланган. Унда бу маънонинг «до» предлоғли конструкциялар воситасида берилиши ва уларнинг каракалпак тилидаги эквивалентлари қараб чиқилган.

Статья посвящается изучению значения ограничения во времени в языках различных систем. В ней рассматриваются способы передачи значения ограничения во времени конструкциями с предлогом «до» и их эквиваленты в каракалпакском языке.

The article is devoted to the study of value of limitation in time in the languages of different systems. The methods of transmission of value of limitation in time are examined by the constructions with a preposition «to» and their equivalents in the Karakalpak language.

ОНА ТИЛИНИ ЎҚИТИШ ЖАРАЁНИДА ИННОВАЦИОН ТЕХНОЛОГИЯЛАРДАН ҲОЙДАЛАНИШНИНГ АҲАМИЯТИ

Ю.М.Ибрагимов - профессор

У.Ю.Ибрагимова – ассистент ўқитувчи

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институтини

Таянч сўзлар: инновацион технология, феъл замонлари, тасниф, лексика, семантика, грамматика, стилистика, функционал алмашилиш, даражаланиш.

Ключевые слова: категории времени глагола, инновационные технологии, лексика, семантика, грамматика, стилистика, функциональные особенности.

Key words: innovation technique, category of verb tenses, lexicon, semantics, grammar, stylistics, functional peculiarities.

Президентимиз И.А.Каримовнинг “Юксак маънавият - энгилмас куч” асарида, илгари сурилган концептуал фикр-ғоялар, илм-фан соҳасида қўлга киритилаётган ютуқлар таълим-тарбия жараёни мазмунини янада такомиллаштиришни талаб этмоқда [1:2011; 2:2009]. Зеро, ижтимоий-иқтисодий ислохотлар даврида жамият ҳаётига янгиликларнинг кириб келиши, инсон меҳнатининг такомиллаштириши, қулайликка эга бўлиши, янгиликлар боришига бўлган эҳтиёж таълим соҳасида ҳам бир қатор ўзгаришларни содир этди. Шу маънода, замонавий таълимни ташкил этишга қўйилган муҳим талаблардан бири ориқча руҳий ва жисмоний куч сарф этмай, қисқа вақт ичида юксак натижаларга эришишдир. Қисқа вақт орасида муайян назарий билимларни талабаларга етказиб бериш, уларда маълум фаолият юзасидан қўникма ва малакаларни ҳосил қилиш, шунингдек, талабалар фаолиятини назорат қилиш,

улар томонидан эгалланган билим, қўникма ҳамда малакалар даражасини баҳолаш ўқитувчидан юксак педагогик маҳорат ҳамда таълим жараёнига нисбатан янгича интерфаол методлар асосида ёндашиш зарурлигини кўрсатмоқда.

Педагогик технология ўз моҳиятига қўра, субъектив хусусиятга эга, яъни ҳар бир педагог таълим-тарбия жараёнини ўз имконияти, қасбий маҳоратидан келиб чиққан ҳолда ижодий ташкил этиши мумкин. Қандай шакл, метод ва воситалар ёрдамида ташкил этилишидан қатъий назар педагогик технологиялар [4:2003; 2006]:

- педагогик фаолият (таълим-тарбия жараёнининг) самарадорлигини ошириши;
- ўқитувчи ва талабалар ўртасида ўзаро ҳамкорликни қарор топтириши;
- талабалар томонидан ўқув предметлари бўйича пухта билимларнинг эгалланишини таъминлаши;

- талабаларда мустақил, эркин ва ижодий фикрлаш кўникмаларини шакллантириши;
- талабаларнинг ўз имкониятларини рўёбга чиқара олишлари учун зарур шарт-шароитларни яратиши;
- педагогик жараёнда демократик ва инсонпарварлик ғояларининг устуворлигига эришишни кафолатлаши зарур.

Педагогик технологиядан мажбуран фойдаланиш мумкин эмас (3:2003). Аксинча, тажрибали педагоглар томонидан асосланган ёки улар томонидан қўлланилаётган илғор технологиялардан мақсадга мувофиқ фойдаланиш билан бирга, уларни ижодий ривожлантириш лозим. Бугунги кунда дунёнинг бир қатор ривожланган, хусусан, Америка Қўшма Штатлари, Германия, Япония ва Россия давлатларида талабаларнинг ўқув ва ижодий фаолликларини оширувчи ҳамда таълим-тарбия жараёнининг самарадорлигини кафолатловчи педагогик технологияларни қўллаш (6) борасида катта тажриба тўпланган бўлиб, ушбу тажриба асосларини ташкил этувчи методлар интерфаол методлар номи билан юритилмоқда.

Интерфаол технологиялар талабаларнинг фаол ҳаётий муносабатларини шакллантиришга қаратилган, уни ҳар бир фан ёки унинг бир бўлими [4:1996] ёки ҳозирги адабий ўзбек тилидан «Феълнинг замон категорияси» мавзусини ўқитиш жараёнида ҳам қўллаш мумкин. Масалан, дунёда бирор тил йўқки, унда фикр замонсиз ифодаланган бўлса, феълнинг замон категорияси объектив воқеликнинг тилда акс этишининг бир кўринишидир: замон ҳодисасининг, замон тушунчасининг тилдаги ифодасидир. Тилда бу тушунчани ифодаловчи воситалардан бири феълнинг замон кўрсаткичларидир [6:2006]. Бу воситаларнинг ўзаро муносабатлари турлича. Масалан, назарий жиҳатдан қараганимизда, замонни ифодаловчи лексик ва грамматик воситалар психик томондан бир-бири билан мос бўлиши шарт: *кеча* сўзи ўтган замон феъли, *ҳозир* – ҳозирги замон феъли, *эртага*-келаси замон феъли ва бошқалар (эртага саёҳатга жўнаймиз) билан қўлланади.

Чунки феъл замонларининг белгиланишида нутқ моменти асосдир, замонни аниқлашнинг бошланиш нуқтаси ана шу нутқ моментида. Ҳаракатнинг нутқ моменти билан муносабатига қараб, феълларнинг уч замони - грамматик замон – белгиланади: 1) ўтган замон (нутқ моментида аввал), келаси замон (нутқ моментида кейин), ҳозирги замон (нутқ моменти билан дуч келиш). Нутқ моментида муносабат объектив замон ҳодисаси асосида сўзловчи томонидан белгиланади.

«Феълнинг замон категорияси» мавзусини интерфаол методлар ёрдамида ўрганиш бўйича «Кейслар» тўпламини яратишда аниқ режа тузиб олиш мақсадга мувофиқдир. *Хусусан*, «кейслар» тўпламидан қуйидаги масалалар ўрин олиши лозим:

- феъл замонлари турини белгилашда унинг грамматик ва лексик воситаларининг доим бир-бирига «мос келавермаслигини» аниқлаш;
- феъл замонлар шаклининг кўчган-кўчмаганликни аниқлаш билан боғлиқ айрим муаммоларни бартараф этиш;
- грамматик адабиётларда *ёт*, *тур*, *утир* ва юр феълларининг ҳозирги замон маъноси учун қўлланиш хусусияти: а) бу тўрт феълнинг ҳозирги замон маъносини уларнинг ички хусусияти ва маълум шаклда келиши (...*иб*-шахс аффикси, *-а* ёки *-и* –шахс аффикси ва бошқалар) билан боғлиқлиги; б) буларнинг *-р* аффикси сифатдош тусида қўлланиши бугунги тилда ҳозирги замон маъносида ишлатилмаслиги (ёски ўзбек тилида шундай қўлланган) ва келаси замон феъли саналиши; в) бу феълларнинг ўзаро фарқланиши (қиёсланг: *айта+япман*, *айтаман-айтиб турибди*, *айтиб-йурибди*, *айтиб ўтирибди*, *айтиб ётибди*) ишнинг давом этишидаги вақтнинг узок-яқинлиги, кўп-озлиги, узун-қисқалиги, шунингдек, ҳар хил маънолар билан боғлиқлиги; г) бу феълларнинг кўп маънолик ва омонимлик хусусиятларга эга бўлиши;
- ҳозирги замон шаклидаги феълнинг ҳар уч замон маъносида ҳам кела олиш сабаблари;
- келаси замон феъл шакллари таснифида бир хилликнинг йўқлиги;

1. Икки қисмли тасниф: 1) аниқ келаси замон феъллари; 2) келаси замон гумон феъллари.

2. Уч қисмли: 1) келаси замон гумон феъли: борорман; 2) катъий келаси замон феъли: борарман; 3) катъий келаси

замон феъли: боражакман; 4) катъий тарихий келаси замон феъли ёзғумдир.

3. Тўрт қисмли тасниф: 1) аниқ келаси замон шакли (**-жак**); 2) келаси замон мақсад шакли (**-моқчи**); 3) келаси замон гумон шакли (**-р**); 4) келаси замон лозим шакли (**-ди+ган**).

4. Олти қисмли тасниф: 1) ҳозирги-келаси замон феъли (**-а, -й**); 2) келаси замон гумон феъли (**-р**); 3) катъий келаси замон феъли (**-жак**); 4) тарихий катъий келаси замон феъли (**-гум**); 5) келаси замон давом феъли (**-диган**); 6) келаси замон мақсад феъли (**-моқчи**).

5. Етти қисмли тасниф: юқоридаги олти турга **Ж.М.Жўраев «келаси замон ҳикоя феъли»** номи билан (**-р-тўлиқсиз феъл**) яна бир тур кўчирган ва бу шаклни тўлиқсиз феълнинг турига қараб, шундай ажратган: 1) келаси замон ешитилганлик феъли (борар экан), 2) келаси замон истак феъли (борадиган).

- модал маъноларни ҳисобга олиш - бунинг майл категорияси билан муносабати қай даражада бўлиш кераклиги;

- диалектал (**-жак**) ва тарихий шаклларнинг ҳам ҳозирги адабий ўзбек тил доирасида қаралиши, қай таризда бўлиши кераклиги каби муаммоларнинг ечимини топиш;

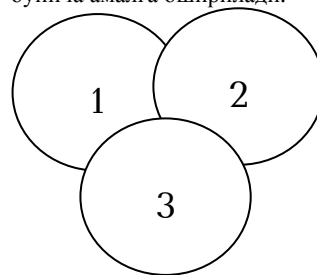
-**диган** шакли бир ишда давом, лозимликда давом, лозимлик шакли, одатдаги барқарор белгини кўрсатадиган шакл деб қаралишига муносабат билдириш;

-келаси замон феъл шакллариининг гумон, тахмин (**борар-балки борар-борса керак**), шунингдек, мўлжал, истак маъноларининг(**диган-моқчи**) шакллари орқали ифодаланишида услубий қўлланиши;

- феъл замон шаклларида кенг умумзамон маъносини ифодалай олиши;

- феъл замонлари шакллариининг даражаланиши ва б.

Кейслар тўплами таркибидаги ҳар бир метод муайян муаммони ҳал этишга қаратилиши керак. Масалан, **«Венн диаграммаси» стратегияси (методи)** талабаларда мавзуга нисбатан таҳлилий ёндашув, айрим қисмлар негизда мавзунинг умумий моҳиятини ўзлаштириш (синтезлаш) кўникмаларини ҳосил қилишга йўналтирилади (5:1996). Стратегия кичик гуруҳларни шакллантириш асосида схема бўйича амалга оширилади.

Ёзув тахтаси ўзаро тенг тўрт бўлакка ажратилади ва ҳар бир бўлакка қуйидаги схема чизилади:

Стратегия талабалар томонидан ўзлаштирилган ўзаро яқин назарий билимлар, маълумотлар ёки далиллар қиёсий таҳлил этилди. Ушбу стратегиядан

Ҳозирги адабий ўзбек тилидан «Феълнинг замон категорияси» мавзуси юзасидан якуний дарсларни ташкил этишда фойдаланиш самаралидир.

Стратегияни қўллаш босқичлари қуйидагилардан иборат:

- *гуруҳ талабалари тўрт гуруҳга бўлинади;*
- *ёзув тахтасига топириқни бажариш моҳиятини акс эттирувчи схема чизилади;*
- *ҳар бир гуруҳга ўзлаштирилаётган мавзу (бўлим,боб) юзасидан алоҳида топириқлар берилади;*
- *топириқлар бажарилгач, гуруҳ аъзолари орасидан лидерлар танланади;*
- *гуруҳ аъзолари томонидан билдирилган фикрларни умумлаштирилади..*

«Венн диаграммаси» стратегиясини қўллаш жараёнида гуруҳлар томонидан ташкил этилувчи фаолият моҳияти қуйидагичадир (фаолият моҳияти ҳозирги адабий ўзбек тили (морфология) бўлимининг 3-курсида ўқитиладиган «Феълнинг замон категорияси таснифи» мавзусини ўрганиш асосида очиб берилади)

Гуруҳлар	Диаграмманинг тартиб рақами	Топириқлар мазмуни
1-гуруҳ	1-диаграмма	Ҳаракатнинг нутқ моментга қараб феъл замонларини белгиланг.
	2-диаграмма	Ўтган замон феъл шакллариининг таснифини яратинг.

2- гурух	3-диаграмма	Утган замон феълнинг синтетик ва аналитик шакллари тахлил қилинг.
	1-диаграмма	Феълнинг ҳозирги замон ясовчи шакллари тавсф этинг.
	2-диаграмма	Феълнинг ҳозирги замон шакллари учала замон маъносида қўлланишини характерланг.
	3-диаграмма	Феълнинг ҳозирги-келаси замон ясовчи шакллари изохланг.
3- гурух	1-диаграмма	Феълнинг келаси замон шакллари маъноларини характерланг.
	2-диаграмма	Феъл замонларининг услубий-функционал хусусиятларини характерлаб беринг.
	3-диаграмма	Феъл замон шакллари даражаланишини тавсифлаб беринг.
4- гурух	1-диаграмма	Фелнинг замон шакллари модал маъно муносабатларини изохланг.
	2-диаграмма	Фелнинг вазифадош шакллари замон ясовчи шакллари билан ўзаро муносабатини характерланг.
	3-диаграмма	Фелнинг замон, нисбат ва майл шакллари ўзаро муносабатини изохланг ва диаграммага жойланг, жадвалини тузинг.

«Инерт» стратегияси

Стратегия ўзлаштирилиши кўзда тутилган янги мавзу бўйича талабаларнинг муайян тушунчаларга эга эканликлари аниқлаш ва уларда матнга нисбатан тахлилий ёндашув кўникмаларини шакллантиришга хизмат қилади. Стратегияни қўллаш жараёнида қуйидаги ҳаракатлар амалга оширилади:

- кичик гуруҳлар шакллантирилиб, улар номланади;
- ҳар бир гуруҳдан ўзлаштирилиши режалаштирилаётган мавзуга оид иккита фикр билдириш сўралади;
- гуруҳлар навбатма-навбат мулоҳазаларни баён этадилар;
- баён этилган фикрлар ёзув тахтасига ёзиб борилади;
- сўнгги ўқитувчи янги мавзу моҳиятини ёритувчи матнни гуруҳларга тарқатади;
- гуруҳ матн билан танишиб чиқиб, матн ва ўзлари билдирган матн фикрларининг бир-бирига қай даражада мувофиқ келганлигини аниқлайдилар (ўхшашлик ва фарқлар махсус белгилар ёрдамида қайд этилади).
- гуруҳ аъзолари шахсий қараишларини ифода этадилар ва махсус белгилар соғини умумлаштирилади;
- гуруҳ аъзолари орасидан лидерлар белгиланади;
- лидерлар гуруҳ жамоасини гуруҳ натижалари билан таништирилади. таништириладилар билан tanishtiradilar.

Хуллас, педагогик технологияларнинг шакллари турличадир. Бироқ, уларнинг барчаси ўз мазмунига кўра ягона мақсад сари йўналтирилади. Яъни, улар талабаларнинг назарий билимларини чуқурлаштириш, кенгайтириш, эгалланган назарий билимларидан амалиётда мустақил ва самарали фойдалана олиш кўникмаларини ҳосил қилиш, ижтимоий фаолликни шакллантириш, етук ахлоқий сифатларни таркиб топтириш, теран ва соғлом фикр, кенг дунёқараш эгаси бўлган комил шахсни камол топтиришга хизмат қилади.

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Юксак маънавият-енгилмас куч. –Тошкент: “Маънавият”, 2011.
2. Каримов И.А. Адабиётга эътибор -маънавиятга, келажакка эътибор. –Тошкент: “Ўзбекистон”, 2009.
3. Azizxojayeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – T.: 2003, 2006.
4. Eshmuhammedov R. Tálimda innovatsion texnologiyalar. –Тошкент: 1996.
5. Rahmatullayev Sh. "Hozirgi adabiy ózbek tili" - Тошкент: "Universiter", 2006.
6. <http://www.gov.uz/> Nizomiy nomidagi TDPU sayti.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада она тилидан «Феъл замонлари категорияси» модулини ўқитиш жараёнида феъл замон шакллари лексик-семантик, грамматик ва услубий-функционал хусусиятлари ҳамда унинг-феълнинг нисбат, майл шакллари билан ўзаро муносабатлари ҳақида талабаларнинг билим, малака ва кўникмаларини такомиллаштиришда инновацион технологиялардан фойдаланиш усуллари баён этилди.

РЕЗЮМЕ

В работе излагаются мнения, обсуждения и предложения о способах применения инновационных технологий в совершенствовании знаний, умений и навыков студентов (учеников) о сторонах их взаимосвязи и различий по лексическим, семантическим, грамматическим и стилистическим, функциональным особенностям в узбекском языке.

SUMMARY

The article deals with the opinions, discussions and suggestions about the ways of using innovative technologies to improve the knowledge, habits and skills of students about the interaction and differences in the lexical, semantic, grammatical, stylistic and functional peculiarities in the Uzbek language.

ИККИ ТИЛЛИЛИК ШАРОИТИДА ЛЕКСЕМА ҲОСИЛ ҚИЛИШНИНГ БИР УСУЛИ ҲАҚИДА

Ш.Жўраев - катта илмий ходим-изланувчи

Самарканд давлат университети

Таянч сўзлар: Зарафшон водийси, сўз ўзлаштириш, морфологик, морфологик усул, лексема, икки тиллилик, лексик система.

Ключевые слова: Зарафшанская долина, слово-изменения, морфологический метод, лексика, двуязычие, лексическая система.

Key words: Zarafshan valley, word-changing, morphological method, lexemes, bilingualism, lexicological system.

Маълумки, мамлакатимизда турли миллатларнинг ўзаро дўстона муносабатда бўлиб яшаётганликлари давлатимизнинг тинчлиги ва осойишталигини таъминловчи муҳим омилдир. Бу эса диёримизда маданият, илм-фан таракқиёти, тиллараро муносабатларнинг янада ривожланишига замин яратмоқда. Қадимдан бир манзилда яшаб келаётган ўзбек ва тожик халқлари бугунги кунгача деярли бир хил урф-одат соҳиблари бўлиб келишмоқдалар.

Ўзбек ва тожик халқлари узоқ асарлар давомида ёнма-ён яшаганликлари учун улар ўртасидаги ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий муносабатларнинг илдизлари ҳам қадимийдир. Уларнинг тарихи, тақдир, босиб ўтган йўли, турмуш тарзи, урф-одатлари диний эътиқоднинг монандлиги ҳаёт саҳифаларида акс этмоқда. Буларнинг барчаси икки халқ ўртасида асарлар давомида адабий алоқа ва таъсирнинг шаклланиши ва омехталаниши учун замин ҳозирлади. Бу борада тилшунос олимлардан, А.К.Боровков, Ҳ.Ғуломов, К.Юсупов, Д.Ишондаев, Н.Шаропов,

В.С.Расторгуева, М.Зокировлар томонидан илмий тадқиқотлар олиб борганлиги фикримизнинг яққол далилидир. Жумладан, Ҳ.Ғуломов таъкидлаганидек, “Ўзбек ва тожик тилларининг алоқаси ўзининг қадимий чуқур тарихига эга” [1, 3].

Ўзбек ва тожик халқлари ўртасидаги адабий алоқалар қадимдан ҳозиргача давом этиб келмоқда. Бу ҳусусда М.Зокиров шундай ёзади: “...бир халқнинг ўзида икки ва ундан ортиқ турли миллий тилларнинг мавжуд бўлишида намоён бўлади” [2:8-9]. Бунда алоқалар ҳар икки халқ тили ривожига самарали таъсир кўрсатиши табиий ҳолдир. Шу боисдан ҳам халқ шеваларида икки тилда аралаш ҳолда сўзлашув нутқининг вужудга келганлигини кўриш мумкин. Бу ҳолатни лексема ҳосил қилиш жараёнида ҳам кузатиш мумкин. Тилшуносликда лексема ҳосил қилиш йўллари ҳақида, А.Н.Кононов, А.Ҳожиёв, Ж.Мухторов, Э.Бегматов, Р.Дониёров, А.Ғ.Ғуломов, М.Абдиев, Ш.Мирзакулов каби таникли тилшунос олимлар тадқиқот ишлари олиб

боришган. Икки тиллиликка хос лексема ҳосил қилишга доир илмий кузатиш ва тадқиқотлар жуда кам.

Зарафшон водийсининг аҳолиси кўп қисми икки тилни яхши билганлиги боис, икки тилда ҳам бемалол гаплаша оладилар. Шу боисдан ҳам икки тил шеваларида кўшимчалар ёрдамида, лексема ҳосил қилиш ҳолатлари фаоллиги билан ажралиб туради.

Бу ҳақда акад. А.Ҳожиёв шундай деб ёзади: “Тожикча кўшма сўзлар таркибида” ўзбек тилига кириб келган ва “шу тилнинг ўзида сўз ясовчи воситалар-сўз ясовчи кўшимчаларга айланган” [3:80].

Тожик шеваларида ўзбекча аффикслар ёрдамида сўз ясалди, ўзбек тилида эса форс-тожикча кўшимчалар қўлланади. Шу хусусда, профессор М.Абдиев “Касб-корни ифодаловчи шахс номларининг ясалиш асослари” номли монографиясида шундай ёзади: “...дастлаб **-чи**, **-дош**, **-лик**, **-и**, сингари асли ўзбекча, сўнгра **-кар**, **(-гар, -кор)**, **-каш**, **-дор**, **-бон** каби асли форс-тожикча шахс номларини ясовчи суффикслар ҳам сўз ясада фаол иштирок этади [4:11].

Зарафшон водийси ўзбек ва тожик тиллари халқларининг оғзаки нутқида икки тилда аралаш ҳолатда лексема ҳосил қилиш ҳолатлари кўп учрайди. Худуд икки тил лексикаси бўйича олиб борган кузатишлар натижасида ўзлашмаларнинг кўпроқ кўшимчалар ёрдами билан ҳосил бўлишини кўрсатди: **-чи**, **-дош**, **-ли**, **-лик** кўшимчалари бу тилда сўз ясалишида муҳим ўрин эгаллайди. Ҳар иккала тилда **-чи** кўшимчаси шахс оти ясовчи кўшимча деб юритилади. Бу борада профессор М.Абдиев шундай ёзади: “**-чи** суффикси билан ясалган шахс номларининг талай бир қисмини ўзаги феълдан иборат бўлган сўзлар (кўпгина ҳаракат номлари) ташкил этади. Масалан: **темирчи**, **кўчирмачи**, **босмачи**, **кўчманчи**, **босқинчи** ва бошқалар” [4:47]. Лекин тожик тилида **и** (**й**) унлисини чўзиб талаффуз қилиш натижасида **-чи** кўшимчаси имловий ўзгариши билан **-чй** шаклида ишлатилади. Тожик тилида **-чи** (**-чй**) кўшимчасининг синонимик қаторлари **-гар**, **-манд**, **-дон** ва **-кор** кўшимчалари ҳисобланади. Мазкур кўшимчалар ўзбек адабий тилида **-чи** кўшимчаси билан синонимик мунособатга кириша олмайди. Аммо Зарафшон водийсида истиқомат қилувчи ўзбек ва тожик тилларида сўзлашувчи аҳоли нутқида ҳам сўз ясовчилар сифатида маънодош қўлланади: **воҳимачи-воҳимагар**, **хиёнатчи-хиёнатгар**, **сиёсатчи-сиёсатманд** кабилар.

Форс-тожикча **-кор** кўшимчаси ёрдамида ясалган сўзлар икки тилда бир хил ишлатилишини кўришимиз мумкин. Масалан **фидокор**, **тадбиркор**, **шиддаткор**, **шифокор**, **гуноҳкор**, **ташаббускор**, **ҳаваскор** ва б. Ҳатто, икки тилнинг изоҳли луғатларида ҳам кўриш мумкин. Хусусан, **ҳаваскор** сўзи “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да бирор нарсага қизиқадиган, уни яхши кўрадиган маънолари зикр этилган [5:462]. “Фарҳанги забони тожик”да эса **кор** сўзи, **иш** ва **иш** билан боғлиқ жараёнларни ҳосил қилиши шундай кўрсатилган: **кор** ۱. амалиёти табдил ёфгани як шакли энергия ба шакли дигар, амал. (Энергияни бошқа шаклга жорий этиш амалиёти). 2. он чи ки касе ба он машғул аст, шуғл, пеша; кори дастӣ (Кишининг бирор нима билан шуғулланиши, қўл билан ишлаши), а) амале, ки ба воситаи даст ва умуман бо истифодаи қувваи жисмонӣ ба жо оварда мешавад; (Қўл ёки жисмоний куч орқали амалга ошириладиган жараён), б) маҳсуле, ки аз дастӣ косибу пешаварон мебарояд; муқоб. кори корхонагӣ (Косиб қўлида бажариладиган иш, корхона иши). 3. он чи аз касе содир мешавад, рафтор, кирдор: ин кори ў кори хуб нест (Киши томонидан содир бўладиган воқеа). 4. хизмат, жои хизмат, вазифа; машғулият (Хизмат, хизмат жойи, вазифа, бирор нарса билан машғул бўлиш). 5. супориш ё масъалае, ки ижро ва ҳалли он ҳамчун яке аз шаклҳои санжиши дониши мактабиён ба ҳисоб гирифта мешавад: кори дипломӣ, кори санжишӣ, кори курсӣ (Топпириқ ё масаланинг бажарилишини ижро этиш ва унинг ҳал қилиш ҳолати билан боғлиқ ҳолда мактаб ўқувчиларининг билимини текшириш ҳисобга олиниши: **диплом иши**, **курс иши**)... [6:623].

Зарафшон водийси тожик тили шеваларида ўзбек тилига хос **-ли**, **-лик**, **-миш** сингари ясовчилар ёрдамида ясалган сўзларнинг, фаол ишлатилишини кўриш мумкин: **Латтия намли карда сараиба банд**, **таспаш мефурод**, **Чорвочиликба гуфта** а давлат кридет гирифтам, **Шумоя хуб кутмиш кардам** ва б.

Тожик тилидаги **-фуруш** (**сотмок**) ўзбек тилида сўз ясовчи кўшимча сифатида кенг қўлланади. Илмий манбалардан маълум бўлишича, мазкур кўшимча касб-корни ифодаловчи шахс номларининг ясалишида муҳим аҳамият касб этади: ... **-фуруш** суффикси ёрдамида бирор аниқ предметни сотиш билан шуғулланувчи шахс маъноси реаллашади: **тандирфуруш**, **чармфуруш**, **дўппифуруш**, **мевафуруш**, **олмафуруш**, **қатиқфуруш** ва бошқалар [4:85]. Бу икки тил талаффуз меъёрлари ва “Имло қоидалари”га хосдир.

Зарафшон водийси аҳолиси нутқида хос лексемаларни ҳосил қилишда иштирок этадиган аффикслар хусусиятлари ҳақида олиб борилган кузатишлар ва таҳлиллар натижаси шуни кўрсатадики, худудга хос икки тиллилик шароитида фаол иштирок этувчи аффиксларни қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

1.Ўзбекча нутқ таркибида қўлланидиган форс-тожикча кўшимчалар: **-дон** (*У бола жуда билимдон экан*), **-истон** (*Ватанимиз Ўзбекистон доимо тинч бўлсин*), **-зор** (*Бу ернинг ҳамма жойи гулзор экан*), **-дон** (*Хозир гулдонга гул қўйдим*), **-гар** (*Бу узугимни заргарга яساتган эдим*) ва бошқалар.

2.Тожикча нутқда ишлатиладиган ўзбекча кўшимчалар: **-ли** (*Ин кори самаралия ҳамма вақт карда истодан даркор*), **-миш** (*Вай себодӣ нагза а яшишук сарамии карда гирифт*), **-лик** (*Мардуми қишлоқи мо чорвочилик боғдорчилик кати умргузарони мекунад*), **-дош** (*Вай бачема синфдоишаш меишуд*) ва б.

3. Ҳар иккала тилга хос нутқ жараёнида бир хил ишлатиладиган кўшимчалар: **-хўр** (*Сиз сунтхўрнинг ўлими ҳақидаги Айнининг асарини ўқишингиз керак. Додому очем нафақахўр*), **-зор** (*Бу бозни ҳали гулзор қилишимиз керак. Баҳор омаду замино лозарошуд*), **-фуруш** (*Нонфурушлар нонни қиммат қилти. Нонфурушоба нон закас карда омадам*), **-чи** (*Эртанги тўйга икта чойхоначи айтдим. Касби бовоқалонамо махсичи буд, маннам ҳамина давом досем*) ва б.

Ўзлашма сўзларга она тилининг сўз ясовчи элементларини қўшиб янги-лексик бирликлар ҳосил қилиш ҳақида М.Абдиев шундай далиллар келтиради: “**-чи** (самоворчи-чойхоначи, машиначи-тикув машинасида тикувчи, чистачи-пахта тозалаш заводининг эгаси, саржинчи-тараша ўтинни саржинлаб сотувчи, каналчи-канал қазувчи) ва **-хон** (газетхон, журналхон), **-дош** (экспедициядош, командадош, фронтдош), **-боз** (гуруҳбоз, компаниябоз, пулемётбоз), **-фуруш** (машинафуруш, помидорфуруш), **-хўр** (пенсияхўр, винохўр) каби” [4:17-18]. Шунингдек, ишда яна бир қатор воситалар ёрдамида кўплаб янги шахс номлари ясалганлиги ишонарли мисоллар билан исботлаб берилган.

Зарафшон водийси икки тиллилик аҳолиси нутқида ҳам мазкур лексема ясовчилар бир хил шаклда ишлатилади: **носуфуриш**, (*Носуфуришларни бозорни нарги четиға кўчирди. Ҳамсодӣ носуфуришамо тўй кард*), **чиннифуруш** (*Қишлоғимизга ҳар куни чиннифурушлар келади. Дина а чиннифурушо косаю пиёла харидем*) ва б.

-шунос кўшимчаси тожик тили шеваларида **-шинос** шаклида ишлатилади: **забоншинос** (*Худораҳмати Раззоқ Ғаффоров забоншиноси зўр буд. Ин одам чизшинос будай*). Ушбу ўринда яна шуни ҳам таъкидлаш жоизки, худуд тожик тили шеваларида **“шинос”** факат кўшимча сифатида ишлатилиши билан бирга алоҳида сўз шаклида ҳам ифодаланиши кузатилди: **шинос** (**таниш**), (*Вай одам назарамба шинос намисас. Меҳмони омадаги шиноси ҳамсоя будас*). Унинг синоними сифатида **таниш** лексемаси ҳам ишлатилади: **Танишат** *набоишад ҳаракат нақун* ва б. Ўзбек тилида эса факат **-шунос** сўз ясовчи кўшимча вазифасини бажаради, холос. Бу кўшимча, **шинохтан** (**танимок**) феълнинг бир шакли ҳисобланади. Масалан, **адабиётшунос**, **тилишунос**, **тарихишунос**, **руҳишунос** каби сўзлар, тожик адабий тилида икки ўзакдан иборат кўшма сўз деб қаралса-да, ўзбек тилида содда ясама сўз ҳисобланади.

Икки тилда **ҳам**— префикси (олд кўшимчаси) от ва олмошлардан янги маънодаги сўзлар ясади ва худуд шевасида **-дош** кўшимчаси билан синонимик қатор ҳосил қилади.

Тожик адабий тили ва шеваларида **ҳамсинф**, **ҳамватан**, **ҳамқишлоқ** сўзларнинг ўрнида ўзбек тили таъсирида **синфдош** (*Вай бачема синфдоишаш меишуд*), **қишлоқдош** (*Ун кас безона не қишлоқдоиш ман*), **ватандош**

(*Ватандошомоя* мўлиш *Россияба*) каби лексемалар қўлланади. Худди шу ҳолатни ўзбекча мулоқот жараёнида ҳамқишлоқ, ҳамшаҳар, ҳамсинф шаклидаги лексемалар мисолида ҳам кўриш мумкин. Маълумки, икки тилда **-дош** қўшимчаси шахс оти ясовчи қўшимча сифатида қабул қилинган. Шунингдек, **“-дош”** қўшимчаси форс-тожик тилида алоҳида лексема сифатида қўлланиб: **катта, улкан; чидам бардош** каби маъноларни билдиради. Зарафшон худудидаги икки тиллилик шароитида **“бардоштан”** феълга хос лексема сифатида ишлатилади: *У шунча жабр-ситамларга бардош берди. Вай тамоми нозуқиҳои ҳаёт бардошт дода тавонист*. Аммо ҳар икки тилда кузатиладиган бошқа бир ҳолат ҳам мавжуд. **Катта** маъноси ўзбек тилида **“дош”**, тожик адабий тилида эса **“калон”** сўзи билан ифодаланади. Масалан: *Модарон дар деги калон сўмалак мепазанд. Дошқазонда момоларимиз сумалак қайнатадилар*). Шунингдек, Зарафшон водийси аҳолиси нутқида, **“дош”** қўшма лексема ва содда лексема синонимик қаторларини ҳам ҳосил қилиши кузатилади: **Бардошли//дош додан** (*Шу одамни отаси раҳмат, жуда бардошли инсон экан. Падарашба раҳмат, ҳаминқата бардош дош дод*), **дош бермади//дош надод** (*Касални оғриқда юраги дош бермади. Вай ин корба дош надод*), **бардошташ(кутариши)**, (*Чан пул гурадам бардошташба зан*), (*У шунча ғамни кўтарди, Аҳмад ҳаммасига бардош берди*) ва б.

Шунингдек, худуд шеваларида, **-дор, -каш, -соз, -хона, -паз, -боз, -сер, -парвар, -обод** каби қўшимчалар ёрдамида ҳосил қилинган лексемалар ҳам икки тил луғат бойлигининг

фаол лексикаси таркибига киради. Улар ҳақида кейинги ишларимизда батафсил тўхталиб ўтамиз.

Самарқанд вилоятининг Ургут туманидан Бухоронинг Қорақўл туманигача бўлган катта бир ҳудудда икки халқ вакиллари Ватан равнақи йулида бир ёқадан бош чиқариб меҳнат қилишмоқда. Кундалик мулоқот жараёнида ўзаро таъсир нафақат икки тил лексикасида, балки грамматикасида ҳам ўз аксини топганлиги ҳақида қўллаб-қувватлаш келтириш мумкин [7].

Худудга хос икки тиллилик бўйича олиб борилган кузатишлар нафақат тожик тили шеваларида ўзбекча ўзлашмалар, балки ўзбек тили шевалари луғавий қатламининг бойишида форс-тожикча лексемалар ва уларни ҳосил қилувчи қўшимчаларнинг ўрни бекарликни икки тилнинг бир-бирига таъсири чексизлигидан далолат беради.

Лексикология тилшуносликнинг тез ўзгарувчан сатҳидир. Бу ҳолат мазкур водий аҳолиси нутқида мураккаблик давридан кейин тўласича акс этганлигини кўриш мумкин. Шу боис ҳам икки тилда сўзлашувчилар нутқида хос паралел ўзлашмаларни ҳамда уларнинг алоқаларни тадқиқ этиш бугунги қийин тилшунослигимиз олдида турган муҳим масалалардан бири ҳисобланади.

Хуллас, Зарафшон водийси ўзбек ва тожик тили икки тиллилик шароитида лексемаларни ҳосил қилишнинг ўзига хос системаси мавжуддир. Бу эса ўзлашма лексема ҳосил қилувчилар ёрдамида тил луғат бойлигидаги семантик ўзгаришларга сабаб бўлади ва тилдаги лексемалар миқдорини оширади ҳамда тиллараро алоқаларининг янада ривожланишига хизмат қилади.

Адабиётлар

1. Гулямов Х. Ўзбекско-таджикские языковые связи. –Тошкент: «Фан», 1983.
2. Зокиров М. Лингвистик интерференция ва унинг ўзбек-тожик билингвизмида намоён бўлиши. НДА. –Тошкент: 2007.
3. Хожиев А. Ўзбек тили сўз ясаиш тизими. –Тошкент: 2007.
4. Абдиев М. Касб-корни ифодаловчи шахс номларининг ясаиш асослари. –Тошкент: “Тафаккур” нашриёти, 2015.
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5-жилд. –Тошкент: 2008.
6. Фарҳанги забони тожики. жилди-1. –Душанбе: 2008.
7. Зарафшон водийси дала ёзуви материаллари, 2010-2016.

РЕЗЮМЕ

Мақолада Зарафшон водийси ўзбек ва тожик тилларида сўз ўзлаштирилиши ҳақида фикр юритилган. Сўз ўзлаштиришнинг ўзига хос жиҳатларидан бири сифатида морфологик усулнинг ҳар икки тилга хос воқеаларини материаллар асосида таҳлил этилган. Таҳлилда бадий ва сўзлашув нутқи материалларидан фойдаланилган ҳамда улар тегишлича ёритилган.

РЕЗЮМЕ

В данной статье говорится о слово-изменении в системе Узбекского и таджикского языков Зарафшанской долины. Как одна из особенностей слово-изменения – морфологический метод в обеих языках анализируется на основе материалов. При анализе материалов художественная и разговорная речь использована и раскрыта как следует.

SUMMARY

The article tells about the word-changing in the Uzbek and Tajik languages of Zarafshan valley. As one of the specific peculiarities of word-changing in the two languages the morphological method is analyzed in accordance with materials. They are deeply revealed by using materials of formal, literary and conversational styles.

БАДИЙ МАТНДА ИРОНИК МАЗМУН ИФОДАЛАНИШИДА ЎЗГА ГАПЛАРНИНГ РОЛИ

Ш.И.Сиддиқова - тадқиқотчи

Жиззах давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: бадий матн, ироник мазмун, нутқ, кўчирма гап, ўзга гап, имплицит салбий ҳолат, имтиҳон олувчи, персонаж, шахс нутқи, ҳикоя, савол, кулги.

Ключевые слова: художественный текст, ироническое содержание, речь, чужая речь, имплицитное отрицательное состояние, экзаменатор, персонаж, индивидуальная речь, рассказ, вопрос, смех.

Key words: literary text, ironical content, speech, somebody's speech, implicit negative state, examiner, personage, individual speech, a story, question, laughter.

Бадий матнларда ироник мазмуннинг юзга чиқишида ўзга гапларнинг қатнашиши мулоқотчиларнинг ўзаро муносабатларига қараб белгиланади. Мулоқотчилардан бирининг нутқ вазиятида ўзини тутиши, ҳаракатлари, одоб-ахлоқ меъёрларига амал қилиши, фикрлаши, нутқий фаолияти бошқа иштирокчиларни қониктирмаслиги мумкин. Бунда унинг нутқида сингиб, қоришиб кетувчи ва унинг ахлоқини намойиш этувчи ички ҳолати ҳам сезилиб туради. Инсон вербал воситалар ёрдамида ўз фикрини ифода этар ёки ўзгалар фикрини қабул қилар экан, ана шу нутқий жараёнда тингловчининг ички ҳис-туйғуларини сезади. Бу ҳис-туйғулар унинг нутқида ошқора, баъзида яширин ҳолда амалга оширилади. Бу эса унинг бирор воқеа, ҳодиса, фикрга нисбатан хусусий муносабатини белгилайди. Бундай хусусий муносабатлардан бири ироник мазмун ифодалашдир. Воқеа, ҳодиса ёки у ҳақидаги фикрга бўлган хусусий муносабат баъзан очик айтилмай, яширин тарзда ифода этилади” [1]. Тилшуносликда нутқ жараёнида сўхбатдошнинг умумий ҳолатидан келиб чиқиб, унга нисбатан билдириладиган имплицит салбий муносабатнинг ифодаланиши ирония сифатида талкин қилинади. Ёзувчи Тоҳир Маляковнинг “Биргина ишора кифоя” ҳикоясида Бўтакул исми йигитнинг имтиҳон топшириши

тасвирланган. Унинг саводсизлиги, фикрлаш доираси торлиги, шунингдек, у ва имтиҳон олувчи кишилар ўртасидаги муносабат ўзга гаплар воситасида очиб берилган. Имтиҳон жараёни акс эттирувчи парчани қисмларга ажратган ҳолда таҳлил қиламиз:

Матнда кўчирма гап сўроқ мазмунини ифодалайди:... Бўтакул ўша ишорадан кейин имтиҳон олувчи билан юзма-юз ўтирган эди. Унга қўйиладиган баҳо аввалдан маълум бўлса-да, имтиҳон олувчи ирими учун унга савол берди: “Ньютон қонуни ҳақида нималар биласиз?”

Кейинги ўринда муаллиф гапидан персонажнинг билим даражаси, илмий савияси пастлиги маълум бўлади. Бу ўринда кўчирма гап янги нутқий вазиятни юзга келтириш учун йўналтириш, замин яратиш вазифасини бажарган: Бўтакулга Ньютон деган одамнинг номи сал таниш туюлди-ю, аммо қариндошлари ичида бу одам ким бўлиши мумкинлигини эслолмади. Шунда имтиҳон олувчи унга тўртки бўлар, деган умидда “Олма-чи, олмани эсланг” деди.

Матнда сўхбатнинг кейинги босқичида Бўтакул нутқида тегишли бўлган кўчирма гап ўткир кулгини юзга келтирган: Бўтакул шунда эслади. “Россияга олма сотиш қонунини чиқарган масковлик хўжайин”, деб жавоб берди.

Кулги асосига курилган ушбу суҳбат жараёнининг кейинги босқичида асар муаллифи нутқида иккита кўчирма гап қўлланилган бўлиб, унинг биринчиси асар муаллифининг ўзига, иккинчиси асардаги персонаж – имтиҳон олувчига тегишли: Имтиҳон олувчи "физика фанига Россияга олма олиб бориб сотишининг нима дахли бор?" деб ўтирмай, ўзича "бу болага қолса Ўзбекистонда узилган олма Россияга бориб Ньютоннинг бошига тушгандир", деб қўя қолди.

Матнда қўлланилган кўчирма гаплар воситасида ўзаро мулоқот жараёнида иштирок этувчи персонажлар савияси, коммуникатив мақсадлари тобора ойдинлашиб бораверади. Имтиҳон олувчи томонидан қўлланилган кўчирма гаплар сўроқ мазмунинда бўлиб, улар нутқ қаратилган шахснинг билим даражасини аниқлаштиришга қаратилган: Иккинчи саволини осонроқ қилди. "Беруний киму Беллини ким?" деб сўради.

Бўтакул нутқини ифодалашда муаллиф иккита кўчирма гап келтиради. Дастлабки кўчирма гапда юқоридаги кўчирма гапда ифодаланган сўроқ гапнинг жавобини келтириш билан ўз муносабатини ифодаласа, кейинги кўчирма гапни қўллаш билан персонаж нутқини индивидуаллаштирмоқда: Бўтакул "Беруний - шарқ алломаси, Беллини Европа композитори" деса олам гулистон эди. Аммо бола тушмагур ўйлаб ўтирмай "булар иккови амакивачча" деб қўя қолди.

Кўчирма гаплар бадий матнда фақатгина дарак ёки сўроқ мазмунини ифодалаш билан чекланиб қолмайди. Улар персонажларнинг ички кечинмалари, руҳий ҳолатини ҳам ифодалаш мумкин. Куйида қўлланилган кўчирма гапларда ана шу ҳолатни кўриш мумкин: Имтиҳон олувчи ичида "пешонамининг шўри!" деб қўйди, савол берган тилини чайнаб ташламоқчи эди, ҳали учинчи савол ҳам борлигини эслаб, бундан ўзини тийди-да: "қарра жадвални ёдлаб беринг", деб илтимос қилди. Бўтакул "уч кара тўққиз ўттиз саккиз" дегунича чидаб ўтирди-да, ваъда қилинган баҳони қўйиб енгил нафас олди ва қутилганига шукур қилди.

Юқорида келтирилган ҳикоя мавзуси ҳажвий асарлар учун хос. Маълумки, ҳажвий асарларда жамият ҳаётида учраб турадиган порахўрлик, тамағирлик, ичкиликбозлик каби салбий иллатлар ўтқир танқид остига олинади. Публицистик матнлардан фарқи равишда бадий адабиётда бу мавзу бадий тарзда, бадий тўқима образлар воситасида ёритиб берилади. Тохир Маликнинг "Навоий қўй бокқанми?" ҳажвий ҳикоясининг қаҳрамони бўлган Думбултой ҳам ана шундай образлардан бири. Аввало, бу ҳикоя мавзуси ҳам юқорида таҳлил қилинган ҳикоя мавзуси билан бир хил – имтиҳон жараёни ҳақида. Ҳикояларнинг қаҳрамонлари ҳам ўзаро ўхшаш. Уларнинг характер-хусусиятлари ҳам бир-бирига ўхшаш. Кейинги ҳикоядаги образнинг Думбултой деб номланиши китобхонда кулги уйғотиши табиий. Тилимизда думбул сўзи ҳали пишмаган, ғўра меваларга нисбатан ишлатилади. Ҳикояда у Думбултойнинг ким эканлигини тавсифлаб, характер-хусусиятлари қандай эканлигини маълум даражада аниқлаб туради.

Ҳикояда муаллиф Думбултой характери, одатларини тасвирлаш орқали ўқувчини воқеа билан чуқурроқ таништиришга тайёрлаб боради:

Думбултой учун уялиш, довдираш, бировнинг салобатидан чўчиш каби одатлар бегона эди. Шу учун туртиниб ўтирмай, имтиҳон хонасига дадил кирди. Даллол йигитнинг кўрсатмасига амал қилиб, тилига келган сўзларни қайтармай, асосий саволларга дадил-дадил "жавоб берди". Жавоб беришга навбат кутиб ўтирган болаларнинг хингир-хингир кулгиси эътиборга олинмаса унинг "жавоб"лари диққат билан тингланди. Айниқса, имтиҳон комиссияси аъзоси киприк қокмай диққат билан эшитди. Ниҳоят, навбат "беш" баҳони таъминлаш лозим бўлган қўшимча саволга келди.

Кейинги ўринда персонажларнинг ўзини ўзи таништириш вазифаси кўчирма гапли қўшма гаплар воситасида амалга оширилади:

Навоий ва Пушкин... - деди ўқитувчи Думбултойга ҳадиксираб қараб. Унинг бу қарашига "шоирларнинг номларини эшитганмикин?" деган кўркув бор эди. - Уларнинг ижодини қандай ўрганамиз?

Ништак қилиб ўрганиб ташлаймиз, - деди Думбултой жавобни ҳаяллатмай. - Шунақа зўр ўрганиб ташлаймизки,

уларнинг ўзлари ҳам қойил қолишади. "Кўриб қўй, Пушкин братан, ваабше бунақаси бўлмаган", дейди Новвойи.

Бу жавобни эшитган ўқитувчининг пешонасини алам билан силашдан ўзга чораси қолмади. "Энди балога қолишим аниқ", деган кўркувда комиссия аъзосига ўғринча қараб қўйди. Навоийдан бир байт, Пушкиндан икки сатр шеър айтиб беришни сўраш ортқича эди. Думбултой эса ҳали-бери гапни бас қиладиган эмасди.

Келтирилган парчада муаллиф гапи персонажнинг ҳадиксираб қараш, қарашига кўркув борлиги, пешонасини алам билан силашдан ўзга чораси қолмаганлиги, кўркувда комиссия аъзосига ўғринча қараб қўйиши каби ҳолатларни тасвирлаш билан нутқий вазият тўғрисида муайян тасаввур уйғотса, Думбултойнинг нутқида қўлланилган "ништак", "братан", "ваабше", "статья" каби русча сўзлар, "ёзайлук", "хон", "окашон" каби шевага хос сўзлар персонаж нутқини индивидуаллаштиришда кўчирма гапларнинг услубий вазифасини кўрсатиб турибди. Ўзаро мулоқот жараёнида иштирокчилар тилда мавжуд бўлган бирликларни қай даражада қўллаши орқали ўзини танита боради. Мулоқот жараёнида тилдаги ўзга гапларни қўллаш учун талаб қилинадиган нутқий эҳтиёж, вазият, сўзловчининг коммуникатив мақсади, нутқ қаратилган шахсга хос хусусиятлар ва унга бўлган муносабати унинг нутқини бошқалардан ажратиб туради.

Матнда кўчирма гап сўроқ гап шаклида бўлса-да, ироник мазмун ифодалаган: Ўқитувчи ўзини босишга, ачиган гапларни тоқат билан тинглашга қанчалик уринмасин, охири ўзини тутолмай, пичинг билан савол бериб юборганини ўзи ҳам билмай қолди:

-Навоий Пушкинни таниганми?

Кўчирма гаплар воситасида сўзловчининг нутқ қаратилган шахсга нисбатан ижобий ёки салбий муносабати ифодаланиши эмоционал мазмунни шакллантиради. Нутқий фаолият амалга ошаётган шароит, сўзловчи коммуникатив мақсадига боғлиқ ҳолда ўзга гаплар хис-туйғу ифодалаш, таъсир этиш воситасига айланиши мумкин. Ана шундай вазиятдан келиб чиқиб, ўзга гап хурсандчилик, завқланиш, қувонч, танбех бериш, таҳдид, ҳақорат, кўркиш, миннатдорчилик билдириш, афсусланиш, норозилик, эътироз, нафратланиш, ғазаб, ўкинч, алам, пушаймон, мусибат, мамнуслик каби турли эмоционал маъноларнинг юзага чиқишини таъминлайди. Бу маънолар матн мазмунини ҳамда оҳанг билан боғлиқ равишда намоён бўлади. Суҳбатнинг кейинги босқичида муаллиф гапи таркибиде ифодаланган новербал ҳаракат персонажнинг нутқий вазиятда ўзини қандай тутганлигини, мулоқотга қай даражада тайёрлигини ифодаламоқда:

Саволни беришга берди-ю, илоннинг думини босиб олганини англаб, росманасига кўрқиб кетди. Комиссия аъзосига яна қараб олди. Ҳайрият, Думбултой бу жиддий саволдан довдираб қолмади. Қўлини орқасига қилиб, бошини сал юқори кўтариб, жавобни тезлаштирди:

-Новвойи билан Пушкин битта улфатда бўлишган. Институтда ўқиб юришганда Новвойи Пушкинга қараб: "Ке, братан, бир шеър-пер ёзайлук", деган. Пушкин "Хон, окашон", деган. Хуллас, у-бу ёзиб, газитга юборишган. Шунақа қилиб статялари чиқиб турган.Кейин зўр шоир бўлиб кетишган.

Ҳикояда кўчирма гаплар ўқувчини Думбултой ҳулқ-атвори билан тобора яқиндан таништириб бораверади. У сўзлайвергани сайин унинг характеридеги кулги уйғотувчи нозик кирралар кўчирма гаплар воситасида тобора яққол кўзга ташлана боради. Айниқса, унинг "кўчқор" ва "серка" сўзларнинг луғавий маъносидан беҳабарлиги кучли юмор ҳосил қилган:

Комиссия аъзоси гапга чечан бу болага махлиё бўлиб ўтирган эди. Ўқитувчининг мурожаатидан сўнг довдиратиб ташлайдиган савол бермоқчидай бир ўйланиб олди-да, Думбултойга қаттиқ тикилди.

-Айтинг-чи, биродар... улар қўй боқишганми?

Бу савол хонадаги барчани, ҳатто Думбултойни ҳам гангитиб қўйди. Қойил қолиш керакми, биринчи бўлиб Думбултой ўзини қўлга олди ва янада дадил гапириб кетди:

Росаям боқишган-да! - шу пайт унинг ёдига кеча самовархонада Садир айтган сатр тушди: - Улар айрон ичишни яхши кўришган. Серка деган кўчқорларини ойлари соғиб, айрон қилиб берган.

Ўқувчининг Думбултой тўғрисидаги фикрлари унинг нутқида қўлланилган кўчирма гап таркибидеги "кўчқорни

соғмоқ" бирикмасини ўқиш орқали янада аниқлаштирилади. Ўткир ҳажв ва кучли юмор ҳикояда диалогик нутқ кўринишида давом эттирилган:

Кимнинг ойиси, аниқроқ айтинг: - деди комиссия аъзоси.

Пушқиннинг ойиси-да! У ёшлигида колхўзда сут соғувчи бўлиб ишлаган.

Комиссия аъзоси "маъкул" деб бош ирғаб қўйди. Ўқитувчи унинг қулоғига шивирлади: Жавоблари дуруст, а? "Беш" қўямизми?

"Беш"га сал тортмай турибди. Жавобда битта хато қилди, - деди комиссия аъзоси. "Серка" дегани қўчкор эмас, эчки бўлади.

Ўқитувчи ажабланиб турди-да, яна пичирлади:

Навий бундан беш юз қирқ йил муқаддам яшаган зот. У даврларда қўй "серка" деб аталган. Чунки "серка" шеър

қофияга яхши тушади. Академик Рубеннинг асарларида бу алоҳида қайд этилган.

Ҳикоя охирида қўчирма гаплар воситасида комиссия аъзоларининг ҳам билим савияси кўрсатиб берилади:

Буни мен ҳам биламан, - деди комиссия аъзоси қошини чимириб. - Мен бугунги кун нуктаи назаридан айтаяпман. Умуман... сизга қўшиламан. Бунақа йигитларга фақат "беш" қўйиш керак.

Юқоридаги ҳикоялар таҳлилидан шу нарса маълум бўладики, қўчирма гаплар бадий матнларда асар муаллифи мақсадининг амалга ошишини таъминлайди. Юмористик матнларда қўчирма гаплар персонажлар характер-хусусиятидаги камчиликларни, нутқий ўзига хосликларни аниқ ифодалашга хизмат қилади. Бу эса ҳажвий асарлар тили ва услубининг бадий матннинг бошқа турларидан фаркланиб туришини кўрсатади.

Адабиётлар

1. Ибрагимов Э.И. Ўзбек тилида ирония ва ироник мазмун ифодалашнинг усул ҳамда воситалари. Филол. фан. номз... дис. автореф. - Тошкент: 2001.

Ушбу мақолада бадий матнда ироник мазмун ифодаланишида ўзга гапларнинг роли ҳақида сўз боради. Унда жиддий юмор арқали жамиятда мавжуд бўлган салбий ҳолатлар танқид остига олинади.

В статье речь идёт о роли использования чужой речи в художественном тексте в ироническом смысле. При помощи юмора в ней критикуются отрицательные явления.

The article deals with the role of using somebody's speech in the literary text in the ironical meaning. The author criticizes the negative phenomena with the help of humour.

КӨРКЕМ ӘДЕБИЯТ – СӨЙЛЕҮ МӘДЕНИЯТЫМЫЗДЫ ЖАҚСЫЛАҮ ҚУРАЛЫ СЫПАТЫНДА

М.Пазылов – НМПИ хызметкери

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: ота, она, оға, янга, келинойи, телпак, арава.

Ключевые слова: папа, мама, брат, невестка, сноха, телпек (головной убор), телега.

Key words: father, mother, brother, daughter-in-law, sister-in-law, telpek (cap), cart

Қарақалпақ халқы әзелден балажан халық. Хәр бир ата-ана шанааракта нәрестениң дүньяға келиўи менен оның сөйлеўин, тәй-тәй басып жүриўин, хәр түрли, сүйкимли қылықларды ислейин күтип жасайды. Әсиресе, нәресте тилге кирип «ата» ямаса «апа» деген ўақытнда қуўанышымыз қойнымызға сыймайды. Жасы үлкен ағаларымыздың, апаларымыздың айтыўларына қарағанда бурынлары шанааракта биринши бала ямаса биринши қыз туўылғанда оған әкесине «әжаға», анасына «жеңге» яки «кише» деп әкесиниң әкеси ямаса әкесиниң анасы айттырған. «Алдыңғы арба қайдан жүрсе кейингисиде соннан жүреді» дегендей, кейинги туўылған балаларда әзинен үлкен баланың айтқанындай етип, өз ата-анасын шақыратуғын болған. Ал кейинги ўақытларда айырым ата-аналар туўылған балаларына «папа» ямаса «мама» деп айттырыўды үрдиске айландырып жиберген. Оның менен де турмай есикке жаңадан түскен келинлерде қүйеўиниң әкесин «ата» деўге уялып «папа», ал қүйеўиниң анасын «ене» деп айтыўдың орнына «мама» деп айтыўды күннен-күнге көбейтип атыр.

Хўрметли Президентимиз И.А.Каримов өз мийнетлеринде «Кишкене болып түйилетуғын ислерге де, итибарымызды күшейтип ҳеш қандай наразылыққа (этирозга) орын қалдырмаўымыз тийис»лигин көрсетип өтеди [1]. Деген менен, бүгинги күнде адамлардың бир-бири менен сөйлесиўи, қарым-қатнас жасаў жағдайларына сын көзқарас пенен қарайтуғын болсақ, балаларымыз «папа» ямаса «мама» деген ўақытлары ойланбай қуўанғанлығымыздың ақыбетинде өзлеринше жаңадан тил пайда етип атырған сыяқлыдай көринеди. Мәселен, «Братан не хызмет», «Сестра қай жерге баратырсыз», «Ия, бираздан өзим звондаим», «Не, не довольны болып жүрсиң», «Бәсе, солайма», «Без абида, жора, бәри нормальный болады», «Через базар арқалы», «Кароче айтканда» хәм т.б көплеген сөзлердиң саны көбейип баратырғанлығының гүўасы боламыз. Ең ашынарлысы усындай сөзлерди қолланып атырған жаслардың арасына кирип барып «Балам ямаса иним, қарындасым, сиз «кароче» демей «қуласы» деп айтың», «звандаймын» демей «қоңыраў етемен» деп айтың, сиз көпшиликтиң арасындасыз»-деп ақылымызды айтып өтиўдиң орнына, бул сөзлерди жаслардың алдында билип-билмей өзлеримиздиң де қолланып қалатуғын ўақытларымыздың болатуғынлығы ҳеш кимге де сыр емес.

Өтмишке нәзер таслайтуғын болсақ, машакатлы күнлерди басынан кеширип, ҳадал мийнет ислеп күн көрип келген ата-бабаларымыз, бир-бирине болған хўрмет-иззетин

жоғалтпаған, қала берди әдеплилик, мәдениятлылық сыяқлы инсанға тән уллы пазыйлетлерди жоқары бағалаған. Өзлериниң даналыққа толы ақыл-насиятлары менен ул-қызларына тәлим-тәрбия берип, олардың жақсы инсанлар болып жетилисиўине себепши болған. Пиқиримиздиң дәлилий сыпатында Өзбекстан Қахарманы, халқымыздың сүйикли жазыўшысы Төлепберген Қайыпбергеновтың «Қарақалпақ дәстаны» китабынан мысаллар келтирип өтейик.

Бәршеге белгили жазыўшының бул китабында аты әпсанаға айналған Айдос бийдиң өмири хәм сол ўақыттағы қарақалпақ халқының, хәр тәрәплеме қысылыспаға ушырап жасағанлығы сөз етилген. Деген менен, дәстан қахарманы қаншелли аўыр заманда жасамасын, посып кетиў қарсаңында турған халықты бириктириў, билим алыў имканияты жоқ жасларға қол өнерлерин үйретиў, жетим-жесирлерге жәрдем бериў сыяқлы уллы ислерди әмелге асырған.

Мәселен, Айдос тәрәпинен сол ўақыттағы Хийўа ханы Мухаммед Рахим ханның келисими алынып нәтижедә, қарақалпақ халқына азда болса жәрдем берилип, қала салыўы ушын Хийўадан усталардың жиберилиўи хәм пахта егиў ушын рұхсат алыныўы, арнаўлы қәнигелердиң келип заманласларына пахта егип үйреткенлиги қуўанышлы ўақия болады. Айдос баба бул қуўанышларға жуаў ретинде елинде «Мириўбет күни»н өткериптирди мақсет етип қояды. Китапта: «Кешеден баслап «Айдос аўылы» хайт кейпинде. Хәр бир үй өзинше таярланып, писатында барының ең мазалысын қазанға салып, өткен-кеткенди тойындырыўда... Мисли Наўрыз байрамы. Ушырасқанлардың езиўлеринде күлки, қоллары көксинде, бир-биреўге мириўбетли, сәлем хамдамлық. Ошақ басларында әллекандай парахатшылық «Мириўбет күни» жәрияланғалы Айдостың иши улы-дүпилди» [2:164] -деген көринислер жазыўшы тәрәпинен келтирилип өтиледі. Усы орында «Өмир тәшўишлери жетпегендей, сырттан келген хәр түрли жаўдың халықты тонап, көплеген азап-ақыретлерди көзи көрип, қорқынышта жасап жүрген бир пайытта «Мириўбет күни»н өткермекши болған ел ағасы Айдостың максети не еди»? деген сораў туўылыўы тәбийий. Бул бойынша китапта: «Сахрайы халыққа, еркин сөйлеўге үйренген аўылында «сен» орнына «сиз»ди енгизиў, жаслардың жасы үлкенге мәжбүрий сәлем, аўыл басшылары киятырғанда адамлардың бийтәртип сөйлеп сөгинбеўи...» [2] деген қатарларын оқып Айдос бабамыздың, сол ўақыттағы пүткил қарақалпақ халқына бир-биреўге хўрмет-иззетин жоғалтпай, дурыс сөйлеўди ен жай-

дырып, әдетке айландырыуды мақсет етип қойғанлығын көріуимизге болады.

«Отын қушақпа тоғайдан, қабақ арқалап суұаттан кия-тырған балалар, қызлар ушырасты.

-Қайда балаларым.

Айдостың сорауларына балалар таласа жууап берип, кимлер, кимдикине отын, кимлер, кимдикине суу апаратуғынын айтты. Аты аталғанлардың бәрі де бийперзент кемпир-ғаррылар, кеселбентлер, мешеллер еди. Айдостың кеулинде және кууаныш оты алысты. Бірақ, олардың хәр қайсысын бир иркіп «сен» демей «сиз» деп сөйлесіуді ескертип өтті» [2:165]. Усы орында «Сөйлегенде дөгеректегі адамларға «сиз» деп сөйлеуге үйренип, турпайы сөйлеуге әдетленбеу керек. Кишіпейилікті тәрбиялау баланың жас гезинен басланады.

Академик Ж.Базарбаевтың көрсетіп өткеніндей адамларға «Хәй», «Сен» деп сөйлеуге болмайды» [3:69]. Бундай әдеплилік қағыйдасын Т.Қайыпбергенев шығармасының қахарманы Айдосбий бабамызда дәлілліп турғанын көріуимиз мүмкін.

Хақыйкатында да, сөз хәр бир инсанды гөдеклігіннен камалға келтиріп тәрбиялайды, орны менен кууантады, кейде жылатады, айырым уақытлары сүйекті де қасатады. Сонлықтан да, «Таяқ еттен өтеді, сөз сүйектен өтеді», «Жақсы менен сөйлессен, сауат ашқан боласан» дейді халқымыз [4]. Әсіресе, хәр бир инсан балалығында, «ақыллы бол», «өтирик сөйлем», «дұрыс сөйле», «үлкенді сыйлап бил» деген ата-аналарының ямаса жасы үлкен апа, ағаларының нәсиятларын тыңдағаны сыр емес. Бул нәсиятлардың бүгінгі күнде көпшіліктің өмір қағыйдасына айналғаны болса кууанышлы жағдай.

Бундай тәрбия жұмыстарын алып барған Айдос бий бабамыздың, бүгінгі күн жаслары хәм жасы үлкенлері үлгі аларлық тәреплерін, көрсетілген кишкене мысалымыз

Әдебиатлар

1. Каримов И.А. Ана журтымыздың бахты, ығбалы хәм уллы келешегі жолында хызмет етиу ең әдиулі саадатдур. -Ташкент: «Ўзбекистон», 2015.
2. Қайыпбергенев Т. Қарақалпақ дәстаны. -Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1989.
3. Базарбаев Ж., Дәулетова К. Әдептаныу. -Нөкіс: «Билим», 1994.
4. Қарақалпақ фольклоры. -Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1978.

Мақолада хозиргі давр нутқий лексиконимизда кулланаёттан айрим ноўрин сўзларни бадий асарлар тилини ўрганиш орқали бартараф қилиш шу орқали нутқимизни тақомиллаштириб бориш масалалари хақидағи мулохазалар Т.Қайыпбергенев трилогиясининг «Бахтсызлар» романи мисолида таҳлил қилинди.

Статья посвящается анализу некоторых слов, используемых в речи в современном языке. Приводятся мнения о роли художественных произведений в совершенствовании культуры речи на примере романа в трилогии Т.Каипбергенова «Бахтсызлар».

The article is devoted to the analysis of some words, used in the speech of modern language. It contains the views about the role of literary works improving the culture of speech on the example of the novel in trilogy «Unhappy» by T.Kayıpbergenov.

Adebiyattanıw

УДК: 8209(575172)

XX ӘСІР ХӘМ XXI ӘСІР БАСЛАРЫНДА ҚАРАҚАЛПАҚ ЭПОСЛАРЫНЫҢ СЫРТ ЕЛЛЕРДЕ ҮЙРЕНИЛИҮИ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Г.К.Алламбергенова - өз бетинше излениўши

С.Б.Бахадырова - филология илимлериниң докторы, профессор
Әжинияз атындағы Нөкіс мәмлөкетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: XX аср қарақалпақ фольклоры, достонлар ва уларнинг чет элларда ўрганилиши, «Едиге», «Қоблан», «Юсуф ва Ахмад» достонларининг ёзиб олиниши, нашр қилиниши, XX аср 20-йиллари Валиди Тоғон ва «Едиге», В.М.Жирмунский ва қарақалпақ адабиётининг типологик ўрганилиши, XX асрнинг 80-90-йиллари, Карл Райхл қарақалпақ халқ достони «Едиге», Хельсинки.

Ключевые слова: каракалпакский фольклор XX века, эпос и начало его исследования зарубежом, запись и публикация дастанов «Едиге», «Коблан» и «Юсуп-Ахмет», 20-е годы XX века, Валиди Тоған и «Едиге», В.М.Жирмунский и сопоставительное изучение каракалпакских народных дастанов в типологическом плане, 80-90-е годы XX века, Карл Райхл и каракалпакский народный эпос «Едиге», Хельсинки.

Key words: Karakalpak folklore of the XX-th century, epos and its study abroad, writing and publication of the eposes «Edige», «Koblan» and «Yusup-Akhmet», the 20-th of the XX-th century, Validi Togan and «Edige», V.M.Jirmunskiy and the comparative study of Karakalpak folklore eposes in the typological plan, the 80-90-th of the XX-th century, Carl Reikhel and the Karakalpak folklore epos «Edige», Helsinki.

Бүгінгі күнде 100 томлығы жарық көрген, тек дәстанлық шығармаларының өзі жүзден астам, мазмұны хәм көлемі жағынан оғада бай, түрлі жанрлық, формалық, көркемдік өзгешеліклерге ийе данышпанлық хәм гөззалық тымсалы болған қарақалпақ халық көркем аўызекі дөретиўшилигине деген жәхән жәмийетшилигиниң қызығушылығы жүдә ертеден XVIII әсирдің 40-жылларынан басланғанлығы фольклор хәм әдебият изертлеўшилеримиз ушын хеш таң қаларлық пикирлер емес. Бірақ, биз бул мақаламызда усындай мағлұматларды келтириў менен шекленип қалмай, сол изертлеўлердің бизиң бай фольклорымыз бенен әдебиятымызды, соның ишинде эпосларымызды жәхән халықларына таныстырыўда атқарған хызметлери менен тутқан орнына ғана тоқтап өтпекшимиз.

арқалы да көриуимизге болады. Әсіресе, жасы кишиге ақыл айтып, оны туўры жолға салыу жасы үлкеннің ўазыйпасы екенлигин, ал жасы кишилер болса жасы үлкенлерден үлгі алып, олардың хәр бир айтқан сөзинен тәрбия алып жасайтуғынлығын жақсы түсинген бабамыз, жасы үлкенлик парызына жууапкершилик пенен қарағанлығын айрықша атап өтиў орынлыдай түйиледи.

Бабаларымыздың өмір жолларынан усындай жағдайларды көрер екенбиз, еркинлигимиз, миллетимиз, тилимиз бүгінгі күнге өзлигинен келмегенлигин түсиниўимиз керек. Халқымызда «Аманатқа қыянат етпе» деген даналық сөз бар. Солай екен бүгінгі күнде ана-тилимизди, ата-бабаларымыздың бизге берген аманатындай билип, оны келешек әўладқа таза, сап халында жеткизиўди хәр биримизге жүклетілген ўазыйпа деп билиўимиз кереклигин жүректен сезиўимиз тийис. Буның ушын азғана итибарлы болып, ана-тилимиздің бузылып кетиўине жол қоймай хәр биримиз балаларға, жасларға жасы үлкенлик ақылымызды, мәсләхәтлеримизди берип барсақ, сөйлеу мәдениатымыз, қарым-қатнасымыз буннан да жақсы тәрепке өзгериўи сөзсиз.

Жуўмақлап айтқанда, сөз жүрегимизден, кеўлимизден шығады. Ал ана-тилимизде болса хұрмет-иззетти, ақыллылықты, шешенликти көриуимиз мүмкін. Сонлықтан да, балаларымыз «папа» ямаса «мама» деп емес, ата-әже, аға-апа, анажан-әкежан сыяқлы сөзлер менен тилге кирсе, бул әлбетте, хәр биримиздің жаньмызға зауық бағышлайды. Жасларымыз әжаға, әжапа, иним, қарындасым деген сөзлерди айтқанда еситкен адамның кеўли көтерилип кетиўи турған гәп. Бундай сөзлерди балаларымыздың хәм жасларымыздың санасына еле де синдирип барсақ сөйлеу мәдениатымыздың жақсыланыўына сөзсиз өз үлесимизди қосқан болар едик.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

SUMMARY

еттирилди. Бул бағдарда айрықша Валиди Тоған, Виктор Максимович Жирмунский хэм Карл Райхллардың хызметлери айрықша болды.

Бул үш алымның карақалпақ эпостаныўындағы хызметлери, бириншиден, басқаларға усамаған айрықшалығы менен ажыралып турса, екіншиден, үшеўи карақалпақ эпосларының сырт еллерде үйренилиўинин XX әсирдеги үш үлкен басқышы хэм үш ири сыпатлы белгиси ҳаққында да дерек берип турады. Атап айтсақ, атаклы башқурт илимпазы Валиди Тоғанның карақалпақлар хэм оның фольклоры, соның ишинде эпослық шығармалары менен танысуы XX әсирдин 20-жылларына тууы келеди, яғный оның карақалпақ эпостаныўындағы хызмети миллий мийрасларды, миллий қадириятларды ҳәр қандай идеологиялық кемситиўлерден қорғау менен тығыз байланысы болады. Себеби, аты дүньяға белгили тюрколог Валиди Тоған өткен әсирдин 20-жылларында кеңес хукиметиниң миллетлер мәселеси бойынша сиясаты менен келиспей, хуким сүрип турған дүзимге қарсы болады. Башқуртстанда жуўаплы хызметин таслап, жаңа хукиметтен биротала бас тартады. Ол Түркменстан, Өзбекстан, Өзербайжан жерлерине астыртын келип, халықтың жағдайы менен танысады. Сол сапарында Хожели, Нөкис, Шымбайда болады хэм жүрген жеринде жуўауларды тыңлап, халықтың талантлы адамларынан фольклор үлгилерин жыйнап жүреді. Шымбайға келгенинде оған Нураддин деген жуўау «Едиге» дәстанын жуырлап береді. Валиди Тоған жуўаудың репертуарына жүдә қызығып қалады. Ол жуўаудан «Едиге» дәстанын жазып алады. Арадан бир аз жыллар өткенде ол Болгарияда ноғай жуўауынан «Едиге» дәстанын тыңлайды. Сонда Шымбайдағы карақалпақ жуўауы ядына түседі. «Карақалпақ жуўауы «Едиге»ни айрықша йош пенен жуырлаған еди» дейди. Валиди Тоғанның усы «айрықша йош пенен айтқан» жуўауы Шоқанға «карақалпақлар-сахра бүлбиллери» деген сөзди айтқызған болыўы керек.

Енди түркий халықлар, соның ишинде карақалпақ эпосларын XX әсирдин 60-70-жылларында типологиялық салыстырмалы жобада изертлеген атаклы рус алымы, көрнекли тюрколог В.М.Жирмунский ҳаққында айтатуғын болсақ, ол карақалпақ жуўауын қандай жағдайда тыңлады, бул жөнинде анық материал қолымызда жоқ. Ол илимий форумлардың биринде Қыяс жуўауды тыңлаған болыўы керек. Оның «Едиге» дәстанының мазмұны бойынша толық варианты карақалпақларда» (В.М.Жирмунский. Тюркский героический эпос. - Л., 1974, 353 б.) деген сөзи дәстанға емес, улыўма карақалпақ жуўаушылық өнерине берилген жоқары баға.

Ол өзиниң түркий халықлардың қахарманлық эпосларын изертлеўе бағышланған көлемли мийнетинде карақалпақ эпослары ҳаққында да қунлы пикирлер билдиреди [3] Атап айтсақ, усы мийнеттеги «Алпамыс» дәстанының генезиси хэм тарийхыйлығы» деген мақаласында дәстанның түркий тиллес халықлар арасында тарқалған барлық миллий версияларын «Қорқыт ата китабы» менен салыстырмалы-типологиялық таллаў ислеп, соның нәтийжесинде, барлық миллий версиялар генезиси бир нокатта- «Қорқыт ата китабы»ндағы «Бәмси-Байрақ ҳаққындағы жуыр»ға барып ушласады, демек, барлық миллий версиялардың сюжетлик негизин усы жуыр курайды, деген жуўмаққа келеди [3:26-61].

В.М.Жирмунский кең көлемли салыстырмалы-типологиялық изертлеўе жумысын «Едиге» дәстаны бойынша да алып барды. Оның түркий тиллес халықлардың қахарманлық эпосын изертлеўе бағышланған жоқарыда аталған көлемли мийнетиниң «Едиге» ҳаққында дәстан» деп аталатуғын бөлими тиккелей усы мәселеге бағышлаганын көреміз. Ол бул мийнетинде эпостың ноғай, башқурт, татар, карақалпақ, қазақ, версиясы вариантларын өз-ара салыстырып изертлеп, барлық миллий версиялар генезиси бир тарийхый дәуир ўақыясы, яғный XIV-XV әсирлердеги Алтын Орда ханлары менен Маўереннахр хукимдарлары арасындағы талас-тартыслар, Әмир Темір менен Едигениң бирлескен түрк мәмлекетшилигин дүзиўдеги Тохтамысқа қарсы алып барған гүреслери сюжетлик негиз болғанын дәстиярлы дәлиллеп берди [3:61].

В.Тоған, В.М.Жирмунскийлер баслаған бул саўаплы ис XX әсирдин ақырлары менен XXI әсир басларына келип узак сырт ел алымлары тәрәпинен табыслы даўам еттириле баслады. Бул дәуирлерде эпосларды узак шет ел халықлары тиллерине аударыў, бастырып шығарыў хэм оны жанлы фольклор мысалы сыпатында үйрениў ислеринде Бонн университети профессоры, Германиялы немец алымы Карл Райхлдың хызметлери айрықша болды.

Бай гэзийнени өз көзи менен көрип, қулағы менен еситиў, жүрегі менен сезиниў ушын Карл Райхл усы дәуирлерде бир неше мәртебе Карақалпақстанға келди. Ол карақалпақ нақыл-мақалларын немец тилине аударған ўақытлары ма, карақалпақлар тарийхын, карақалпақ жуўауларын, карақалпақ халқы-

ның бай аўыз әдебияты ҳаққында илимий мийнетлерден оқыған ўақытларында ма, кулласы, онда жуўаудың атқарғанын тыңлаў, жанлы фольклорлық жөнелисти өз көзи менен көриў әрманы туўылды. Бирақ, буган жетиў ушын оған узак ўақытлар керек болды. Усы мақсетте ол Карақалпақстанға дәслеп 80-жыллары келди. Оның әрманы орта әсирлик искусствоның ҳәзирги заманда сақланыўын дүньяға танытыў, сол искусствоны бузбай сақлап қиятырған карақалпақ жуўауын көриў, оның репертуарын жазып алыў еди. Алым бул уллы мақсетине ақыры еристи. Шоманайда жасаўшы Жумабай жуўау Базаровты көрди, оның үйине барып, «Едиге» дәстанын магнитофонға жазып алды, басқа да карақалпақ алымларынан бурын жазып алынған видеотасмаларды алды, бул ҳәр қыйлы ўақытта, ҳәр қыйлы шараятларда айтылған жуўау сөзлерин (жуырларын) бир-бири менен салыстырып, эпостың мұдамы өсип-өзгериўде болып туратуғын жанлы фольклорлық жөнелис екенлигин анықлады. Жуўаудан эпостың усылайынша жазып алыныўы Европа илими ушын ғана емес, Шығыс илими ушын да үлкен жаңалық еди. Ол «Едиге»ни тек тексти менен ғана емес, музыкасы, артистлик атқарылыўы менен жазып алды. Бул илим ушын үлкен баҳалы мийнет еди.

К.Райхл дүнья илими ушын үлкен жаңалықты ашты. Ол әйемги заманнан берли көшпели турмыста қәлипескен эпостың аўызеки атқарыўшысы жуўаудың дәретиўшилигиниң ишки дүньясы менен дүнья илимин таныстырды. Ол усы менен дүнья илиминде жаңа бет ашты. А.Н.Веселовский айтқан жанлы эпикалық процессти өз көзи менен көрип, бул процесс қалай атқарылатуғынын изертледі. К.Райхл карақалпақ эпосларын жазып алған шет ел илимпазлары И.А.Беляев, А.Диваевтан соңғы илимпаз сыпатында фольклортану тарийхына кевтин.

Усы орында: «Неге К.Райхлды карақалпақ жуўауынан өзи келип жазып алыў қызықтырды?» деген сораў туўылады. Бул сораўдың шешимин 2008-жылы Финляндия пайтахты Хельсинки қаласында К.Райхлдың Жумабай жуўау Базаровтан өзи жазып алған варианты ағылшын тилинде шыққан китабын оқығанды түсинемиз. Китап сегиз бөлимнен тұрады, К.Райхлдың «Едиге» карақалпақ халқының аўызеки эпосы» атлы кириспеси. Жумабай жуўау вариантының латын имласы менен жазылған карақалпақша тексти, ағылшын тилиндеги аудармасы, тексттиң сөзлиги, комментариясы, библиографиясы, карақалпақлар турмысы ҳаққында тарийхта бар мағлұматлар менен глоссарий, Жумабай Базаровтың «Едиге» эпосын атқарған видео дискети берилген. Демек, жуўау өнери толық түрде жазып алынды, деп айтсақ болады. Эпосты халыққа усылай беріў-бизиң илимимизде биринши рет иске асып отыр.

К.Райхлдың «Едиге» эпосы бойынша бул илимий изертлеўинде оның қазақ, башқурт, татар версияларын сөз ете отырып, карақалпақша вариантының айырмашылығына тоқтайды. Буннан бурын В.М.Жирмунский «усы эпостың басқа халықларға салыстырғанда мазмұны жағынан ең толық хэм көркем варианты карақалпақларда» деген еди. К.Райхлдың жазып алған тексти 4000 қатарға жақын, жуыр хэм қара сөз бенен берилген. Илимпаз жуўаудың аўзынан шыққан ҳәр бир сөзге, интонацияға итибар береді. К.Райхл ушын ең қыйыны - текстти хатқа түсириў менен ондағы түсиниксиз сөзлер болды. Дәстанның сөзлигин ислегенде, ол карақалпақ илимпазлары менен (әсиресе Қ.Байниязов пенен) жақын байланыста болды. Биз К.Райхлдың дәстан текстинде ушырасқан сөзлерди таллағанда, көп сөзлердин бизиң ҳәзирги лексикамызда пайдаланылған қалғандығын көрдик. Бул демек, дәстанның текстиниң таярланыўы ҳаққында өз алдына тоқтаў керек, деген сөз.

Карл Райхлдың карақалпақ халық дәстанын жуўаудың аўзынан жазып алып, оны хатқа түсирип, илимий таллағаны, оның сөзлигин ислеп шыққаны және карақалпақлардың турмысын дүньяға танытыў мақсетинде тарийхы, этнографиясы, дәстүри ҳаққында жазғаны, Жумабай жуўаудың «Едиге»ни атқарыў видеосын бергени хэм де Өзбекстан халықларының мәдениатын, халық мийрасын шет елде үгит-нәсиятлап атырғаны-оның тек немец халқының талантлы илимпазы екенлигинен ғана емес, улыўмаинсаный мәплерди сүйиўши шын мәнисиндеги ҳақыйқый уллы алым екенлигинен де дерек берип турады.

Жуўмақлап айтқанда, дүнья илиминде белгили орны бар бул әжайып үш алымның карақалпақ эпосларын үйрениўиниң түркий халықлар, соның ишинде карақалпақ эпостаныўында тутқан орны айрықша. Бул бириншиден, халықтың әжайып таланты менен дөреген жуўаушылық өнериниң, оның гөззал туўындысы эпосларымыздың дүнья халықларының мәдени байлығы ишинде салмақты орны бар екенлигин көрсетсе, екіншиден, карақалпақ эпосларын сырт еллерде үйрениў үзликсиз даўам етип қиятырған хэм даўам ете беретуғын жанлы илимий жөнелис екенлигин де көрсетип турады.

Әдебиятлар

1. Алламбергенова Г.К. Каракалпак эпосларының сырт еллерде үйренилуиниң базы бир мәселелери, //«Илим хэм жәмийет», № 2, 2015; Каракалпак халық дәстаны «Едиге» узак-жакын сырт ел алымлары нәзеринде. //«Илим хэм жәмийет», № 3, 2015; Some issues of the comparative-typological method. //«Илим хэм жәмийет», №2, 2016; Миф, ертеке хэм дәстан, //«Әмиўдәрәя», 2015, № 5, № 6; Ш. Ұәлиханов хэм каракалпак эпослары. «Халық аўызеки дәретиўшилиги миллий хэм улыўма инсаный қәдриятлар системасында» халық аралық илимий конференция материаллары. -Нөкис: 2015; Каракалпак эпосларын типологиялық салыстырып үйрениўдиң гейпара мәселелери. / «Еш олимлар ва талабаларнинг «XXI аср-интеллектуал авлод асри» илимий-амалий анжуман материаллари. -Нукус: 2016.
2. Бахадирова С. Жумабай жыраў Базаров жыраған каракалпак халық дәстаны «Едиге» ағылшын тилинде. /«Еркин Каракалпакстан», 13-ноябрь 2008-жыл, №137 (18663); Каракалпак жыраўы халқымызды дүньяға танытпақта. /«Еркин Каракалпакстан», 9-июнь 2015-жыл, №70 (19688).
3. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. -М-Л.: «Наука» ЛО. 1974.
4. Райхл Карл. Tyurckciy epos. -M.: Vost.liter, 2008.

РЕЗЮМЕ

Мақолада қарақалпақ эпослары XX аср ва XXI аср бошларида чет элларда ўрганилиши масалалари кенг ёритилган бўлиб, унда ўша даврларда яшаб, ижод билан шуғулланган В.Тўғон, В.М.Жирмунский, К.Райхл каби чет эл олимларининг дostonларимизни ўрганиши, ташвиқ қилиши масалалари кенг ёритилган. Айниқса, немис олими К.Райхлнинг XX аср охири XXI аср бошларида қарақалпақ халқ дostonи «Едиге»ни ўрганиши, нашр қилиши, тадқиқ қилиши бoбидaғи хизматларига илмий нуктаи назардан ҳолисона баҳо берилган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается вопросам изучения каракалпакских эпосов зарубежными учёными в XX и начале XXI века и анализу научных исследований зарубежных учёных, посвящённых изучению и пропаганде каракалпакских дастанов. Особое внимание уделяется оценке трудов немецкого учёного Карла Райхеля в конце XX и начале XXI века, посвящённых изучению и публикации каракалпакского народного эпоса «Едиге».

SUMMARY

The article is devoted to the issues of study of the Karakalpak epos by foreign scholars in the XX-th and at the beginning of the XXI-st century. There have been analyzed their research works, devoted to the study and propaganda of Karakalpak eposes. Special attention is given to the evaluation of the works of the German scholar Carl Reikhel done at the end of the XX-th and at the beginning of the XXI-st century and devoted to the study and publication of the Karakalpak folklore epos «Edige».

«АЛПОМИШ» ДОСТОНИ ОБРАЗЛАРИ ТАВСИФИ

Н.Алламбергенова - ўқитувчи

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институтини

Таянч сўзлар: фольклор ва фольклоршунослик, дoston, қахрамон, бахши, бош образ, вариант, вариантлик.

Ключевые слова: фольклор и фольклористика, эпос, герой, бахши, главный образ, вариант, вариантность.

Key words: folklore and folkloristics, epic poem, hero, bakhshi, main character, variant, variation.

«Алпомиш» дostonининг туркий халқлар орасида кенг тарқалгани фольклоршуносларга аён. Ўзбекларда «Алпомиш», қарақалпақларда «Алпамыс», қозоқларда «Алпамис ботир», олтойликларда «Алп Манаш», қозон татарларида «Алпамша», бошқирларда «Алпамша ва Барсин Хилу» [2:238] номлари билан машхур бўлган мазкур асарлар қарийб бир асрдан буён фольклоршунослар диққатини ўзига жалб қилиб келмоқда. Қарақалпақ фольклоршунослигида «Алпомиш» дostonини ўрганишга бағишланган бир қанча тадқиқотлар яратилди, диссертациялар химоя қилинди. Шу ўринда Қ.Мақсетов, Ж.Хошаниязов, Қ.Айимбетовларнинг ишларини алоҳида таъкидлаш зарур.

Маълумки, қарақалпақ фольклоршунослигида «Алпомиш» дostonининг саккиз варианты ёзиб олинган, муайян даражада тадқиқ қилинган. Илк нусха Жиёмурат жиrow Бекмухаммад ўғли репертуаридан 1896 йили ёзиб олинган, 1901 йили Тошкентда А.А.Диваев томонидан нашр этилган.

Кейинчалик фольклоршунос Қалли Айимбетов 1934 йили Хўжамберген жиrow Ниёз ўғли (Ўғиз жиrow)дан дostonнинг яна бир вариантини ёзиб олиб, 1937 йили Москвада чоп қилдирган. Дostonнинг ушбу варианты 1941 йили Тошкентда А.Шомуродов таҳрири остида қайта чоп этилди. Худди шу вариант 1981 йилда Қарақалпақ фольклорининг йигирма жилдлигида Қ.Бойниязов ва Н.Айимбетовлар таҳрири остида нашр этилди. Мазкур нашр кейинги 1990 йилги алоҳида китоб ва 1995 йилда ёруғ қўрган қарақалпақ фольклорининг беш жилдлигидаги «Алпамыс»га асос бўлиб хизмат қилди.

1955 йили фольклоршунос А. Каримов томонидан ёзиб олинган Қияс жиrow Қайратдинов варианты 1957 йили И.Сағитов ва А.Каримовлар таҳрири остида босиб чиқарилди. 1956 йилдан этиборан дostonнинг қарақалпақча вариантлари ўзбек фольклоршунослари томонидан ҳам тадқиқ қилина бошланди. Таниқли олим Мансур Афзалов Қиёс жиrow томонидан қуйланган дostonни магнит лентаси воситасида ўрганди. Кейинчалик (1999) «Алпомиш» дostonидан парчалада нота ёзуви ва баъзи изоҳлар билан Файзулла М.Кароматли ва Тўрахожи Мирзолар таҳрири остида ўзбек тилида китобат қилинди.

1957 йилда Р.Хўжамбергенов томонидан ёзиб олинган Есемурат жиrow Нурабуллаев варианты 1960 йили Қ.Мақсетов, Қ.Мамбетназаровлар таҳрири остида ёруғ қўрди.

Дostonнинг қолган тўрт варианты шу кунгача нашр қилинмаган эди. Булар – Арзимбет жиrow (ёзиб олган Қ.Мақсетов), Қурбонбой жиrow (ёзиб олган А.Каримов), Тангриберген жиrow (ёзиб олган А.Жамалов), Карам жиrowлар (ёзиб олганлар А.Жамолов, Н.Камолов, Қ.Мамбетназаров) вариантларидир.

Ўзбекистон Республикаси ФА Қарақалпоғистон бўлими Н.Давқораев номидаги тил ва адабиёт институтини олимлари томонидан «Алпомиш» дostonининг ёзиб олинган саккиз варианты кўп жилдли қарақалпақ фольклорининг 1-8 томларини ташкил этди. Дoston вариантлари ф.ф.д. С.Бахадирова, ф.ф.д. Қ.Байниязов, ф.ф.н. Ж.Хошаниязов, ф.ф.н. А.Аланиязов ва бир қанча илмий ходимлар томонидан нашрга тайёрланди [3,4].

«Алпомиш» дostonининг қарақалпақ вариантлари ўзбек фольклоршунослари томонидан ҳам ўрганилиб келинмоқда. Бироқ юқорида тилга олинган кейинги тўрт варианты тадқиқот объекти сифатида таҳлилга тортилмаган. Ваҳоланки, дostonнинг ҳар бир варианты ижодқорнинг илҳом ва истеъдодига таяниб ўзига ҳослик касб этади. Масалан, дostonнинг Ўғиз жиrow варианты

«Ертеде эйдем заманда,
Ол заманның қадиминде,
Жийдели Байын халқында,
Қоңырат деген ел еди,
Руўы еди ырғаклы,

Байбөри, Байсары деген еки теңлес бай болып, булардан үл-кыз дуньяға келди» [3,5] - деб бошланади ва Бойбүри билан Бойсари Жийдали Бойсун халқининг Қўнғирот эли ва «ирғаклы» уруғидан эди деб кўрсатилади.

Мазкур дostonнинг Карам жиrow Нағимов вариантыда эса Бойбүри билан Бойсари Жийдали Бойсун халқининг қўнғирот уруғидан деб таърифланади ва насрда саяж усули билан берилади: «Бурынғы өткен заманда, сол заманның қадиминде, Жийдели Байсын халқында қоңыратлы руўында Байсары, Байбөри деген еки теңлес бай болып, булар дуньяға келип, дуньяның қызығы менен мал дуньясы көп

болып, уғайым-қайғысы жоқ болып, бир перзентке зар болып...»

Тангирберген жиров Торениязов вариантыда ҳам воқеаларнинг жуда қадимда бўлиб ўтгани таъкидлангани ҳолда, Бойбўри ва Бойсари Жийдали Бойсун элининг Кўнғирот деган халқининг икки тенгдош бойи деб таништирилади. Бу ўринда уруғ номи қайд қилинмайди.

Кўринадики, мазкур дoston вариантларининг бошланмалари бир-биридан наср ва назмда берилишидан ташқари ижодкорнинг поэтик истеъдодини намоён қилувчи бадиий сўзнинг таъсир кучи ифодаси билан ҳам фарқланади. Шундай экан, дoston вариантларини атрофлича таҳлил қилиш, асардаги миллат руҳияти, турмуш тарзи ва албатта, бадиияти жиловларини илмий нуқтаи назардан тадқиқ қилиш давр талабидир. Шундай қилинса, халқнинг ифтихори бўлмиш «Алпомиш» дostonидаги миллий ва умуминсоний ғоялар замонамиз ёшлари ва кенг китобхонлар оммаси учун маънавий-ахлоқий кадриятга айланади.

Мазкур ишимизда Хўжаберган Ниёз ўғли – Ўғиз жировдан ёзиб олинган вариантнинг айрим образлари тавсифига муносабат билдирмоқчимиз.

Қорақалпоқ халқи қахрамонлик дostonи «Алпомиш»нинг бош қахрамони ҳам Алпомиш бўлиб, кўп жиҳатлари билан ўзбек Алпомишига ўхшаб кетади. Аммо унинг характерида, дунёкарашида шундай хусусиятлар борки, булар фақат қорақалпоқ Алпомишигагина тегишли бўлиб унинг миллий қахрамон сифатида шаклланишига асос бўлган.

Алпомиш Бойбўрининг ўғли. Унинг отаси Бойсуннинг энг кўзга кўринган бойларидан.

У ҳам бошқа алплар қатори жуда тез катта бўлади, ўн тўрт ёшида қучқувватга тўлади. Шунча кучни, ғайратни нимага сарфлашни билмай, дарвоза олдида қизларга гап отадиган одат чиқаради. Унинг бу ёмон одатини қизларидан эшитган Бойсуннинг қайвони келини бунга чидаб туролмайди ва қизлари билан бирга бориб: «Бундай қилиб юргунча қалмоқлар қўлида талашда қолган хотинингни олиб келсанг-чи», - дея қаёққа оқишини билмай турган дарёни аниқ бир ўзанга солиб юборади. Эътибор берсак, «Бир хотин оламин деб, сандираб ўламинми?» - дея бепарво ўтирган Алпомишга синглиси Қалдирғочнинг «нар-мода» деган сўзлари қаттиқ ботган ва йўлга отланишга мажбур қилган эди. «Алпамыс» дostonида ҳам келинининг гапларидан қаттиқ изза бўлган Алпамыс қиска сониялар ичида ўзгариб қолади. Шўхликлар қилиб, қизларга гап отишдан бошқасига ярамай юрган бола шу гапдан кейин бирдан катта бўлиб қолгандек, ному с ва ор ҳақида ўйлай бошлайди. Эгар-жабдукни олиб, Қултой бобосининг олдида боради ва ундан от сўрайди. Қултой бобо отни ўзи жиловлаб олиши мумкинлигини айтади. Мақсадини билгач, оқ йўл тилаб, ота-онасидан ҳам оқ фотиҳа олишни маслаҳат беради. Яёв кетган боласининг отда келаётганини кўрган Бойбўри ва онасининг кўнглига ғулғула тушади. Ё акаси, ё укаси бўлмаган ёлғизининг кетиб қолишдан хавотир сезади. Имкон қадар уни кетказмасликка ҳаракат қилади. Бироқ Алпамысни эшитгач, уни бир йўлдан қайтара олмасликларини билади ва унга оқ фотиҳасини бериб «Қачонгача кутайлик?» деб сўрайди. Сафарининг осон кечмаслигини билган Алпомиш олти ой муҳлат беришини, агар олти ой ичида келмаса, ўлди деб ҳисоблайверишини айтади ва хайрлашади.

Қалмоқлар юртига кираверишда олти балад тоғ бор эди. Бу тоғларнинг орасида қалмоққа қирувчи биттагина йўл бор эди. Бу йўлни Табан йўл деб аташар эди. Барчин шартига кўра отини мана шу тоғда боқмоқчи бўлиб келган қалмоқ алпи Қоражон мана шу тоғ йўлида Алпомиш билан юзма-юз келади. Зарар кўрган сотувчидек иймайиб, бир ёбининг устида келаётган бу бола Қоражоннинг кўзига кичик бир тўрғай бўлиб кўринади. Бир-биридан «йўл бўлсин» сўраб қимлигини билган сўнг жанг қилишга тушади. Аввал отда кейин пастда қурашадилар. Етти кун талашиб, тортишиб охири Алпомиш ғалаба қозонади. Қурбонликка берилган серкадек Қоражонни кўтариб уради. Бўғзига пичок тортомққа шайланади. Шунда Қоражон унга ялинишга тушади. Қўрқанидан динидан ҳам кечганини айтиб, дўст бўлишни таклиф этади. Алпомиш ўйланиб қолади. Шундай ботир йигитга раҳми келади. Бир қалмоқни ўлдириб ҳеч

нарсасига эришолмаслигини, қолаверса, бу ерга ёлғиз келганини, ишонган бир киши бўлиши лозимлигини ўйлаб рози бўлади. Шу ернинг ўзида соч-сақолини олдириб, қалима қайтартириб, икки ракат намоз ўқиттиради. Бир-бирини меҳмон қилиб, қучоқлашиб дўст бўлади.

Алпомишнинг гавдаси катта бўлса-да, баъзан калта ўйлайди. У Қоражоннинг ёрдами билан Барчин билан тоғда учрашгач, унга биргаликда Бойсунга кетишни маслаҳат қилади. Баъзан заифа, ожиза деб қаралган аёллар эркаклардан кучлироқ ва теран фикрлироқ бўлишади. Алпомишнинг таклифини эшитган Барчин унинг нодонлигидан бироз хафа бўлади ва кетиб қолса, ортидан қалмоқлар ҳам лашкар тортиб йўлга чиқишини, ярим йўлга бормаи, етиб олиб, иккаласини-да асир олиши мумкинлигини айтади. Вазиятни мулоҳаза қилиб кўргач, Алпомиш ҳақиқатан ҳам шу ҳодиса содир бўлиши мумкинлигини сезади ва Барчиннинг қайтиб кетишига, ўзининг пойгада қатнашишига рози бўлади.

Белгиланган муҳлат тугаб, пойга куни белгиланади. Алпамыс ҳам Қоражон билан тоғдан тушиб, майдон сари йўл олади. Йиғилган қалмоқларнинг кўпчилигини кўрган Алпомиш Барчинни уларнинг орасида ёлғиз қолдиришдан кўрқади. Ўйлаб қараса, қалмоққа ёлғиз келган экан, ҳатто унинг ўрнига от чопадиган чавандоз ҳам йўқ. Дўстининг сиқилиб ўтирганини кўрган Қоражон ундан аҳволни билиб, пойгада Бойчиборга миниб Алпомиш тарафдан туриб ўзи қатнашишини, дўсти учун ҳар нарсасига тайёрлигини айтади ва тўқсон алпнинг бири бўлиб майдонга тушади.

Дostonдаги ҳар бир воқеа бош қахрамонларнинг янги қирраларини, бир қарашда илғаш қийин бўлган жиҳатларини намоён қилаверади. Алпомиш гоҳ ўта кучли ва ботир қилиб тасвирланса, гоҳида чорасиз ва ожиз бўлиб кўринади. Лекин бирор марта ҳам мантиқ бузилмаганини, ҳаммаси табиий тасвирланганини, инсон руҳияти худди руҳшунослар каби чуқур тадқиқ этилганини кўриб, аждодларнинг бадиий тафаккурига яна бир бор қойил қоласиз.

Қорақалпоқ дostonида ҳам Алпомишнинг ёри Бойсарининг қизи Барчинойдир. У ҳам отаси билан Бойбўри аразлашиб қолгандан кейин етти ёшида қалмоққа келади. Шу ерда воғга етади. Гўзал, одобли, хушмуомала қиз бўлиб камол топади.

Қорақалпоқ бахшилари Барчин образини шундай таърифлашади:

Талшыбықтай буралған,
Көргеннің ақылын алған,
Қаршығадай қыялланған,
Еки бети гүл-гүл жанған
Ап-аппак, Юпка додақ,
Шашбаўлары шашақлы,
Шашағы тола моншақлы
Узын бойлы, кең қушақлы...

Қорақалпоқ жировлари унинг гўзаллигини муболаға, ўхшатишлар воситасида аниқ тасвирлашга ҳаракат қилганлар. Тасвир инжа ва ўзига хосдир. Яна шуниси ҳайратланарлики, бу тасвирлардан миллийлик, миллий рух уфуриб туради.

Унинг таърифини эшитган қалмоқ шоҳи Тойчихон ва қалмоқ алпи Қоражон унга ошиқ бўлишади. Бир-бирига ишонмаган бу қалмоқлар бир вақтнинг ўзида Қўкаманни бошлиқ қилиб совчи юборади. Барчин эса мана шу ўринда ўзининг теран фикрловчи, ақлли ва эҳтиёткор эканини намоён қилади. Иккисининг ўртасида уруш бўлиб халққа ёмон аталмаслик учун, энг муҳими, Алпомишнинг келишига умид қилиб, олти ойга қалмоқлардан муҳлат сўрайди ва бир шарт қўйишини, олти ой отини боқиб, пойгада ютиб чиққан чавандозга тегишини айтади. Бу иккала тараф совчиларига ҳам маъкул тушиб, олти ойга муҳлат беришади.

Барчин мардлик қилиб шарт қўйган, оти ўзган чавандозга тегишини айтган бўлса-да, унинг кўнгли фақат аташтирилгани – Алпомишни дейди. Кун ўтса, ой ўтгандай, ой ўтса, йил ўтгандай бўлиб, қаерда тепалик бўлса устига чиқиб ёрининг йўлига кўз тикади. Кези келганда ҳийла ишлатиб ёлғон сўзлашга ҳам мажбур бўлади. Тойчихон Қўкаманни юбориб, кўнгли кимда эканини сўраганда, фақатгина Тойчихонни дейишини шунинг учун кўнглини тўқ тутишини айтади. Чунки бундан бошқа жавоб Тойчихонни – юрт подшосини қониқтирмаслигини яхши била-

ди. Шунингдек, у сўзнинг кадрили жуда юксак қўяди. Ал-помиш билан учрашгач, Алпомиш унга Бойсунга бирга кетишни таклиф қилганида, калмоқларга сўз берганман, улар ҳам умид билан отларини боқмоқда, сен ё пойгада ютиб ол, ё ботирилигини кўрсатиб калмоқларни найза билан енгиб ол! - дейди.

Бутун дoston давомида Барчин ўзининг ақлли, мулоҳазали, эҳтиёткор эканини, ёрига садоқатли, яқинларига меҳрли киз эканини намоён эта боради. Дoston воқеалари асносида у янада мукамаллашиб, қорақалпоқ аёлларининг идеал образи даражасига қўтарилади.

Адабиётлар

1. Қаримов И. А. Юксак маънавият – енгилмас куч. -Тошкент: «Маънавият» 2008.
2. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. 1-жилд. -Тошкент: 2001.
3. Қорақалпоқ фольклори. Кўп жилдлик. 1-8 томлар. -Нукус: «Қорақалпоғистон». 2007.

Туркий халқлар орасида «Алпомиш» (Ўзбекларда), «Алпамыс», (қорақалпоқларда), «Алпамыс ботир» (қозоқларда), «Алп Манаш» (олтойликларда), «Алпамша» (қозон татарларида), «Алпамша ва Барсин Хиллу» (бошқирларда) номлари билан машҳур бўлган мазкур асарлар қарийб бир асрдан буён фольклоршунослар диққатини ўзига жалб қилиб келмоқда. Чунки дoston замирида туркий халқларнинг ўтмиши, бутуни ва албатта, келажак орзулари ўз ифодасини топади. Мазкур мақолада «Алпомиш» дostonи туркий халқлар фольклорининг ноёб бадиий ёлғорлиги сифатида этилади ҳамда ундаги бош қаҳрамонлар тавсифи ҳақида фикр юритилади.

РЕЗЮМЕ

Вот уже почти целый век среди тюркских народов привлекает к себе внимание фольклористов произведение, ставшее известным под названиями «Алпомиш» (у узбеков), «Алпамыс» (у каракалпаков), «Алпамыс батыр» (у казахов), «Алп Манаш» (у алтайцев), «Алпамша» (у казанских татар), «Алпамша ва Барсин Хиллу» (у башкиров). В эпосах отражаются прошлое, настоящее и будущее тюркских народов. Статья посвящается изучению дастана «Алпамыш», который является ценным письменным достоянием тюркских народов. Описываются главные герои дастана.

SUMMARY

The works known as “Alpomish” (among Uzbeks), “Alpamis” (among Karakalpaks), “Alpamis batir” (among Kazakhs), “Alp Manash” (among Kazan Tatars), “Alpamish va Barsin Hillu” (among Bashkirs) have been in the focus of attention of folklorists for a century among the Turkic peoples. The epos expresses the past, present and future of the Turkic peoples. The article deals with the study of the epic poem “Alpamish” which is a valuable manuscript of the Turkic peoples and are described the main characters of the epos.

ОСОБЕННОСТИ ПЕЙЗАЖА В ЛИРИКЕ А.ЖИГУЛИНА

Г.Ж.Алламуратова – кандидат филологических наук, доцент

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажиянказа

А.Ж.Алламуратова – кандидат филологических наук, доцент

Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

Таянч сузлар: лирика, манзара, лагердаги мавзу, харбий мавзу, колыма ходисаси, фожиали мавзу, туғилган жойи.

Ключевые слова: лирика, пейзаж, лагерная тема, военная тема, колымский цикл, мотив трагичности, малая родина.

Key words: poetry, landscape, concentration theme, military theme, Kolima cycle, tragic motive, homeland .

В ранней лирике А.Жигулина ярко представлена одна из основных тем, которую условно можно называть «лагерной», так как в основу стихотворений данного цикла лег жизненный опыт нескольких лет, проведенных автором в заключении на Севере.

Ранняя лирика А.Жигулина почти полностью посвящена лагерной тематике, и мир природы предстаёт в скупых северных описаниях:

Звенел топор, потом пила.
Потом — последнее усилие.
Берёза медленно пошла,
Нас осыпая снежной пылью [1].

Мотивы трагичности, гибели пронизывают почти все стихотворения этого периода:

Его спилили поутру,
Оно за насыпью лежало
И тихо-тихо на ветру,
Звеня сосульками, дрожало...

Пейзажные зарисовки незримо связаны с лагерным бытом:

Зиме сто лет ещё мести,
Гудеть в тайге, ломая сосны,
А нам сто раз ещё пройти
Участок свой
По шпалам мёрзлым.

Привычка к смерти, которая насаждается в лагере, связана с картиной мира природы, где мёртвая берёза служит символом:

И, как глухой сибирский лес,
Как дальний окрик паровоза,
Нам стал привычен тёмный срез —
Большая мёртвая берёза.

Но стихотворение не заканчивается пессимистично, в его конце звучит надежда:

Берёза старая жила,
Упрямо почки распукалились.
На ветках мёртвого ствола
Серёжки желтые качались!..

С образами природы в стихотворениях колымского цикла связаны мотивы надежды на счастье, на свободу. И хотя с образами природы в стихотворениях раннего периода связаны надежды на свободу и счастье, природа в его стихах почти всегда осенняя, сдержанная. Поэт чаще всего описывает деревья: это берёза, сосна, клюква. Пейзаж неброский, описанный несколькими скупыми штрихами.

Таким образом, первый период творчества (конец 1950-х середина 1960-х годов) представляет собой «лирику испытания», имеющую два типологических варианта, базирующихся на двух темах: лагерь и война. В контексте всего творчества первый период лирики А.Жигулина прочитывается как испытание человека и преодоление негативного мира, завершающееся возвращением к позитивному жизненному пространству - «малой родине».

В 1966 году А.Жигулин пишет стихотворение, характеризующее начало творческого кризиса:

Всё труднее, всё труднее пишется
Слишком жизнь безоблачно светла...
Всё пустое, что теперь я делаю.
Я писать, как прежде, не могу.
Сердце - словно гильза обгоревая
Лишь слегка дымится на снегу...

Почти вся лирика этих лет эмоционально окрашена депрессивным настроением и ощущением законченности не только отдельного жизненного и творческого этапа, но и самой жизни, которая видится только в прошлом.

Теперь, если в его поэзии и встречаются суровые или мягкие, одухотворённые пейзажи, дающие надежду, то говорит о них поэт в прошедшем времени:

Я вернулся домой без гроша...
Только в памяти билось и пело
И берёзы дрожащее тело,
И костра золотая душа.

О северном прошлом уже вспоминается не с тоской, а с ностальгией:

Магадан, Магадан, Магадан!
Давний символ беды и ненастья.

Может быть, не на горе -
На счастье
Ты однажды судьбою мне дан?..
В этот период образы природы только подчёркивают его
состояние разочарования, потери, боли:
Голубеет осеннее поле,
И чернеет ветла за рекой.
Не уйти от навязчивой боли
Даже в этот прозрачный покой.

Таким образом, этот этап характеризуется детальным раскрытием отношений героя с «малой родиной», которая отчётливо разделяется на две составляющие: «деревенскую» (природную) и «городскую», и поиском жизненной устойчивости через поэтизацию её пространства.

В 1980-е годы образ «малой родины» последовательно развивается, продолжая ранее обозначенные темы и мотивы. А.Жигулин дополняет и уточняет свою модель мира, постепенно приводя её к логической завершенности. В 1980-е годы природный мир «малой родины», сохраняя всё ранее обозначенное, поднимается на уровень религиозного сознания. Весь мир просвещён религиозными образами и символами: «Ворон кружится, / Но ясная всходит заря Светится лик золотой / Нерукотворного спаса», «Перепёлка над пшеничным полем / И вечерний предзакатный лес. / Словно звон далёких колоколен / Тихо разливается окрест. / Тихий звон неведомо откуда...».

Прикосновение к природному, вечному миру для лирического героя равноценно общению с Богом. О «Родине» А.Жигулина А.Истогиа пишет: «Это синоним и символ Абсолюта, которому поэт любовно и прямо-таки молитвенно поклоняется ... Это символ и синоним Бога, которого из известное время нельзя было назвать открыто» [2:60]. Несмотря на то, что А.Жигулин был истинно верующим христианином, в лирике он приближается к традиционной религиозной философии Востока, обожествляющей само пространство:

Осинники да чёрные стога.
Забор нависшей над обрывом дачи.
Да синим льдом обмёрзли берега.
И белый луг ветлою обозначен.

В 1980-х годах природный мир «малой родины» в лирике А.Жигулина поднимается на высшую ступень в системе ценностей человека, всецело ей принадлежащего, она заключает в себе весь смысл его жизни.

Однако уже в середине 1970-х лирический герой А.Жигулина иногда выходит за её границы. В лирике отдельными вехами появляется «неворонежская» земля: Архангельск («Архангельское»), Рига («Рига»), Суздаль («Суздаль»), Владимир («Ах, как весело листья летят...»). Меняются и пейзажи. Но в 1970-е годы образ «малой родины» и её природы довлеет над «чужим» пространством, подсознательно видоизменяет мир под привычные каноны, поэтому другие города оказываются похожими на воронежскую землю,

лю, а пейзаж почти полностью повторяет родной край поэта:

Запах дыма и осени.
Листья в зыбкой воде.
Словно золото бросили,
Растеряли в беде

пишет поэт о Риге. Весь мир, несмотря на изменения в географических названиях, с точностью повторяет пространство «малой родины».

В 80-е годы образ чужой земли значительно отличается от детально проработанного образа «малой родины» и создан с гораздо меньшими подробностями. А.Жигулин лишь несколькими мазками намечает общий колорит, составляющий всю характеристику местного пейзажа: «В краю винограда и пальм ... Тоскует в тени кипариса»; «Белый аист на кресте / На побеленной церквушке/ В той молдавской деревушке»; «Беспокойный край балтийский - /И эстонский, и латвийский. /И красавица коса - /Солнце, дюны и леса»; «Ваша литовская ива/ Не переносит солёности /Сохнет, не приживается/ На прибрежном балтийском песке». «Чужой» пейзаж предельно схематичен и условен. Но А.Жигулин делает акцент не на самом пейзаже (пейзаж лишь раздвигает пространственные границы родины) - а на ощущении земли лирическим героем и его отношении к ней.

А.Жигулин уже не строит антитезы «свое - чужое», как в 1960-е годы, не только обозначает родные детали на «чужой» земле, но и знаки «чужого» пространства проникают на родную землю.

Таким образом, основное направление поиска третьего этапа (1980-90-е годы) связано с закреплением человека в большой истории (мотивы преемственности и памяти, осуществляющих связь времён). Третий период лирики А.Жигулина логически завершает единую концепцию мира и человека: лирический герой полностью совпадает с миром (как гармоничная часть одухотворенного пространства и времени, истории) и самим собой (прятие своего положения в мире).

Таким образом, излюбленные пейзажные мотивы, так или иначе повторяющиеся в большинстве жигулинских стихов - тишина полей, весенний или осенний холод, дым, застилающий даль, чёрные сырые деревья, сухая полынь, ветер, треплющий кусты, скупые холодноватые краски рябины или зари («Вот уж белыми метелями...», «О, Родина! В неярком блеске...», «Деревья с чёрными грачами...», «Иду в полях. Куда - не знаю...», «Вот и снова мне осень нужна...», «Тихое поле над логом...», «Опять в полях светло и пусто...», «Белеет зябь морозными ожогами...», «Голубеет осеннее поле...», «Знакомый край с морозной далью...», «Качается мёрзлый орешник...»).

Русская природа, пустынная и печальная, обдающая душу «чистым целительным холодом», - главная тема лирики Жигулина, отличающаяся удивительным постоянством пейзажных мотивов, простотой и устойчивостью их сочетания.

Литература

1. Жигулин А. Стихотворения. -Москва: 2000.
2. Истогиа А.Я. Цветущий терновый венец: Творчество А.Жигулина. / А.Я.Истогиа. -Москва: 2000.

Макола А.Жигулиннинг пейзаж лирикаси хусусиятларига бағишланган. Муаллифларнинг таъкидлашича, шоир ижодининг биринчи даври «синов даври» лирикаси бўлиб, унда асосан икки мавзу: камок лагери ва уруш акс эттирилган. Унинг ижодининг иккинчи даврида лирик қахрамоннинг «кичик ватан» га бўлган муносабатининг характери нозик ифодаларда очиб берилди. Бу мавзу икки туркумга бўлинади-табий (кишлоқ ҳаёти), шаҳар ҳаёти. Шоир ижодининг учинчи даври олам ва инсоннинг мантқан бирлик сифатида намоён бўлиши концепцияси билан якунланади.

В статье рассматриваются особенности пейзажа А.Жигулина. Авторы отмечают, что первый период творчества представляет собой «лирику испытаний», базирующуюся на двух темах: лагерь и война. Второй этап характеризуется детальным раскрытием отношений героя с «малой родиной», которая отчётливо разделяется на две составляющие: «деревенскую» (природную) и «городскую». Третий период лирики А.Жигулина логически завершает единую концепцию мира и человека.

The article deals with the features of A.Zhiguli's landscape. The authors emphasize that the first period of the creation is "the poetry ordeal" based on two themes: the camp and the war. The second stage is characterized by a detailed disclosure of the relationship of the hero with the "homeland", which is clearly divided into two components: the "village" (natural) and "urban." The third period of A.Zhiguli's lyricism logically completes the unified concept of the world and human.

ҚАРАҚАЛПАҚ ДӘСТАНШЫЛЫҒЫН РАҲАЖЛАНДЫРЫҰДА С. НУРЫМБЕТОВТЫҢ КӨРКЕМ ДӨРЕТІҰШИЛІК ХЫЗМЕТІ

Е.Е.Алланазаров - филология ылымлериниң кандидаты

Г.Абибуллаева -Қарақалпақ тили хәм әдебияты факультетиниң 4-курс талабасы
Әжинияз атындағы Нәпис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: достон, миллий эпик фольклор аңғаналари, фольклор, пейзаж лирикаси, поэзия, композиция.

Ключевые слова: дастан, национальные эпические традиции фольклора, фольклор, ландшафтная поэзия, композиция.

Key words: dastan (epos), national epic- traditions, composition of folklore, folklore, landscape, poetry.

Ерте дәуірлерден - ақ белгилі болғанындай Алпамыс, Едиге, Қырық қыз, Қоблан, Мәспатша хәм т.б. қарақалпақ қахарманлық дастанларында көркем сүретлеудің, көркем пикирлеудің миллийлигимизди көрсетип, әдеп-икрамлылыққа бай

өзгешеликеримизди билдирип туратуғын белгилері айрықша орында болып, зейинди ашады. Оларда халық турмысын, рухый байлығын, ұатан сүйиушилигин билдирип туратуғын, жауыз күшлерге қарсы әдалатлы гүресе алатуғын қахар-

манлықтарын сүүретлеп ғана қоймай, ал тәрбиялық мораллық қасиеті айрықша орынды ийелеп туратуғынлығы менен ажыралып турады. Көркем баянлауларында, конструкциялық құрылысында тек әңгіуайы гүррің жүритіу емес, ал пейзажлық бай сүүретлеулер, қахарманлардың эмоциональлық өз-ара қатнасықтары психологиялық жақтан құрамалы болып келеді. Композициясы құрамаласып, ұақыялардың ізбе-излиги бирин-бири толықтырып, кульминацияға, солай етип тийкаргы шешімге бағдарланып, белгилі бір максеттің орынланыуына жақынласа береді. Дәстанларымыздың тағы бір айрықшалығы – ол да болса тәрийп, тәрийплеу одасының күшшилиги болып табылады.

Қарақалпақ халқының әдебияты өзінің теңі-тайы жоқ мийраслары ең күшлі, ең қудиретлі фольклорлық дәстаншылығы менен басқа халықтардан ажыралып турады. Оның миллийлиги ерте дәуірлерге барып такалады. Қарақалпақ жазба әдебиятының, соның менен бирге дәстаншылық жазба дәстүрлердің кәліплесіуінде аўызеки әдебияттың, бақсы жыраулардың қыссаханлардың атқарушылығы менен эпикалық жанрдың раўажланыуы арқалы жаңаланып, толысып барыуында, бир неше дәуірлерді қамтып алған десек қәтелеспейміз.

Қарақалпақ дәстаншылығы дәстүрлерінің спецификалық раўажланыуына нәзер тасласақ, фольклорлық шығармалар менен жазба дәстан дәретіушілиги арасында бир пүтін эпикалық дистанция, узақ әсірлер, хәзирги заманға сай мазмунла-сыуы көркем сүүретлеудің мәнилик хәм реалисттик эстетика-ның, реалисттик поэтиканың кәліплесіуіне ерисилді. Әдебиятты алым В.Я.Пропп: «Аўызеки әдебиятты фольклор менен салыстыруға болмайды. Себеби, фольклорлық шығарма авторлар жәмәетінің яғный, импровизаторлардың, ертекиш-лердің, ақындардың күші менен жаратылған дәретіуші-ликтің жемиси. Ал аўызеки дәретпе индивидуальлық түс-никтің арқасында жаратылған дәретпе,-деген пикирді алға сүріп, Гомердің Илиада ямаса Одиссея шығармаларын фоль-клорлық дәретпе деп есаплау кимнің басына келиуі мүмкін» [1:77] деген пикирді билдиреди. В.Г.Белинский болса Гомер-дің дәретіушілиги тууралы айтып: «Его художественный гений был плавильной печью, через которую грубая руда народных преданий и поэтических песен и отливоков вышла чистым золотом», - деп жоқары бахалайды. Қарақалпақ дәстаншылығында да антик дәуірге тән жазба дәстаншылық болмағаны менен (болған болыуы да мүмкін), болса да бизге жетип келмегени менен тарихый тулғалардың (мысалы, Тума-рис хакында аңыз, Едиге, Орманбет бий, Дәулетиярбек дәстанлары хәм.т.б.) қахарманлықтары тийкарында жаратылған дәстанлар бар.

Қарақалпақ дәстаншылығы өзінің ерте дәуірлерден кәліп-лесіп, мәнилик хәм структурасының кәліплесіп, теренлесіп барыуы менен бирге пүткил әдебий жанрлар менен тарихый жақтан тығыз байланыслы болып, тууылған жер, инсан тәғди-ри менен сыбайлас, халқына деген мухаббаты шексиз хақықый патриотты тәрбиялаудай қасиеті менен ажыралып турады.

Усындай бай миллий әдебий мийрасларымыздан суўғарылған, бай тәжірийбе арттырып, миллийлик тийкарында дәстаншылықтың жаңа жеке авторлық пенен дәретіушілігіне үлес қосқан сөз шеберлеріміз бенен мақтанамыз. Доцент М.Бекбергенова: «...пүткил жер жүзілік әдебий байланыстар барған сайын күшейіп атырған дәуірде миллий әдебиятта ре-ализмнің раўажланыуына тек фольклор емес, ал басқа халықтың әдебияты да тәсір жасауы мүмкін» [2:11],-деп пикир билдире-ді. Бул пикирді есапка алып ХХ әсирде жасаған халық шайырлары Аббаз Дабыловтың, Садық Нурымбетовтың, Аяпберген Муўсаевтың, Тилеуберген Жумамуратовлардың дәретіушілігіне нәзер аўдарсақ, дәстаншылық дәстүрлерінің тийкарында оны байытып, жаңаша түс алдырып жаратқан дәстанлары өз алдына миллий мийрас сыпатында көзге тас-ла-нуында басқа халықтар әдебиятының да тәсири болғанығын көриуге болады. Солардың бири, усындай сыпаттағы дәстаншылықты раўажландыруға үлесін қосқан халық шайырларынан Садық Нурымбетовтың дәретпелери айрықша есапланады. Оның «Ханаласлар», «Бахтияр», атлы шығармала-

ры ХХ әсир карақалпақ поэзиясындағы бай патриотлық лиризм менен суўғарылған дәстаншылықтың ең әжайып үлгілери бол-ды. «Ханаласлар» дәстаны ландшафтлық поэзия менен байытылып, Нөкистин дөгерек әтирапындағы елатлы жерлерді толық келтиріп басланады хәм сүүретленген ұақыялардың композициялық элементлери бир қәліпте шыңжырланып ке-линген.

Арзыулы Әмиў бойында...

...Нөкис деген қоныс бар,
Нөкистин кубла маңлайы,
Тахиятас, Шоқай маңлайы,
Хожели сыбай шалғайы,
Қабырға қасы Қаттағар,
Қапталдан таушық Төк қарар...
Ақ шорлақлы Ашшы көл... [3:5]

Дәстанның усылайынша басланып, оқыушыны Нөкис хәм оның әтирапы менен таныстырып баслауы, халық дәстанла-рындағы үлгілер, дәстүрлер сақланған хәм сүүретлеу құралла-рынан күшлі индивидуальлық шеберлік пенен пайдаланыуы оқыушыны зериктирмейді. Себеби, шайырда Бердақ бабамы-здың жүрегіннің тилсими бар көркем сөз устасы екенлигин дәлийллеп, экспрессивлик мәниге ийе сөзлерді шеберлік пе-нен таңдауда күшлі дәретіушілик көрсеткен. Сондай-ақ, төмендегі мысалда:

Палұан полат сүйекли,
Сақалы сулыу тек оның.
Қауын қақтай етлери,
Ақ кеуилли хасыл жан,
Қаллаш деген лақабы ...

Шашағындай мәккенің,
Таза гүриштей тислери,
Омырауы шүлендей
Ақ кеуилли хасыл жан,
Қайсар деген өз аты...[3:8]

деп дәстаннан келтирилген мысалда барлық дәстанларға тән дәстүрлер пайдаланылып, оған жаңаша әхмийетке ийе болған поэзиялық қатарларды пайда етип, дәретіушілик пенен жол ашып, тарихый дәстүрді тағы да теренрек раўажландырған. Профессор М. Я. Поляков хәр қыйлы әдебий жанрдағы көркем дәретіушіликтің әхмийетли хәм ең зәрур мәселелерін талқы-лап: «Поэтический объект строится на границе двух типов художественного мышления – традиция и современности, поэто-му сквозь новый тип художественного воссоздания мира в про-изведении просвещает то, что вошло в сознание автора как ценностное и антиценностное наследие прошлого [1:346], - деп пикир билдиреди. Демек, көркем сөз ийесінің поэтикалық шығармасындағы («Ханаласлар» дәстаны мысалында алсақ) тарихый хәм жаңашылығына терең мәни беріп, салы-стырмалылық пенен дәреткенлігіне итибар беріу лазым бола-ды. Солай етип, поэзияда дәстаншылықтың жаңаша түс алып раўажланыуы тарихый дәретіушілик дәстүр менен новатор-лықтың өз-ара тығыз байланысының жемиси екенлигин көре-миз.

Қапыға гелле қыстырған,
Қайсар салған пақсалар
Көз хәситке бурш турған,
Нағысында гүл жанар ...[3:16].

С.Нурымбетовтың «Ханаласлар» дәстаны өзінің тематика-сы, жанрлық өзгешелигі, экспрессивлик-эмоциональлық мәни-лик қурылысының стильлік рәнберенлігі, ұақыялардың ком-позициялық дүзилисінің системаға түскенлігі хәм сюжетлер-дің мотивациясының терең мәнилик бай мазмұны менен хәр тәреплеме ажыралып турады. Дәстанда миллеттер аралық до-слықтың хәр қандай жағдайдағы (ашлық, жоқшылық хәм т.б.) қыйыншылықтарға қарамастан мийтіндей бекемлігин сүүретлеулері арқалы қуны хәм шығарманың қәдири жоғал-майды. Дәстанда тымсаллық жанрдағы, ертек қахарманлары-ның образлары (пил ашкөз сыпатында, қой еки бау беде болған хақысын сорап келиуі) арқалы сүүретлеулер берилип, шығар-маның қуны тағы да арта түседі.

Әдебиятлар

1. Поляков М. Вопросы поэтики и художественной семантики. -Москва: 1978.
2. Бекбергенова М. Қарақалпақ әдебиятында дәстүр, мийрасшылық хәм көркем аўдарманың айырым әхмийетли мәселелери. -Нөкис: «Билим», 2004.
3. Жәрімбетов Қ. XIX әсир карақалпақ лирикасының жанрлық қасиетлери хәм раўажланыу тарихы. -Нөкис: «Қарақалпақстан» 2004.
4. Нурымбетов С. Ханаласлар. - Нөкис: «Қарақалпақстан» 1990.

Мақолада халқ шоири С. Нурымбетов «Ханаласлар» достонини яратишда эпик достонлардаги аңғанавий усуллардан фойдаланганлиги, аңғанавий йўллар билан реалистик хаёттий янги кирраларининг ёритилиши, шунингдек, халқ шоирлари достонларидан рухланиб ўз шеъриятида чукур фалсафий ва ватанпарварликка, айниқса, халқлар дўстлигига, реал хаёттий турмуш тарзи билан боглик туйғуларга бойлиги хар томонлама илмий жихатдан асосланган.

В статье речь идёт об использовании народным поэтом С.Нурымбетовым в создании дастана «Ханаласлар» традиционных обычаев фольклорных эпических дастанов, об освещении реалистических новых граней традиционных обычаев. А также, проводится всесторонний научный анализ данного произведения в котором показаны чувства, связанные с образом реальной жизни с дружбой народов.

SUMMARY

The article deals with the study of using traditional customs of folklore epos in creating the epos "Khanalaslar" by the people's poet S. Nurimbetov. There have been studied the new realistic verges of traditional customs. The feelings connected with real life and friend ship of the people have been analyzed in this work.

ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТТАНЫҰ ИЛИМИНДЕ ӘДЕБИЙ БАЙЛАНЫСЛАРДЫ ҰЙРЕНИҰ МӘСЕЛЕСИ

Т.Қ.Байниязова – үлкен илимий хызметкер излениўши

ӨзР Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты

Таянч сўзлар: қарақалпақ адабиётшунослиги, адабий алоқалар, поэтик тажриба, адабий алоқаларни ўрганиш, келгусидаги тадқиқотлар йўналишлари, қардош халқлар адабиёти.

Ключевые слова: каракалпакское литературоведение, литературные взаимосвязи, поэтический опыт, изучение взаимосвязей литературы, перспективы исследований, литература братских народов.

Key words: study of karakalpak literature, literary relation, poetic experience, study of literary relation, trends of study, literature of fraternal peoples.

Қарақалпақ әдебияты өзиниң тарийхый жолында миллий халық аўызеки дөретиўшилиги ҳәм классикалық әдебияты, сондай-ақ басқа халықлардың көркем сөз дөретиўшилигиндеги дәстүрлер тийкарында қәлиплести ҳәм алға илгерилеп отырды. Миллий поэтикалық сөздиң басқа халықлар әдебияты менен сыбайлас тәреплери қарақалпақ әдебияттануы илиминде өз сәўлелениўин тапқан болса, ҳазирги күни миллий әдебиятты ўйрениў барысында топланған тәжирийбелерди улыўмаластырыў, бул бағдардағы жетискенликлер менен кемшиликлерди ашып көрсетиў, сондай-ақ келешектеги изленислер бағдарын белгилеп бериў әдебияттануы илими алдында турған актуаль мәселеден саналады. Усы қыздарстан келип шығып, биз қарақалпақ әдебияттануы илиминде әдебий байланыслар мәселеси ҳаққында сөз етпекшимиз.

Әдебияттануы терминлериниң русша-өзбекше түсindirме сөзлигинде әдебий байланыс термини әдебий тәсир түснини менен бирге бериледи: «*әдебий байланыс ҳәм әдебий тәсир*» – әдебий процесстин, әдебиятлардың өз-ара бир-бири менен байланыс ҳәм тәсир етип туруўынан, бир әдебият көркем тәжирийбесин басқа әдебият тәрепинен өзлестириўден ибарат тийкаргы ынамлылықлардан бири. Өйткени, дүньяда басқа халықлардың әдебияты менен байланыста болмаған, жалғыз өзи раўажланыўшы әдебият жоқ. Халықлар әдебияты өз раўажланыўы барысында бәрқулла бир-бири менен байланыста болады, бир-бирине тәсир етеди» [17:216]. Әдебий байланыслар көркем сөз дөретиўшилигиниң ҳәр тәреплеме раўажланыўына ҳәм басқа халықлардың поэтикалық тәжирийбеси менен байып барыўына унамлы тәсир етеди.

XVIII әсирдин ақыры – XIX әсирдин басларында әдебиятлардың өз-ара жақынласыўының жеделлесиўи себепли әдебий байланысларға болған итибар күшейди, XX әсир басларына келип әдебиятлардың сыбайласлығы мәселесинде компаративистика, яғный салыстырмалы әдебияттануы бағдары қәлиплести.

XX әсирдин 60-жылларында әдебиятлардың өз-ара байланысы ҳәм тәсириниң буннан былай күшейиўи бурынғы Аўкам әдебиятлары көлеминде өткерилген арнаўлы дискуссияның өткерилиўине себеп болса, бул мәселеде қонсылас халықлар әдебияттануы илиминде Г.И.Ломидзе (1963), Д.С.Прокофьева (1990), М.Жолдасбеков (1990), А.Акматалиев (1991), Ф.Сулаймонова (1991) сыяқлы бир қатар алымлар изленислер алып барған еди.

Дүнья жүзи әдебиятлар сыяқлы қарақалпақ көркем сөз дөретиўшилиги ушын өзиниң тарийхый жолында басқа халықлардың поэтикалық тәжирийбесинен азықланып, раўажланып отырыўы ынамлы кубылыс есапланады. Бул жағдай миллий әдебияттануы илиминде белгили дәрежеде өз сәўлелениўин тапты. Қарақалпақ әдебиятшы-алымларынан М.Нурмухамедов [12], Қ.Максетов [9], К.Мәмбетов [10; 11], Х.Хамидов [15], К.Курамбаев [6; 7], Г.Дәўлетова [4], А.Хамидова [16], П.Алламбергенова [1], Г.Курамбаева [8], А.Султановлар [13] миллий көркем сөз дөретиўшилигин жазыўшылар дөретиўшилиги яки әдебий жанрларды, әдебияттын белгили бир тарийхый дәўирлерин басқа халықлар әдебияты менен байланыстырып ҳәр қыйлы аспектте талқылайды.

Деген менен, «Өзбек-қарақалпақ әдебий байланыслары» бойынша изертлеў жумысын жәриялаган К.Мәмбетов былай жазған еди: «...бизде Әлийшер Наўайы, Хамза, Бердақ ҳәм Төлепберген Қайыпбергенов дөретиўшилигине байланыслы мәселелер әдеўир шешилгени менен өзбек ҳәм қарақалпақ әдебий байланысларның тутас мәселелери шешилмей қалған. Биз бул мийнетимизде де сол мәселени толық шештик, деп айта алмаймыз. Өйткени гей-пара мәселелер еле де теренирек изертлеўди талап етеди»

[11:5-6]. Қарақалпақ әдебияттануы илиминде әдебий байланыслар мәселеси усы күнге шекем тутас түрдеги арнаўлы изертлеў объектине айланған жоқ, сонлықтан бул пикирди толығы менен миллий әдебият шеңбериндеги байланысларды ўйрениўге тийисли айтыўға болады. Бизде бул терминниң атамасын қолланыўда да алжасыққа жол қойылған. Мысалы, «Әдебияттануы атамаларының орысша-қарақалпақша түсindirме сөзлигинде «әдебий тәсирлер ҳәм байланыслар» термини берилген [2:36]. Терминниң булай аталыўы туўры емес, өйткени «дәслеп әдебий байланыслар орын алады, соңынан әдебий тәсир жүзеге келеди. Сонлықтан, терминди бәрқулла логикалық избе-изликте *әдебий байланыслар ҳәм әдебий тәсирлер* түринде қолланыў дурыс болады» [17:181].

Демек, әдебий байланысларды ўйрениў максетинде ҳазирге шекем топланған материаллар негизинде кең көлемдеги изленислер алып барыў әдебияттануы илиминде шешилиўи тийис актуаль мәселелердин бири есапланады.

Қарақалпақ көркем сөз дөретиўшилигиниң басқа халықлар әдебияты менен өз-ара байланысы мәселесинде миллий әдебияттануыдағы тәжирийбелер шеңберинде биз төмендеги бағдарларды ажыратып көрсетиўимиз мүмкин:

I. Әдебий байланыслардың диапазоннына қарай зоналық, регионаллық, сондай-ақ кең масштабтағы қарым-қатнасы бойынша миллий әдебияттың: 1) Шығыс ҳәм Батыс әдебиятлары менен *кең көлемдеги* байланысы; 2) қонсылас халықлар әдебияты менен *регионаллық* байланысы; 3) *бирден-бир геосиясий кеңисликте* жайласқан әдебиятлар менен өз-ара байланысы.

II. Әдебий байланысларды жүзеге келтириўши кубылыслар формасына қарай: айлық, декада, ҳәптелик, он күнлик сыяқлы мәдени-әдебий илажлар; сьездлер; жазыўшы-шайырлардың десанты; мушайралар; дөретиўшилик сапарлар; көркем сөз усталары арасындағы жеке контактлар, әдебий аўдармалар ҳәм т.б.

Изертлеўшилерден К.Мәмбетов [10], Х.Хамидов [15], Г.Дәўлетовалар [4] миллий әдебиятты Шығыс көркем сөз дөретиўшилиги менен, М.Бекбергенова [3], А.Хамидовалар [16] Батыс әдебияты менен байланыста қарастырады. Қарақалпақ әдебиятының қонсылас халықлар әдебияты менен регионаллық көлемдеги байланысы ҳаққында К.Мәмбетов [11], К.Курамбаев [7], П.Алламбергенова [1], Г.Курамбаева [8], А.Султановтың [13] изленислеринде мағлыўмат бериледи. М.Нурмухамедов [12], Қ.Максетовлар [9] қарақалпақ көркем сөз дөретиўшилигиниң әҳмийетли мәселелерин бурынғы Аўкам шеңбериндеги әдебиятлар менен байланыстыра отырып талқылайды.

Миллий әдебияттануыда әдебий байланысларды жүзеге келтириўши кубылысларға тийисли көплек мағлыўмат топланған. Мысалы, Әдебият ҳәм искусство ҳәптеликлери, декадалар сыяқлы мәдени-әдебий илажлар пайытындағы қарақалпақ халқының басқа халықлар менен байланыслары ҳаққындағы базы мағлыўматларды Қ.Максетовтың «Қарақалпақ әдебиятының туўысқан халықлар әдебияты менен байланыслары»нан [9] табыўға болады. Сондай-ақ, көркем сөз дөретиўшилер арасындағы жақынлық, әдебий аўдарма мәселесине тийисли пикирлер К.Мәмбетов [11], К.Курамбаев [6], М.Бекбергенова [3] сыяқлы илимпазлардың мийнетлеринде берилген.

Әдебий байланысларды ўйрениўде шәртли түрде төменде көрсетилген аспекттерде сөз етиў мүмкиншилиги пайда болады:

III. Әдебиятлар жақынлығының ўақыт кеңислигине қатнасына қарай: *синхрониялық* («көлденеңине», яғный белгили бир қысқа ўақыт кесиминде) ҳәм *диахрониялық* («теренге», яғный узак ўақыттағы раўажланыў барысында) планда талқылаў;

IV. Әдебиеттардың түпкилик жақынлығы бойынша: *генетикалық* хэм *контактлық* байланыслар.

V. Әдебий байланыслардың жийилигине қарай: *жедел* (интенсив) хэм *жекке-суйрек*;

VI. Әдебий байланыслардың тәкирарлығына қарай: *турақы хэм дара* (спорадикалық) формалары.

VII. Бир яки бир неше әдебиетлар, әдебий дөгереклер, көркем сөз дөретіушілері, театр жәмәетлердің әдебиетларды бир-бирине тутастырыудағы *дәнекерлик*, яғный медиаторлық [18] функциясы.

VIII. Әдебий тәсир яки тарийхый типологиялық уқаслық (аналогия) хэм сәйкеслик ҳақында сөз етиуге мүмкиншилик беретугын әдебиетлардың өз-ара тутасыу точкасы (М.Бахтиннің сөзи менен айтқанда – «точка соприкосновения»).

Мәдениеттың кем-кемнен раўажланып барыуы әдебий байланыслардың жаңа басқышқа көтерілиуін тәмиинлейди. Академик Н.И.Конрадтың: «кең көлемдеги халықаралық байланыслардың раўажланыуы менен әдебий байланыслар халықаралық қатнас формасына айланып, барлық халықлар мәдениетын қамтыушы улымәдүниялық сыпат алады, бул регионалық көлемдеги байланысларды бийкарламайды» [4:52] деген пикири қарақалпақ әдебиаты хэм миллий әдебиеттаныу илими мысалында тастыйықланады.

Әдебий процесс барысында басым көпшилиги қоңсылас республикалардың илимий дәргайларында тәлим алған дәслепки қарақалпақ зыялыларының жетилисп шығыуы, қарақалпақ тилиндеги аудармалардың пайда болыуы, миллий көркем сөз дөретіушилиги үлгилериниң басқа халықлар тиллеринде жарық көриуі, жергиликли жазыушылар хэм әдебиатшы-алымлардың халықаралық көлемде танылыуы миллий әдебиеттың жаңа басқышқа көтерілгенинен дәрек береді.

Өзбекстан Республикасының миллий мәмлекетлик ғәрезизлиги жылларында қарақалпақ алымлары Россия, Қазақстан, Германия, Америка сыяқлы мәмлекетлерде өткерилип атырған халықаралық конференциялар менен илимий журналларда изленислер нәтижелерин жәриялап, қарақалпақ әдебиаты және миллий әдебиеттаныу илими дүнья жүзилик басқышқа шығыуға бағдарланды.

Әдебиетлар

1. Алламбергенова П. Қарақалпақ әдебиатында Мақтымқулы дәстүрлері (XIX әсир қарақалпақ әдебиаты мысалында). Филол. илим. канд. ... дисс. -Нөкис: 1999.
2. Ахметов С., Есенов Ж., Жәрімбетов Қ. Әдебиеттаныу атамаларының орысша-қарақалпақша түсіндірме сөзлігі. -Нөкис: «Билим», 1994, 240-б.
3. Бекбергенова М. Қарақалпақ әдебиатында дәстүр, мийраслылық хэм көркем аударманың айырым мәселелері. -Нөкис: «Билим», 2004, 40-б.
4. Дәулетова Г. Әжинияз поэзиясында дәстүр хэм жанашыллық. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1997. 152-б.
5. Конрад Н.И. К вопросу о литературных связях. В кн.: Избранные труды. Литература и театр. -Москва: «Наука», 1978, -С. 464.
6. Құрамбаев К. Хамза хэм қарақалпақ әдебий орталығы. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1989. 148-б.
7. Құрамбаев К. Инонациональный поэтический опыт и его роль в развитии национальных литератур (на материале туркменской, узбекской и каракалпакской поэзии). Автореферат ... доктора филол. наук. -Ашгабад: 1992. -С. 72.
8. Құрамбаева Г. Миртемир ва қарақалпақ адабий мухити. -Нукус: «Қорақалпоғистон», 2003. 160-б.
9. Максетов Қ. Қарақалпақ әдебиатының тууысқан халықлар әдебиаты менен байланысы. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1987. 212-б..
10. Мәмбетов К. Традиции восточных классиков в дореволюционной каракалпакской письменной поэзии. Автореферат ... канд.филол.наук. -Нукус: 1968. XIV-XVIII әсирлердеги қарақалпақ әдебиаты, 1984.
11. Мәмбетов К. Өзбек-қарақалпақ әдебий байланыслары. -Нөкис: «Қарақалпақстан». 1992, 180- б.
12. Нұрмухамедов М. Қарақалпақ совет әдебиатының раўажланыуына рус әдебиатының тәсири. -Нөкис: 1956; О зарождении письменной литературы у полуоседлых и кочевых тюркоязычных народов Средней Азии и Казахстана (на примере каракалпакской литературы). -Ташкент: «Фан», 1970; Из истории русско-каракалпакских культурных связей. -Ташкент: 1974; Әдебиетлардың өз-ара байланысы, өз-ара тәсири хэм идеологиялық гүрес. // Әмиўдәрәя, №2 1978; Сказки А.С.Пушкина и фольклор народов Средней Азии. -Ташкент: 1983; Н.Н.Карзин – русский писатель и художник. /Советская Каракалпакия, 24 ноября 1973; Дружба литератур – дружба народов. /Советская Каракалпакия, №28 1983 хэм т.б.
13. Султанов А. Қарақалпақ прозасында Ш.Айтматовтың поэтикалық дәстүрлері. -Нөкис: «Билим», 2007. 112-б.
14. Хайруллин Р.З. Проблемы изучения курса «Литература родственных (тюркских) народов» в вузе. // Вестник ТГТУ 2009, №1 (16)
15. Хамидов Х. Шығыс тиллериндеги жазба дереклер хэм XIX әсирдеги қарақалпақ шайырлары (әдебий тәсир мәселесі). -Нөкис: «Билим», 1991. 212-б.
16. Хамидова А. Творчество И.Юсупова и европейская литература (к проблеме литературного взаимодействия и взаимосвязи) Автореферат дисс. Канд.филол.наук. -«Нукус», 1999.
17. Хотамов Н., Саримсоков Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. -Тошкент: «Ўқитувчи», 1983. 216-376 -б.
18. <http://www.litdic.ru/literaturnye-svyazi-i-vliyaniya>

РЕЗЮМЕ

Мақола қарақалпақ адабиётшунослигида адабий алоқаларни ўрганиш масаласига бағишланган. Узоқ тарихга эга қарақалпақ адабиёти ўзининг тараккиёти борасида бошқа халқлар бадий сўз ижодиёти билан алоқада ривожланиб келди. Қарақалпақ олимлари миллий адабиётнинг ахамиятли масалаларини тадқиқ этишда уни бошқа халқлар адабиёти билан алоқада ўрганганлар. Бугунги кунда миллий адабиётшунослик илмида адабий алоқалар масаласига доир кўплаб материаллар мавжуд. Мақола муаллифи ушбу тажрибаларни умумлаштириб, қарақалпақ адабиётида бадий алоқалар масаласида кенг қамровли махсус изланишлар олиб бориш зарурлиги ҳақида сўз юритади.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена проблеме изучения литературных взаимосвязей в каракалпакском литературоведении. Каракалпакская литература, имеющая глубокие исторические корни, в процессе своего развития развивалась, связываясь при этом с художественным творчеством слова других народов. Исследуя актуальные проблемы национальной литературы, каракалпакские учёные рассматривали её в связи с литературой других народов. На сегодняшний день в каракалпакском литературоведении накопились достаточно материалов по литературным взаимосвязям. Автор статьи говорит о необходимости обобщения опыта, накопленного каракалпакским литературоведением, и проведения специального исследования по проблеме литературных взаимосвязей.

The article deals with the issues of literary relation in study of Karakalpak literature. Karakalpak literature in the process of its development made progress with creation of literary words of other nations. Karakalpak scholars studied the actual issues of folk literature with other people's literature. For present day there are enough materials on literary relation in the study of study Karakalpak literature. Author says about necessity of generalization of experience to under take a study on literary relation.

ҚАРАҚАЛПАҚ ФОЛЬКЛОРЫНДА АНА ХӘМ БАЛА ОБРАЗЫ

А.Жаксылықова - Қарақалпақ тили хәм әдебияты факультетиниң талабасы

Илимий басыы: М.Бекбергенова – филология илимлериниң кандидаты, доцент

Әжияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: фольклор, эртақ, нақл-мақол, бадий ифода, она ва бола муносабатлари, образ, яхшилик ва ёмонлик, меҳр тушунчаси, янгича қарашлар.

Ключевые слова: фольклор, сказка, крылатые слова, художественная интерпретация, отношения матери и ребёнка, образ, добро и зло, добродушие, новое мышление.

Key words: folklore, a fairy-tale, sayings, literary interpretation relation between mother and child, image, good and evil, kindness, new thinking.

Қарақалпақ фольклоры халқымыздың руўхый мәдениатының бай мийрасы, тарийхый дәуирдин көркем дәрәтпеси болып табылады. Фольклорлық дәрәтпелер халық арасында ауыздан-ауызға өтип, узақ дәуірден берли сақланып қалған. Фольклорлық шығармаларда халықтың сөзге шешенлиги, тапқырлығы, кишипейиллиги, жақсылық хәм жаманлық ҳақында терең түсиниклери кең баян етиледі. Қарақалпақ фольклорының жанрлары бир неше түрлерде бериледи. Олардың хәр бири өзиниң мазмуны, тематикасы, қурылысы менен бир-биринен ажыралып турады. Қарақалпақ халық ауызеки дәрәтпелериниң бири ертеклер. Ол әййем заманлардан бастап хәзирги күнге шекем халқымыз арасында кең қолланылып келмекте.

Ертек бабында болған, болмаған ўақыялар туўралы, қыял менен тоқылған, белгили бир сюжетке, образларға қурылған өз алдына көркемлик өзгешеликке ийе ауызеки прозалық дәрәтпе.

Ертеклер өз нәубетинде үш түрге бөлип үйрениледи. Олар төмендегисе:

1. Әжайып хәдийселер ҳақында ертеклер
2. Хайўанатлар ҳақында ертеклер
3. Турмыслық ертеклер.

Жоқарыда атап өтилген ертеклерде берилген хәр бир образ, жақсылық хәм жаманлық түресиўшиси тымсалында сәўленеди. Ең тийкарғысы қайсы ертек түри болыўына қарамастан ана хәм бала образы көркем түрде сәўретленеди. Тийкарынан турмыслық ертеклерде ана хәм бала образы, әсиресе өгей ана хәм жетим бала яки қыз образы көбирек көзге тасланады. Солардың қатарында «Жетим қыз» ертегин мысал етип алып қарасақ болады.

Бул ертекте анасының мийримли қушағынан ерте айырылған, өгей анасының зулымлықларынан қыйын аўхалды басынан кеширген жетим қыздың тәғдири көрсетиледи. Әсиресе, өгей ананың қызларын, бир-биринен ажыратып жек көриўшилиқ характерде болыўы, сол өгей анаға болған қажәрли сезимлерди ояптай қоймайды. Мысалы: «Күнлерден бир күни сол аўылда үлкен той болса. Жетим қыздың өгей анасы өзиниң қызын жақсы кииймлер киийндирип, тойға алып кетпекши болады да, жетим қызға:

- Мынаў таўық қурық болып тур, усының астына он бес мәйек салып, мен келгенше шөже етип шығартып қой, болмаса меннен өлесең, - деп қурық таўықты көрсетти де, өзи қызын ертип тойға кетти. Бир күн ишинде шөже шығарыў оңай ма, қыз жылап қала береді» [1:247].

Жаманлық жолдасы жақсылық деймиз. Дурысында да, жаманлық ҳүким сүрген жерде әлбетте, жақсылық та өз орнын көрсетеди. Жетим қыздың тәғдири қаншелли аянышлы болыўына қарамастан, жуўмағында жақсы тәрәпке өзгереді. Жаманлық сыйлаған өгей ана болса өз қара батпағына батып, терең шөгеди. Буннан басқа «Өгей ана», «Өгей ана хәм жетим қыз» ертеклеринде де ана хәм бала образы көркем түрде сәўретленип, тәрбиялық әҳмийетке ийе екенлиги менен ажыралып турады.

Ана өз баласын уйқылатар ўақтында я хәйиў аятады яки ертек. Бул екеўи де баланы мийримли болыўға бағдарлайды. Мийримли инсан жаманлықты өзіне жат биледи. Сонлықтан, ана тилиндеги хәр бир сөзде шийрин тилеклер жәмленеди. Халық арасында таралған, аналар тилинен баян етилген төмендеги ўзинди де меҳир-мухаббаттың күши айқын көринип турады.

Әдебиятлар

1. Айымбетов Қ. Халық даналығы. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988.
2. Қарақалпақ фольклоры. I-том, - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1977.
3. Қарақалпақ фольклоры. I- том, - Нөкис: Қарақалпақстан, 1978.

Мақолада қарақалпақ халқ оғзаки ижодиниң тарбиявий аҳамиятига әтибор берилген. Эртақ, нақл-мақолларда она ва бола муносабатлари, яхшилик ва ёмонлик ҳақида айтиб ўтилген. Халқ оғзаки ижоди ёш авлод тарбиясида муҳим омил эканлиги қайд қилинган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается воспитательная роль каракалпакского устного народного творчества на основе анализа сказок, пословиц и поговорок в которых отражаются взаимоотношения между матерью и детьми, добром и злом. Произведения устного народного творчества играют важную роль в воспитании молодого поколения.

SUMMARY

The article deals with the educational role of Karakalpak folklore on the basis of the analysis of fairy-tales, proverbs and sayings in which the relations between mother and child, good and bad are expressed. Folklore plays an important role in the education of young generation.

«Бурынғы өткен заманда бир залым патша болып, ол өз патшалығындағы байы өлип, жесир қалған бир хаялға аўыр жаза беріў ушын хаялдың аяқ-қолын байлап қойып, оның көз алдында оның жас баласын шыркыратып отқа өртетеди. Баласының шыркыраған даўысын еситип, өз баласының отқа күйип атырғанын көрип, хаял турған жеринде өз-өзинен суў болып ағып, жоқ болып кетипти».

Сондай-ақ қарақалпақ фольклорлық дәрәтпелериниң ең қаймағы нақыл-мақаллар болып табылады. Нақыл-мақаллар халқымыздың арасында кең таралып, сөйлеў тилимиздеги ықшамлылықты, сөздің көркемчилигин, терең ойды билдиретуғын алтын ғәзийне болып табылады.

Қарақалпақ халық нақыл-мақалларында жақсылық пенен жаманлық, дос пенен душпан, ашшы менен душшы, хадал менен харам, саналылық пенен садалық усаған толып атырған турмыс детальлары салыстырылып сөз етиледі. Соның менен бирге нақыл-мақаллар әдебий тилимизде, тәлим-тәрбияда айрықша орын тутар. Ата-ана, дос, туўысқан-туўған арасындағы қарым-қатнастар ҳақындағы нақыл-мақалларда жоқары адамгершилик сезимлери айқын көзге тасланады. Мысалы:

«Алтын-гүмис гөнеси болмас,
Ата-ананың баҳасы болмас». [2:118]

Ҳақықатында да, атаның, ананың да перзент алдындағы орны айрықша. Бул еки уллы инсанлар перзентиниң көзиниң қарашығы, асқар таўы болып табылады. Сондай-ақ, халқымыздың сөйлеў тилинде кең таралған ана хәм бала меҳири сәўленген бир қанша нақыл-мақалларды көппеп ушыратамыз. Мысалы:

«Анасы өлген жетимге,
Қайтып ана табылмас.
Кемтир апасы өлген жетимге,
Анасы болар баўырлас»
«Ананың кеўли балада,
Баланың кеўли далада»
«Әй, қудайым бала бер,
Бала берсең, дана бер.
Ақыл-еси болмаса,
Есабын таўып ала бер». [3:116-123]

Жоқарыда атап өтилген нақыл-мақалларда ананың күдиреті, мухаббаты, баласына болған хасыл тилеги, жүрегіндеги жеткерип болмас гөзал сөзлери хәм ананың бул дүньяда тек жалғыз қарамағалы инсан екенлиги баян етиледі. Ананың балаға мүнәсибетин, баланың анаға болған сезимлерин, хұрметин хеш нәрсе менен салыстырып болмайды. Себеби хәр қандай тосықтың жексен етилиўи ананың шарапатлы тилегинде, ийгиликли сөзинде көринеди.

Жуўмақлап айтқанда, қарақалпақ фольклорлық дәрәтпелериниң хәр бир жанрда ана хәм бала образы жоқары адамгершилик идеялары хәм көркемлиги менен айрықша орын тутар.

Ана хәм бала образы халық тилинде хәм шайырлар қәлеминде хеш сөнбейди. Усы жерде И.Юсуповтың мына қосық қатарларын келтирип өтиў орынлы.

Ана киртик болса, перзент көз болар,
Перзент-кептер, ана зер гүмбез болар.
«Аналық ҳақыны толық өтедим»-
Деген гәп кернеўсиз қурғақ сөз болар.

«АҚМАҚ ПАТША» ДӘСТАНЫНДА ФОЛЬКЛОРЛЫҚ МОТИВЛЕРДИҢ ҚОЛЛАНЫЛЫҢЫ ӨЗГЕШЕЛИГИ

Қ.Жәрімбетов - филология илимлериниң докторы, профессор

М.Палымбетова - магистрант

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: Бердақ, достон, фольклор мотиви, адабий аңғана, проблематика, қахрамон образи, хаёт хақиқати.

Ключевые слова: Бердах, дастан, фольклорный мотив, литературная традиция, проблематика, образ героя, правда жизни.

Key words: Berdakh, epos, folkloric motive, literary tradition, subject matter, character's image, life truth.

Бердақ дәретіушилигин изертлеуши әдебиятшы алымлар оның шығармаларының тийкаргы дәрежелериниң бири фольклор екенлигин бир ауыздан мақуллаиды. Бул туўралы әдебият илиминиң дарғалары Н.Дәўкараев, Қ.Айымбетов, И.Сағитов, М.Нурмухамедовлардың, сондай-ақ Х.Хамидов, А.Муртазаев, А.Пирназаров, Қ.Жәрімбетов хәм т.б. дыққатқа ылайық илимий-теориялық пикирлери бар [1]. Рус, түркмен, өзбек алымларының да бул бағдардағы қызықты илимий-теориялық жуўмақларын көптеп келтириўимизге болады. Мысалы, атақты рус әдебиятшысы З.Кедринаның «Ол поэзия байтереги болып, өз әрманын, әрманына қоса туўылған фольклоры менен көп миллетли Шығыс шайырлық мектебиниң мийраслары менен байыған шайырлық тәжірибесин келешек әўладқа қалдырып кетти» [2], - деп жазғанында үлкен шынлық бар.

Ал, түркмен әдебиятшысы С.А.Ғарриев: «Бердақ қарақалпақ әдебий тилиниң байлығына сүйенип, оннан пухталық пенен пайдаланып, шығармаларын қарақалпақ классикалық поэтикасының, фольклорының руўихында дәреткен» [3] деген еди.

Шайырдың «Ақмақ патша» шығармасының фольклор менен байланысының ең баслы белгиси ондағы ўақыялардың фольклорлық баянлау усылына ұсағанлығында көринеде. Мысалы «Ақмақ патша» қарақалпақ халық дәстанларындағы, сондай-ақ ертеклериндегі ўақыяларды ең дәслеп сўўретлеп баслаудағы дәстүрий қатарларды еске салады. Мысалы:

Ийе болып алтын тахтка,
Зәхәрін жайып дуйым халыққа,
Салып биразды қулыққа,
Нешше патшалар өткен екен [4].

Қарақалпақ ертеклеринде «екен» көмекши сөзи арқалы баянлау дәстүри қалыптасқан. «Бир бар екен, бир жоқ екен, аш екен де тоқ екен, ала ғарға азаншы, қара ғарға қазаншы екен...» сыяқлы дәстүрий қатарлардың тәсири жазба әдебиятта бар екенлигин көриўимизге болады. Бул форманы Бердақ та дәстан тилиниң жеңил, көпшиликке түсиникли, тартымлы болыуы ушын қолланған болыуы керек. Ықтияларды усы тақылетте баянлаудың өзи де Бердақтың шеберлигинен дәрек береді. Өйткені, баянлаудың бундай стили тыңлаушының шығармадағы ўақыяларға деген исениминиң артыуына хызмет етеди. Демек, шайыр фольклорлық баянлау усылын тегин қолланып отырған жоқ. Оны хақықатлықты астарлап беріу мақсетинде пайдаланған.

Фольклорлық мотивлер әсирлер даўамында қалыпқа түскен көркем элемент болып, сюжетти жетилистириўде үлкен хызмет атқарады. Буны Бердақтың «Ақмақ патша» дәстанынан да көриўимизге болады. Мысалы:

Өзиң бир ізлеп келипсең,
Кеўлиңди хәм де берипсең,
Ханның түсине енипсең,
Апарамыз үйиңнен шық. [4:197]

деген қатарлар шайыр шығармасының миллий-эпикалық дәстүр менен тығыз байланыссыз екенлигин көрсетеди. «Ақмақ патша» дәстанының бас қахарманы Гүлим хәдден тыс сулыу қыз болып, оның портрети автор тәрепинен көркемлеп сўўретленген. Ол ханның итибарына түседі. Бул мотив қарақалпақ халқының «Саятхан-Хәмра» дәстанындағы Хәмраның Саятханды түсинде көрип, ашық болыу ўақыясы менен жүдә ұқсас. Мәселен, дәстанда Саятханды ізлеп шыққан Хәмра хәм оның әкеси азанда оянса, күн шығыстан бир күн, күн батыстан бир күн шығып турғанын көреді. Күн шығыстан шыққан күн бул тәбият хәдийсеси, яғный қуяш болса, ал күн батыстан шыққан күн бул Саятханның сулыулығы еди. Бул мотивти қарақалпақ халық ертеклеринде де жүдә көп ушыратыуымызға болады.

Әдебиятлар

1. Дәўкараев Н. Таңламалы шығармалары. III том. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1979; Сағитов И. Сахра бұлбили. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1974; Муртазаев А. Бердақтың «Ақмақ патша» поэмасы. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1978; Пахратдинов Ә. Бердақтың дәстанлық шығармалары. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1987.
2. Кедрина З. Бердақ хақында сөз. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1987, 77-б.
3. Ғарриев С. Бердақ хақында сөз. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1987, 67-б.
4. Бердақ. Таңламалы шығармалары. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1987, 182-б.

РЕЗЮМЕ

Мақола Бердақ шоирнинг «Оқмоқ пошшо» достонида хаёт хақиқатини гавдалантиришда фольклор мотивларининг ахамиятини таддик этишга бағишланган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается изучению проблемы использования фольклорных мотивов в дастане Бердаха «Царь самодур» при изображении правды жизни.

SUMMARY

The article is devoted to the study of using folklore motives in the epos «Stupid king» by Berdakh in the description of life truth.

ӘПСАНАЛАРДА ТРАНСФИГУРАЦИЯ ҚУБЫЛЫСЫ

Г.С.Қалбаева - үлкен илимий хызметкер-излениўши

Таянч сўзлар: сеҳр-жоду, афсун, қарғиш, қаҳрамоннинг ташқи қиёфасининг ўзгариши, мотив, поэтик вазифа.

Ключевые слова: колдунья, магия, проклятие, превращения внешности героя, мотив, поэтические функции.

Key words: sorceress, witch, magic, imprecation, transformation of character appearance, motif, poetic function.

Эпсаналарға тән болған көркемлик өзгешеликлерди терең үйрениў арқалы олардың жанр сыпатында пайда болыўы ҳәм раўажланыўына тән болған нызамлылықларды үйрениўге кең мүмкиншиликлер жаратылады.

Эпсаналардың мазмунында сыйқыр, дуўагөйлик ислетилеуғын мотивлер айрықша орын тутады. Оларда ўақыялар қыялый үйдирмелер тийкарында баян етилгенликтен сырлы ҳәдийселер, сыйқыр, тилсимли ўақыялар турмыслық ўақыялар менен араласып жүреди. Усындай сыйқыр, дуўагөйлик жетекшилик етеуғын мотивлердің бири - қаҳарманның сыртқы көринисиниң өзгериўи кубылыў мотиви.

Қаҳарманның сыртқы көринисиниң өзгериўи, яғный қаҳарманның затқа (тасқа, отқа), хайўанға, қуска айланыў кубылысы илимде трансфигурация кубылысы деп те жүритиледи. Трансфигурация кубылысының тарийхый генезиси ески санада қыялый елеслетиўлер тийкарында пайда болып мифлик мотивлер менен ушласады. Кубылыў мотивиниң мифлик үлгилеринде қаҳарманның затқа (тасқа, отқа), хайўанға, қуска айланыўы заңлы кубылыс сыпатында түсиндириледі. Өйткени, ертедеги мифлик санада рух пенен тәбияттың бириги, адам өзін қоршаған жанлы ҳәм жансыз тәбияттан бөлмей қараў, яғный адам еки түрли көринисте болады деген түсиник қәлиплекен. Әсиресе, тотемлик мифлерде қаҳарман ярымы адам, ярымы хайўан, ярымы қус түринде сүўретленеди яғный зооантропоморфлық образ жасалады [3:75]. Мифлик сананың ең дәслепки басқышларында дорелген мифлерде қаҳарманның басқа затқа өзгериўиниң себеплери түсиндирилмейди (өйткени, мифлер барлық ўақытта түсиндирмели болып келе бермейди) ямаса белгили мақсет гөзленбейди. Бунда қаҳарман бир түрден екинши түрге өз-өзинен, сыртқы тәсирлерсиз-ақ айланып кете береді. Мифлик сананың кейинги раўажланған басқышларында адамзат өзін қоршаған жанлы ҳәм жансыз тәбияттан, хайўанат ҳәм қуслардан өз алдына бөлек жаратылыс екенлигин биледи ҳәм бул басқышта дорелген мифлерде адамның хайўанға, қуска айланыўы бурынғыдай заңлы кубылыс деп есаплайды ҳәм оны қандай да бир себеплер менен түсиндиреди яғный қаҳарманың бир түрден екинши түрге айланыўы себеп-мақсетли, түсиндирмели болып келеди. Бунда айланыўдың себеплери: адамның шаршап уйқыға кетип, басқа затқа (тасқа) айланыўы, ғарғыс себепли жазалануў, ямаса шарасызлықтан қорқыншылық қәуиптен қашыў ушын қаҳарман басқа түрге айланады. Бул кубылыўшылық дуўа оқыў-сөз магиясы арқалы иске асырылады [3:78].

Мифлик кубылыў мотиви кейин ала фольклордың ертек, дэстан, эпсана жанрларының көркем поэтикалық қуралларына айланған. Мифлик сананың жетилискен дәуірлеринде бул мотивтң өзлериниң дәслепки басламадағы көринислеринен ҳәм мифлик хызметлеринен ажыралып, ертеклик, аңыз-эпсаналық мотивке өсип өтиў эволюциясын көремиз. Мифлик айланыўда мифлик субъект өз-өзинен, хеш қандай қуралларсыз басқа түрге айланады. Эпсаналарда болса қаҳарманның басқа түрге айланыўын қандай да бир предмет яки тилсимли қураллар, сөз магиясы (тарийхый эпсаналарда қараматлы әулийе, пирлер) тәмининлейди. Мәселен, «Балық қыз» (русалка) деген ертеклик эпсанада бир жигит ҳәр күни ҳәуизде шомылып жүрген балық кийиминдеги қызды көрип қалады ҳәм оның балық кебин (кийимин) отқа күйдирип жибереді. Балық қыз кийиминен ажыралғаннан кейин жигит пенен турмыс қурады. Буннан хабар тапқан патша орындаў мүмкин болмаған ўазыйпаларды ислейге жигитти мәжбүрлеп, оны өлтирмекши болады. Бирақ жигит хаялы (балық қыз) ҳәм оның сиңилериниң жәрдеми менен патшаның буйырған тапсырмаларын булжытпай орындап, аман қалады.

Шығармадағы кубылыўшылық балық кийими күйдириў арқалы иске асырылған ҳәм усының менен кубылыўшылық тоқтайды. Бунда кубылыў мифлик кодты емес, бәлким, социаллық-эстетикалық кодты баянлаўға-патшаның ақмақлығын ҳәм залымлығын ашқара етиўге, оның наданлығының үстинен күлиўге хызмет етеди [5:109].

Мифлик кубылыўда мифлик субъекттиң өзи хеш қандай қуралларсыз мәселен, эпсаналардағы сыяқлы балық

кийимин ямаса қус кийимин кийип емес, өз-өзинен кубылыўға ушырайды.

«Едиге» дэстанының дерлик барлық версияларында Едигениң қараматлы туўылыўын сүўретлейши мифологиялық-эпсаналық сюжетлер бар. Бул версиялардың барлығында да, қус кебин-пери көйлегин таслап адам келбетинде жүрген мақлуқатлар қойылған шәртлердің бузылыўына байланыссыз қайтадан қус кебин кийип, перзент пайда болғанлығын айтып, ушып кетеди. Бул эпсаналардағы перилердің қус кебин кийиў арқалы қуска айланыўы мифлик кубылыўдың диффузияға ушыраған көринислери болып табылады.

«Аңшыбай батыр» деген эпсанада Аңшыбай тоғайда аң аўлап жүреди. Бир күни көлге келип қонған аққуўды атайын деп атырса, аққуўға тил типип сөйлейди. Аңшыбай менен сөйлесип, оның жасайтуғын меканын сорап ушып кетеди. Ол ушып кеткеннен соң, көлге тағы да бир аққуў келип қонады да, қанатын силкип жиберип қызға айланады. Олар екеўи де Аңшыбайға ашық болып, оған турмысқа шығатуғынлығын билдиреди. Аңшыбай болса, үйлениўге жағдайы жоқ екенлигин айтады. Сонда перилер ушып кетип, қайтарында Аңшыбайға бир түйиншик алтын әкелип береді. Аңшыбай базардан еки қараўидиң әнжамларын сатып алады. Жигирма хаялға ҳақы төлеп, қараўилерди тиктиреді. Еки периге үйленип, еки үйге еки перини киргизип, елден асқан бай болыпты. Эпсананың даўамында перилер Аңшыбайдың өмиринде ушырасқан қыйыншылықларды, душпанларын жеңип өтиўине жәрдем береді. Эпсанадағы кубылыў мотиви шығармаға социаллық мазмун берийде поэтикалық усыл ўазыйпасын атқарып тур. Эпсанаға өткен бул кубылыў ертедеги адамдардың пәраўан турмыс кешириўи ҳаққындағы арзыў-әрманларын иске асырыўға қаратылған. Мәселен, перилер адам келбетине кирип ҳәр қыйлы социаллық-турмыслық ўазыйпаларды атқарады, Аңшыбайға мол байлықлар берип, пәраўан турмыс кешириўине жәрдем береді, оның өмириндеги қыйыншылықларды ҳәм душпанларын жеңиўине, жаўызлықтың үстинен жақсылықтың жеңиске ерисиўине хызмет етип, социаллық-эстетикалық кодты баянлайды.

Мифологиялық эпсаналарда кубылыўшылық мотиви себеп-түсиндирмелилик хызметин атқарып келеди. Бунда кубылыўдың еки түрли себеп пенен жүз берийи сүўретленеди. Бириншиси, қаҳарманның ғарғыс алыўы себепли басқа көриниске өзгериўи, екиншиси, қаҳарманның өз-өзине дуўа оқыўы арқалы өз көринисин өзгertiўи [4:59-60].

Бул кубылыўшылықтың еки түринде де сөз магиясы, сыйқыр, дуўагөйлик жетекшилик етеди. Мәселен, «Қара шошқа» деген эпсанада болса, қара шошқаның бурын адам болғанлығы айтылады. Ол бир балықшы болыпты. Бир күни ол марданы майланып, көп балықты арқалап қиятырса, алдынан Қыдыр ата шығып, арқасындағы балықты көрип, оннан бир асым балық сорапты. -Ўай бой, ата, әкиятырғаным балық емес ғой-деп өтирик сөйлепти. Сонда Қыдыр ата оның алдағанына ашыўы келип: -Арқандағы балығың тасқа айланғай, өмиринше арқалап көлде ғұрқылдап жүргейсең!-деп ғарғапты. Балықшы сол гезде-ақ қара шошқаға айланып, көлде жүрген қусайды [2:10].

Эпсанада кубылыў мотиви жаза түринде қолланылып, сөз магиясы жәрдемінде иске асырылған. Және де кубылыў мотиви сынаў мотиви менен бирге қолланылған. Эпсанада қолланылған сынаў мотиви дэстан, ертек жанрларындағы сыяқлы қаҳарманның физикалық мүмкиншиликлерин емес, ал оның ишки руўхый жан дүньясын сынақтан өткерийге қаратылған. Бунда Қыдыр атаның балықшыдан балық сораў деталы арқалы оның ишки дүнясын, адамгершилигин сынаўдан өткерийди мақсет еткен. Балықшы пейли тар ҳәм сықмар болғанлығы себепли Қыдыр атаны алдайды ҳәм усы гүнасы ушын шошқаға айланады.

Адам атаның генже қызын қалай узатқанлығы ҳаққындағы эпсанада: Адам ата барлық перзентлерин үйлижайлы етип, енди генже қызымды кимге узатсам екен деп ойланып жүргенинде, аспаннан: -Күйеў жигитти жолдан изле!-деген жаратқаннан саза келипти. Адам ата қызына чай демлеп, аўқат писирип отырыўды тапсырып, өзи күйеў жигит излеп жолға шығады. Жолда кетип баратырса, алдынан сын-сымбаты келискен, жақсы кийинген жигит

шығыпты. Адам ата жигит пенен хал-ахуал сорасып болғаннан кейін оны үйіне чай-суу ишип кетиўге мирәт етипти. Жигит асығыс екенлигин айтып, кетип қалыпты. Адам ата және жолын даўам етип киятырса, алдынан орта дәрмийан кийинген жигит шығыпты. Хал-ахуал сорасып болғаннан кейін оны да үйіне чай-суу ишип кетиўге мирәт етипти. Бул жигит те Адам атаның мирәтин қабыл алмапты. Буннан кейін алдынан жупыны кийинген бир жигит шығыпты. Ол жигит Адам атаның мирәтин қабыл алып, шай-суу ишип кетиўге қайылшылық билдирипти. Адам ата жигитти изине ертип киятырса, изинен алдыңғы ушырасқан еки жигит жуўырып киятырған екен. Адам ата албырап қалыпты. Себеби үйінде қызы биреу. Неде болса үйге бара берейик, бир илажы болар-деп үйіне келсе, үйінде үш қыз отырған екен. Үш қызды үш жигитке узатыпты. Бирак сол күни үйіндеги ийти менен пышығы жоқ болып кетипти. Олар қызға айланып кеткен екен. Әпсананың даўамында ийти пенен пышықтың қызға айланып кеткенлиги қызлардың кеўлиниң минезиндеги ийти пенен пышыққа тән болған сыпатлардың болыуы, соған қарап Адам ата өзиниң хақықый қызын айырып танып алыуы қусаған ўақыялар менен дәлиллел бериледи. Әпсанада қубылыўшылықтың сыры (қалай жүз бергенлиги) түсиндирилмейди. Бирак әпсанада мақсетли өзгериў қолланылған. Бунда қубылыўшылықтың мақсети- Адам атаны шарасыз жағдайдан қутқару. Екиншиден, қызлардың минезиндеги хайўанларға (ийт, пышық) тән болған сыпатларды қаралаў ўазыйпасын атқарып тур.

Тарийхый әпсаналарда қахарманның қубылыўы мифлик персонажлар (қудай, периште, пир), пайғамбарлар, тарийхтан аты белгили кәраматлы әўлийелер тәрепинен иске асырылады.

Кәраматлы әўлийелер, пайғамбарлар хақындағы тарийхый әпсаналарда қубылыў мотиви тәкирарланушы сюжет типлери сыпатында қолланылады, бул арқалы олардың расғөйлиги, туўрылығы, хадаллығы, қараматлығы сыпатланады [4:60]. Мәселен, «Ақман хәм Қараман» деген әпсанада: Хожа Ахмет Яссаўийдиң үйиринен Ақман хәм Қараман деген еки жигит жылқы урлайды. Буны сезип қойған Яссаўий өзиниң гуманын сол жигитлер жасайтуғын аўылдың ақсақалларына айтқан ўақытта Ақман хәм Қараман: «Әўлийе бизди жаман атлыға шығармақшы, сол ушын

бизге жала жаўып атыр»-деп өтирик сөзлер айтып, өзлерин ақламақшы болыпты. Сол күннен баслап олар Яссаўийден өш алыў режесин дүзеди. Бир күни түнде ел жатып хәмме шийрин уйқыға кеткен ўақытта олар өзлериниң бир сыйырын сойып, гөшин Яссаўийдиң үйіне таслап кетипти. Ертеңине тан атқаннан кейін олар аўыл ақсақалының алдына сыйыры жоғалғанын айтып, арыз етип барыпты. Ақсақаллар қан изин қуўып көрсе, туўры Яссаўийдиң үйіне барып тирелипти. Кәрамат пенен барлық сырдан хабардар болып отырған Яссаўий ел-халық алдына шығыпты да, қолын дуўаға жайып: «Илая әўмийин! егер де ким де ким гүнәкар болса, Қудай таала оны ийтке айландырсын!»-деп дуўа етипти. Сол гезде- ақ жаңағы еки жигит көзди ашып жумғанша бир домалап, бири ақ, бири қара ийтке айланып, кеше өзлери сойып таслап кеткен малдың гөшин тартқылап жей баслапты [4:60].

Әпсанада қолланылған қубылыўшылық кәраматлы әўлийениң ғарғысы (сөз магиясы) арқалы жүз берген. Әпсанада бул қубылыўшылық жалахор, урлықшы еки жигиттиң ислеген гүналары ушын жаза ретинде қолланылып, этикалық, моральлық тәлим-тәрбия қуралы ўазыйпасын атқарып тур. Соның менен бирге Хожа Ахмет Яссаўийдиң хадаллығын, расғөйлигин сыпатласа, екиншиден, оның иләхий кәрамат ийеси екенлигин дәлиллеләди мақсет етеди.

Жуўмақлап айтқанда, қубылыў мотивиниң түп дереклери ески мифлик мотив болып, мифлик сананың эволюциялық тарийхый раўажлануы басқышларында өз көринислерин хәм функциясын өзгертп, әпсаналардың (ертек, дәстан) көркем поэтикалық қуралына айналған. Әпсаналардағы қубылыў мотиви шығармада социаллық-эстетикалық қодты баянлаў менен бирге көркем-поэтикалық, моральлық хәм диний тәлим-тәрбия қуралы хызметин атқарады. Ертедеги адамлардың пәраўан турмыс кешириў хақындағы арзыў-әрманлары көркем баянланады, әпсана қахарманы типиклестириледи, идеалластырылады, сол арқалы тыңлаўшыда туўрылық, әдалатлық сыяқлы уллы инсанийлық пазыйлетлерди қәлиплестиреди. Адамларды алдаў, урлық, кисиниң хақысын жеў сыяқлы жаман иллетлер қараланады. Бундай тилсим, сыйқыр, дуўагөйлик ислетилетуғын мотивлер арқалы әпсаналардың жанрлық тәбияты анықланады.

Әдебиятлар

1. Алламбергенов К. Миф, ертек, тарийх хәм дәстан. - Нөкис: 2014.
2. Бахадырова С., Мәмбетназаров Қ. «Қарақалпақ аңызлары, әпсаналары, шешенлик сөзлери». - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992, 10-б.
3. Қаскабасов С. Қазақтың халық прозасы. - Алматы: «Ғылым», 1984.
4. Рахманова М. Афсоналарнинг анъанавий мотивлари. // «Ўзбек тили ва адабиёти», 2009, № 5, 59-60-б.
5. Саримсаков Б. Эпик жанрлар диффузияси. // Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. - Тошкент: 198, 109-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада афсоналар сюжетида эврилич мотивининг муҳим поэтик вазиға бажариши, қахрамон табиятини изоҳлашда асосий унсурлардан бири эканлиги таҳлил қилинади.

РЕЗЮМЕ

В статье доказывається важность поэтической функции мотивов превращение внешность героя в сюжете легенд, а также подчеркивается их роль в качестве основного элемента в толковании природы героя.

SUMMARY

In the article importance of poetic function of character appearance transformation motifs in the legend plot is proved and their role as the main element in an interpretation of character nature is analyzed.

ЕРТЕК СЮЖЕТИ СТИЛИЗАЦИЯ ТИЙКАРЫНДА ЖҮЗЕГЕ КЕЛГЕН АРАЛЫҚ ДРАМАЛЫҚ ЖАНРЛАР

С.С.Қазахбаев - филология ғилмлериниң кандидаты, доцент

Әжанияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: эртак, драма, либретто, жанр, сюжет, интермедия, инсценировка.

Ключевые слова: сказка, драма, либретто, жанр, сюжет, интермедия, инсценировка.

Key words: fairy-tale, drama, libretto, genre, plot, interlude, improvisation.

Драма – грек тилинен алынып – хәрәкет деген мәнини аңлатады. Яғный сахна ушын арнаулы түрде жазылған, диалог формасында келген сюжетли шығарма. Драма термин сыпатында еки мазмунда қолланылады: Биринши кең мәнидеги драма – әдебияттың үш түриниң бири (лирика, эпос, драма); яғный драмалық формалар лирикада, эпоста да, драманың өзінде де болыуы мүмкин. Ал, екинши тар мәнидеги драма қатардағы драматургиялық жанр. Драмалық шығармалар тийкарынан «Көркем әдебият жәмийеттиң, жеке адамның турмысындағы қыйыншылықларды, кескин халатларды, жеке турмыс пенен жәмийет арасындағы қарама-қарсылықлардан келип шыққан руўхый дағдарысларды, ишки сезимлер менен кеширмелердиң өткірлесиўин сәўлендиреди. Буны көркем шығармадағы драматизм деп атайды. Драматизмди атамасына қарап тек драмалық шығармаларға тийисли деп қәте түсиниўге болмайды, драматизм улыўма көркем әдебиятка тийисли түсиник» [1:69].

Ұсы анықламаны есапка алағуғын болсақ, XX әсирдиң ақыры XXI әсирдиң басындағы қарақалпақ балалар әдебиятында да ертек сюжети стилизация тийкарында жүзеге кел-

ген аралық драмалық жанрларда, лирикалық қахарманның ишки руўхый сезим драмасының берилгенлигин көремиз. Бул аралық жанрлар:

1. Әдебий драма
2. Әдебий ертек драма
3. Әдебий ертек инсценировка
4. Әдебий ертек интермедия
5. Әдебий ертек либретто

Ж.Дилмуратовтың «Еки достың айтысы» әдебий драма-сында:

- 1-оқыўшы:
–Тыңла достым, тыңла мени,
Бир сораў берейин саған,
Өз аўзыңнан айтып берши,
Оқыўдың пайдасын маған.
- 2-оқыўшы:
–Оның несин сорап турсаң,
Еситип жүрсең ғой талай,
Устазлардың айтқанлары,
Ядыңнан шыққан ба, қалай?

1-оқыушы:

–Саған шын сырымды айтсам,
«5»ке оқыу қолдан келмес,
Сол ушын ба, мұғаллим де,
Маған онша кеуіл бөлмес.

2-оқыушы:

Сениң кеуілің басқа жақта,
Бұл хакқында ойламайсаң,
Мен де жақсы оқыйын деп,
Жаныңды хеш қыйнамайсаң. [2:18-20]

Диалог формасында жазылған қосық, отыз үш шуұмақтан ибарат сюжетли шығарма хэм усылайынша дауам етеди. Әдебий драманың тийкарғы идеялық мазмуны мектепте оқытуғын еки оқыушының ишки сезими, туйғылары, ишки дүнәсыя, минез-кулқы, қарым-қатнастары терең конфликтлердин тийкарында ашып бериледи.

Биринши оқыушы сабағынан жақсы оқыйды. Ал, екінши оқыушы төмен, китап оқымайды. Билгир оқыушы оған келешекте жақсы кәнигеге ийе болыуыды мәсләхәт етеди. Жәрдемін аямайды. Яғный, бул әдебий драма. Сол арқалы оқыушылардың жәмийетте өз орнын, кәсип таңлауын, илимге қызығушылығын арттыруда хэм рауажландырыуында үлкен әхмийетке ийе болып есапланады.

Әдебий ертект инсценировканы, қарақалпақ балалар әдебиятында бир қанша жазыушылардың шығармаларында ушыратыуға болады.

Инсценировка – сахнаға қолайластырыу, бейимлестиріу ямаса әдебий шығарманы сахнаға қойыуға ыңғайластырыу деген мәниини аңлатады.

XX әсирдин ақыры XXI әсирдин басындағы қарақалпақ балалар әдебиятында С.Зияұовтың «Бул ким балалар» мектеп сахнасы ушын арналған лиро-драмалық инсценировкасында:

1-бала: –Ана – Арал бойында,

Қәлем тутып қолына,

Түскен бәрха пидайы,–

Бул ким, балалар?

Көпшилик бала: –Ол – Әжинияз бабам,

Шайыр, ойшыл адам!

2-бала: –Базда қолға бир алды,

Қәлем менен «Қуран»ды,

Бозатауды жау шауып,

Мәртше тутқан қуралды!–

Бул ким, балалар?

Көпшилик бала: –Ол – Әжинияз бабам,

Шын мақтаныш данам! [3:27].

Усындай етип жети бала сорау қойып, оған көпшилик балалар жууап қайтарады. Хәр бир бала өзине тийисли болған қосықты көркемлеп, тәсирли етип ядтан хәркетти көрсетуі арқалы рольге түсип атқарады. Бул шығарманың мазмуны XIX әсирде жасаған уллы бабамыз Әжинияз Қосыбай улының өмири хэм дәретиушилигине байланыссы эпизодларды көркемлик жақтан ашып көрсете алған. Диалог формасында жазылған шығарма бир неше балалардың қатнасыуында инсценировка етип шөлкемлестиріу ямаса таярлауға болады.

А.Рейимовтың «Бас бармақтың бахасы» ертект инсценировкасында:

Бас бармак: –Қалай сыртта қаласаң,

Алақанға жыйналғанда бес бармак,

Бәри бир биринши боласаң,

Жағдай қалай? – дегенде,

–Мынандай – деп мақтансам,

Керилип сен турасан.

Балан үйрек: –Көрсеткиш бармак керек,

Гилт пенен есик ашқанда,

Шырақларды жағарда,

Балан үйрек сен керек.

Орған терек: –Излеген үйди тапқанда,

Терезени қаққанда,

Орған терек сен керек.

Шүлдир шүмек: –Бәринен де сен керек,

Қолыма услаған зат,

Түсип кетежақ болса,

Туратуғын сен демек.

Кишкене бөбек: –Сениң орның бир бөлек,

Ертең үлкейесен деп,

Еле кишкенесен деп,

Балаларға айтқанда,

Көрсетуіге сен керек. [4:18-19]

Сөйтип бармақлар ойласыпты хэм т.б.

Бул арқалы биз бес бармақтың атқаратуғын хызметин бир-биринен айырып болмайтұғын мийтиндей байланысып, бир тууысқандай ажыралып кетпейтұғын дәрежеде дослардай бир-бирине жәрдем беретұғынлығын көремиз.

Инсценировканың тийкарғы идеялық мазмунында бас бармак урлық қылайық – дейди. Балан үйрек оған қосылады. Орған терек – Қудай бар ғой дейди. Шүлдир шүмек – болғанда не қылыпты дейди. Кишкене бөбек – Қудайдың ала танасын урлайық, депти. Сонда орған терек – бириксек бийиктегини аламыз деген. Құлласы, орған теректиң айтқаны Қудайға жағыпты. Солай етип, орған теректиң бойы хәммеден узын болыпты.

Әдебий ертект интермедия – Интермедия - бул өзи драмалық шығарманың еки пердесиниң арасында сахнада ойналатұғын күлкили пьеса, ал екінши мәниси операда актер арасында ойналатұғын музыкалы пьеса. Яғный эпийаи сөз айтқанда, қәлеген драмалық ямаса операның тәнеписинде қысқа қойылатұғын үзинди шығармаға айтылады. Қарақалпақ балалар әдебиятында да бундай шығармаларды көптеп ушыратыуға болады. Х.Үббиниязовтың «Тауық пенен бала» шығармасында қысқа берілген қатарларды көремиз:

Бала: –Хә тауығым, тауығым,

Жедиң бе дән қауығын?

Басың неге салбырап,

Тартылып тур бауырын?

Тауық: –Сен маған дән салмайсаң,

Меннен хабар алмайсаң,

Мени қамап кетекке,

Сен ойынды таңлайсаң.

Бала: –Қапталында дүрсилдеп,

Ойнап жүрмен хәр күн мен,

Байлап қойдым мен сени,

Мәйек туып берсин деп.

Тауық: –Жесе дәннің қауығын,

Көрмесе ойын зауығын,

Ойлап көриң мәйекти,

Қалай тууар тауығын. [5:7]

Диалог формасындағы жазылған бул шығармада балаларды өзине тартатуғын күлкили мазмундағы ұақыялардың баянланғанлығын көремиз. Шығармада бала менен тауық арасындағы конфликт арқалы баланың минез-кулқы ойынға берилиуі сүүретленсе, екіншиден, үй хайуанларына хэм қусларға ғамхорлық етиуге тәрбиялайды. Алты шуұмақтан ибарат. 3.Ишманованың «Қарлығаш пенен сөйлесіу» шығармасында:

Биринши бала: –Әй, сүйкимли қарлығаш,

Бәхәрде келдин қайтадан,

Таныдым сени қарлығаш,

Болған жағың қай мекән?

Қарлығаш: –Айтсам буны сизлерге,

Ушамыз жылы жерлерге,

Түсликте болып қыс-айы,

Қайттық таныс елдерге.

Екінши бала: –Әй, қарлығаш, қарлығаш,

Отырған жериң сым ағаш,

Тоқ урмайма, қорықпайсаң,

Шад болып және сайрайсаң.

Қарлығаш: –Билмей жүдә хайрансаң,

Ықласлы болып ойлансаң,

Оның сыры табылар,

Физиканы уғып ал. [6:34]

Усындай қатарлар менен дауам етеди. Шығарманың идеялық мазмуны бәхәрдин келиуі менен барлық қуслар ушып келеди. Қарлығаш жағымлы сеслери менен балаларды өзине тартады. Уя салады, палапанлайды. Булардың барлығын балалар өз көзлери менен көрип тамашалайды. Олардың палапанларын қалай аұқатландырыуын көреді. Қарлығаштың қанатлары қара, көкиректери ақ, өзи шымшықтан үлкен емес, ал куйрығы екиге айырымланған болады. Мине усындай қасийетлерин билдириу максетинде жазыушы қарлығаш пенен балаларды өз-ара сөйлестиріп конфликт арқалы әдебий образларды диалог формасы тийкарында балалардың көз алдына сәулендирип бере алған.

Әдебиятлар

1. Ахметов С., Есенов Ж., Жәрімбетов Қ. Әдебияттану атамаларының орысша-қарақалпақша түсіндірме сөзлиги. -Нөкис: «Билим», 1994, 69- б.
2. Дилмуратов Ж. «Бахыт қусы». -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1996, 18-20- б.

3. Зияёв С. Аралымнан айырма. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1996, 27- 6.
4. Реймов А. Бас бармақ балан үйрек. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 2011, 18-19- 6.
5. Үббаниязов Х. Ақ тауық. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1996, 7- 6.
6. Ишманова З. Ким сындырды. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1994, 34- 6.

РЕЗЮМЕ

Мақолада XX аср охири XXI аср бошидаги қарақалпақ болалар адабиетидеги адабий драмалар хақида сўз юртилади. Унда эртак сюжети стилизацияси асосида юзага келган оралик драматик жанрларнинг ўзига хос хусусиятлари талкин этилади. Бу жанрлар: адабий драма, адабий эртак, драма, адабий эртак инценировка, адабий эртак интермедия, адабий эртак либретто. Шунингдек, эртакларнинг гоёвий-бадий хусусиятлари, тематикаси бўйича уларнинг ўзига хос жиҳатлари кўрсатилган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается вопросам изучения жанра драмы в каракалпакской детской литературе в конце XX и начале XXI века. В ней анализируются сюжет сказки, и особенности различных жанров драмы. Это такие жанры как: литературная сказочная драма, сказочная инсценировка, литературная сказочная интермедия, литературный сказочный либретто. Рассматриваются также художественно- идейные и тематические особенности сказок.

SUMMARY

The article is devoted to the study of the genre of drama in Karakalpak literature for children at the end of the XX-th and the beginning of the XXI-century. It deals with the analysis of a fairy tale's plot and characteristic features of different genres of drama. They are such genres as a literary fairy tale drama, a fairy - tale improvisation, a fairy -tale play and a libretto. The author also studies the artistic-ideal and thematic peculiarities of fairy -tales.

И.ЮСУПОВТЫҢ «АКАЦИЯ ГҮЛЛЕГЕН ЖЕРДЕ» ПОЭМАСЫНДА ОБРАЗ ХӘМ СЮЖЕТ ҚУРЫҢ ШЕБЕРЛИГИНИҢ ЖАНРЛЫҚ СЫПАТТЫ АШЫҢҒА ТӘСИРИ

Қ.Мамбетов - үлкен оқытушы

Әжанияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: поэма, характер, жанр, образ, сюжет, жанрий хусусият.

Ключевые слова: поэма, характер, жанр, образ, сюжет, жанровые особенности.

Key words: poem, character, genre, image, plot, peculiarities of genre.

Эпикалық поэмада сюжет хәм характер ең баслы сыпат екенлиги анық. Буны А.Пушкин поэмаларын изертлеў барысында В.Г.Белинский де дурыс тәрийппле: «Поэма требует знания жизни и людей, требует создания характеров, следовательно, своего рода драматизировки» [1]- дейди.

Қарақалпақстан хәм Өзбекстан халық шайыры И. Юсупов дәретіўшилигинде орын алған «Акация гүллеген жерде». «Шеткеридеги хата», «Бүлбил уясы», «Жолдас мұғалим» сыяқлы бир қатар поэмалары бизиң бул пикиримиздиң мысалы болып, шайыр дәретіўшилигиндеги эпикалық поэмалардың тийкарың курайды.

Шайырдың «Акация гүллеген жерде»(1952) атамасындағы поэмасында 1. драматизм 2. сюжет хәм 3. характер тийкарың сыпат десек қәтелеспеймиз. Бул поэма әсиримиздиң орталары–1950-60-жыллардағы елимиздеги кайта тиклениў деп аталатуғын тарийхый дәуир машқаласына курылған. Дәретпедә Қарақалпақстанда жаңа қалалардың бой тиклеўи, хәзирги Тахиатас қаласының курылыўы, милетлерара туўысканлық хәм дослықтың мийнеттеги бирлиги, жаслардың хәм туўысқан халықлардан жәрдемге келген ериклилердиң пидәкерлик мийнетлери сөз етиледі. Яғный, поэманың лейтмотиви-адамзаттың раўажланып, дүньялық өсиўшиликке (прогресске) ерисиўи ушып, ол хақыыйкый мийнет етиўи, излениўи керек деген уғымнан ибарат.Эпикалық поэмада қахарман образының жасалыўына қарай шығарманың жанрлық белгиси ашылады [2]. Поэмада образдың жасалыўы шығарма сюжетиниң раўажланыўы менен хәрәкетке түседі.

«Акация гүллеген жерде» поэмасының тийкарың сюжетлик желиси әпиўайы нәрседен басланады: Лирикалық қахарман-автор кум койнындағы «тас қуйының жағасында» өскен бир түп акация терегиниң тарийхы менен қызығады. Мине усы қызығушылық өз шешимин поэманың идеялық мазмұны арқалы-шопан түркмен ғаррының әңгимеси менен табады.

Ғарры түркменниң узақ өтмиш хәм келешекке билдирген пикирлери бизди поэманың бас қахарманы «тоғай ханшасы» москвалы рус қызы Таня менен таныстырады. Шығармадағы ўақия поэтикалық деталь, халықлар дослығының символы - Акация (терек) арқалы раўажланады...

Таня жоллама менен күйеўи Сергей жумыс ислеп атырған жас Тахиатас қаласының курылысына келеди. Бул жерде Танияны жаўынгерлик дослар - Сергей хәм Курбанлар күтип алып, оны жергиликли тәбият пенен таныстырады. Олар Таня менен хәзиллесип, «мына дөңди түссен асып, жуўсан деген терек» тиң өсип турғанын, ал сол теректиң хәр бириниң түбинде «крокодилден зәрре үлкен» гүмгүм деген мақлуктың бар екенлигин айтады, «аўған» деген жыртқыш кузғынның хәрәкетин баянлайды. Сергей хәм Курбанның бир-бирине көзин қысып еткен бул хәзилиниң мәнисин Таня билседе, шөлдеги «курық тиймеген» тәбият оны дәслебинде бираз албыратады, хәтте, шоршынып түслер көреді. Бирак жана дәуирдиң жас хәм зәбердес мийнет адамы сыпатында ол нәл отырғызып, бағ өсириўди мақсет етеди. Өзи екен хәм бурыннан өсип турған тереклердиң суўсызлықтағы аўхалын көрип, оларды қайта гүллендириўге тырысады, илимий kitapлар оқып, дослары менен кеңеседи, шембиликлер шөлкемлестиреди. Қызғын мийнет жуўмағында бағын раўажландырып, өз максетине ериседи.

Поэмадағы мазмұнның ашылыўында Таня, Сергей, Курбанлардан тысқары Антон ғарры, Валя, Сиясий искер (политдел) сыяқлы екінши дәрежелі қахарманларда қатнасады.

Шығармада қахарман образын жасаўда хәм олардың характерин ашыўға курамалы сюжетлик желис алынбаған. Бас қахарман-Танияның тәбият қырсықлығы менен болған коллизиясы көркем шығармадағы (ўақияның) сюжеттиң негизин курайды.Поэмада унамсыз қахарман (образ) сәўленбеген. Оның орнын тәбияттың қатал күши ийелейди. Бул, поэмаға тән ўақияны Адам хәм Тәбият арасындағы қарама-қарсылыққа негизленип раўажландырыўға имканият береді...

Поэмадағы сюжеттиң конфликти кескин хәм айтарлықтай қарама-қарсылықта көринбейди. Сонлықтан поэмадағы Сергей хәм Курбанлардың характери хәр тәреплеме ықшамластырылған формада сәўленгенлигин көремиз. 1940-50-жыллары елимизде «қызыл террор»дың хәким сүрген дәуиринде компартияның (1938) XVIII-съездинен соң «Советлерге қарсы күш жоқ» деген пүткил халықлық уғым пайда болды хәм бул «Социалистлик өмиримиз қарама-қарсылықсыз раўажланады» деген пүткиллей қәте түсиникти келтирип шығарды. Мине усы сиясий түсиник сол дәуирдиң шыңлығын сәўлендирген көркем әдебиятына да мәжбүрий енгизилди. Көркем әдебий дәретпелерде «конфликтсизлик теориясы» пайда болды. Анығырақ қылып айтқанда, Екінши дүнья жүзлик урыстан кейин көркем әдебиятта турмыслық қарама-қарсылықларды сәўлендириўди бийкарлайтуғын ағым пайда болды. Бул теорияға негизленген көркем шығармаларда жеке шахсқа сыйынуў, бир тәреплемелилик кубыслары анық сезилип турды. Мине биз анализлеп атырған «Акация гүллеген жерде» поэмасында да, мениңше, усы конфликтсизлик теориясы тәсиринен бар екенлиги сезиледи.

Поэма прологта басланады хәм жәми алты бөлимнен ибарат. Прологта поэманың тийкарың сюжетиниң раўажланыўына шекемги ўақия суўретленеди, шопан-түркменниң қосына саясын түсирип турған акацияның қайлардан келип қалғанығына лирикалық қахарман қызығады. Ол өз сораўына жуўапты шопанның әңгимесинен табады. Рус жигити-инженердиң теректи тас қуйы жанында егип қалдырғанын түркмен баянлап береді. Қыя-қызыл қумға көгерген бул акация - «орыс терек» халықлар арасындағы дослықтың символы сыпатында поэманың тийкарың суўретлеў объекти болады

Поэманың биринши бөлими «Жаңа өмирге қәдем» деп аталып, бунда Тахиатас қаласының жаңа курылысына тауысқан халықлардың дослық жәрдемге келиўине кең орын бериледи. Бул жәрдемге келиўшилердиң пидәкерлик мийнетин конретлестиріў максетинде автор оқыўшыны Таня хәм Сергей менен усы бөлимде таныстырады...

Поэманың ўақиялары избе-из раўажланып, бас қахарман Танияның хәрәкетиниң өсиўи менен шығармадағы басқа да қахарманлар ортаға келеди. Оның Москвадан келиўин Сергей (Танияның өмирлик жолдасы) хәм Курбан - жергиликли жас инженер күтип алады. Бул бөлим поэма сюжетиндеги экспозиция хызметин атқарып, көркем шығарма қахарманларының кимлиги хәм дәретпедегі ўақияның жүз беретугын орталығы менен таныстырады. Шайыр бул

орында экспозицияны (ұақыя болатуғын орталықты) қахарманлардың диалогы арқалы беріп, айрықша шеберлікке еріскен:

Поэмадың «Таня - тоғай ханшасы» деп аталған келесі бөлімінде бас қахарманның жұмысқа орналасып, оның қала етирапындағы егілген бір участкалық нәлерге қарауды мақсет еткенлігі сәуленеді. Бул бөлім, мениңше, Таняның хәрәкетін қурамаластыратуғын, оның келешекте жасалма шийеленіскен сюжетлік ұақыяға араласуын тәміинлейтуғын бөлім болып есапланады.

«Ауған» деп аталатуғын үшінші бөлімі поэмадағы ұақыяның конфликт таярлайтуғын басқышы есапланады. Бул бөлімде Таня «ауған» (дүздың ыссы, аңызқ самалы) ның келтиріп шығарған курғақшылығын жеңіу мақсетінде «көк шатырлы жүк машина» менен келген «Курбан-Коля» менен ойласып, оннан кеңес сорады. Дийхан баласы Курбан бул курғақшылықты жеңіу үшін насосты иске қосып суу ашыуды хәм нәлердің түбіне кум төсеп, онда ызғарлықты сақлап турыуды кеңес береді. Өзі минип келген геологлардың экспедициясына тийислі жүк машинасын кум тасыуға пайдаланыуға рухсат береді:

Мине усы менен поэмадағы карама-қарсылық, анығырағы, характер хәм шараят арасындағы коллизияның кульминациясы жууақланады. Бизинше, бул коллизия поэмаға тән кескин драматизмді өз бойына қамтый алмайды. Сонлықтан оны динамикалық конфликт деп атаудан гөре интрига деп атауымыз мақсетке сай келеді. Себеби сюжеттин бойындағы бул тартыстың барлығы насосты иске қосыу менен шешилетуғын әпийәу хәрәкетлер. Тек насосты иске қосыу ғана Таняны көп тәшүішке салады. Бул, мениңше, жасалма түрдегі исленген конфликттей сезіледі. Себеби поэмада ұақыялардың шийеленісіп, қахарманлардың характерлеринин ашылуына мүмкиншилик жарататуғын унамлы хәм унамсыз қахарманлардың ишкі ямаса сыртқы динамикалық гүреси, характерлердин соқлығысулары хәм перипетиялық [4] бурылыслар гезлеспейді, сюжетте қатаң қурамалы бурылысқа ийе конфликт рауажланбаған.

Бул, мениңше, өз нәубетінде поэмадағы қахарманлардың образын хәр тәрепке сәулендириуге хәм характерлердин гармоникалық ашылуына толық мүмкиншилик бермейді.

Поэмадың «Усының өзі топылыс-ғой...» деп аталатуғын келесі бөлімде бас қахарман Таняның хәрәкеті эпикалық ұақыяларға жөнеде теренірек ениседи. Бунда оның терек өсириудин сырларын хәр тәрепке меңгеріп, ол илимий әдебиятлардан үйреніу нәтижесінде хақыйкый тәжрийбелі бағман дәрежесінде көринеді. Турмыслық интригадан Таняның характері айқынласады. Сондай-ақ бул бөлімнің дауамында бас қахарман Таня қурылыс штабының хызметкері менен бәхәрдин ерте таңында гүрүнлесіп, ол нәл егиу участкасын еде кеңейтиуді, кумнан жаңа егис жер ашыу нийетін билдиріп, штаб хызметкерине:

«Қашан енди өтемиз, ең
Зор шешіуши топылысқа?», деп сорау береді.

Мине усы сорауға жуаап поэмадың бесинші «Субботникте» деп аталатуғын бөлімінде беріледі. Бул бөлімде поэмадағы персонаж уста Антон ағай хәм Валялардың қатнасуында шембилик өткериледі хәм бул исте жаслар топары, оқыушылар жетекшилик етеді. Жас қаланы қурыушылар шөлді шегіріп, адамлар ушын жасау орталығын, зәрурлі шараятларды жаратты. Автор бул хәрәкетті шөл баласы «гүм-гүм»ның қашуы менен салыстырып, поэмадың көркем тәсіршендігін асырады.

Поэмадың соңғы «Құмдағы революция» бөлімінде шайырдың жас қаланың қурылысына билдирген сезимлері, лирикалық планда сәуленіуін табады. Қала қурылысын алып барып атырған көп миллетлі дослық бригадаларының «шөлге топылысы» инсаниятқа қайғы-ғам әкелетуғын

урыстың топылысы емес, ал керисинше, адамлардың жарқын келешегі ушын «шөл-даланы жанландыруды» мақсет еткен қурылыс иси екенлігін автор айрықша үндеу менен сүүретлейді.

Автор поэма жууағында елимиздин қуқы орынларында әпийәуі бір жас қала-Тахиятастың қурылысын жәхән көлеміндегі рауажланыу-шылықтың, халықлар дослығының, бирлигиниң нышаны (символы) сыпатында көрсетиуді тийкарғы мақсет етеді. Бул идеяны жүзеге шығаруға шайыр поэтикалық деталь - акация терегиниң өсиу тарийхын баянлау арқалы ериседи.

Биз жоқарыда анализ ислеген бул поэмадағы рауажланған сюжет дауамында бас қахарман Таня образының тек бир тәрепін өндиристегі мийнет адамының искерлігі, оның елдегі қайта тикленіуге қосқан конкрет пидәкерлік үлесі ғана ашылады. Ал оның семья орталығындағы орны, Курбан, Валя хәм Антон Макаровичлер менен дослық байланыслары хәр тәрепке толық ашылмай қалған. Анығырақ қылып айтатуғын болсақ, «Акация гүллеген жерде» поэмасында ұақыяның өсиу күшлі драматизм хәм лиризм менен толықтырылмаған. Мине сонлықтан поэмада қатнасып отырған қахарманлардың характерлері жеке бир хәрәкеттин өсиуіне сай жеке бир тәрепке ашылған. Деген менен, биз жұмысымыздың алдыңғы бөлімінде белгілеп өткеніміздей, эпикалық жанрға тән поэма формасында сюжет, характер, лиризм хәм драматизм болыуы шәрт, бирок булар бир дөретпенің бойында гейде толық қатнасса, гейде айырымдары қалдырылып та кетеді. Бул автордың өзі сәулендириуді мақсет еткен проблемасына хәм оның дүнья таныу дәрежесіне - сол проблема бойынша жетик информацияға ийе болыуына гәрезлі болады.

Буннан келип шығатуғын жууақ - а) Шайыр И.Юсуповтың «Акация гүллеген жерде» поэмасы Екинші жәхән урысынан соңғы дәуірде республикамыздағы халық-хожалығын қайта тиклеу (жаңа Тахиятас қаласы қурылысының) машқаласына хәм өндиристегі мийнет адамы образын жасауға бағышланған дөретпе сыпатында 50-60-жыллардағы миллий поэмашылығымыздың жемиси болып табылады;

б) Шығарма сюжетиниң бир (бағытта) линияда рауажланыуын поэмадағы Таня, Сергей, Курбан сыяқлы бас қахарманлар хәм Антон Макарович, Валя, штаб хызметкері сыяқлы персонажлар тәміинлейді. Сюжеттин ықшам болыуы хәм қатаң кескин конфликтке ийе емеслігі поэмадағы қахарман образларының рауажланыу шеңберін тарайтуға себепші болған. Сондай-ақ қахарман характериниң индивидуаллығының жетерлі ашылуын шеклеген. Соған қарамастан, поэмадағы ұақыяның өсиуі автордың өзинен гәрезсіз халда рауажланады. Шайыр баянлаушы сыпатында көринеді, ал шығармадағы ұақыяға қатнасын айырым орындарда тек лирикалық шегинислер арқалы билдиреді. Бул сыпат эпикалық жанрдың тийкарғы белгилеринен саналады;

в) Буған қосымша, поэма қахарманлары Таня, Курбан, Сергей, Антон, Валялар шығармадағы ұақыялардың ізбе-із рауажланыуы менен оқыушыға таныстырылып барылады. Яғнай, қахарман образлары поэма сюжетиниң рауажланыуы менен, белгіленген ұақыттағы (2-3жыл) кеңісликтегі хәрәкеті менен айқынласады. Демек, образлар эпикалық усыл тийкарында жаратылған. Жоқарыдағы илимий анализимизди жууақлап, биз бул поэма бойынша төмендегі шешимге келеміз:

«Акация гүллеген жерде» поэмасындағы образлардың сюжеттегі хәрәкеттер арқалы айқынласуы, ұақыяның рауажланыуы менен характерлердин қәлиппесіуі хәм поэмадағы ұақыяның автордың жеке өзинен гәрезсіз халда рауажланыуы бул дөретпени жанрлық сыпаты бойынша Эпикалық поэма деп жууақ шығаруға тийкар болады.

Әдебиятлар

- Белинский В.Г. Собр. соч в трех томах. Том II, М-1948, -С. 41.
- Султанов Қ. Заманлас жаным менен. . - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1972.
- Юсупов И. Тумарис хәм басқа поэмалар. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1974, 4. Перипетия - (грекше - **peripeteia** тосқыннан бурылыс) Шығармадағы хәрәкеттин өсиуін қурамаластыратуғын сюжеттегі күтилмеген хәдийсе. (Краткий словарь лит.терминов. - М:«Просвещение» 1985, -С. 109.

И. Юсуповнинг «Акация гуллаган ерда» поэмасынинг жанрий хусусияти асардагы бадий образлар яратиш ва сюжет куриш асосида талкин килинади.

РЕЗЮМЕ

В статье изучается анализируя художественный образ и построение сюжета в поэме жанровые особенности поэмы И. Юсупова «Там где цветёт акация».

SUMMARY

In the article artictic image and plot composition of I.Yusupov's poem «Where acacia blooms» have been analysed.

R.K.Rzaeva – a senior teacher
N.M.Eshimbetova – a student of the 3-d course
Nukus state pedagogical named after Ajiniyaz

Таянч сўзлар: фольклор, миллий мерос, халқ ижоди, таълим ва тарбия воситалари, миллий маданият, ахлоқий ва эстетик таъсир, фольклор жанрлари, дастан, анъана ва урф-одатлар, бахшилар, таржима масалалари.

Ключевые слова: фольклор, национальное наследие, народное творчество, средство воспитания и обучения, национальная культура, нравственное и эстетическое воздействие, жанры фольклора, дастан (эпос), традиции и обычаи, певцы-сказители (жырау, бахсы) вопросы перевода.

Key words: folklore, national heritage, people's creation, a means of upbringing and education, national culture, moral and aesthetic impact, genres of folklore, epos, traditions and customs, bards (jirau, bakhsi), issues of translation.

In the state educational policy of the Republic of Uzbekistan drawing the attention of young generation to the national-cultural heritage of the people is one of the actual and important issues in education.

The National Programme of training the staff also emphasizes the necessity of introducing the national culture into the consciousness of young people, drawing their interest to it, appealing to emotional, cognitive, intellectual-creative and communicative potential of learners.

Folklore is one of the effective and valuable sources in education and spiritual-moral upbringing of young generation. Social value of folklore is determined by its enlightening, educational meaning together with its aesthetic impact. Many great scholars of the East in the middle ages pointed out the role of folklore in the education of young generation, its strength of aesthetic impact, they are: Akhmad Yugnaki, Yusuf Khos Khodjib, Makhmud Kashgariy, Kaykovus, Ibn Sina, Saadi, Abu Raikhan Beruniy, Rudaki, Alisher Navoiy and others. For example, Rudakin used widely proverbs and sayings, which are considered to be the treasure of folklore, in his tractates and poetic works [5:41]. Abu Raikhan Beruniy paid much attention to the issues of national culture and study of culture of other peoples, he called folklore "the honour and wit of the people", "festive clothes of the people's soul". [3:132].

There have been done many works in Uzbekistan devoted to the investigation of folklore, its specific features, peculiarities, genres, etc. They are the works of Z.Abbasova, V.I.Andrianova, S.K.Annamuratova, B.Z.Djuraev, M.Mirkhabibov, E.Passov, N.Solntsev, I.N.Stirko and others.

Folklore is the great heritage of the national culture of every country and a mighty means of education and upbringing. Karakalpak folklore has its own history of development. According to the statement of prof. N.Ayimbetov the collection and publication of Karakalpak folklore can be divided into three periods: 1) the period of tsar Russia and khans; 2) the XVIII-th century and 3) the XIX-th and the XX-th century [2:3]. The first materials in folklore of Syrdariya Karakalpaks began to be written in 1740-1741 by the scholars Muravin and Gladishev who travelled from Orsk to Khiva. Later the scholars S.Richkov, N.Karazin, A.Rossikova, Ch.Walikhanov, A.Kun, Riza Kuli Mirza, I.Belyaev, A.Divaev and others gathered some material in Karakalpak folklore and published it. Definite work in collection and arrangement of Karakalpak folklore was done from 1920 to 1990. One of the outstanding scientists who started this difficult but noble work was Kalli Ayimbetov. He gathered dastans (eposes), legends, myths and fairy-tales from the people who knew them and published them. This work was continued by such scholars as Sadirbay Maulenov, Shamshe Khojanizayov and others. The investigations of the famous scholar Nikolay Alexandrovich Baskakov in the Karakalpak language were also based on the works of Karakalpak folklore in transcription. Later the writers and scholars S.Majitov, N.Daukaraev, O.Kojurov, A.Begimov, K.Auezov, N.Japakov published some works in folklore, including eposes and fairy-tales in literary almanacs, collections and separate books.

Thus, there have been collected much material in Karakalpak folklore for the publication. The scholars who supported and contributed much into the publication of the first many-volumed Karakalpak folklore are K.Maksetov, K.Mambetnazarov, A.Karimov, A.Murtazaev, M.Nizamatinov, T.Niyetullaev, A.Alimov and others.

For the years of Independence much attention is paid to keeping, gathering and revival of the heritage left by our off-springs- the works of folklore, that are considered to be our national value and the root of our achievements. As the President of the Republic of Uzbekistan I.A.Karimov writes, "We cannot imagine separately the enlightenment of any people or nationality without its history, customs, traditions and life values. Here the spiritual heritage, cultural wealth and ancient, historical monuments serve as one of the most important factors" [1:30].

On the one hand folklore is the great heritage of the national culture of every nation, it is one of the powerful means in education,

moral and aesthetic influence on a person, an effective means of persuasion. On the other hand, there are some common features in the folklore of different peoples according to the historical character, theme, plot, heroes and content. Folklore of the Karakalpak people reflects their history, culture, traditions and customs which differ them from other peoples.

First Karakalpak folklore was published in 20 volumes under the title "Karakalpak folklore in many volumes". In 2010 there was held an international book fair "Book culture" in Moscow and according to the artistic decoration the first place was given to "Karakalpak folklore".

The publication of Karakalpak folklore in 100 volumes in 2015 is an important event not only to the people of our Republic but to all the peoples of Central Asia. It should be pointed out the contribution into the development of folklore study, in the work of revival of national heritage, deciphering and interpretation of its copies in written form, gathering and arrangement of folklore materials at the present time of Doctor of Philology, professor S. Bakhadirova, an editor of "Karakalpak folklore" professor N.Ayimbetov, a responsible editor Candidate of Philological sciences A.Alniyazov, G.Nuratdinova, S.Amirlan and others. Thanks to their hard work the latest publication contains 66 eposes, about 400 fairy-tales, legends, myths, poems, proverbs and sayings, riddles, witty words, wishes, tongue-twisters, aytis (song-contests), blessings, etc. Among sixty six eposes there were published "Alpamis", "Kirik kiz", "Mas patsha", "Sharyar", "Koblan", "Edige", "Garip ashik", "Gorugli" and others. For the first time there are given several variants of the same epos, for example there are given eight Karakalpak variants of the epos "Alpamis".

In honour of the publication of a 100-volume "Karakalpak folklore" there was held an international scientific conference "Folklore creation in the national and general human system of values". It was of a great importance not only for the peoples of Central Asia but for the peoples of Commonwealth of Independent Countries as well. It was emphasized that Karakalpak folklore is very rich in genres. Among them eposes deserve special attention. They are the creation of the people, a collective art of a word transferred from one generation to another. They were sung by jiraus or bakhsi (bards). As one of the famous Kazakh scholars academician Alkey Margulan speaking about the rich heritage of Karakalpak folklore, underlined: "It's the country with many jiraus and works sung by them".

Today one of the actual issues is the translation of the best masterpieces and samples of Karakalpak folklore from Karakalpak into English. As the famous Uzbek writer Chulpan stated, "If literature lives the nation will live". The President of Uzbekistan I.A.Karimov also emphasizes that if we want the world to know our Uzbekistan ..., first of all we should educate the great writers, poets and creators. It is necessary to improve work in literary translation and we have all the conditions for training specialists mastering the foreign language, literature, theory and practice of literary translation [1:139].

Taking into account these important tasks the teachers and students of the English language and literature department of NSPI started the work in this field with the translation of folklore genres (poems, fairy-tales, legends) for children. For example, there were translated such poems for children as "Fox's cub" (Тўлкишек), "Where is a magpie?" (Хәккә қайда?), "Ah, camels, camels" (Хә, түйелер, түйелер!), some of the didactical fairy-tales and other works. If we compare some Karakalpak poems for children with those ones from English folklore we notice that there are some common features to the historical character, theme, plot, heroes and content. For example, let's compare the extracts from poems "Fox's cub" (Тўлкишек) from Karakalpak folklore and "Little girl" from the famous book for children "Mother Goose Rhymes" with their translations into English and Karakalpak:

Түлкішек

(Қарақалпақ фольклоры)
Хә, түлкішек, түлкішек,
Түнде қайда барасан?
Апамның үйіне бараман.
Апаң саған не берер?
Ешки сауып сүт берер.
Ешкисинің сүті жоқ,
Ылағының путы жоқ.
Тарам-тарам ет берер,
Оны қайда қоясаң?
Тал түбіне қояман.
Ийт алып кетсе не қыласаң?

Little girl

Little girl, little girl,
Where have you been?
I've been to see grandmother
Over the green.
What did she give you?

(Translated by R.Rzaeva)

As we see there are some common features in the plot of the poems despite their belonging to different peoples, speaking different languages and having different culture.

As an English proverb says, "Every country has its customs", the Karakalpak people have their own culture, traditions, customs and literature, including folklore.

In the Karakalpak folklore we find out a lot of words and word-combinations connected with camel breeding as one of the ancient

Ийт аўзынан аламан,
Батый ханға бараман.
Батый ханның неси бар?
Ушар-ушар қусы бар.
Ушып кетти хаўға,
Қайтып түсти дәрьяға,
Дәрья суўын қурытты,
Ақ шабағын ширитти,
Еки ханның журтында,
Еки тышқан урысты.

Fox's Cub

(Karakalpak folklore)
Fox, fox, where are you going?
Milk in a can.
What did you say for it?
Thank you, Grandam.

Кишкене қыз

-Кишкене қыз, кишкене қыз,
Қаяқларға бардың сен?

So late at night, you will get lost.
To my Granny's house I am going
I hope I won't get lost.
What will she give you?
She'll give me some milk
But her goat hasn't got milk,
Its kid has no legs, I think.
She'll give me much meat,
Where will you put the meat?
I will put it under the tree
So that nobody could see.
(Translated by a student

A.Tajetdinova)

-Кемпир апамды көріуге
Бардым мен, бардым мен.
-Ол саған не берди?
-Ыдысқа күйіп сүт берди.
-Сен оған не дедің?
-Мен оған рахмет дедім.

branches of cattle breeding. The best qualities of the camel were in the focus of attention of folklore, many jirau and bakhshi (bards) admired and glorified about them in proverbs and sayings, legends, epos, tolgaus and historical songs. For example, in the following poem "Oh, camels, camels!" (Хә түйелер, түйлер!) we can see the distinguishing features of Karakalpak folklore connected with their culture:

Хә, түйелер, түйелер!

-Хә, түйелер, түйелер!
Дузың қайда түйелер?
Балқан таудың басында.
Балық ойнар тусында.
Жемисім жерге төгілді,
Жер жуұсанын берди.
Жуұсанын қойға бердим.
Қой қошантайын берди.
Қошантайын қонаққа берди.
Қонақ қамшысын берди.

Қамшысын көлге тасладым,
Көл сүйригін берди.
Сүйригін ғазға бердим,
Ғаз мәйегін берди.
Ah, camels, camels!
Ah, camels, camels!
Where is your food, camel?
It's on the top of Balkan hill,
Fish in the river not far from the hill.
Seeds scattered on the ground,
A wormwood grew all over around.

I gave it to a sheep in my palm,
The sheep gave me its baa-lamb.
I gave the lamb to a guest,
The guest gave me a lasso as a test
I threw it into the lake,
The lake gave me a cane growth to take.
To a duck I gave this cane,
Thinking not in vain.
The duck gave me its egg,
It's happy not being pulled by a leg.

In the Karakalpak national tolgaus we see a camel as a strong powerful animal and a female camel as a kind mother.

1. What can the old camel do when the young one is in action.
2. If you want to buy a strong cattle, buy a camel. He doesn't feel even the weight of load.
3. Wails travellers Mother camel.

Where is her young camel child? [Nogai tolgaulari: 17, 23, 40].

Karakalpaks connected their best hopes, dreams and ideas with cattle from ancient times. They treated their children politely giving them the names of the young cattle, for example such proper names as: Botabay (a camel's child); Tuuebay (a camel), Tailakbay (a young camel), Shuudabay (a camel's hair), Botakoz (a young female camel with brown eyes)- this name was often given to girls. Giving their children such names, the people cherished a hope of becoming them kind, beautiful, strong and being of great endurance. They wanted them to have all the fine qualities of a camel. The people of the older generation, especially mothers often give their children and

grandchildren such pet names as "botam" my little camel, their men (husbands)-"Narim" -my camel. The Karakalpak jirau of the XV and XVI centuries mention the camels in their works. In the tolgaus by Kaztugan jirau we read such lines:

The land, where a young of camel with old wool of last year.
Became an enormous atau like a rock.

Another popular genre of Karakalpak folklore for children is fairy-tales. In the previous publications fairy-tales were divided only into three kinds, in the latest publication they are divided into ten kinds: heroic, magical, didactic, animals' humour-satirical, riddle and others. There have been translated some didactic fairy-tales by the students of the English language and literature department: "The greatest profession" (Ең ұллы кәсіп), "Good for bad" (Жаманлыққа жақсылық), "A tutor and a pupil", (Устаз хәм шәкирт) and others. Let's see an example – a Karakalpak fairy-tale translated into English:

**ЕҢ ҰЛЛЫ КӘСІП
(Балалар ертеклери)**

Бурынғы өткен заманларда бир патшаның бойжеткен қызы бар екен. Патша қызын ақыллы, дана, мийнеткеш жигитке бермекши болыпты. Ол бас ұзирин шақырып, сораұын айта баслапты:

-Егер де ким дүньядағы ең ұллы кәсіпті ийелесе хәм тауып келсе, сол жигитке қызымды бермен, - депти. Ұзир буны халыққа оқып еситтирипти.

Бул гәпти сол ұзирдің баласы еситип патшаға барыпты. Патшаның алдында үш жигит турған екен.

Биринши жигит:

-Дүньядағы кәсіптердің ең ұллысы – бул устазлық кәсиби. Себеби, устаз жас әуладты тәрбиялап билим-илим сырларын үйретеди. Мен соның ушын да устазлық кәсибин таңладым, - депти.

Екинши жигит:

- Дүньядағы ең ұллы кәсіп – бағманшылық. Өйткени, бағман этирапты көклемзарластырады, түрлі гүлдер егип, әлемди гөззаллық келбетине бөлейди. Ал, мийуелери болса, халқымыздың дәстүрханым толтырып турады, - депти мақтанып.

Ал, үшінши жигит:

- Дүньядағы ең ұллы кәсіп бул - тәуипшилик кәсиби есапланады. Тәуип адамларды емлейди. Тәуип болған нәұкас адам оған рахметин айтады.

Бул үшеуи де айтып болғаннан кейін соң ұзирдің баласы:

- Дүньяда жаман кәсіптің өзи болмайды. Мысалы, қайсы кәсіп үлкен болсын, киши болсын, барлығының да адамлар ушын пайдасы, бар. Соның ушын да, кәсіптердің үлкен-кишиси болмайды, - деп жууап берипти.

Патша бул баланың жууабына кеулі толып, оған қызын береді. Солай етип, олар мурат-мақсетине жетип, ұзақ өмір жасапты [6: 403-404].

**THE GREATEST PROFESSION
(Fairy tales for children)**

Once upon a time there lived a king who had a daughter. The king wanted his daughter to marry a clever, wise young man. One day he called his wazir and said to him:

- Ill give my daughter to the man, who has or finds the greatest profession in the world. Then the wazir announced the king's decision to all the people. His son also heard this news and he went to the king's palace. There were three young men before the king who wanted to ask his daughter's hand.

The first fellow says:

- The greatest profession in the world is the job of a teacher. Because a teacher educates and brings up the youth, giving them the deep knowledge. That's why I have chosen this profession.

The second fellow says with praise:

- The greatest profession in the world is the job of a gardener. Because a gardener plants greenery, he grows various flowers and makes the environment and landscape beautiful. Thanks to this job, the people's table is always full of fruit.

The third fellow says:

- The greatest profession in the world is the job of a doctor. A doctor treats people who are ill. And the people, being recovered, are always grateful for him.

As soon as the three young men have finished their speech, the wazir's son says:

- There is no bad profession in the world. Any profession, despite great or small, is very useful for people. That's why there is no great or small profession.

The king liked the answer of the wazir's son and he decided his daughter to marry him. Thus, they married, were very happy, achieved all their aims and had lived for a long time.

(Translated from Karakalpak into English by
a student N.Eshimbetova).

A wonderful world of fantasy interwoven with realistic events, brightness and originality of images, variety of poetic devices, episodes, subtle psychological insight, amusing development of the plot in poems and fairy-tales draw the attention of children and make these genres the best monuments of Karakalpak folklore.

In conclusion we can say that "The study of folklore materials promotes to the change of role of mother tongue in educational process, taking it out of the frame of translation and making it an instrument for intercultural comparisons and analogues" [7:178]. Reading the best works of folklore enriches the world view, helps young generation to take from them much useful things, to keep the best national traditions and to bring up the best human qualities in them. The translation of folklore works from Karakalpak into English is very important, because on the one hand it gives wide opportunities to the people of other countries to get acquainted with the culture, traditions and customs of the Karakalpak people and on the other hand it promotes to the development of the educational and spiritual-moral upbringing of young generation.

Reference

1. Каримов И.А. Высокая духовность-непобедимая сила. –Ташкент: 2008.
2. Аимбетов Н. Бабалардан мийрас хасыл сөзлер. /«Еркин Каракалпакстан», 14.11.2015, №137 (19755).
3. Беруни Абу Райхон. Памятники. Избранные произведения. Том 2. –Ташкент: 1963.
4. Бегжанов Т. Каракалпак диалектологиясының мәселелеринен. -Нөкис: «Каракалпакстан», 1975.
5. Ибрагимов Х., Абдуллаева Ш. История педагогики и образования. –Ташкент: 2008.
6. Каракалпак фольклоры. Том 72. -Нөкис: 2014.
7. Суходуцкая М.Э. Русский фольклор –гармония в обучении страноведению и языку. Сб. статей и материалов. Том 1. -Санкт-Петербург: 2003.

РЕЗЮМЕ

Мақола қарақалпақ фольклоры ва бадий таржима масалаларига бағишланган. «Қарақалпақ фольклоры» нинг 100 жылдигининг нашр қилиниши ва шунга боғлиқ ҳолда халқаро конференциянинг ўтказилиши мамлакатимиз ва Ўрта Осиё мамлакатлари ҳаётида катта воқеа бўлди. Халқ оғзаки ижоди, фольклор ёш авлодни маънавий-ахлоқий тарбиялашда қимматли манба ҳисобланади. Ҳозирги кунда қарақалпақ фольклорининг яхши намуналарини қарақалпақ тилидан инглиз тилига таржима қилиш ниҳоятда долзарб масалалардан биридир. У бошқа мамлакатлар кишиларини бизнинг маданиятимиз ва миллий дурдоналаримиз билан таништириш имконини беради.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается изучению каракалпакского фольклора и вопросам художественного перевода. Выход в свет «Каракалпакского фольклора» в ста томах и проведение в связи с этим международной конференции является важным событием не только для нашей страны, но и для всех народов Средней Азии. Устное народное творчество, фольклор является ценнейшим источником обучения и одним из действенных средств в духовно-нравственном воспитании молодого поколения. Перевод лучших произведений фольклора с каракалпакского на английский язык является одним из актуальных вопросов сегодняшнего дня, это даёт широкие возможности людям других стран ознакомиться с культурой и национальным достоянием нашего народа.

SUMMARY

The article deals with the study of Karakalpak folklore and issues of literary translation. The publication of "Karakalpak folklore" in 100 volumes and holding an international conference in connection with it is a very important event not only for our country but for all peoples of Central Asia. Folklore is one of the valuable sources of education and effective means in the spiritual-moral upbringing of young generation. The translation of the best works of folklore from Karakalpak into English is one of the actual issues today, it gives wide opportunities to the people of other countries to get acquainted with the culture and national heritage of our country.

Б.ГЕНЖЕМУРАТОВТЫҢ АЗАМАТЛЫҚ ЛИРИКАСЫНЫҢ КӨРКЕМЛИК ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

Ж.Н.Сагидуллаева – филология илимлериниң кандидаты, доцент
Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: гражданлик лирикаси, гуманистик ва умуминсоний гоғалар, иждокор позицияси, лирик қахрамон, поэтик мушоҳада, маъно кўпқатламлилиги, бадий пунктуация, услуб.

Ключевые слова: гражданская лирика, гуманистические и общечеловеческие идеи, позиция автора, лирический герой, поэтическое мышление, смысловая многослойность текста, художественная пунктуация, стиль.

Key words: civil lyrics, human ideas, the position of the author, lyric hero, poetic thought, many layers of meaning, artistic punctuation, style.

Ҳэзирги қарақалпақ поэзиясында өзиниң тәкирарланбас ҳаўазына, ыргағына ийе шайырлардың бири Б.Генжемуратов болып табылады. Ол әдебиятымызға XX әсирдиң 80-жылларының екінши ярымында өзиниң бир қатар лирикалық қосықлары, өзгелерге ұсамаған дәретиўшилик усылы, көркем-эстетикалық пикирлеў дәрежеси менен кирип келген шайыр. Буны өз ўақтында дурыс аңлаған илимпаз С.Ахметов шайыр Б.Генжемуратовты 80-жыллар әдебий процесинде Ш.Аяпов, С.Ибрагимовлар менен бирге поэзиямыздағы «жана толқынлар» деп бахалаған еди [1: 88,89]. Себеби, бул шайырлар дәретиўшилиги аркалы қарақалпақ лирикасы 80-жыллардың екінши ярымынан басыла жаңаша көркемлик сыпатларға, интеллектуальлық қасийетлерге ийе бола басыды.

Шылпық қорғанына пияда, Арал теңизине ескекли қайықта бир өзи барып қайтқан шайырдың жүрегінде өз ўатанына садық, патриот хәм өз мақсетине жетпей қоймай-

туғын қайсар, мәрт, пидайы инсанның айқын келбетин көремиз. Демек, шайырдың жеке минез-құлқына тән бул сыпатлардың оның лирикалық қаҳарманының жеке характерине синип кетиўи тосыннан болған кубылыс емес. Оның граждандық, яғнай азаматлық лирикасының да басқаларға ұсамаўының басы себеби, мине, усында болса керек. Себеби, шайырдың лирикасында туўыған жер темасы, Ана ўатанға мухаббат идеясы басқашарақ, өзгешерек тәризде бериледи. Мысалы:

Ўатанды қосыққа сыйдырыў... Яқ! Яқ!
Сезимлер жайғаспас саздың ыргағына.
Ерсидур перзентине анасын мақтамақ,
Ишкенин, кийгенин қосып жырларына...

Өмирим ағып атыр Күн, Түн арасы –
Сениң шапалағың... Сениң қушағың.
Мен сениң, сен менің «көзимниң қарасы».

Анажан, өзин келер уксағым... [2:18].

Бул хакыйкый гражданлык лирика. Онда тууылган жер темасы, җатанды сүйиш идеясы курғақ шақырықлардан гөре инсаныйлык сезимлер менен терең суўғарылған, медитатив ой-пикирлер хэм жаңаша поэтикалык мазмун менен байытылған. Әсиресе, келтирилген мысалда биринши шуўмақтың үшинши, төртинши қатарларында хэм екінши шуўмақтың биринши, екінши қатарларында бул көркемлик сыпатларды анығырақ көриўимизге болады. Сондай-ақ, оның «Қырық әсир көмип кеткен», «Қум астында мың сандық», «Жети бабамның исмин айт, Жайхун!», «Түрк бабаның монологи», «Бердақ шайырдың толғауы», «Бул журттың батырлары қайда?!», «Атам Генжемурат нәхән кураштың айтқандары», «Қылыш ҳақында сөз» қосықларында халқымыздың басып өткен жолына, өтмиш тарийхына байланыслы лирикалық толғаныслары, руўхый гүйзелислери лирикалық қахарманның ишки ой-сезимлери арқалы ашып бериледи. Мысалы:

Аўзынан
қан көбик бурқырап
қара нар
ийесиз, әменгерсиз қаңғырып баратыр.
Қара нар жер дизерлеп
кулаған мәхәл
ыңыранды бул дүнья –
жаңғырып баратыр
жаңғырып баратыр...
Усы жаңғырықта –
бийгүна лашлар.
Усы жаңғырықта – дүньяның дәрти.
Усы жаңғырықтың өзи де
жа-ар-ты!.. [2:39].

Бунда лирикалық қахарманның өз халқының өтмиш тәғдирине байланыслы терең ашыныў, күйиниш сезимлери оқыўшыға күшли тәсир етеди, ой салады, онда азаматлық сезимлерди оятады. Қосықта қара нар образы астарлы мазмунға ийе болып, ол арқалы қарақалпақ халқының драматизмге толы өтмиш сәулетлендирилген. Бундай мазмун шайыр лирикасында «Сөз шақапларына», «Зоопаркте», «Дәрүза алдында», «Футбол тобына жазылған төртликери» хэм т.б. шығармаларында еле де күшейтип бериледи.

Қосық формасы бойынша дәстүрий емес өлшемде жазылған. Шайыр ишки ой-пикир хэм сезимлерин дәстүрий формадан шығынып, еркин формада, яғный верлибр формасында берийте өткен. Әсиресе, қосықта «жаңғырық» сөзиниң бир неше орында көркем тәкирарланыўы хэм оған «жарты» сөзиниң автор тәрәпинен мәнилик жақтан қарама-қарсы қойылыўы (оксиморон) көркемлик әҳмийетке ийе. Жаңғырық акустикалық жақтан кеңисликте жеткен жерине дейин баратқаны күшли ҳаўаз. Ал, оның жарты болып қалыўы логикаға сәйкес келмейди. Бирақ шайыр бул усылды қолланыў арқалы өз халқының өтмиштеги қарама-қарсылықлы, драматизмге толы өмирин сүүретлеп, усыған байланыслы өзиниң ишки гүйзелислерин, азаматлық позициясын билдирген. Әсиресе, қосықта қара нардың аўзынан ақ көбик емес, ал «қан аралас көбиктиң бурқыраўы» ондағы ой-пикирдиң эмоционаллығын күшейтеди. Мине, усындай идеялық-эстетикалық тәрәплери менен бул шығарма оқыўшыда айрықша эмоциональ тәсир қалдырады. Оқыўшыны гуманистлик идеяларға, улыўмаинсаныйлық сезимлерге шақырады. Әсиресе, автор соңғы қатарда «жарты» сөзин фонетикалық сөзден өзгертип қолланыў арқалы шығарманың идеясын, қосықтың образлығын күшейткен, лирикалық қахарманның ишки ой-сезимлериниң тәсиршенлигин арттырған («Усы жаңғырықтың өзи де жа-ар-ты!...»). Илимпаз А.Бекбергенов көркем шығарма тилиндеги бундай фонетикалық кубылысларды, яғный сөздиң бузылып айтылыўын шығарма образлығы ушын пайдаланылыўы мүмкинлиги ҳаққында пикир билдирген еди [3:122]. Ал, қосық текстинде сөздиң бундай көркемлик максетте қолланылыў жағдайлары талантлы шайыр Ш.Сейитовтың поэзиясында жийи ушырасатуғын көркемлик усыллардың бири. Мәселен, шайырдың «Сен ишип қойғансаң» қосығында усындай поэтикалық усылдан шебер пайдаланылған:

... Саған – Өмир хәлек,
Сен оған хәлек!
Саған дилбар хәлек!
Хәлек нәресте!
Сен ишип қойғансаң, ақыры...
Намысты-ы!.. [4:39].

Бунда шайыр өмирде хэмме нәрсесин араққа алмастырып жиберген мәскүнем адамның образын күшейтиў, оған лирикалық қахарманның ишки гәзебин берий, улыўма, автордың өзін қоршаған орталыққа болған жеке қатнасын билдирий ушын қосықта сөзди саналы түрде бузып қолланған («Сен ишип қойғансаң, ақыры... Намысты-ы!...»). Бул арқалы автор қосықтың эмоционаллығын еле де күшейтип, идеясын тереңлестирген. Демек, еки шайырдың лирикасында да бул поэтикалық усыл бир максетте, яғный шығарма образлығын хэм автордың идеясын күшейтиў, ишки ой-сезимлердиң тәсиршенлигин (эмоционаллығын) арттырыў ушын қолланылған.

Және еки қосықта да иркилис белгилерине айрықша көркемлик ұазыйпа жүкленген. Мәселен, бул еки шығармада да үндеў, үндеўли көп ноқат, көп ноқат хэм узын сызықшалар жийи қолланылған хэм шайырдың эмоциональ ой-пикирлерин берийде көркемлик хызмет атқарған. Әсиресе, бул шығармалардағы «Усы жаңғырықтың өзи де жа-ар-ты!..» деген, «Сен ишип қойғансаң, ақыры... Намысты-ы!..» деген гәплердиң астарын (подтекстин) түсиниў ушын үндеўдиң көп ноқат белгиси менен қосарланып қолланылыўы айрықша көркемлик функция атқарып тур. Сондай-ақ, Б.Генжемуратов қосықта узын сызықшаларға да айрықша композициялық ұазыйпа жүклейди. Себеби, сызықшаның лингвистикалық хызметине келетуғын болсақ, ол қарсыласлық мазмундағы, түсиндирилме мазмундағы, себеп мазмунындағы гәплерди дүзиўде қолланылады. Және де ол айтажақ пикирди ықшам хэм тәсиршең жеткерип берийдиң бир усылы. Б.Генжемуратовтың жоқарыдағы қосығында болса, сызықша белгиси түсиндириўшилиқ хызметте қолланылған хэм автордың негизги айтажақ идеясын тереңлестирийге хызмет еткен. Улыўма, ҳазирги қарақалпақ поэзиясында иркилис белгилеринен көркемлик хызметте пайдаланыў талантлы шайырлар Ш.Сейитов, С.Ибрагимов, Б.Генжемуратовлардың лирикасына тән стильлик өзгешеликлердиң бири болып, бул формалық айырмашылықлар усы көркем сөз шеберлериниң поэтикалық пикирлеў өзгешелигинен хэм олардың ишки дәреғиўшилиқ талабынан тууылған көркемлик изленислер болып табылады.

Б.Генжемуратов улыўмаадамзатлық көлемде пикирлейтуғын шайыр. Сонлықтан, оның қосықларының лирикалық қахарманы жеке басының ғамын ойлаудан, тек ошақ басының машқалалары ҳаққында пикирлеўден ары өте алмайтуғын қахарман емес. Ол улыўма адамзатлық көлемде пикирлейди, усыған жәмийеттеги басқа инсанларды да шақырады. Мәселен, буған мысал етип шайырдың:

Жүрегимде мәмлекет бар –
шеғарасы жоқ.
Бир әжеп умманның
жағысында ол.
Бул жерде мылтық жоқ –
атылмайды оқ
Сазлар бар,
Рендер бар,
хэм Қосықлар бар... [5:69].

деген қосық қатарларын келтирсек болады. Онда улыўмаинсаныйлық идеялар терең сәулетлениўин тапқан. Бул қосықта лирикалық қахарман шайырдың өзи деп қараўға болады. Себеби, шайырдың түсинигинше, адам руўхый дүньясы арқалы ғана аңлайтуғын көркем өнердиң түрлери арасына шеғара қойып болмайды. Себеби, көркем өнер миллет таңламайды. Мәселен, музыканы, живописьти басқа тилге аўдарып түсиндирийдиң зәрүрлиги жоқ. Ойткени, хәр қандай көркем өнер үлгиси өзиниң көркем-эстетикалық, әдеп-иқрамлылық сыпатлары менен қалеген инсанға руўхый азық, тәрбия бере алады. Сонлықтан, бул қосықтағы лирикалық қахарманның жүрегінде урыс-қағысларға орын жоқ, онда тек илахий сезимлер, улыўмаинсаныйлық туйғылар ғана бар. Сондай-ақ, бул қатарларда шайыр паракатшылық идеясын, дүнья халықлары арасындағы татыўлық (интернациональлық) идеяларын берий арқалы мәни көпқатламлылығын пайда еткен. Демек, шайырдың өзиниң сөзи менен айтқанда, «Поэзия – бул илахий дүнья». Оған жат нәрселерди, идеяларды алып кирийге болмайды.

Шайыр лирикалары афоризмлерге оғада бай. Оның лирикалық шығармаларында алыс өтмиш сазалары жаңлап турғандай, сондай-ақ, шайыр лирикасында ертедеги терметолғаулардың тәсири күшли сезилип турады. Мәселен, шайырдың афоризмлерге айланған, философиялық пикир-

леўлерге бай лирикалық шығармаларында усындай көркем-лік сипаттар жийи ушырасады:

Даласы жоқ жерде кеңлік болмайды –
Тулпарлар тар жерде дойнақтан майырылар.
Данасы жоқ жерде теңлік болмайды –
Ұятан шайырынан айырылар!.. [2:26].

Шайырдың бул қосығында лирикалық қахарман турмыс-лық хәм жәмиетлик қубылыстардан өзінше жуўмақ шығара алатуғын, усы мәселелер этирапында өзінше пикирлей алатуғын санасы ояў қахарман. Қосықта философиялық мазмун күшли. Буны шығармада автор параллелизм сүүретлеў усылы аркалы шебер жеткерип берген. Демек, философиялық мазмунға көбирек итибар беріў шайыр қосықларының және бир көркемлик сипатларының бири болып табылады. Автордың төмендеги атама қойылмай жазылған қосығында усындай көркемлик мазмун өзінше сәўлелениўи менен парық қылады. Мәселен:

Батысқа қарасам – Арқа онымда.
Шығысқа қарасам – Құбла онымда.
Демек, бул дүньяның мәнісін уғыў –
Өзімнің қолымда! [2:58].

Әдебиетлар

1. Ахметов С. Поэзия – 86. Дәуір, әдебиет хәм талап. Әдебий жылдың жуўмағы. // «Әмиўдәрья», 1987, № 5.
2. Генжемуратов Б. Сайландылар. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 2012.
3. Бекбергенов А. Көркем шығарма тилин үйрениўдиң айырым мәселелери. // «Әмиўдәрья», 2003, № 5-6.
4. Сейитов Ш. Жоллар. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1987.
5. Генжемуратов Б. Саратан. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1990.

Мазкур мақала қарақалпақ адабиётшунослигида долзарб масалалардан бири Б.Генжамуратовның гражданлик лирикасининг бадий хусусиятларини тадкиқ этишға бағишланған. Мақалада ушбу бадий изланишлар шоирнинг 1980-2000-жыллардаги шеърини мисолида таҳлил этилади. Хозирги адабий жарағнда лирика жанрининг яңиға бадий шакл ва интеллектуал хусусиятлар билан бойишида Б.Генжамуратовның бадий изланишларининг ўрни илмий ва бадий таҳлиллар асосида исботлаб берилади. Тадкиқотчи мақалада Б.Генжамуратовның граждан лирикасининг бадий хусусиятларини адибнинг индивидуал услуби ва бадий мушоҳада маҳорати билан боғлиқ очиб беради. Тадкиқотчининг шоир лирикасининг бадий хусусиятлари буйича илмий натижалари келажакда қарақалпақ адабиётшунослигида индивидуал шоирлар, шу жумладан, Б.Генжамуратов лирикасини яңиға илмий йўналишларда тадкиқ этишда асос вазифасини ўташ мумкин.

Эта статья посвящена исследованию одной из важных проблем каракалпакского литературоведения – изучению художественных особенностей гражданской лирики Бахтияра Генжемуратова. Эти художественные искания в статье анализируются на примере творчества поэта в 1980-2000 годах. В современном литературном процессе обогащение каракалпакской лирики новыми художественными формами и интеллектуальными свойствами Б.Генжемуратовым доказывается при помощи научно-художественного анализа. Исследователь раскрывает художественные особенности гражданской лирики Б.Генжемуратова с его индивидуальным стилем и мастерством художественного мышления. Выводы исследователя о художественных особенностях лирики поэта, могут послужить основой для изучения творчества индивидуальных поэтов, в том числе лирики Б.Генжемуратова в новых научных направлениях в современном каракалпакском литературоведении.

This article is devoted to one of the most important problems of karakalpak literature study – to the learning of artistic peculiarities of civil lyrics of B. Genjemuratov. These artistic searchings are analyzed on the example of the lyrics of the poet in 1980-2000 s. In modern literary process enriching of lyrics with new artistic forms and intellectual properties by B. Genjemuratov is proved with the help of scientific and artistic analysis. The researcher reveals artistic peculiarities of civil lyrics of B. Genjemuratov with his individual style and mastery of artistic thought. Conclusions of the researcher about artistic peculiarities of the lyrics of the poet can serve as the basis to the learning of the works of individual poets, including the works of B. Genjemuratov in new scientific trends in modern karakalpak literature study.

УДК: 398.2(575.172)

ХӘЗИРГИ ҚАРАҚАЛПАҚ ПОВЕСТИЛЕРИНДЕ ҚАХАРМАН ОБРАЗЫ МӘСЕЛЕСИ

З.Б.Сагидуллаева – үлкен илимий хызметкер излениўши

Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты

Таянч сўзлар: замонавий кыссалар, қахарман образы, сюжет ва композиция тузишдағы маҳорат, объектив ва субъектив психологик принцип, воқеаларни поэтик тасвирлаш.

Ключевые слова: современные повести, образ героя, мастерство построения сюжета и композиции, принцип объективного и субъективного психологизма, поэтическая передача событий.

Key words: the modern tales, image of the hero, skill of the building of the plot and composition, principle of objective and subjective psychologism, poetical interpretation of events.

Хәзирги дәуірдеги қарақалпақ повестьлеринде бурынғыдай зериотерлик дәрежедеги ўақыт кеңислигиндеги дызбекли хронологиялық түрдеги баянлаўдан жаңаша бағдар-субъектив психологиялық принциптеги сюжет хәм композициялық қурылыс аркалы қахарманлар образын тереңнен ашыў, бизиң заманласларымыздың ойшыл характер-психологиясын көркем поэтикалық түрде талқылаў баслы орынға шықты.

Туўыскан халықлар әдебиеттаныўында И.В.Страхов, С.Г.Бочаров, Л.Я.Гинзбург, В.В.Компонец, М.Б.Храпченко, А.Б.Есин, А.В.Карельский, Л.Колобаева, Х.Умуров, Д.Куროнов, У.Жұракулов сыяқлы алымдардың көркем психологизм мәселеси бойынша мийнетлери жарық көрген еди [2]. Қарақалпақ әдебиеттаныў илиминде М.Нурмухаммедов, Қ.Камалов, Ж.Нарымбетов, С.Бахадырова, К.Худайбергеновлар тәрепинен усы мәселе хакында азы-кем пикирлер билдирилген болса, әдебиетши Ж.Есенов бул бағдарда арнаўлы түрде изленис алып барған еди. Әдебиетши-илимпаз, Ж.Есеновтың көрсетиўинше: «Көркем психологиялық сүүретлеў-бул жазыўшы шеберлигиниң айнасы, бул усылды батыл түрде меңгеріў бизиң миллий реалистлик прозамыздың жоқары раўажланған әдебиетлардың идеялық-көркемлик дәрежесине қарай адым атып баратырғанлығын аңлатады» [1]. Мине, усындай көркем поэтикалық сүүретлеўлер белгилі дәрежеде миллий әдебиетта повесть жаратыўда көзге түскен Ш.Уснатдинов, М.Нызанов, Г.Турсынова, А.Халмуратов,

Бул инсанның өзлиги менен байланыслы философиялық қатарлар. Себеби, хәр бир инсан дүньяны өзінше қабыллайды, бул аркалы өзлигин таныйды. Ал, сыртқы дүньяны, ондағы қарама-қарсы қубылыстарды қалайынша қабыллаў, түсиніў хәр бир инсанның ишки өзлигине, руўхый дүньясына хәм турмыслық тәжірийбелерине байланыслы. Демек, бул поэтикалық қатарларды бай өмирлик тәжірийбеге ийе, өзиниң этирапында болып атырған қубылыстарға саналы қатнас жасай алатуғын, ең баслысы, өзлигин аңлай алған лирикалық қахарманның ой жуўмақлары деп қабылласак болады.

Улыўма айтқанда, Б.Генжемуратов 1980-2000-жыллардағы қарақалпақ әдебиетинде, соның ишинде поэзияда әдебий процесстин өзгеше бир бағытта, бурын көрилмеген бағдарларда раўажланыўына тәсир жасай алған өзінше поэтикалық пикирлеў дүньясына, өзиниң жеке хаўазына (стилине) ийе талантлы шайырлардың бири. Шайырдың жанрлық, формалық, стильлик изленислерин изертлеў хәзирги қарақалпақ әдебиеттаныў илиминиң алдында турған әхмийетли ўазыйпалардың бири болып табылады.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақала қарақалпақ адабиётшунослигида долзарб масалалардан бири Б.Генжамуратовның гражданлик лирикасининг бадий хусусиятларини тадкиқ этишға бағишланған. Мақалада ушбу бадий изланишлар шоирнинг 1980-2000-жыллардаги шеърини мисолида таҳлил этилади. Хозирги адабий жарағнда лирика жанрининг яңиға бадий шакл ва интеллектуал хусусиятлар билан бойишида Б.Генжамуратовның бадий изланишларининг ўрни илмий ва бадий таҳлиллар асосида исботлаб берилади. Тадкиқотчи мақалада Б.Генжамуратовның граждан лирикасининг бадий хусусиятларини адибнинг индивидуал услуби ва бадий мушоҳада маҳорати билан боғлиқ очиб беради. Тадкиқотчининг шоир лирикасининг бадий хусусиятлари буйича илмий натижалари келажакда қарақалпақ адабиётшунослигида индивидуал шоирлар, шу жумладан, Б.Генжамуратов лирикасини яңиға илмий йўналишларда тадкиқ этишда асос вазифасини ўташ мумкин.

РЕЗЮМЕ

Эта статья посвящена исследованию одной из важных проблем каракалпакского литературоведения – изучению художественных особенностей гражданской лирики Бахтияра Генжемуратова. Эти художественные искания в статье анализируются на примере творчества поэта в 1980-2000 годах. В современном литературном процессе обогащение каракалпакской лирики новыми художественными формами и интеллектуальными свойствами Б.Генжемуратовым доказывается при помощи научно-художественного анализа. Исследователь раскрывает художественные особенности гражданской лирики Б.Генжемуратова с его индивидуальным стилем и мастерством художественного мышления. Выводы исследователя о художественных особенностях лирики поэта, могут послужить основой для изучения творчества индивидуальных поэтов, в том числе лирики Б.Генжемуратова в новых научных направлениях в современном каракалпакском литературоведении.

SUMMARY

This article is devoted to one of the most important problems of karakalpak literature study – to the learning of artistic peculiarities of civil lyrics of B. Genjemuratov. These artistic searchings are analyzed on the example of the lyrics of the poet in 1980-2000 s. In modern literary process enriching of lyrics with new artistic forms and intellectual properties by B. Genjemuratov is proved with the help of scientific and artistic analysis. The researcher reveals artistic peculiarities of civil lyrics of B. Genjemuratov with his individual style and mastery of artistic thought. Conclusions of the researcher about artistic peculiarities of the lyrics of the poet can serve as the basis to the learning of the works of individual poets, including the works of B. Genjemuratov in new scientific trends in modern karakalpak literature study.

Х.Өтемуратова, Б.Ерназаров сыяқлы жазыўшылардың шығармаларында орын алғаны байқалады.

Соңғы ўақытлары М.Нызанов миллий проза тараўында «Ақырет уйқысы», «Ақшагүл» хәм «Хаўа кемесиндеги екеў» сыяқлы повестьлерди дөреткен болса, биз бул мақаламызда усы жазыўшының «Ақырет уйқысы» повестинде образлар жасалыў шеберлиги хакында сөз етпекшимиз. Әдебиетши-илимпаздың турмысынан алып жазылған бул шығарманың баслы қахарманы – жасы токсаннан өткен Өтемурат өзи жасаған XX әсирде хәр қыйлы қыйыншылықлар менен алжасыўлар, репрессия дәуирлериниң гүўасы ретинде мұдамы өмир, турмыс арпалысларына төтепки берип киятырған азамат, эпийайы халықтың бир ўекили сыпатында сүүретленген. М.Нызановтың инсан психологиясын тереңнен алып сүүретлеў принциптерине сүйениўи жазыўшы тәрепинен Өтемурат образы аркалы шығармада реал қахарман келбетин жаратыўға ерискенлигин атап өтиўге болады. Қахарманның бойындағы кәсийетлердиң барлығы повестьте оның тоқсан жыллық узак өмириниң не бир асырымларын еске түсириўлери, және де оның ақырет уйқысында жатырғандағы галлюцинациялық процесслери менен түсинде көргенлери автордың дүнья әдебиетинде жаңаша бағдардағы сүүретлеў усылларын жетик меңгергенлигинен дәрек береді.

Шығарма сюжетиниң барлық бөлимлери баслы қахарман Өтемураттың халдан тайып, қан басымы себепли қулап жа-

тырғандағы сол ўақыттағы халаты хэм өткендеги ўақыялар сюжет дүзиў көзқарасынан параллель түрде бериледи. Автор повести төмендеги эпиграф пенен баслайды:

*«Тоқсан жасайын деген жасым ба еди,
Арпа тақан ишейин деген асым ба еди!»*

Жазыўшы жоқарыдағы қосық қатарларын айрықша поэтикалық әхмийет бере отырып, баслы қахарманның өз өтмишин ядқа түсириўи ретинде «...Өтемурад усы еки қатар бэйитти я алты, я жети жасар пайытларында еситти. Адам балалығында есинде қалған гәпти өмир-өмиринше умытпас екен. Болмаса ол бул қосықты я қитаптан, я басқа биреўлерден еситтеди. Сол сағыўра пайытында еситкени мийинде мәңги мөрленип қалды. Бул қосық қатарларын үйинде өзлери менен бирге жасайтуғын үлкен атасының қыз апасы Базар кемпир ўақты-ўақты айтатугын еди» [3:7]. Және де автор повестиң идеялық-эстетикалық бағытын баянлаўды усы Өтемурадтың өмир жолы менен байланыста жүзеге асырады. Бизің пикиримизше автор өмирдиң түп мәнісин философиялық хэм психологиялық планда ашып беріўди эстетикалық идеал дәрежесине көтеріўди максет етеди. Айрықша жан халатында, өлим менен өмир арасындағы шайкаста жатырған мәүритлериндеги Өтемурадтың анық сораў-жуапларға толы болған ишки руўхый арпалыстағы жағдайлары менен усы бас қахарманның басып өткен өмир жолын салыстырып, параллель сүўретлеў аркалы жазыўшы оқыўшыларды терең ой сүриўге жетелейди, өмирдиң түп мәнісин аңлаўға, жақсы менен жаманды ажыратып билиўге умтылдырады.

Повестьте баслы қахарманның ақырет уйқысында жатырған ўақытлардағы толғансылары хэр қандай қитап оқыўшысын бийпарық қалдырмаса керек. Әсиресе, Өтемурадтың аналитикалық ойларының тереңнен алып көрсетилиўи, гейде жазыўшының өзіне тийисли болған автор сөзи хэм әдебий қахарманның қыскаша ишки монологлары формасындағы сүўретлеўлер менен тығыз синтезленип, шығарманы тутас алып қарағанымызда повестиңи көркем психологизмнің социаль жәмийетлик сыпатлары күшейтип берилген.

Жазыўшының қахарман образын ашыўдағы және бир өзгешелиги-ишки монологларды өз орнында шеберлик пенен пайдалана билиўинде көзге тасланады. Бул жағдай тутасы менен алып қарағанда шығарманың көркемлик қунылығын арттырып, қахарманның руўхый келбетин тереңнен ашып көрсетиўге хызмет еткен. Өтемурадтың балалық дәуириндеги ишки психологиялық тербенислерин ашып беріўде бундай көркем поэтикалық усыл М.Нызановтың дәретіўшилигине тән тенденция болып қалмай, ал бүгінги қарақалпақ миллий реалисттик прозасының белгилли дәрежеде алға илгерилеп баратырғанын, оның көркем психологизм, улыўма көркемлик поэтикалық жетискенликлерге кем-кемнен кең адым атып атырғанылығы байқалады.

Әдебий қахарманның кан басымы жоқарылаўынан қулап қалған ўақытлардағы халатларын дәлме-дәл сүўретлеўде оның өтмиш дәуирде бастан кеширген ўақыяларын еслеў, түс көриў, ядқа түсириўлерин гейде авторлық баянлаўлар менен қарыстырып, синтезлеп айрықша үлги жаратқаны «Ақырет уйқысы» повестиниң өзіншелик сыпатларын айкынластырып тур.

Шығармадағы және бир айрықша өзгешеликлердиң бири, автор хэр қандай аўыр кеселге шатылған ямаса Өтемурад ғарры сыяқлы жасы тоқсаннан өтип бирден қулаған кексе инсанның ишки психологиялық келбетин оның қыймыл қозғалыслары менен жүдә сәтли ашқанлығын улыўма қахарман образларының турмыслық шынлыққа сәйкес реалисттик объективлиги менен дыққатымызды өзіне тартып, жазыўшы дәретіўшилигиниң жөне бир қырларын аңлатып турады. Повестьте орын алған төмендеги қатарларға итибар қаратайық. «...Бир ўақытлары батыс тәрептен үлкен бир қара қус бұған қарай ушып келе берди. Өтемурад қуслар көтериле алатугын бийикликтен әле

қашан өтип кеткен жоқ па еди! Демек, қара қус бийик ушады екен-ау... Соның арасында Емберген қотыр бунь дәл төбесине келип, қос аяқ пенен жаўырынына бир тепти. Өтемурад қаймығып үлгере алмай қалды. Аспандағы тепки жаман болады екен. Ол ылақтырған кесектей болып төменге қарай зымырады. Жол бойы асылып қалғандай хеш нәрсе болмады. Бултлар буну ирке алмады. Ақыры, келип дүрс ете қалды. Сол ўақытта тула бедени бир силкинди.

-Аға қыймылдады! Кара қыймылдады! - деди жас бала. Бул ақылығы Асқардың даўысы еди.

-Доктор, носилкаңызды әкелиң, үйге апарайық. -Бул баласы Әжимурат. Даўысын таныды [3:14].

Солай етип, Өтемурад ғарры сырта халдан тайып жығылған жеринен үйге алып келгеннен кейин де елеслерди, түс, ядқа түсириў формасындағы көринис детальларын көз алдына келтиреди, оның көз алдында пүткил тоқсан жастан аслам өмир жоллары бирим-бирим елеслеп, ядында мөрленип қалған ўақыялар сюжетке түсирилип, композициялық жақтан шебер түрде «есилип», мүлтигин билдирместен олардың хәммесине себепши болған социаль психологиялық шараятлардың себеплерин, олардың уңкыл-шүңкылын, қуласы, дәуир хэм әдебий қахарман образын терең ашып береді. Шығарманың сюжет детальларындағы Өтемурадтың о дүньяда, ямаса бултлардың аржағында Емберген қотыр менен өзіне жазықсыз азап берген, балалық дәуирине дақ салған Бекнияз доктор менен ушырасыўлары хэм олар туўралы еске түсириўлер формасындағы сюжет бөлшекшелери автор тәрепинен негизги сюжеттик композициялық жақтан жүйи билинбеслик дәрежеде бириктирип, тутас шығарманың параллель сюжеттик композиция формасын дүзеди. Жазыўшы Өтемурадтың еслеўлери аркалы жоқарыдағы көрсетилген Базар кемпирдиң өлими хэм оның жаназасы ўақтындағы сол дәуирлерге тийисли болған қарақалпақ халқының миллий этнографиясына тийисли мәселелер де жас өспиримлер психологиясы менен қосып алынып тәсиршен ашылғаны өз гезегинде әдебий образлардың тереңлигин, олардың көркем психологизмин арттырып барады.

Мысалы: «...аязлы күнлердиң биринде Өтемурадтың айўанының, ишки бөлмелериниң де есиклерин кең ашып қойды. Адамлар аяқларын сүртпестен Базар кемпирдиң өли денеси қойылған кишкене өжирениң аўзына дейин сыртан даўыс шығарып келер еди. Иште өжирениң ярымына пешахана тұтылаан. Онда мархум кемпир жатыр. Бержағында Өтемурадтың кемпир апасы Генжесул, апасы Әнжим, жақында турмысқа шығып кеткен әжапасы Хүрлийха менен кишкене әжапасы Злийха отыр. Оннан пәсиректе аўылдың ҳаяллары» [3:15].

Булар қарақалпақ халқында өли шығарыў дәстүриниң типик көриниси болыўы менен бирге ол негизинде балалар психологиясына сәйкес, бас қахарманның балалық қыялға синдирилген ишки руўхый дүньясын ашып беріўде белгилли әхмийетке ийе.

Өтемурадтың студентлер менен бирге фольклорлық материаллар жыйнаў ўақытларындағы ўақыялар да, илим изертлеў институтында ислеп жүргенде оның үстинен аноним арза түсиў эпизоды хэм тағы басқа сюжеттик ўақыялардың барлығы оның өлер алдындағы еске түсириўи, гә сандырақлаўы, түс көриўлери, көз алдына келтириўлери М.Нызанов тәрепинен турмысқа сәйкес түрде сәулелендирилгенлиги шығарманың тәсирлигин арттырып барады.

Повестьте «Ақырет уйқысы»на байланыслы оның сюжеттик композициялық раўажланыўы менен конфликттик шийеленисиўи барысында айырым ўақыялардың ерси хэм исенимсизлиги, жазыўшы тәрепинен жасалма сүўретленгенлиги де байқалады. Деген менен, жазыўшының соңғы дәуирдеги прозадағы жетекши тенденциялардан пайдаланыўы оның қунылығын арттыруға хызмет еткен.

Әдебиятлар

1. Бобохонов.М. Хозирги ўзбек киссачилигида психологизм. АКД. -Тошкент: 2012.
2. Есенов Ж. Шеберликтиң сырлары. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1986.
3. Нызанов.М. «Ақырет уйқысы». -Нөкис: «Қарақалпақстан», 2009.
- 4.Султанов Қ. Прозаның раўажланыў жоллары. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1977.

Бу мақолада замонавий қарақалпақ повестьлариниң ривожланиши муаммолари хақида сўз боради. Унда қарақалпақ повестьларидаги қахрамон образини очишдаги асосий мезонлар белгиланган. Асосий муаммо ёзувчи М.Низановнинг «Окират уйқуси» асари мисолида ўрганилади. Асардаги сюжет-композицион изланишлар образ яратиш махорати билан боғлиқ ҳолатда талкин қилинган. Қахрамон образини яратишдаги конфликт деталларга ҳам эътибор қаратилган.

Статья посвящена изучению актуальной проблемы тенденции развития современных каракалпакских повестей на примере произведения М.Нызанова «Ақырет уйқысы» («Сон при смерти»). Автор указывает критерии, способствовавшие раскрытию писателем образа главного героя произведения. Поиск писателем приёмов сюжетно-композиционного построения произведения анализируется в тесной связи с мастерством раскрытия образа главного персонажа произведения. Обращается внимание на детали, лёгшие в основу конфликта.

The article is devoted to the study of an actual problem of tendencies of modern Karakalpak stories development on the example of M. Nyzanov's work "A dream at death's door". The author describes the criteria promoting disclosure by the writer of an image of the main hero of the work. The writer's lock for the devices of the plot-compositional structure of the work is analyzed in close connection with skill of disclosure of an image of the main character of the work. The attention is paid to the details which have formed the conflict basis.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

SUMMARY

БЕРДАҚ ДӨРЕТИҮШИЛИГІНДЕ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ ДӘСТҮРЛЕР

Г.А.Тоқымбетова – үлкен ылыми хызметкер ізлениуші

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: адабий аңғана, фольклор аңғаналари, лирик қахрамон, шеър, лирика, аңғана ва наворторлик.

Ключевые слова: литературная традиция, фольклорная традиция, образ, стих, лирика, традиция и новаторство.

Key words: literary tradition, folklore tradition, lyric hero, poem, lyricism, tradition and novelty.

Әдебиеттаныўда «фольклорлық дәстүр» термини кең қолланылады. Бул термин тийкарында жазба әдебиеттағы жеке дөретушиликти анықлау мәселеси жатады. Қарақалпақ халқы фольклорлық дөретпелерге жүдә бай. Сонлықтан, бул халықтан өсиет жетилискен шайыр-жазыушылар дөретушилигинде фольклорлық үлгилер өнимли қолланылады. Фольклордан азық алып раўажланған қарақалпақ жазба әдебиеті өзинин раўажланыу тарийхында бир қанша басқышлардан өтеди. Фольклордан ажыралып жазба әдебиеттың қәлиплесиуи қарақалпақ әдебиетинде айрықша бир дәуир есапланады. Бул басқыш дүнья әдебиетинде да үлкен орынға ийе. Бул басқыш, яғнай фольклордан жеке дөретушиликке өтуіу процеси қарақалпақ әдебиеттаныуында «ерте дәуирдеги қарақалпақ әдебиеті» деп аталады. Бул дәуир әдебиетинде фольклордағы таяр қәлиплер тиккелей қолланыла береді хәм әдебиеттың тийкаргы жанры толғаулар хәм термелер болып, авторлары-жырау-шайырлар. Олар дөреткен термелер толғауларын өзлери қобыз бенен жырылап айтады. Ал буннан кейинги әдебиеттың раўажланыу басқышында қарақалпақ жазба әдебиеті қәлиплеседи. Бул басқышта әдебиетта жаңа мазмун хәм жаңа көркем форма жүзеге келеди. Сонлықтан, бул дәуир әдебиетинде индивидуаллық күшейеди. Бул басқыш қарақалпақ әдебиетинин тарийхының XIX әсирине туўра келеди. Биз үйренбекши болып отырған Бердақ шайыр дөретушилиги усы дәуир әдебиетинә тийисли. Бул дәуир әдебиетинин қәлиплесиуинде хәм раўажланыуында Бердақтың шығармалары айрықша орын тутады. Соның менен бирге, соны да айтып өтуіу керек, жазба әдебиет пенен қатар бул дәуирде фольклорда теңдей раўажланды. Бул ҳаққында усы дәуир әдебиетин изертлеуши профессор Қ.Жәрімбетов та өз изертлеулеринде айтып өтеди [1]. Екинши тәрептен, қарақалпақ әдебиетинин раўажланыуында Хорезм мәдениетинин, әсиресе Мақтымқулы шығармаларының тәсири күшли болады. Бердақ мине, усындай орталықта дөретушилик етеди. Сонлықтан, шайыр шығармаларында бул еки-фольклор хәм Хорезм әдебий орталығының әдебий тәсири күшли болады.

Биз бул мақалада шайыр дөретушилигинде фольклорлық дәстүрлердин интерпретацияланыуын таллауға тартпақшымыз.

Көркем әдебиетта образ жаратыу ең тийкаргы ұазыйпа. Сөз шеберлери образ жаратыуда түрлише көркем әмеллерди қолланыады. Сөз өнериндеги фольклорлық дәстүр де образ жаратыу ушын хызмет етеди. Бул әдебий дәстүрди образ жаратыуда қолланыудың өзине тән өзгешеликтери бар. Фольклорлық дәстүр ямаса фольклорлық сүүретлеу тийкарында реаллық емес, ал идеаллық жатады. Халық сүйген батырларды, сулуларды, ел басшыларын идеалластырып сүүретлеу ямаса инсаныйлық сезимлерди улыўмалық характерде сәўлендириу фольклордағы тийкаргы принцип саналады. Шайыр фольклордағы усы идеалластырып сүүретлеуді дөретушилик пенен өзлестирип алады хәм өз қосықларында конкрет турмыс шараатларын улыўмалық емес, ал жеке тәғдирлер (лирикалық образлар) арқалы сәўлендиреди. Бундай қосықларда ишки сезимлер, руўхый кеширмелер тиккелей «мен» тилинен сәўлендириледи. Авторлық позициясы анық көзге тасланады. Ең тийкаргысы, көзқарас (точка зрения) биринши орынға шығады. Шайыр кандай теманы сәўлендирмекши болса да, биринши нәўбетте жеке ой-пикир, кеширмелердин көркем сәўлелениуине дыққат қаратады. Биз бундай өзгешеликтерди Бердақ шайырдың хәр бир шығармасында көремиз. Бердақ шайыр фольклордағы бир қанша идеяларды, темаларды, мотивлерди өз шығармаларына негиз етип алады. Мысалы, туўған жер, ұатан темасы, ел-халық ҳаққында жазылған Бердақ шайыр қосықлары публицистикалық характерге ийе болса да, оларда дидактикалық мазмун басым. Шайыр фольклордағы дидактизмди өз идеяларын сәўлендириуде пайдаланады. Бердақтың нәсиятлаушы лирикалық қахарманы жәмийеттеги күшли қатламлар алдында ҳақыйқатлықты ай-

туўдан, оларға туўры жолды көрсетиуден қайтпайды. Бул оның мусылманшылық, азаматлық парызы сыпатында көринеди. Бундай жәмийеттеги социаллық жақтан әззи қатламға жақсылық етиу, қол созыу сыяқлы улыўма инсаныйлық идеясы менен Бердақ қахарманлары фольклорлық шығармалардан айрықшаланып турады. Бул өз гезегинде Бердақ шайырдың социал мәселелерде өз позициясында билдирип турады.

Туўры тутсаң нийетинди,

Халыққа бурсаң бетинди,

Сыйласаң гәрип-жетимди.

Шын азамат боладурсаң. (Қашан рәхәтланадурсаң)

Залымлар тыңламас мөхминниң зарын,

Олар ойлар өзлериниң оңарын,

Хәш ұақытта залым қолында барын

Жаратпаслар бар болса да халық ушын. (Халық ушын)

Шайыр шығармаларына тән және бир айырмашылық-хадал мийнетти жоқары қойу, сол арқалы ерискен табысты улығлау. Бул фольклордан алынған тема. Хадал мийнет тек күн-көриу ушын исленбеуи керек. Буны инсанның инсаныйлық келбети, пазыйлетлери инсанды тәрбиялайтуғын қурал сыпатында көрсетиу баслы орынға шығады. Шайырдың «Қашан рәхәтланадурсаң», «Жақсырақ», «Халық ушын» қосықлары усындай идеясы жоқарылығы менен шайыр дөретушилигинин индивидуаллығын белгилейди. Әсиресе, автор «Жақсырақ» қосығында хадал мийнеттин бахыт алып келетуғын күшке ийе екенлигин көрсетеди.

Түргелип ертеден, жумысқа шығып,

Қолыңды кабартып, белинди бууып,

Дизенди сызлатып мийнетин шегип,

Жеген бир зағараң палдан жақсырақ.

Мийнетсиз дүнья излеме,

Жанды отқа жағадурсаң,

Талап ислеп тап дүньяны,

Сүттен ақдур билсең аны

Мийнет пенен жанды қыйнап,

Көрмей бир күн қонақ сыйлап,

Ишпей-жемей малды жыйнап,

Қашан рәхәтланадурсаң?

деген қатарларда тек мийнет етпестен оны дурысырақ ислетиуде кенес береді.

Ал шайырдың публицистикалық ой-пикирлери болса жеке инсанның жәмийеттеги хәм өмирдеги орны мәселеси ҳаққындағы көзқарастары менен ушласады. «Куран» дағы жеке адам бахыты ҳаққында «инсан өмирдеги еки нәрсе менен бахытлы болады: бири өмирде орнын тапқанда, екіншиси өмирлик жолдас табыуында» деген пикирлер Бердақ та өзине тән оригиналлыққа ийе.

Малың болмаса қолыңда,

Жатар душпаның жолыңда,

Досларың шығып солына,

Хал-жағдайыңа қарамас. [1]

Бердақ шайырдың түсиниги бойынша инсанның жеке бахты, ырыскы несийбесинен гәрезли. Тек ғана руўхый хәм материаллық жақтан гәрезсизликке ийе болғанда адамның өмирден орын таба алатуғыны ҳаққында айтады. Бул мазмун жоқарыда шайырдың «Қарамас» қосығында кең түрде сәўлененип, бул бағдардағы автордың позициясы бериледи.

Солай етип, Бердақ шайыр дөретушилигинде қолланылған фольклорлық дәстүрлер тийкарында жаңа мазмун хәм жаңаша формалар жүзеге келеди.

Әдебиетлар

1. Жәрімбетов Қ. XIX әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қәсийетлери хәм раўажланыу тарийхы. -Нөкис: «Билим», 2004, 155-б.

2. Бердақ. Таңдамалы шығармалары. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1987.

3. Мақсетов Қ. Фольклор хәм әдебиет. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1977; Мәмбетов К. Фольклор хәм жазба әдебиет. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1978.

Мақолага Бердақ ижоди асосий тадқиқот объекти қилиб олинған. Унда шоирнинг фольклор аңғаналаридан фойдаланиши ўрганилади. Ушбу масала бўйича муаллиф хулосалари баён қилинған. Муаммони ўрганишда адабиёт ва фольклор масалаларига бағишланған тадқиқотларга таянилған.

РЕЗЮМЕ

Объектом исследования в статье является творчество Бердаха. Рассматриваются использование поэтом фольклорных традиций. Автор статьи делает научные выводы по данному вопросу. В изучении вопроса за основу берутся труды по литературе и фольклору.

SUMMARY

The object of the research in the article is Berdakh's creative work. It studies the use of folklore traditions by the poet. The author's scientific conclusions on this issue are given. In studying the issue the author follows the works in which literature and folklore issues were analyzed.

АХМАД ДОНИШ САЁХАТНОМАЛАРИНИНГ ЖАНРИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

З.Ю. Юнусова - катта илмий ходим-изланувчи

Самарқанд давлат университети

Таянч сўзлар: саёхатнома, маърифатпарварлик, ватанпарварлик, миллий уйғониш, реализм, публицистика

Ключевые слова: путешествия, просветительство, патриотизм, национальное самосознание, реализм, публицистика.

Key words: the travel notes, enlightenment, patriotism, national revive, realism, publicism.

Марказий Осиё маърифатпарварлик адабиёти моҳиятан янги адабиёт бўлиб, шакл ва мазмун жиҳатидан янгиланиш, эврилишларга учраган ҳолда ўтмиш мумтоз адабиётидан бир қатор фарқли жиҳатлар ва афзалиятларга эга бўлди. Маърифатпарварлик адабиётда янги бадиий ва публицистик жанрларнинг майдонга келиши баробарида, айрим жанрларнинг ўзгаришига учраши ҳамда мумтоз адабиётининг айрим қадимий жанрлари бирламчи мавқега касб этганлиги кўзга ташланади. Шулардан бири саёхатнома жанридир. Мумтоз адабиётдаги саёхатнома жанри “янги даврда янги типдаги адабиёт-маърифатпарварлик адабиётининг пайдо бўлиши ва ривожланиши муносабати билан янгидан жонланиб, янги рух касб этиб, замонга ҳамқадам ҳамда янги ижтимоий мазмун ва ғояларни ифода этувчи жанрга айланди” [3:32]. Саёхатнома жанрининг янгиланиши замон талабларига мувофиқ янги ҳаётий мазмун ифодаси, янги маърифатпарвар ғоялар тарғиботи асосида юзага келди.

Маърифатпарварлик адабиётда саёхатнома жанрининг пешқадам тараққийпарвар ғояларни тараннум этувчи, маҳаллий халқнинг фикрий уйғоқлиги учун интеллектуал омил сифатида хизмат қилган кўплаб намуналарини учратиш мумкин. Булар Аҳмад Донишнинг “Наводир ул-вақоеъ” асари таркибидаги воқеий ва бадиий сафар хотиралари, шунингдек, Возеҳнинг “Савонеҳ ул-масолик ва фаросих ул-мамолик” асари, Мирзо Сирожнинг “Бухоро аҳлига тухфа” публицистик сафарномаси, Абдурауф Фитратнинг “Ҳинд сайёҳи қиссаси”, Махмуджўза Бехбудийнинг “Саёҳат хотиралари”, Сиддиқий Ажзийнинг “Мирёти ибрат” ҳаёлий сафарномаси ва бошқалар бўлиб, мазкур жанрнинг маърифатпарварлик адабиётда юқори мавқега кўтарилганидан далолат беради.

Марказий Осиё маърифатпарвар адабиёти асосчиси Аҳмад Дониш ўзининг маърифий фикрларини ифода этиш учун саёхатнома жанридан фойдаланган. Аҳмад Дониш уч маротаба (1857, 1869-1870, 1874 йилларда) Русияга сафар қилиб, ўзининг саёҳат таассуротларини сафар ҳикоятлари шаклида қаламга олган. Бу ҳикоятлар “Наводир ул-вақоеъ” китобининг еттинчи ва саккизинчи бобларини ташкил этиб, “Дар ҳикояти Абдулқосимб ва сафари Русия” (Абдулқосимб ҳикояти ва Русия саёҳати) ва “Дар сафорати Абдулқодирбек ва баёни аҷоиботи базм ва жашни Русия” (Абдулқодирбек сафорати ва аҷоиб базм ва Русия жашни баёни) номлари билан машҳур.

Тожиқ адабиётшунослигида донишшунос олим Р.Ҳодизода илк маротаба ўзининг “Насри бадеи Аҳмади Дониш” (Аҳмади Дониш насрининг бадеияти) номи йирик илмий мақоласида Донишнинг мазкур ҳикоятларини мавзу, ғоявий мундарижа, бадиийлик ва жанрий унсурлар, ижодий мақсад нуктаи назаридан тадқиқ этиб, уларни автобиографик ҳикоятлар жанрига мансуб деб билган [4:71]. Маълумки, адабиётшуносликда хотира (мемуар), таржимаи ҳол (ҳасбу ҳол) ва саёхатнома жанрлари ўзаро муштарак хусусиятларга эга бўлиб, Донишнинг Петербург саёҳати тасвирига бағишланган ҳикоятларнинг таржимаи ҳол ёхуд автобиография жанрига нисбат берилиши бу жанр унсурлари ўртасидаги ўхшашлик ва умумийлик натижасидир. Бу жанрлар ўртасидаги муҳим фарқли хусусиятлардан бири шундаки, саёхатномада фақат сафар саргузаштлари ҳамда ёзувчининг сафар давомидаги кечмиш таассуротлари баён этилади. Шунга эътиборан Аҳмад Дониш ҳикоятларининг айнан саёхатнома жанрига мансублиги маълум бўлади. Муаллифнинг сафар тафсилотлари баёни алоҳида ҳикоят шаклида ёзилган бўлиб, уларнинг ҳар бири мустақил кичик саёхатнома саналади. Иккала саёхатноманиннг ҳам асосий қаҳрамони Аҳмад Донишнинг ўзи бўлиб, бевосита шохид бўлган нарса ва ҳодисалар муаллиф тилидан нақл этилади. Бу эса саёхатнома жанрининг ўзига хос хусусиятлардан биридир.

Аҳмад Дониш саёхатномалари мазмун ва ғоявий мундарижа ҳамда тузилиши ва баён услуби жиҳатидан мумтоз адабиётдаги сафарномалардан фарқ қилади. Дониш ўз саёхатномаларини яратишда статистик ва хронологик фактларни келтириш усулидан воз кечади, зеро улар

муаллифнинг ижодий максоди йўлида аҳамиятсиздир. Дониш саёхатномасининг бу хусусияти Р.Ҳодизода томонидан ҳам қайд этилган: “Аҳмад Дониш ўз ҳикоятларида воқеликни сафар қайдлари, қўнларнинг муайян тартиби, тарихий саналар асосида баён этмайди. Зеро Донишнинг бу сафар тасвиридан максоди фақат сафар хотираларини баён этишгина эмас. Ёзувчи бу хотираларни нақл қилиш воситасида Бухоронинг ўша давр ўқувчилари кўз ўнгига бошқа бир дунёни гавдалантиришни истар эди” [4:72]. Яъни Донишнинг саёхатнома ёзишдан асосий максоди Бухоро халқининг кўзига илм-маърифат ва техник тараққиёт жиҳатидан юқори поғонага кўтарилган янги оламни гавдалантириш ва шу йўл билан ўз юртидаги камчиликлар сабабларини тушунтириш эди.

Аҳмад Дониш ижодида саёхатноманиннг янги типи вужудга келган. Унда реалистик тасвир услуби устунлик қилиб, нисбатан тараққий этган рус тамаддунидаги ижтимоий ҳаёт кичик бўлаклари билан муфассал ва реалистик тарзда қаламга олинади. Ёзувчи саёхатномаларида реализм асосий тасвир усули сифатида устувор ижодий тамойилга айланган бўлиб, тараққийпарварликнинг максал-моҳиятини акс эттирувчи, илғор фикрлиликнинг орзу-умидларини ифода этувчи восита бўлди. Воқеликни ҳайратланарли тарзда кўра олиш ва баён этиш, замон иллатларининг аёвсиз танқиди, ўткир публицистик рух Аҳмад Донишнинг реалистик тасвир услубига хосдир. Аҳмад Дониш ҳаёт ҳақиқатларини синчковлик билан кўра оладиган ва баён этадиган ёзувчи сифатида ўз сафарномалари ва умуман тожиқ маърифатпарварлик адабиётда янги ижодий метод сифатида реалистик тасвирининг шаклланиши учун мустаҳкам замин ҳозирлади.

Дониш саёхатномасида махсус мавқега эга бўлган муҳим масала юксак маданиятни тавсиф ва тарғиб этиш, дунёвий илмларни ўрганиш, касб-хунарни ривожлантиришдир. Бу масала бутун Шарқ маърифатпарварлик адабиётдаги саёхатномаларнинг мазмун - мундарижасини қамраб олган. Аҳмад Дониш ҳам бу масалага катта эътибор қаратиб, мамлакат ободлиги ва халқ фаровонлигининг ягона йўли дунёвий илм ва билимларни ўзлаштириш деб билиб, Бухоро амирлигида бу соҳани, таълимни ривожлантириш фикри ғоясини илгари суради.

Ёзувчи Русиянинг сиёсий-иқтисодий, маданий ва илмий тараққиёти ҳақида ҳикоя қилар экан, бунинг зимнида ўз ватанидаги ҳаётнинг турли жабҳаларини қиёслади. Бу эса Дониш сафарномасининг асосий хусусиятларидан биридир. Ёзувчи қиёслаш ва қаршилантириш йўли билан ўз ватандошларига юрдаги инқирозни тушунтириш, ҳамда камчилик ва иллатларни фош этиш орқали амирликдаги бошқарув тизимини ўткир танқид остига олишга муваффақ бўлади. Бундай қиёсий тасвир усули, гарчанд бутун асар давомида ошқора айtilмаган бўлса-да, ёзувчи сафарномасининг қиммати ва аҳамиятини юксалтириб, уни янги маърифатпарварлик саёхатномаси сифатида гавдалантиради.

“Наводир ул-вақоеъ”да ёзувчининг Русияга сафари тафсилотлари баёнидан ташқари саёхатнома жанрига мансуб бўлган яна иккита саргузашт ҳикоят мавжуд. Бу ҳикоятлар “Наводир ул-вақоеъ”нинг олтинчи ва тўққизинчи бобларини ташкил қилган бўлиб, “Дар ҳикояти ҳоҗй ва манфеи сафар ва хислати занон” (Ҳоҗи ҳикояти ва сафар манфаати ва аёллар хислати) ҳамда “Дар ҳикояти гирдоби Искандар ва гинои марди ажамай” (Искандарнинг гирдоби ҳикояти ва ажамай кишининг нағмаси) деб номланган.

Р.Ҳодизода мазкур ҳикоятларнинг мавзу, ғоявий мундарижа ва бадиий хусусиятларига доир эътиборли мулоҳазалар билдириб, уларни фалсафий-бадиий қисса жанрига мансуб деб топади [4,1]. Дарҳақиқат, тилга олинган ҳикоятларда “қазову қадар”, “лутфи эзиди таоло”, “одоби мулкдорӣ”, “манофеи сафар” каби фалсафий масалалар таҳлил этилади. Аҳмад Дониш бу ҳикоятларда “фавоиди сафар” (“сафар фойдалари”) мавзусига мурожаат этиб, инсон дунёқарашининг кенгайишида унинг аҳамиятини алоҳида таъкидлайди, ҳамда ҳикоятни бошлашдан олдин Пайғамбар

(а.с)нинг саёхатни тарғиб этувчи хадисларидан далил келтилади. Маълумки, Аҳмад Дониш ижодиётида олам узра сафарнинг аҳамиятини тарғиб этиш муҳим мавқе эгаллайди, зеро ёзувчи ватандошларидаги ғафлатзадалиқ ва қолоқликнинг сабабларини айнан сафар қилмаслик, бошқа мамлакатлардаги халқларнинг ҳаёт тарзидан беҳабар бўлишликдан деб билади.

Аҳмад Дониш “марди ажами ва ҳожи” ҳақидаги ҳикоятларида ўзининг ижтимоий-сиёсий ғояларини ифода этиш учун муайян сюжет яратиб, уни бадий суратда сайёх ҳожи ва жаҳонгашта аҷамликнинг саргузаштлари қиссаси шаклида адо этади. Натижада, ҳикоятлар саргузашт хусусиятини қасб этган. Шунга қўра, тадқиқотчи М.Адашев бу ҳикоятларни “бадий саргузашт ҳикоят” жанрга мансуб деб билади [1:88]. Дарҳақиқат, ҳикоятларда тасвирланган воқеа-ҳодисалар ёзувчининг ижод маҳсули бўлган қаҳрамонларнинг саргузаштидир. Бироқ шунга ҳам назарда тутиш лозимки, қаҳрамонларнинг саргузашти сайру саёхат асосида рўй беради. Чунончи ҳожи саргузашти ҳаж сафари давомида ҳамда аҷамлик кишининг саргузашти дарё бўйлаб саёхат тарзида тасвирланади. Шунга қўра мазкур ҳикоятларнинг жанрини саёхатнома деб номлаш маъсуб қўринади, зеро сафар асосидаги воқеалар, сафар саргузаштлари саёхатнома жанрида ўз аксини топади. Асарнинг “манофеи сафар” деб номланиши ҳамда муаллифнинг саёхатни тарғиб этувчи мулоҳазалари ҳам бу фикримизни тасдиқлайди.

Бироқ бу саёхатномалар ва Донишнинг олдинги икки саёхатномаси ўртасида тафовут қўзғаш ташланади. Улар ўртасидаги асосий фарқ шундаки, олдинги саёхатномаларнинг қаҳрамони ёзувчининг ўзидир. Буларда эса асосий қаҳрамон бошқа шахслар, яъни сайёх ҳожи ва аҷамлик жаҳонгашта кишидир. Аҳмад Донишнинг Петербургда қилган саёхатида бағишланган сафарномаларида воқеа содир бўлган сафар таассуроти тасвирланган бўлса, ҳожи ва аҷамлик киши сафарномасида қаҳрамонларнинг Ғарб мамлакатлари саёхати таассуротлари акс этган. Яъни Аҳмад Дониш саёхатномаларида сафар тасвирининг икки хил усули қўзғаш ташланади: бевосита муаллиф сафари тасвири, буни воқеий сафарнома деб аташ мумкин ҳамда қаҳрамонлар саёхати тасвири, буни биз бадий саёхатнома деб номладик. Чунки бу саёхатномаларда бадий хусусият қучли бўлиб, Аҳмад Дониш ўзининг ижодий мақсадини бадий ҳаёлот воситасида ўзи яратган тимсоллар-сайёх ҳожи ва аҷамлик киши воситасида ифода этган. Ёзувчи бу образлар воситасида юсак маърифатпарварлик ғоялари ва ҳатто ўзининг воқеий саёхатномаларда баён эта олмаган ижтимоий-сиёсий қарашларини ошқора ифода этди.

Мазкур саёхатнома ўзининг Бухоро амирлиги сиёсатида нисбатан танқидий мазмуни ва ўткир публицистик руҳи

билан Донишнинг Русия сафари ҳақидаги воқеий саёхатномасидан афзалликларга эга. У ушбу саёхатномасида Бухородаги ижтимоий иллатларни бартараф этиш йўллари излар экан, бунинг учун амирлик тахтини ағдариш керак деб ҳисоблайди. Ёзувчи ўзининг бундай янги ғоя, жасоратли акидасини ўзи яратган фаранг ҳокими тимсоли тилидан шундай ифодалайди: “Жаҳондори қадиму қуддус моро иститоат бахшида, то боғи жаҳонро аз боғбонони нодон ҳолӣ гардонем ва замин аз хасу хошоки монеаи заръ пок кунем” [2:154] (Азалий пок раббӣ жаҳон боғини нодон боғбонлардан бўшатиш ва ерни экинга ҳалақит берувчи ҳашакдан тозалаш учун бизга қудрат берган). Шу тариқа, Аҳмад Дониш зулму ситамага асосланган манғит ҳукмдорларини бартараф этишни воқиб деб билади. Феодал Бухоро ва диний таассуб шароитида Аҳмад Донишнинг бу фикри қатта жасорат ва исёнкор руҳга эга эди.

Гувоҳ бўлганимиздек, бадий саёхатномада Донишнинг пешқадам маърифатпарварлик ғоялари унинг воқеий саёхатномаларига нисбат кенгрок ва батафсил тасвирланган бўлиб, ёзувчининг исёнкор фикрлари кескин ва аниқ мўлжал билан акс этган. Бадий саёхатнома жанри Аҳмад Дониш ижодида жамиятнинг муҳим ижтимоий-сиёсий масалалари таҳқиқи учун хизмат қилган. У ўзининг Бухоро амирлигига нисбатан исёнкор муносабатини саёхатноманинг айнан шу қўринишида моҳирона адабий усулда, ошқора тарзда қаламга олади. Бундай ошқора ва кескин фикрлар саёхатноманинг мазмун-мундарижасини қамраб олган бўлиб, уни Аҳмад Донишнинг ўткир ижтимоий-сиёсий ғоялари ифодаланган жанрга айлантирди.

Аҳмад Дониш саёхатномалари форс-тожик мумтоз адабиёти анъаналарини янгилади, уни янги ҳаётий мазмун ва ғоялар билан бойитиб, тараққийпарварлик мақсаду маромини, маърифатпарварлик орзу-умидларини ифода этувчи жанрга айлантирди. Бу ижодкорнинг саёхатномаларида сафар тасвирининг икки хил тарзи – муаллифнинг воқеий сафари ҳамда қаҳрамонларнинг саёхати қўзғаш ташланади. Шунга қўра унинг ижодида саёхатнома ҳам воқеий шаклда, ҳам бадий шаклда намоён бўлади.

Қиёсий тасвир усули Аҳмад Дониш сафарномаларида муҳим мавқега эга бўлиб, уларнинг қимматини оширган ҳамда янги маърифатпарварлик саёхатномаси сифатида гавдалантирган. Аҳмад Дониш ҳақиқатни қўра оладиган ва айта оладиган ёзувчи сифатида ўз саёхатномалари билан реализмнинг янги ижодий метод сифатида тожик адабиётида шаклланишига мустаҳкам замин ҳозирлади. Муаллиф бадий саёхатномаларида ёзувчининг зулмга қарши кескин акидалари ҳамда муҳолифатчилик муносабати ўз ифодасини топан. Бундай субъектив муносабат эса қучли публицистик руҳни вужудга келтирган.

Адабиётлар

1. Адашев М. Андеша мулоҳиза доир ба таносуби шаклу мазмун дар адабиёти маорифпарварии тоҷик. //Масъалаҳои филологияи тоҷик. Мақола ва гузоришоти илмӣ. – Самарқанд: Нашри УДС, 1997. – Саҳ.88.
2. Аҳмади Дониш. Наводир ул-вақоъ. – Душанбе: Дониш, 1988. – Саҳ. 154.
3. Саъдиев С. Жанри сафарнома дар адабиёти маорифпарварии тоҷик ва Эрон. //Масъалаҳои филологияи тоҷик. Мақола ва гузоришоти илмӣ. – Самарқанд: Нашри ДДС, 1997. – Саҳ. 32.
4. Ҳодизода Р. Насри бадени Аҳмади Дониш. //Аз гузашта ва ҳозираи адабиёти тоҷик. Маҷмӯаи мақолаҳо. – Душанбе: Ирфон, 1974.

РЕЗЮМЕ

Мақолада Аҳмад Дониш ижодида саёхатноманинг маърифатпарварлик, ватанпарварлик, ўзликни англаш ғояларини акс эттирувчи жанрга айланиши ҳамда унинг бадий ва воқеий турларининг ўзига хос хусусиятлари таҳлил қилинади.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается переход просветительства, патриотизм путевых заметок в творчестве Ахмада Дониша, а также особенности его реальных и художественных типов.

SUMMARY

The article deals with the enlightenment of belles letters travel notes in the works of Ahmad Donish, turning into the genre, its fictional and real distinctive features.

PEDAGOGIKA. PSIXOLOGIYA. METODIKA. PEDTEXNOLOGIYA

МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ТОЛЕРАНТНОСТИ У СПЕЦИАЛИСТОВ
СИСТЕМЫ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ

З.А.Абидова - старший научный сотрудник-соискатель

Национальный университет Узбекистана имени Мирзо Улугбека

Таянч сўзлар: толерантлик, тадқиқот, метод, сифат, диагностика, даража.**Ключевые слова:** толерантность, исследование, метод, качество, диагностика, уровень.**Key words:** tolerance, research, method, quality, diagnostics, level.

Для медицинских специалистов толерантность является профессионально важным качеством, так как им в процессе осуществления своей деятельности приходится работать с разными людьми. Определение уровня толерантности даёт возможность своевременно внести коррекцию и предупредить синдром эмоционального сгорания, тем самым повышая качество оказываемых медицинских услуг.

На сегодняшний день к сожалению ещё не существует комплекса психодиагностических методик для определения уровня толерантности медицинских работников. Сложность составления данного комплекса связан с тем, что в психологии отсутствует единый подход к пониманию феномена толерантности. Также существуют сложности в диагностике, так как приходится сталкиваться с представлениями личности о социальной желательности. Отсутствие чётких представлений о сущности толерантности и, как следствие, диагностического инструментария, создаёт ряд проблем как методологического, так и прикладного характера.

Методический инструментарий исследования толерантности характеризуется очевидным преобладанием количественных методов над качественными. Количественные методы, в свою очередь, представлены преимущественно вербальными экспресс-опросниками и разнообразными авторскими анкетами (С.Баднер, В.В.Бойко, В.С.Магун, М.С.Мирманова, Г.У.Солдатова и др.). Обращений к качественным методам исследования толерантности крайне мало (А.Верховский, О.И.Даниленко, Н.М.Лебедева, Л.Г.Почебут, З.В.Сикевич, Т.Г.Стефаненко, Н.С.Хрусталева и др.) [1].

В работах российских исследователей по проблеме диагностики толерантности преобладает понимание данного феномена как социальной нормы определяющей устойчивость к конфликтам в полиэтническом межкультурном обществе [5].

По мнению Л.Г.Почебут толерантность—это эмоциональное состояние индивида, при котором личностные качества или поведение другого человека ему не нравятся, эмоционально не приемлемы, однако индивид проявляет терпение и уважение к мнению другого, сохраняет устойчивость по отношению к неприемлемому или манипулятивному влиянию. Исходя из данного понятия она предлагает авторскую методику «Интолерантность-толерантность» (ИНТОЛ) [6].

О.А.Лунина исходя из определения понятия толерантности как способности длительно выносить неблагоприятные воздействия без снижения адаптивных возможностей выдвигает предположение, что толерантность это своего рода механизм совладения с ситуацией, в которой присутствуют неблагоприятные для личности факторы. Она предлагает для проведения диагностики определить условия по отношению к которым будет определяться уровень толерантности [3].

По мнению специалистов Центра толерантности и гуманитарных технологий созданного на базе кафедры психологии личности факультета психологии МГУ и Научно-практического центра «Гратис» диапазон проявлений толерантности как характеристики физиологической и психологической устойчивости человека к различным воздействиям, необычайно широк, он включает в себя психофизиологический, социально-психологический, индивидуальный и групповой уровни. Они предлагают проводить диагностику толерантности по трём основным направлениям: диагностика толерантности как психофизиологической устойчивости личности; диагностика толерантности как личностной характеристики; диагностика толерантности как системы установок и ценностей личности [5].

Как отмечает Г.У.Солдатова в психологии принято диагностировать и исследовать негативные проявления и негативный полюс личности, поэтому и аспекты толерантности по её мнению необходимо исследовать через обратную сторону толерантности, т.е. измеряя уровень развития качеств и

характеристик, присущих интолерантной личности. Г.У.Солдатова с группой авторов предлагает «Практикум по психодиагностике и исследованию толерантности личности», в котором предлагается диагностический комплекс. Толерантность понимается как «интегральная характеристика индивида, определяющая его способность в проблемных и кризисных ситуациях активно взаимодействовать с внешней средой с целью восстановления своего нервно-психического равновесия, успешной адаптации, недопущения конфронтации и развития позитивных взаимоотношений с собой и с окружающим миром» [10].

О.А.Драганова анализируя методы диагностики толерантности делит существующие методы измерения на специфические и неспецифические. По её мнению специфические методы направлены на выявление установок толерантного сознания, а неспецифические описывают универсальные характеристики личности и межличностного общения, являющиеся в свою очередь признаками проявления толерантности или интолерантности [2].

Как видно из анализа для исследования толерантности используется очень большое число самых разных методик, построенных на разных концептуальных основах. Несмотря на имеющийся многочисленный диагностический инструментарий толерантности, не все методы специфики объекта исследования адекватны. Поэтому есть потребность в создании надёжного и апробированного методического комплекса диагностики уровня толерантности исходя от специфики объекта, т.е. особенностей деятельности лиц, среди которых планируется проведение исследования.

По нашему мнению для исследования уровня толерантности специалистов системы здравоохранения необходимо использовать методы направленные на диагностику тех психологических особенностей, которые повышают эффективность взаимоотношений и взаимодействий в процессе осуществления профессиональной деятельности.

Например, умение управления своими эмоциями, распознавание эмоций других людей и быть эмоционально осведомлённым, также проявлять эмпатию в процессе общения является профессионально важными качествами медицинских работников. Данные качества в психологии принято называть эмоциональным интеллектом. Определить уровень эмоционального интеллекта у конкретного специалиста можно с помощью методики «Эмоциональный интеллект» Н.Холла. Данная методика имеет пять шкал, которые дают возможность определить уровень эмоциональной осведомлённости, то, насколько человек умеет управлять своими эмоциями, самомотивации, эмпатии и распознавание эмоций других людей [4:57-59].

Для эффективного взаимодействия с другими людьми важным компонентом является коммуникативная толерантность. Диагностировать уровень коммуникативной толерантности можно с помощью методики В.В.Бойко «Диагностика коммуникативной толерантности» [4:149-153].

Традиционно истинные отношения между людьми связываются с такими понятиями, как способность чувствовать и понимать мир другого, умение сорадоваться и сострадать. В психологии эти способности обобщены в понятие "эмпатия". Эмпатия – это постижение эмоционального состояния, проникновение-в чувствование, в переживания другого человека. Данное явление значимо и для развития человеческого общества в целом, и для сферы медицинского труда в частности, поскольку он относится к такому виду профессиональной деятельности, в которой ведущую роль играет процесс общения. Именно эмпатия способствует видению медицинским работником подлинных причин, вызывающих то или иное поведение пациента, и создает особый эмоциональный фон, позволяющий более полно самореализовываться как пациенту, так и самому медицинскому работнику. Для измерения уровня эмпатических способностей можно

использовать методику «Диагностика уровня эмпатических способностей» В.В.Бойко [9:486-490].

Специалистам системы здравоохранения в своей деятельности приходится сталкиваться с эмоционально неприемлемыми ситуациями. Способность проявлять терпение и уважение к мнению другого, сохраняя устойчивость по отношению к неприемлемому или манипулятивному влиянию является профессионально важным качеством специалистов системы здравоохранения. Данную способность можно измерить с помощью методики «Интолерантность-толерантность» (ИНТОЛ), разработанный Л.Г.Почебут [6].

Личностная готовность к переменам является необходимым для предупреждения стрессовых ситуаций, возникающих в связи с инновациями или с тем, что приходится взаимодействовать с разными людьми в процессе оказания медицинских услуг. Понимание особенностей противостояния переменам помогает специалистам оградить себя от стресса в тех ситуациях, в которых они наиболее уязвимы. Данную способность можно исследовать с помощью методики «Личностная готовность к переменам». Эта методика была разработана канадскими учёными Родником, Хезером, Голдом и Халом, переведена и апробирована Н.А.Бажановой и Г.Л.Бардиер [6]. Методика включает семь шкал, измеряющих личностную готовность к переменам: страстность, находчивость, оптимизм, смелость, адаптивность, уверенность и толерантность к двусмысленности. Все эти качества необходимы специалистам медицинских услуг для качественного осуществления своей профессиональной деятельности.

Толерантность к неопределённости рассматривается как личностная черта, которая даёт возможность чувствовать себя относительно комфортно даже в ситуации высокой энтропии, повышает способность действовать в незнакомой обстановке и при недостатке информации ответственно, принимать решения без долгих сомнений и боязни неудачи. В непривычной ситуации человек с высоким уровнем толерантности к неопределённости видит возможность развития и проявления своих способностей и навыков. Для диагностики данных качеств медицинского работника можно использовать методику «Толерантность к неопределённости». Методика разработана американским психологом С.Баднером, переведена и адаптирована Г.У.Солдатовой и её сотрудниками [7].

Для эффективного осуществления профессиональной деятельности медицинским работником способность работать в коллективе способствует повышению качества медицинских услуг. Данную способность у медицинских работников можно определить с помощью методики «Показатели индивидуализма-коллективизма», которая разработана Л.Г.Почебут на основе описания культурных синдромов Г.Триандиса [6].

Для диагностики общего уровня толерантности медицинских работников можно использовать также экспресс-опросник «Индекс толерантности» разработанный авторским коллективом (Г.У.Солдатов, О.А.Кравцова, О.Е.Хухлаев, Л.А.Шайгерова, 2002). Данная методика направлена на диагностику таких аспектов толерантности, как этническая толерантность, социальная толерантность и толерантность как черта личности [8].

Все вышеперечисленные методики в большинстве случаев направлены на определение представлений и знаний об эмоциональном, когнитивном и поведенческом компоненте самой толерантности, т.е. все три компонента психики исследуются сквозь когнитивный компонент исследуемого и делаются косвенные выводы о толерантном состоянии. В связи с этим мы решили создать свою методику «Самооценка уровня толерантности» в которой попытались определить внутреннее состояние, или потенциал исследуемых, и внешнее состояние, т.е. реакцию, отношение и проявление того или иного поведения по отношению к социальному окружению. Иными словами данная методика нацелена на определение статических и динамических состояний и проявлений толерантности по всем трём компонентам психики (эмоция, когнитивия, поведение). С помощью данной методики определяется не только реакция и проявление поведения исследуемых, но и их отношение к окружающим и к оценке окружающих. Тем самым мы пытаемся определить не только знание и осознание, т.е. рефлексивность исследуемых, через которых определяется относительный уровень толерантности.

Таким образом, составленный нами комплекс диагностических методик по измерению уровня толерантности у специалистов системы здравоохранения включает в себя следующие методики:

1. «Эмоциональный интеллект» (Н.Холл)
2. «Коммуникативная толерантность» (В.В.Бойко)
3. «Диагностика уровня эмпатических способностей» (В.В.Бойко)
4. «Интолерантность-толерантность» (Л.Г.Почебут)
5. «Личностная готовность к переменам» (разработана канадскими учёными Родником, Хезером, Голдом и Халом, переведена и апробирована Н.А.Бажановой и Г.Л.Бардиер)
6. «Толерантность к неопределённости» (С.Баднер, переведена и адаптирована Г.У.Солдатовой и её сотрудниками)
7. «Показатели индивидуализма-коллективизма» (Л.Г.Почебут)
8. «Индекс толерантности» (Г.У.Солдатов, О.А.Кравцова, О.Е.Хухлаев, Л.А.Шайгерова)
9. «Самооценка уровня толерантности» (З.А.Абидова)

Данный комплекс диагностических методик, по нашему мнению, может успешно применяться с целью исследования толерантности как медицинских работников, так и в адаптированном варианте других специалистов, работающих в системе «человек-человек».

Литература

1. Бардиер Г.Л. Социальная психология толерантности: Автореф. дис. ... докт. психол. наук. – Санкт-Петербург: 2007.
2. Драганова О.А. Психосоциологические маркеры личностной толерантности в юношеском возрасте: Автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. психол. наук. СПб., 2007.
3. Лунина О.А. К вопросу о диагностике толерантности. Белгородский государственный университет. <http://toleration.bsu.edu.ru/files/public/lunina.doc>
4. Фетискин Н.П., Козлов В.В., Мануйлов Г.М. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. -М.: 2002.
5. Асмолов А.Г. На пути к толерантному сознанию. – М.: «Смысл», 2000.
6. Почебут Л.Г. Взаимопонимание культур. Методология и методы этнической и кросс-культурной психологии. Психология межкультурной толерантности. СПб., 2005.
7. Практикум по психодиагностике и исследованию толерантности личности. -М.: Изд-во МГУ, 2003.
8. Солдатов Г.У., Шайгерова Л.А. Психодиагностика толерантности личности. -М.: 2008.
9. Райгородский Д.Я. (редактор-составитель). Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие. -Самара: Издательский Дом «БАХРАХ-М», 2001.
10. Солдатов Г.У. Толерантность: психологическая устойчивость и нравственный императив. // Практикум по психодиагностике и исследованию толерантности. Под ред. Г.У. Солдатовой Л.А.Шайгеровой. -М.: МГУ им.М.В.Ломоносова, 2003. – С.112.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада толерантликни таъсирдор бўйича илмий адабиётларда мавжуд методлар таҳлил қилинган. Муаллиф соғлиқни сақлаш тизими мутахассислари орасида толерантликни аниқлашга қаратилган психодиагностик методикалар комплексини таклиф этган.

РЕЗЮМЕ

В статье проведён анализ существующих методов исследования толерантности в научной литературе. Автор предлагает комплекс диагностических методик для исследования уровня толерантности у специалистов системы здравоохранения.

SUMMARY

In the article there has been done the analysis of the existing research methods of tolerance in the scientific literature. The author offers a complex of diagnostic techniques to explore the level of tolerance with the specialists of the health system.

ОСОБЕННОСТИ ПРОФЕССИОГРАФИЧЕСКОГО ПОДХОДА В ДЕЛЕ ПОДГОТОВКИ КОМПЕТЕНТНОГО ПЕДАГОГА

С.М.Абдиева - старший научный сотрудник-соискатель

Самаркандский государственный институт иностранных языков

Таянч сўзлар: компетентлик, профессиограмма, психограмма, психологик тайёргарлик, касб, ўқитишга тайёрлаш, профессиографик ёндашув, қобилият, касб танлаш, шахсият, педагогик қоида, психомотрика, самаралилик.

Ключевые слова: компетентность, профессиограмма, психограмма, психологическая подготовка, профессия, подготовка обучения, профессиографический подход, умения, профотбор, личность, педагогические установки, психомотрика, результативность.

Key words: competency, professiogramm, psychogram, psychologig preparation, profession, to train, professiographic approach, capability, to choose a profession, personality, pedagogical rule, psycomotrix, effectiveness.

В настоящее время все учреждения, готовящие специалистов разной квалификации, в деле обеспечения компетен-

По нашему мнению, понятие компетенция это наперед заданное требование к образовательной подготовке обучаемого, характеристика его профессиональной роли. Компетентность эта мера соответствия этому требованию, степень освоения компетенции, личностная характеристика человека. Исследователь Дж.Равен характеризовал компетентность, как единство когнитивного эмоционального и волевого аспектов деятельности, что направлено на реализацию ценностных установок субъекта.

Профессиональная компетентность педагога это единство его рационального, иррационального и волевого составных частей его духовного мира. И профессиональное сознание (мышление), и профессиональные чувства, и профессиональные волевые качества педагога вместе образуют мобильную, открытую систему, где все части взаимосвязаны, взаимоопределяют. Главные характеристики педагогической компетентности — это способность и субъекта реализовать в деятельности его педагогические установки, цели. Установка здесь понимается как состояние предрасположенности субъекта к определенной педагогической активности в определенной педагогической ситуации.

Как любая компетентность, педагогическая должна обеспечить результативность деятельности. Результативность проявляется в конкретных итогах педагогической деятельности и соответствии их насущным потребностям реальной практики.

Педагогическая компетентность это способность получать запланированный педагогический результат.

Профессиональная компетентность личности педагога состоит из таких составных частей:

1. Умения построить и привести в движение логически завершённую педагогическую систему: комплексное планирование образовательно – воспитательных задач; обоснованный отбор содержания образовательного процесса; оптимальный выбор форм, методов и средств его организации.

2. Умения «переводить» содержание объективного процесса воспитания в конкретные педагогические задачи: изучение личности и коллектива для определения уровня их подготовленности, к овладению новыми знаниями и проектирование на этой основе развитие коллектива и отдельных студентов.

3. Умение выделять и устанавливать взаимосвязи между компонентами и факторами воспитания, приводить их в действие;

Создание нужных условий; активизация личности студента;

развитие его деятельности, где он из объекта превращается в субъект воспитания; организация и развитие совместной и самостоятельной деятельности и т. .

Профессиография — это полное описание профессиональной деятельности, которая основана на её системном анализе.

Профессиография призвана путём объективного исследования раскрыть всю сложность профессии, выявить её структурные и содержательные особенности, установить всё многообразие взаимоотношений личности специалиста с предметами, средствами и продуктами труда, с окружающими людьми, с целым рядом специфических явлений, сопровождающий трудовой процесс.

Профессиограмму можно охарактеризовать:

1. Профессиограмма — это научно обоснованные нормы и требования профессии к видам профессиональной деятельности и качествам личности специалиста, которые позволяют ему эффективно выполнять требования профессии, получать необходимый для общества продукт и вместе с тем со-

ций специалистов к различным видам деятельности опираются на профессиографический подход.

здают условия для развития личности самого работника.

2. Профессиограмма — это обобщённая эталонная модель успешного специалиста в данной области, хотя иногда отмечается, что в профессиограмме надо учитывать и варианты профессиональной деятельности на «среднем» уровне.

Из профессиограммы человек получает сведения об объективном содержании труда, о психологических качествах, требуемых от человека. Вместе с тем, профессиограмма — это не жесткая стандартная схема, а гибкая ориентировочная основа развития специалиста. Профессиограмма должна не сковывать индивидуальное творческое развитие специалиста, а лишь давать ориентиры объективных требований профессии к человеку.

Профессиограмма составляется на основе анализа содержания профессиональной деятельности и включает в себя общую характеристику профессии и требования, которые профессия предъявляется к человеку.

Одним из основополагающих принципов профессиографирования стал принцип дифференцированного подхода к изучению профессиональной деятельности. Сущность этого принципа - подчинение профессиографирования решению конкретных практических задач. Например, для целей профконсультации и профотбора нужно выделять те профессионально важные признаки, которые допускают дифференциацию испытуемых по их профессиональной пригодности. Для определения уровня квалификации большое значение приобретает характеристика трудовых функций, профессиональных знаний, умений и навыков при изучении профессионального утомления были выделены признаки, обнаруживающие факторы инципирующие профессиональную усталость.

Результаты профессиографирования оформляются в профессиограмме, которая включает описание условий труда, прав и обязанностей работника, необходимых знаний, умений и навыков. Профессионально важных качеств, а также противопоказаний по состоянию здоровья.

Важной составляющей профессиограммы является психограмма - характеристика мотивационной, волевой и эмоциональной сферы специалиста, описание его профессионально важных качеств.

Профессионально важные качества (ПВК) - это индивидуально - психологические особенности и свойства личности, определяющие возможность успешного выполнения профессиональных обязанностей.

Психограмма — психологический портрет профессии, представленный группой психологических функций, актуализируемых конкретной профессией.

С помощью профессиографии составляется профессиограмма — совокупность знаний о профессии и о системе ее требований.

На основе профессиографического анализа определяют профессионально важные психологические и психофизические качества, необходимые для успешного обучения и профессиональной деятельности по специальности.

Области применения профессиограмм: профконсультация и профориентация, профотбор и профподбор, аттестация и проектирование карьеры, образование и повышение квалификации. Если профессиографическое исследование проводится для разработки инженерно – психологических мероприятий по оптимизации и гуманизации машинного звена эргодической системы, то в центре внимания должно быть следующее: оценка габаритов рабочего поста, его эксплуатация органов управления, вопросы обслуживания и ремонтпригодности, типичные отказы техники, внештатные и аварийные ситуации из – за конструктивно – производственных дефектов или ошибочных действий персонала.

Профессиография ориентирована на обеспечение про-

фессиональной успешности работников как общий метод анализа и описания профессиональной деятельности.

При изучении профессиональной деятельности необходим целый комплекс разнообразных методов (социологических, психологических, физиологических и др.) на основании анализа важных элементов изучаемой профессии выявляются следующие психические качества, имеющие решающее значение: необходимые и желательные; несовместимые с данной деятельностью; комплексные, определяющие успех деятельности. Затем формируются требования к психическим качествам работника.

Профессиография включает комплекс методов изучения профессиональной деятельности, в том числе методы сбора эмпирических данных (изучение документации, наблюдение, опрос, изучение продуктов деятельности, биографический и трудовой методы, метод эксперимента) и их анализ (метод экспертной оценки, метод качественного анализа эмпирических данных, методы статистического анализа), а также методы психологической интерпретации (структурно-системный анализ и функционально-структурный анализ).

Социальная и профессиографическая характеристика профессии :

1. Название профессии и специальности по официально принятой номенклатуре.
2. Таксономические сведения: форма, тип, класс, группа, специальность.
3. Название рабочего поста (конкретизированное применительно к данной форме профессиограммы).
4. Престиж, имидж, статус профессии в данной отрасли, регионе, профессиональной группе.
5. Должностной оклад и его оценка (ниже среднего, средний и выше среднего в регионе).
6. Краткая характеристика основных квалификационных и должностных обязанностей.
7. Необходимое образование.
8. Диапазон квалификации (разряды, классы и т.д.), а также перспективы административного, профессионального, научного и других видов продвижения, карьеры.
9. Основные особенности общения: постоянное или эпизодическое, с узким или широким кругом лиц, непосредственное или опосредованное техническими средствами, характер общения (узкопрофессиональное, с посетителями, клиентами, в условиях обслуживания людей и руководства подчиненными и т.д.).
10. Краткая характеристика требований профессии к безошибочности и надежности: последствия ошибок, особые требования к безопасности труда.
11. Частота случаев дисквалификации по профнепригодности, отдельно в периоды профобучения, профадаптации и профессиональной деятельности.
12. Краткая характеристика основных особенностей динамики трудовой деятельности (возрастные ограничения, большая текучесть кадров по данной специальности и другие обстоятельства, заслуживающие внимания с точки зрения общей характеристики данной профессии, специальности или рабочего поста).

Психограмма

Общая характеристика труда

1. Фотография рабочего дня.
2. Описание и оценка динамических факторов труда (работоспособность, утомление, надежность, безошибочность и др.).
3. Влияние условий труда на динамические процессы работы.
4. Психологическая характеристика рабочего места и трудовых действий.

Психологический анализ ошибочных действий

Требования к психическим процессам

1. Психомоторика:

Рабочая поза, статические и динамические нагрузки;

Рабочие действия: гностические, приспособительные, исполнительные и др;

Временные и психофизические характеристики основных технологических операций, связанных с психомоторикой;

Требования к выдерживанию темпа ритма и точности реагирования;

Особые требования к психомоторике.

2. Сенсорная и перцептивная сферы:

Чувствительность различных сенсорных модальностей;

Профессионально значимые виды восприятия сигналов на фоне помех, при избытке или дефиците информации,

восприятие времени, движения, скорости, пространственного положения;

Особые требования к сенсорной и перцептивной сфере.

Профессиональные особенности познавательных процессов:

Влияние представлений на эффективность и надежность трудовой деятельности;

Требования: к воспроизводящему и (или) творческому воображению; к преобладающему типу мышления: наглядно-

действенное, образное, теоретическое (абстрактное), «безлимитное» по времени, жестко лимитированное, в условиях дефицита времени;

Особенности принятия решений при выполнении работы: самостоятельность, ответственность, самоконтроль; требования к стрессоустойчивости;

Преобладающий вид памяти; требования к памяти: устойчивость памяти в условиях напряженности (эмоционально-мнемоническая устойчивость), а также к факторам, вызывающим стрессовые состояния;

Особенности речи: удельный вес речи в профессиональной деятельности, требования к речи;

Внимание и его особенности: широта, интенсивность, устойчивость, роль внимательности как качества специалиста.

Требования к эмоционально-волевой сфере

1. Характеристика преобладающих эмоциональных состояний.

1. Особые требования к эмоционально-волевой сфере (например, сочетание монотонии с эмоциональными перегрузками).

2. Воля и ее особенности. Основная направленность волевого процесса (управление техникой, людьми, собой и т.д.).

Типичные психологические состояния в процессе труда

1. Монотония и утомление.

2. Соматогенные психологические состояния в процессе труда (гипоксия, перегревание и др.).

3. Другие состояния, свойственные данной профессии, рабочему посту либо данному индивиду, в том числе состояния внимательности и невнимательности (по часам рабочей смены, отдельным событиям и т.д.).

Ансамбли профессионально значимых качеств (ключевые квалификации)

1. Общая и специфическая направленность личности. Структура, широта, активность, устойчивость и действенность мотивации.

2. Социально-профессиональная ответственность.

3. Оптимизм.

4. Внушаемость как желательно и нежелательно свойства личности. Мера опасности повышенной внушаемости для профессиональной деятельности (недопустима, весьма нежелательная, нежелательна, допустима). Нравственно-психологическая устойчивость личности (особо необходима, необходима, важна, желательна, не является обязательным профессионально значимым качеством).

5. Профессиональные и инновационные способности. Их структура, качественно-количественная характеристика, обязательность (или необязательность) для нормальной профессиональной деятельности.

6. Особенности характера: необходимые, желательные, допустимые, нежелательные, категорически противопоказанные (социальная активность, принципиальность, честность, решительность, самостоятельность, смелость, инициативность, организованность, дисциплинированность коллективизм, оптимизм, пессимизм, уступчивость, терпение, внимательность и др.).

Таким образом, профессиональная компетентность педагога это сложная, мобильная, открытая система, включающая теоретические, методологические знания, практические умения и навыки, личностные индивидуальные качества и свойства, которые все вместе согласно цели приходят в агрегативное состояние, срабатывает синхронно и взаимосвязано, решают конкретные задачи образования и воспитания студентов.

Литература

1. Ломакина Т., и др. Педагогические технологии в профессиональных учебных заведениях. – М.: 2008. – С. 288.
2. Организационное поведение. – М.: 2006. – С.432.
3. Зиямухаммедов Б., и др. Основы педагогического мастерства и методология практической реализации региональной модели педагогической технологии. – Т.: 2010. – С. 180.

РЕЗЮМЕ

Мақолада педагогик қасбий компетентликка мослаштиришнинг ўзига хос хусусиятлари махсус тузилган дастур ва психограммалар орқали психолог-педагог нуктаи назаридан қўриб чиқилган. Шу билан бирга психограмма, профессиограмма ва профессиографиянинг ўзига хос хусусиятлари ҳамда педагог фаолиятида тутган ўрни масалалари ҳам имкон даражасида ёритилган.

РЕЗЮМЕ

В статье с психолого – педагогических точек зрения рассматриваются особенности компетентного подхода в профессиональной подготовке педагога, изучаются особенности составления программы и психограммы педагога. А также роль в освещенной деятельности педагога, а также особые свойства, психограмма, профессиограмма и профессиография.

SUMMARY

In this article the properties of teacher adaptation to their professional competency by special made programs and pycogramsms have been observed from psycho-pedagogical point of view. In addition, the properties of pycogramm, professiogramm and professiograph and their role in teachers' activities have been written.

АДАБИЙ ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИДА ЎҚУВЧИЛАРНИНГ ИНТЕЛЛЕКТУАЛ САЛОҲИЯТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ЎЗИГА ХОСЛИГИ

Г.Ш.Файзуллаева - катта илмий ходим-изланувчи

Самарканд давлат университети

Таянч сўзлар: интеллектуал салоҳият, таълимда узвийлик, узлуксизлик, педагогик асос, психологик жараён, характер, тарбия, методик, дидактик, илмий, адабий таҳлил.

Ключевые слова: интеллектуальные способности, последовательность в обучении, непрерывность, педагогические основы, психологический процесс, характер, воспитание, методика, дидактика, наука, литературный анализ

Key words: intellectual abilities, consistency in teaching, continuity, educational grounds, psychological process, character, education, methodology, didactics, science, literary analysis

Интеллектуал тафаккурнинг шаклланиши, етук шахснинг ривожланиш жараёни – унда факат алоҳида сифатларнинг таркиб топишидангина иборат эмас. Бу жараён ақлий, жисмоний, ахлоқий ҳамда илмий дунёқарашнинг шаклланиши билан боғлиқ тарзда амалга ошади. Узлуксиз таълимда ўқувчиларни интеллектуал ривожлантиришнинг ўзига хос механизмлари мавжуд. Булардан бири алоҳида ташкил этилган таълим муҳити сифатида тақлиф қилинган бўлса (В.С.Ильин, В.В.Зайцев, Н.К.Сергеев), иккинчиси, бугунги кунда дунё миқёсида ўқувчи шахсини ақлий-интеллектуал жиҳатдан ривожлантиришнинг инсонпарварликка асосланган кўп параметрли концепциялари сифатида илгари сурилмоқда (В.И.Слободчиков, В.А.Петровский).

Иккинчи йўналишдаги асосий жиҳат шуки, педагогик-психологик тадқиқотлардаги аксарият ёндашувлар шахсни ўз-ўзини ривожлантиришига, яъни шахсга йўналтирилган таълим муаммосига қаратилганлигидир (Д.А.Леонтев, А.Маслоу, О.С.Гребенюк, Б.Матюнин, С.Л.Рубинштейн, А.М.Матюшкин; Узбекистонда Ж.Ф.Иўлдошев, Р.Ф.Сафарова, Э.Сейитхалилов, Б.Р.Адилов, Р.Ахлиддинов, У.Мусаев, Ш.Қурбонов). Бундай тадқиқотларда таъкидланишича, шахс ақлий тараққиётининг муайян босқичларида унга тизимли тарзда педагогик таъсир кўрсатиш лозим. Ўқувчиларнинг интеллектуал салоҳиятини ривожлантириш борасида бир қатор ёндашувлар мавжудлигига қарамадан, ҳамон долзарб педагогик муаммо сифатида ўз ечимини кутмоқда. Маълумки, айнан таълим жараёнида ўқувчининг ўз-ўзини ривожлантириш имконияти вужудга келади. Таълим жараёнини ташкил этиш, таълим воситаларини аниқлаш, уларни такомиллаштириш йўллариини белгилаб бериш, ўқув жараёнида ўқувчиларнинг ўзига хослигини ҳисобга олиш, шахснинг интеллектуал тараққиёти фаолиятининг янги турларига асос бўлиши каби муаммолар бир қатор педагог ва психологлар томонидан тадқиқ этилган.

Педагогика соҳасида ўқувчининг интеллектуал салоҳиятини ривожлантиришнинг асосий шакли таълим муҳитидаги тарбиядир. Инсоният тафаккури ва амалиёти тарихидаги адабий категорияларидан бири бўлмиш тарбия ҳамиша жамиятдаги етакчи ахлоқий қадриятлар билан уларнинг одамлар томонидан бажарилиши ўртасидаги мувозанатни таъминлашга йўналтирилиб келинади. Шахснинг ривожланиши ва шаклланишига таъсир нуктаи назаридан тарбия – доимо мақсадга йўналтирилган бўлиб, биринчи навбатда, аниқ мақсадга қаратилган жамиятнинг фаолиятидир. Бунда жамият ўзида мавжуд бўлган барча имконият ҳамда воситалардан фойдаланади. Ҳозирда замон муаммоларини ҳал этиш учун билимнинг ўзи етарли эмаслиги, бугун тарбия муассасаларида шакллантириладиган шахслар воқеликка ижодий назар билан қарай билиши, қушқонлардан ташқарида фикрлай олиши муҳимлиги, ҳулласки, тарбияланувчиларда кучли

шахслик сифатларининг ҳосил қилиниши янги педагогик фикр учун биринчи даражали аҳамиятга эгадир [2].

Тарбия ўқувчининг табиатида бўлмаган фазилатларни шакллантиришга ёки бор бўлган айрим кераксиз сифатларни йукотишга қаратилган фаолият экан, ўқувчи шахсиятига дахлдор барча жиҳатларни кўзда тутгандагина, олдида қўйган мақсадга эриша олади. Бугунги кун педагогикаси бола табиатини, маънавиятини шакллантиришда тарбия тутган бекиёс ўринини тан олган ҳолда, тарбия бу борада барча муаммоларни ҳал қилади деган даъводан ҳақли равишда тийилади. Чунки тарбия қандай методологияга таянганлигидан, қандай метод ва усуллардан фойдаланганлигидан қатъий назар одам шахсини шакллантириш жараёнининг барча қирраларини қамраб ола билмайди.

Психология соҳасида эса, ўқувчининг интеллектуал салоҳиятини ривожлантириш узок ижтимоий тараққиёт йўлини босиб ўтган кўп қиррали ва кенг қамровли тушунча сифатида қаралади. Бунда характер, инсоннинг индивидуал-иродавий хусусиятлари ва бошқа бир қанча психологик жараёнларни шакллантириш муҳим ҳисобланган. Ҳозирги даврда қайси бир соҳани таҳлил қилиб қарамайлик, унинг юксалишини инсонлар характерининг янги қирраларини шакллантирмасдан, асло тасаввур қилиб бўлмайди [1]. Шунингдек, характер иродавий ҳаракатлар билан уйғунлаштирилган ҳолда изоҳланади. Характер инсоннинг ижтимоий-тарихий ривожланиши, унинг фаолиятининг ижтимоий хусусияти билан узвий боғлиқлигида олиб қаралади.

Шарқ уйғониш даврининг қомусий олимлари характер ва инсоннинг индивидуал хусусиятлари муаммосини ҳамкорлик нуктаи назаридан ўрганганлар. Улар устоз-шогирд, ўқитувчи-ўқувчи муносабатларини ўрганишда характер хусусиятлари ва қизиқиш ҳамда интилишнинг ролига аҳамият беришган. XX асрнинг атоқли маърифатпарварлари ўқитувчининг шахсий фазилатлари, ахлоқи, одоби, билимдонлиги, тийрақлиги, фаросатлиги, ақл-заковати шахснинг қамолоти негизи эканлигини таъкидлаб, характернинг интеллектуал ва иродавий хусусиятларини ҳамкорлик омили деб ўқитиб ўтганлар. Ҳозирда ўқувчиларни интеллектуал салоҳиятини ривожлантириш муаммолари ижтимоий-психологик, умр давлари, педагогик-психологик жабҳаларга асосланган ҳолда тадқиқ этилмоқда. Бироқ психология инсонни ақлий-интеллектуал жиҳатдан мукаммаллаштиришнинг турли замонавий, ноанъанавий усул ва методларини тақдим этишда ўзбек халқ оғзаки ижоди, миллий ва диний қадриятларимиз акс этган ноёб манбалар, буюк аждодларимиз таълимотида инсон шахси ва характерининг ижобий сифатларини ривожлантириш масалаларининг ҳал этилганлигини ўрганишни ушбу муаммонинг асосий ечимларидан бири сифатида талқин этади. Демак, факатгина психологик ёндашув шахснинг интеллектуал

салоҳиятини ривожлантиришнинг ягона манбаи бўла олмайд.

Интеллектуал салоҳиятли деганда, маънавий эҳтиёжлар билан яшовчи ёки ақлий фаолиятнинг энг юксак мураккаб турлари билан шўғулланувчи шахсни [3] тушунар эканмиз, бу борада умумий ўрта ва ўрта махсус, касб-хунар таълими тизимида узлуксиз ўқитиладиган адабиёт фани ҳам педагогик, ҳам психологик жараёнларни ўзида мужассамлаштирган, тўлақонли соҳа сифатида намоён бўлади. Чунки адабиёт дарсларини ўқитишда олиб бориладиган адабий таҳлиллар ўқувчига интеллектуал салоҳиятнинг турли қирраларини бадий асар мазмуни ва ғояси кўринишида сингдириб боради. Бу педагогик жараён ўқувчи мактабга келган кунданок “Алифбе”, “Ўқиш”, “Одобнома”, кейинчалик “Адабиёт” фанлари доирасида ташкил этилади. Бундай узлуксиз олиб бориладиган адабий таълимда бадий асар таҳлили муҳим аҳамиятга эга. Бу хусусда “ўқувчига ўрганиш учун тақдим этилган бадий асарлар таҳлилга тортилмас экан, улар ҳеч қандай дидактик самара бермайди...” дея таъкидлайди п.ф.д.Қ.Хусанбоева [4]. Адабий таҳлилни илк натижаси бу – ўқувчини фикрлашга ўргатишдир. Фикрлаш эса, ақлий фаолиятнинг асосий шакллари билан бири ҳисобланади.

Таълимнинг турли босқичларида интеллектуал салоҳиятни ривожлантириш оддий ақлий фаолият турларидан мураккабга қараб шакллантирилгани сингари адабий таълим беришда ҳам, ўқувчининг ёши индивидуал хусусияти эътиборга олинган, мазмунан содда кичик матнлардан бошлаб, кейинчалик адабий турнинг турфа хил жанрларини тақдим этиш орқали йирик ҳажмли, кенг қамровли, салмоқдор бадий асарлар таҳлиliga ўтилади. Кўзланган натижага эришиш учун адабиёт ўқитишнинг горизонтал ҳамда вертикал узвийлиги ва узлуксизлигини таъминлаш, адабий таҳлилда эса илмий, методик, дидактик таҳлилларни уйғунлаштириш лозим. Чунки илмий таҳлил адабиёт дарсликларида келтирилган қатор илмий-назарий мақолаларни мазмун-моҳиятига кўра таҳлил қилиш, дарслик материалларини ўрганишда кўшимча манбаларга мурожаат қилиниши имконини берса, методик таҳлил адабиёт пердмети ва айни мавзуга қизиқишни ўрганиш билан бирга ўқувчиларнинг адабий-эстетик қарашлари, образли тафаккурини янада ривожлантириш имконини яратди. Дидактик таҳлил эса ўқувчиларни қўйилган масалани ўрганишга тайёрлайди, дарслик ва дарслик мажмуалардаги бадий, илмий ва илмий-методик матнлар устида ишлашга, адабий – назарий тушунчаларни амалда қўллаш ҳамда ўзлари бажарган мустақил ишлардан тўғри хулосалар чиқаришга ўргатади.

Адабий таълим жараёнида қуйидаги талабаларни бажариш педагогик ва психологик жараёнларни бирлаштириш ҳамда тўғри йўналтиришга, ўқувчиларнинг интеллектуал салоҳиятини ривожлантиришга, билимини мустаҳкамлаш ва бадий савиясини юксалтиришга ёрдам беради:

- бошланғич синф “Ўқиш” дарслариданок адабий таҳлилни турли усул ҳамда воситалари кўмагида ўқувчиларни мустақил ва ижодий фикрлашга ўргатиш, бу жараёни таълимнинг кейинги босқичларида узвий давом эттириш ва мукамаллаштириб бориш;

- ўқувчиларда ақлий-интеллектуал сифатларни шакллантириш, таълим ва тарбиянинг узвийлигини таъминлаш;

- ўрганилаётган мавзу мазмунининг онгли равишда тўла ўзлаштирилишига эришиш ва ўқувчиларнинг билим ва тушунчаларини мустаҳкамлаб бориш;

- бадий асарларнинг адабий-назарий тушунчалар воситасида илмий, методик, дидактик жиҳатдан тўғри таҳлил қилиниши ва ижтимоий ҳаёт муаммолари билан узвий боғланишига эътибор қаратиш;

- адабиёт дарсларида бадий сўзнинг образлилик хусусиятини очиш ва адабий ҳодисаларнинг тўб моҳиятини ўрганишда адабий таълим муаммоларини мантикий кетма-кетликда, илм-фаннинг энг сўнгги ютуқлари асосида ҳал этиш;

Адабиётлар

1. Искендеров Ж.С. Педагогика ўқувчиларида характернинг интеллектуал иродавий хусусиятларини шакллантириш. ном.дисс. -Т.: 2009, 27-б.
2. Йўлдошев К.Б. Янгиланган педагогик тафаккур ва умумтаълим мактабларида адабиёт ўқитишнинг илмий-методик асослари. п.ф.д.дисс. -Т.: 1996.
3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати 2-жилд. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006 216-б.
4. Хусанбоева Қ. Таҳлил – адабиётни англаш йўли. -Т.: “Муҳаррир” нашриёти, 2013.

Ушбу мақолада ўқувчиларнинг интеллектуал салоҳиятини ривожлантиришда педагогика, психология, адабиёт соҳаларининг ўрни, адабиёт дарслари орқали ўқувчиларда ақлий-интеллектуал салоҳиятни шакллантиришнинг аҳамияти, бу жараёнда адабий таълимни узвий

- ўқувчиларнинг дарсга онгли ва фаол муносабатда бўлишларини ҳамда ёш ва индивидуал хусусиятларини ҳисобга олиш;

- янги ўтиладиган мавзунинг олдинги мавзу билан узвий ва узлуксиз боғлиқлигини босқичлараро таъминлаб бориш;

- адабиёт дарсларида ўқитишнинг энг фаол ва самарали методларидан фойдаланиш орқали бадий адабиёт ва ижодни англаш билан бир пайтда ўқувчиларнинг интеллектуал салоҳиятини узлуксиз ривожлантиришга эришиш назарда тутилади.

Адабиёт дарсларида ўқувчиларнинг интеллектуал салоҳиятини ривожлантиришга таълимни технологик ёндашув асосида ташкил этиш орқали эришилади. Адабий таълим самарадорлигини оширишда, энг аввало, ўқитувчининг педагогик маҳорати ҳамда унинг таълим жараёнига ёндашуви муҳим аҳамиятга эга. Бугунги кунда адабиёт ўқитувчиларининг педагогик маҳорати даражаси ҳар бир дарс ҳамда ўрганилаётган мавзунинг ўқувчиларга етказиб беришга нисбатан ижодий, технологик ёндашув билан бирга узвий ва узлуксиз ёндашуви ҳам талаб қилади.

Қуйида айрим ақлий-ахлоқий тушунчаларнинг босқичма-босқич шакллантирилиб борилишида аҳамиятли бўлган дарсликлардаги бадий асарлардан намуналар келтирамиз. Масалан, 3-синф “Ўқиш китоби” дарслигида (Умарова М. ва б. Ўқиш китоби. 3-синф учун дарслик. Т.: Ўзбекистон, 2012 й.) “Ҳалоллик” (Ўзбек халқ эртаги. Ушбу эртақда деҳқон образининг тўғрисиқлиги, ҳалоллигини ўқитиш орқали тушунтириш), “Чумчуқ билан туприқан” (Х.Х.Ниёзий. Бу эртақ воситасида ўқувчиларда ижобий ва салбий қаҳрамонга бўлган муносабатларини ифодалашга ўргатиб бориш) каби асарлар ўқувчиларга тўғрисиқ бўлиш, ҳалол яшаш, ўзгалар ҳақида хиёнат қилмаслик ҳақидаги илк тушунчаларни содда тилда баён этса, 4-синф “Ўқиш китоби”да (Матчонов С. ва б. Ўқиш китоби. 4-синф учун дарслик. Т., 2011 й.) келтирилган “Чумчуқ билан чумоли” (Азиз Абдураззоқ. Ҳикоя таҳлили асосида дангасаликнинг оқибати-ю, меҳнатсеварликнинг саодатини ёритиш), “Олти юз сўм” (Носир Фозилов. Ушбу бадий асар воситасида ўқувчи характеридаги ҳислатлардан бири виждон эканлигини тушунтириш) номли ҳикояларини дарсда таҳлил қилиш давомида бадий сўзнинг таъсир кучини туйиш билан бирга ҳалоллик, тўғрилиқ каби ижобий ҳислатлар ўқувчи онгида чуқурлаштирилиб, андишалилик, масъулиятлилик, меҳнатсеварлик сингари ахлоқий тушунчалар шакллантирилади.

Бошланғич таълимнинг илк босқичлариданок содда бадий матнлар асосида сингдирилиши бошланган ақлий-интеллектуал тушунчалар умумий ўрта таълимга келиб, ёш ва индивидуал хусусиятларига мос равишда сюжет қўлами кенг бадий асарлар ҳамда асар ҳақидаги илмий-оммабоп мақолалар замирида акс эта бошлайди. Масалан, биз оддийгина мисол тариқасида келтираётган ҳалоллик, тўғрилиқ тушунчалари 5-синф “Адабиёт” дарслигида “Уч оғанини ботирлар” (Ўзбек халқ эртаги), “Булбул” (Ҳанс Кристиан Андерсен, эртақ), “Фанорчи ота” (Ойбек, ҳикоя), “Дунёнинг ишлари” (Ҳ.Ҳошимов, қисса), “Ҳайрат ул-аброр” (А.Навоий, достон) каби бадий асарлар орқали давом эттирилса, 6-синф “Адабиёт” дарслигидаги “Шум бола” (Ғ.Ғуллом, қисса), “Сариқ девни миниб” (Х.Тўхтабоев, роман), “Махбуб ул-қуллуб” (А.Навоий), Муса Жалил шеърлати, “Нақлия сўзлар” (Абай) асарларини ўқувчига ўргатиш орқали янада мукамаллаштирилиб ёритилиб борилади. 7-синфда “Равшан” достони, 8-синфда “Қутадғу билиг” достони (Юсуф Хос Ҳожиб), 9-синфда “Алпомиш” достонида ҳалоллик ва тўғрилиқ тушунчаларининг ўзига хос тарздаги бадий қоришмаси педагогик-психологик жиҳатдан ҳам гавдалантирилганининг гувоҳи бўламиз.

Хулоса шуки, бадий адабиёт ўқувчини интеллектуал шахс қилиб тайёрлашнинг таълимий-тарбиявий, бадий-эстетик, психологик-педагогик жабҳаларини ҳам ўзида қамраб олувчи ва тўла намоён этувчи соҳадир.

РЕЗЮМЕ

ва узлуксиз ташкил этиш муҳимлиги ёритилган. Бу хил ёндашув натижасида адабий таълимда ўқувчиларнинг интеллектуал салоҳиятини ривожлантиришга қўйилган талаблар келтирилган ва улар адабиёт дарслари таҳлили билан далилланган.

РЕЗЮМЕ

В настоящей статье освещены место таких наук как педагогика, психология, литература в развитии интеллектуальных способностей учащихся, значение формирования у учащихся умственно-интеллектуальных способностей посредством уроков литературы, организация в этом процессе последовательного и непрерывного литературного обучения. В результате такого подхода приведены требования предъявляемые к способности развития у учащихся интеллектуальных способностей и подтверждено анализом литературных уроков.

SUMMARY

The place of the such sciences as pedagogics, psychology, literature in pupils' intellectual abilities development, importance of pupils mentally-intellectual abilities forming by means of lessons of literature, organization of consecutive and continuous literary teaching in this process are elucidated in this article. As the result of this approach the requirements towards development abilities of pupils' intellectual abilities are given and confirmed by analysis of literary lessons.

ФИЗИКА ЎҚИТУВЧИЛАРИНИНГ МАСОФАВИЙ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШДА ВЕБИНАР ЎТКАЗИШНИНГ НАЗАРИЯСИ ВА АМАЛИЁТИ

А.Ибраймов – мустақил тадқиқотчи

Тошкент давлат педагогика университети

Таянч сўзлар: масофавий малака ошириш, физика, вебинар, вебинарнинг асосий имкониятлари, ташкил этиш босқичлари, амалиётга жорий этилиши.

Ключевые слова: дистанционные курсы повышения квалификации, физика, вебинар, основные возможности вебинаров, этапы организации, внедрение в практику.

Key words: distance training courses of improving qualification, physics, webinar, webinar's basic possibilities, stages of organization, implementation in practice.

Ҳозирги кунда масофавий малака ошириш жараёни замон талаблари асосида такомиллаштириш, таълим сифатини ошириш учун ўқитишнинг инновацион усулларида, яъни интернет орқали масофавий малака оширишда веб-технологиялардан кенгрок фойдаланиш зарурийати туғилмоқда. Шундай технологиялардан бири вебинар ҳисобланади.

Вебинар – махсус дастурий таъминотдан фойдаланган ҳолда интернет орқали тингловчилар билан интерфаол ўқув машғулотларини ўтказиш шаклидир. Вебинар термини инглизча “webinar” сўзидан олинган бўлиб, тармоқ орқали семинар маъносини билдиради [1:3].

Бунда ўқитувчи ва тингловчи бир биридан маълум бир узокликда жойлашган ҳолда интернетга уланган компьютер орқали ўқитиш, ўрганиш бўйича биргаликда фаолият юритади. Вебинарда тингловчилар ва ўқитувчи турли хил давлат, шахар, туманларда жойлашганлигига қарамай нафақат бир бирини кўради, эшитади, бир бири билан савол жавоб қилиши, ёзма равишда муносабат қилиши мумкин.

Ўқитувчи вебинар орқали машғулот ўтказиш вақтида матнли хужжатлар, турли хил мультимедияли воситалар асосида тақдимот қилиши ва унинг виртуал доскасига семинар мавзусига оид турли хил ёзувлар ёзиш ва расмлар чизиб кўрсата олиши яъни анъанавий шаклда электрон доскада иш юритгандек фаолият олиб бориши мумкин.

Вебинарнинг пайдо бўлиш тарихига назар ташлайдиган бўлсак, 1980 йиллар охирида биринчи матнларни ёзиш орқали маълумотлар алмашиш тизимлари яратилган (масалан, Internet Relay Chat). 1990 йилларда янада такомиллаштирилган веб-чатлар, бир вақтда кўпчилик билан матнли ёзувлар алмашиш дастурлари яратилган. Кейинчалик эса бу тажрибалар асосида интернет орқали амалга оширилаётган турли хил видео алоқа воситалари ва вебинар (webinar) ўтказиш дастурлари ишлаб чиқиладиган бўлди.

“webinar” термини савдо белгиси АКШдаги бир нечта IT-компаниялари асосчиси Эрик Р.Корб (Eric.R.Korb) томонидан 1998 йили руйхатдан ўтказилган, лекин ҳозирги кунда мазкур термин InterCall компаниясига тегишли. Вебинарларни ташкил этувчи дастурий таъминот нафақат тармоқ орқали семинарлар, балки маъруза ўтказиш имконини ҳам беради [2:2].

Вебинар иштирокчиларининг сони бир нечта одамдан бир нечта минг иштирокчигача бўлиши мумкин. Иштирокчилар сони дастурий таъминот имкониятларига ҳамда вебинардан руйхатдан ўтиш шартларига ҳам боғлиқдир. Бугунги кунда ўтказилган вебинарлардан иштирокчиларининг сони энг кўп бўлган онлайн бизнес-семинарда иштирокчилар сони 12012 нафарни ташкил этган. Ушбу кўрсаткич жаҳон рекорди сифатида эътироф этилган ва Геннисс рекордлар китобига киритилган.

Вебинарни ташкил этиш учун қуйидаги асосий учта босқичга эътибор қаратиш лозим [2:5].

1) Техник таъминот, 2) Вебинарни ўтказиш учун тайёргарлик,

3. Вебинарни ўтказиш

Техник таъминот - вебинарни сифатли ўтказиш учун ўқитувчи ва тингловчиларда қуйидаги техник таъминот бўлиши зарур.

1) Микрофон, 2) Наушник, 3) Веб-камера, 4) Компьютер, 5) Камида 2

Мбит/сек тезликка эга бўлган интернет.

Вебинарни ўтказиш учун тайёргарлик - вебинарни ўтказиш ўқитувчидан юқори даражадаги тайёргарликни, шунингдек, “педагогик, психологик, эргономик ва бошқа нуктаи назардан пухта ва обдон ўйланган ишланмалар ишлаб чиқиш” талаб этади. Биз бу тайёргарликнинг асосийси ҳисобланган техник ва педагогик таркибини ажратамиз.

Вебинардан аввалги техник тайёргарлик - алоқа каналларини, овоз ва видео сифатини, дастурий маҳсулотнинг барча асбоб-ускуналари ишлашини текширишга қаратилган. Техник тайёргарликнинг вазифаси вебинар давомида ўрганиш сифатини пасайишига ва тингловчиларда хизмат кўрсатишга бўлган салбий муносабат шаклланишига олиб келувчи муаммоларга йўл қўймаслик.

Вебинарнинг педагогик тайёргарлиги – унинг мақсад ва вазифаларини белгилашдан иборат. Бу – “таълимнинг режалаштирилган натижаларини умумлашган баёни, яъни, тингловчи таълим якунида эгаллаши керак бўлган билимлар, кўникмалар, малакалар, операциялар, ижтимоий ҳуқуқатвор усуллари тўплами...”ни [4:13] мазмунини ишлаб чиқиш; вебинарларнинг дастурий таъминоти йўриқномасидан фойдаланиш стратегиясини ишлаб чиқиш ва таълимни ташкил қилишнинг мазкур инновацион шаклига хос бўлган психологик-педагогик хусусиятларини инобатга олган ҳолда уларни баён қилинаётган масалалар мазмунига кириштириш ўз ичига олади.

Вебинар ўтказиш методикаси интернет-муҳитнинг ўзига хосликларини инобатга олган ҳолда юзма-юз маърузалар ва семинарлар ўтказиш методикасидан бир мунча фарқ қилади [2:8].

Сифатли вебинар ўтказиш учун қуйидаги каби юқори даражадаги талаблар қўйилади:

- ахборотни аудиторияга содда, мантикий, тушунарли тарзда етказиш;
- вебинар олиб борувчининг ташкилотчилик қобилиятлари;
- интерфаол мулоқотни қўллаб-қувватлаш кўникмалари;
- ахборотни максимал даражада тўлиқ баён қилиш малакаси билан бир вақтда вебинар ўтказишнинг юқори суръати;
- аудитория диққатини жамлаб туриш маҳорати.

Юқоридаги каби талаб, қоидаларга таянган ҳолда ҳозирги кунда А.Авлоний номидаги халқ таълими ҳодимларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш Марказий институти (Марказий институт) томонидан раҳбар ва педагог кадрлар учун www.avloniymtk.uz, www.masofa.uz ўқув порталларида ташкил этилаётган масофавий малака ошириш курслари ўқув жараёнида вебинар ўтказиш йўлга қўйилди. Вебинар ўтказишда дунёда кенг фойдаланилаётган дастурий таъминотлардан бири OpenMeetings платформасидан фойдаланилди.

Вебинарни ўтказиш учун марказий институт томонидан белгиланган модератор томонидан вебинар мавзуси, ўтказиладиган куни ва соати белгиланади ҳамда иштирокчилар руйхатдан ўтказилади. Вебинарда республикамизнинг барча ҳудудидан масофавий малака ошириш курслари тингловчи-

лари жалб этилади. Бунда иштирокчилар гурухлар ёки якка тартибда иштирок этиши мумкин.

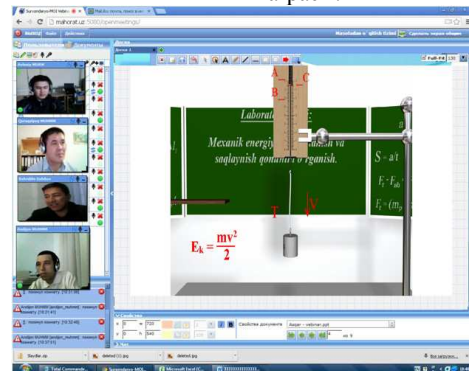
Вебинар ўтказиш жараёнида жуда кўп иштирокчиларнинг тасвири компьютер экраниди пайдо бўлади, лекин ҳар бир иштирокчи ўзига зарур бўлган, вебинар жараёнида мулоқатга киришиши лозим бўлган иштирокчиларнинг экранини фаоллаштириши, яъни ўзига кўринадиган ҳолатида ўрнатиши ва бошқаларини кўринмайдиган шаклга ўтказиб қўйган ҳолда вебинарни давом эттириши мумкин.

Биз мисол сифатида масофадан ўқитиш маркалари ходимлари, тьюторлар ва масофавий малака ошириш курсларига жалб этилган физика ўқитувчилари билан биргаликда ўтказилган вебинарни кўришимиз мумкин. Вебинарда асосан умумий ўрта таълим мактаблари физика ўқитувчилари билан физика ўқитиш методикаси соҳасидаги янгиликлар, муаммолар ва ечимлар тўғрисида фикр мулоҳазалар юритилди. Бунда дастлаб физика ўқитувчиларининг масофавий малакасини ошириш курслари ўқув материаллари муаллифи А.Ибраймов томонидан “Физикадан лаборатория ишларини замонавий усулларда ташкил этиш масалалари” мавзусидаги маърузаси билан бошланди.

Маърузада физика ўқитувчиларнинг масофавий малакасини ошириш курсида синфлар кесимида бажарилиши лозим бўлган лаборатория ишларини замонавий усулларда ўтказиш методикаси тўғрисида фикр мулоҳазалар юритилди. Жумладан, ҳозирги кунга қадар кўпчилик физика ўқитувчилари лаборатория ишларини синф хоналарида анъанавий усулларда ташкил этиб келаётганлиги, лекин, ахборот-коммуникация технологиялари ривожланган бир вақтда анъанавий шаклда ўтказиладиган лаборатория ишларини замонавий усулларда виртуал лаборатория шаклида масофавий, Он-лайн тартибда ташкил этиш мумкинлиги таъкидланди ҳамда мисол сифатида 7-синфда физикасида ўтказиладиган “Механик энергиянинг сақланиш ва айланиш қонунини ўрганиш” лаборатория ишини виртуал лаборатория шаклида ўтказиш методикаси кўриб чиқилди (1-расм).

1а-расм.

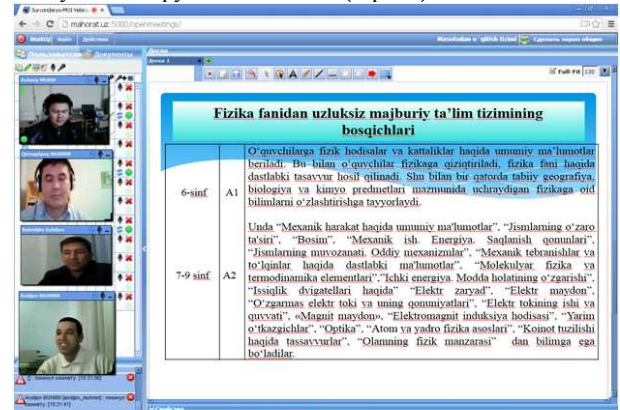

1б-расм.

Мазкур виртуал лабораторияда дастлаб назария саҳифаси (1а-расм) лаборатория ишини бажариш учун керакли асбоблар рўйхати, ишнинг мақсади, ишни бажариш тартиби, ишни бажаргандан сўнг ўз билимни мустаҳкамлаш учун саволлар билан танишиб чиқиш мумкинлиги, ундан сўнг виртуал лабораториянинг “Видео” қисмида мазкур лаборатория ишни синфда амалий бажарилиш жараёнини автоматлаштирилган тарзда кўрсатилиши (1б-расм) таъкидланди ҳамда лаборатория ишини видео шаклида бажарилишининг афзалликлари сифатида, унинг бир неча марта такрор-

ликда кўриш имконияти ўқувчиларга лаборатория ишини мураккаб равишда бажариш учун билим, кўникмаларини ривожлантиришга ёрдам бериши ҳамда лаборатория ишининг назарияси ва видео шакли ўрганилиб бўлингандан сўнг, ишни виртуал моделлаштирилган муҳитда ҳар бир таълим олувчи ўзи мураккаб амалий бажариши мумкинлиги каби афзалликлари билан ўқувчиларнинг физикани ўрганишда самарали усулларнинг бир бўлиб хизмат қилиши тўғрисида фикрлар билдирилди.

Шундан сўнг, Хоразм вилояти халқ таълими ходимларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш институтининг физика фани бўйича тьютори Т.Жуманёзова “Умумий ўрта таълим мактабларида физика фанини ўқитишда компетенциявий ёндашувлар тўғрисида”ги мавзусида маърузаси эшитилди (2-расм).

2-расм.

Маърузадан кейин ҳозирги кунда умумий ўрта таълим мактабларида физикани ўқитишда компетенциявий ёндашувлар бўйича олиб бориладиган ишларнинг самардорлиги, тажриба-синов ишларининг натижалари юзасидан иштирокчилар билан ҳамкорликда муҳокама бўлиб ўтди. Худди шу шаклда вебинар давом эттирилди. Вебинар иштирокчилари худудлардан якка тартибда ва гурухлар бўлиб иштирок этидилар ва ҳамкасблар билан бирга фикр, тажриба алмашиш жараёни амалга оширилди.

Шундай қилиб, масофавий малака ошириш курслари ўқув жараёнида, бирор бир фаннинг хусусий муаммолари ва ўтуқларига йўналтирилган ҳолда вебинар ўтказиш малака ошириш курслари самардорлигини оширишга хизмат қилади. Жумладан, курслар асинхрон ва синхрон шаклларда ташкил этилиши, бир вақтнинг ўзидида юзлаб тингловчилар таълимга оид муаммолар юзасидан интерфакс шаклда фикрлар, тажрибалар алмашиш орқали коммуникатив, ахборот билан ишлаш, математик саводхонлик, фан ва техника янгиликларидан хабардор бўлиш каби компетенциялари ривожланади.

Адабиётлар

1. Ибраймов А., Сайфуров Д. Физикадан виртуал лаборатория ишлари умумтаълим мактабларининг 7-синфи учун электрон мультимедиа таълим ресурси. Ўзбекистон Республикаси Патент идорасининг 2011, 7 июльдаги DGU 02250 рақамли гувоҳномаси.
2. Клейносова Н.П., Кадырова Э.А., Телков И.А., Хруничев Р.В. Технология проведения учебник занятий в формате вебинара: методические указания. / Рязан. гос. радиотехн. ун-т. -Рязань: 2014. -С. 36.
3. Фролов Ю.В. Подготовка и проведение вебинаров: Учебно-методическое пособие для преподавателей, студентов и слушателей системы повышения квалификации. – М.: МГПУ, 2011. -С. 30.

РЕЗЮМЕ

Мақолада физика ўқитувчиларининг масофавий малака ошириш курслари ўқув жараёнида вебинардан фойдаланиш имкониятлари, ташкил этиш босқичлари, ўтказиш методикаси ва амалиётга жорий этилиши тўғрисида мулоҳазалар юритилган.

РЕЗЮМЕ

В статье обсуждаются возможности использования вебинаров в учебном процессе на дистанционных курсах повышения квалификации учителей физики, этапы его организации, методика проведения и внедрения его в практику.

SUMMARY

The article discusses the possibilities of using webinars in the educational process at the distance courses to upgrade Physics of teachers skills the stages of its organization, methods of carrying out and implementing it in practice.

ТАБIIЙ ГЕОГРАФИЯНЫ ОҚЫТУДА ДИДАКТИКАЛЫҚ МАТЕРИАЛЛАРДАН ПАЙДАЛАНЫУ

Г.Жиемуратова - үлкен оқытушы

Республикалық педагог хызметкерлерди қайта таярлау хэм олардың қанигелигин асыруу институты

Таянч сўзлар: теодолит, курвиметр, компас, тахометр, нивелир, эклиметр, кипригел, отвес.

Ключевые слова: теодолит, курвиметр, компас, тахометр, нивелир, эклиметр, кипригел, отвес.

Key words: theodolite, odometer, compass, tachometer, level, eklimeter, telescopic alidade, plummet.

2004-2009-жылларда «Мектеп билимлендириуи раўажландыруудың Мәмлекетлик улыўма миллий бағдарламасы» тийкарында билимлендириуи процесинде барлық пәнлер бойынша сабақ барысын жокары сыпат хэм нәтийжели шөлкемлестириуде тийкары оқытушы болып табылады. Солай екен, бүгинги күни хәр бир жас әуладтың жетик инсан (қаниге) болыуында билимли хэм талапшан устазлардың хызметлери айрықша. География пәнинде оқытушылардың өз бетинше үйрениуи активлестириуде, олардың интеллектуаль қабилетин раўажландырууда дидактикалық материаллардан пайдаланыу үлкен әхмийетке ийе. География пәниниң басқа пәнлерге қарағанда мүмкиншилиги бул пәнниң көргизбелилиги хэм қызыклы усылларды қолланыуың имканияты десек қәтелеспеймиз. Солай екен, география пәни оқытушылары оқытушыларға нәтийжели билим беріуи ушын қолайлы имканиятлардан пайдаланыу зәрүр. Тәлимниң сыпатын асырууда дидактикалық материаллар сабақтың тапсырмаларды толықтырады. Дурсы, хәр бир оқытушы сабақты өзиниң тәжірибесинен келип шыққан халда етеди. Ең әхмийетлиси оқытушы оқыу процесин жаңаланған бағдарлама хэм стандарт талапларына жууап беретугын жаңа педагогикалық технологиялар тийкарында шөлкемлестириуи лазым. Соның менен бирге, оқытушылар сабақтықлардан тыскары оқыу қолланбаларынан да нәтийжели пайдаланыуи зәрүр. Себеби, бул қолланбалар пән оқытушылары ушын темаларына байланыс-лы қосымша методикалық жәрдем болып есапланады. Дидактикалық материалларды сабақтың түрли басқышларында:

- билимлерин тексерип көриуи максетинде;
- сабақ басында;
- үйренилген материалларды беккемлеуде;
- сабақтың ортасында яки ақырында;
- үйге тапсырма ретинде де таярлауымыз мүмкин.

Мысалы табийй география басланғыш курсын оқытуи барысында оқытушылардың билим, көнликпе хэм укылылықларын қәлиплестириуде түрли дидактикалық материаллардан пайдалансақ болады. Бул дидактикалық материаллар оқытушылардың сабақтықтағы материалларды өзлестириуи ушын мүмкиншилик жаратады. Себеби, бул дидактикалық материаллар оқытушылардың сабаққа қатнасын, қызығыушылығын асырады, өз бетинше қосымша әдебиятлардан излениуи талап етеди. Соның менен бирге, есинде қалатуын қызыклы материалларды, фактлерди топлауға бағдарлайды. Бул дидактикалық материаллар сабақ мазмұны менен пухта байланысқан болып оқытушының 45 минутлык сабаққа қойған максетине ерисиуинде үлкен жәрдем береді. «Табийй география» басланғыш курсында «Әйемги заманда адамлар жерди қалай көз алдына келтирген» темасын үйрениуи барысында сабақ дауамында оқытушыларды сабаққа тийисли қосымша мағлыұматлар менен таныстыруи үлкен әхмийетке ийе. Себеби сабақтықта бул тема бойынша уллы саяхатшы алымлардың мийнетлери, географиялық ашылуылары хаккында қыскаша

мағлыұматлар берилген. Мысалы: Уллы адам атлары хэм уллы ашылуылар кестеси тийкарында оқытушыларға мағлыұматлар берип хэм усы бойынша оқытушылардың түсиниклерин беккемлеу максетинде төмендегише кесте таярлау мүмкин. Бул кестеде уллы адамлардың атлары бериледи, ал уллы ашылуылар жылы орынлары алмастырып қойылады. Бунда оқытушылар қайсы алымлардың не ислегени хаккында өзлери орынларына қойып шығыуи керек. Бул кесте тийкарында берилген тапсырмада оқытушылардың өзлери изленеди, сабақ процесинде алған билимлери беккемленеди, сабақтың нәтийжелилиги артады.

Уллы адамлардың атлары хэм уллы ашылуылар

Аристотель	1271-1295-жылы Қытайға саяхат ислеген биринши Европалы алым.
Мухаммед Хорезмий	1820-жылы Антарктиданы ашқан.
Марко-Поло	Б.э.ш. VI әсир жердиң шар тәризли екенлиги хаккында пикир жүргизген.
Х.Колумб	1606-жылы Австралияны ашқан.
Ф.Магеллан	1768-1779-жылы дүнья бойлап үш саяхат шөлкемлестиреди.
Уиллем Янцзон	1492-жылы Американы ашқан
Раул Амундсен	1492-жылы бизиң дәуиримизге шекем жетип келген глобусты жасаған.
Мартин Бехайм	1911-жылы Түслик полюска биринши болып барған.
Джеймс Кук	1519-1521-жылы дүнья айланасы бойынша биринши саяхат еткен.
Роберт Пири	1909-жылы Арқа полюска биринши болып барған.
«Витязь» илимий-изертлеу кемеси	995-жылы жердиң өлшемлери хаккында изертлеулер ислеген. Глобус жасаған.
Беллингаузен хэм Лазерев	IX әсирде геодезиялык өлшеулерди орындаған. Орта Азия географиясының тийкарын салыушы.

«Орынның топографиялык планын дүзиу» темасын үйрениуи барысында оқытушыларға тапсырма ретинде жоба хэм географиялык карталарды дүзиу ушын зәрүр болған әспаб-үскенелердиң атларын хэм қолланылуы өзгешеликлерин үйренип алыу ушын төмендегидей дидактикалық материалларды таярласақ болады. Себеби, орында орынланатуын емелий жұмыслардың көпшилиги арнаулы әспаб-үскенелер менен ислесиуди талап етеди. Бундай дидактикалық материаллар оқытушыларда әспаб-үскенелердиң атларын хэм олардың қолланылуы өзгешеликлерин менен танысып алыуына мүмкиншилик береді. Соның менен бирге бул әспаб-үскенелердиң сүүретлерин сабақ түсиндириуи барысында көрсетип өтсек жүдә жақсы болады.

Әспабардың түрі	Өзгешеліктері хәм қолланылыуы
1. Өлшеу ленталары 2. Теодолитлер	I. Узынлықларды өлшеуде қолланылатуғын әспабар: - -
3. Курвиметр 4. Компаслар	II. Мүйешлерди өлшеу әспабары: - -
5. Шайтан	III. Бәлентликлерди өлшеу
6. Эклиметр 7. Кипригел	IV. Аралас әспабар
8. Отвес 9. Тахометр	V. Басқа әспабар

Әдебиетлар

1. Гуламов П., Қурбаниязов Р. «Тәбиий география» басланғыш курсы (методикалық қолланба). 2003.
2. Қурбаниязов Р. Географияны үкитиш методикаси. 2003.

Ушбу мақолада дидактик материаллардан фойдаланиб, табиий география бошланғыш курсида ўқувчилар билими, кўникма ва малакалари, қобилиятларини аниқлашнинг баъзи усуллари баён этилган.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются некоторые методы преподавания начального курса географии с использованием дидактических материалов в определении знаний, умений и навыков учащихся.

SUMMARY

The article deals with some methods of teaching the elementary course of geography using the didactic materials to evaluate the pupils' knowledge, skills and habits.

КЕЧИРИМЛИЛИК ВА БАҒРИКЕНГЛИК ФАЗИЛАТИ ОЛИЙ ҚАДРИЯТ СИФАТИДА

Д.У.Жуманазарова - педагогика фанлари номзоди

Жиззах давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: қадриятлар, кечиримлилик, бағрикенглик, ҳиммат, инсоний фазилат, амнистия, қалби дарё, кенг феъл, миллий рух, ҳалол меҳнат.

Ключевые слова: ценности, умение прощать, толерантность, щедрость, человеческие качества, амнистия, широкая как река, широкая натура, национальный дух, честная работа.

Key words: values, forgiveness, tolerance, generosity, human qualities, amnesty, broad like a river, wide nature, national spirit, honest work.

Инсон фаолиятида тез-тез учрайдиган маънавий-ахлоқий фазилатларнинг энг сараларидан бири кечиримлилик ва бағрикенглик фазилати саналади. Ушбу мақолада уларнинг тарихий ва ҳаётий асослари ҳақида қисқача сўз юритишни лозим топдик.

Кечиримлилик фазилати. Бу фазилат энг аввало, миллатимиз генофондида, қолаверса, иймони бутун ҳар бир инсоннинг индивидуал фаолиятида учрайдиган маънавийфазилат ва хислатлардир. Бошқача қилиб таърифласак, кечиримлилик бу фақатгина бирор кишиларга тааллуқли индивидуал хислатларгина эмас, балки, бутун эл-юртга, халққа, миллатга хос юксак инсоний фазилат саналади.

Кечиримлилик фазилати тушунчасининг маъно-мазмуну лугат бойлигимиздаги унутиш сўзининг лексик маъносига яқин. Ҳар иккала тушунча кундалик ҳаётда аралаш ҳолда қўллансада, инсон фаолиятида кечиримлилик, кечириб ҳолатлари дастлаб содир бўлади, маълум вақт ўтгач унутилади. Ҳиммат кўрсатиш фазилатининг маъно камрови эса кечириблик ва унутиш тушунчаларига қараганда бироз кенгрок. Лекин ҳар учаласи ҳам ҳар бир инсонда туғма фазилат ва хислатлар эмас, балки инсон фаолиятлари жараёнида шаклланиб, янада қамол топиб, авлоддан-авлодга ўтадиган азалий қадрият, юксак инсоний фазилатларнинг энг етакчилари саналади.

Инсон фаолиятидаги кечиримлилик фазилатининг пайдо бўлиши ва мустақкам ўрин олишига сабаб бўладиган бир қатор ҳаётий ва тарбиявий омиллар мавжуд. Мана уларнинг айримлари: “кишиларда кўринадиган, намоён бўладиган кечиримлилик фазилатини тарбиялаш ўз-ўзидан эмас, балки ота-оналар, кўни-қўшнилари, маҳалла-қўй ва таълим-тарбия, нодавлат ва жамоат бирлашмаларининг ишидир, - деб таъкидлайди, унинг пайдо бўлиши ҳақида Б.Асадов, - хусусан, ёшларда ҳиммат кўрсатиш, унутиш, кечиримли бўлиш хис-туйғулари, қайфиятлари, кўникмалари, қарашлари, онгги бирданига, бир зумда, ўз-ўзидан, автоматик тарзда пайдо бўлавермайди. Бу сингари фазилатларнинг ёшлар фаолиятидан ўрин олишида, хусусан, ота-оналарнинг, кексаларнинг, шунингдек раҳбарларнинг, мамлакат оқсоқолининг намуна кўрсатиши муҳимдир” [1].

Кечирим сўраш, кечириб ва унутиш деган тушунчаларида нафақат гуноҳкор ўз гуноҳларининг моҳиятини англаб, ўзининг қилмишидан тамомла пушаймон эканлигини билишгина эмас, балки уларнинг

10. Нивелир	
-------------	--

Солай етип сабақты нәтижелі шөлкестіріу үшін оқытушы сабаққа күшлі таярлық көріп өз үстінде көбірек іслеуі керек. Ҳәр бир сабақты өтиу үшін оқытушы өтилетуғын темаға өз бетинше таярланып хәм сол темаға тийисли мағлұматларды қосымша әдебиетлардан пайдаланып дидактикалық материаллар таярлау арқалы оқыушыларды қызықтырыуы зәрүр. Оқыушыларға сабақтың жақсы, тәсирли болып өтиуі оқытушының педагогикалық шеберлигине байланысly болады. Демек, сабақ процесинде хәр қыйлы дидактикалық материаллардан пайдаланып оқыту да сабақтың нәтижелі шөлкестіріуіне үлкен тәсирин тийгизеди.

айбларини кечириб, унутиш маънолари хам мужассамлашган. Демак, кечирим сўраш хислат, гуноҳкорларни кечириб фазилат, уларга ҳиммат кўрсатиш эса олийжаноблик ва бағрикенгликдан далолат беради. Халқимиз орасида ана шундай педагогик-дидактик омилларни ва маънавий-ахлоқий фазилатларни ўзида мужассамлаштирган инсонлар жуда кўп.

Кечиримлилик, унутиш ва ҳиммат кўрсатиш каби маънавий-ахлоқий фазилатларига эга бўлган тарихий шахслар, азиз-авлиёлар, буюк мутаффақирлар, ёзувчи ва олимлар, давлат ва дин арбоблари, ота-оналар тарихий - кундалик ҳаётда жуда кўп-лаб учраган. Бу ўринда иккита тарихий мисолни келтириш билан чекланамиз. **Уларнинг биринчиси** – соҳибқирон бобомиз Амир Темурнинг Тўхтамишхоннинг гуноҳларини, бир неча қилмишларини кўп марталаб кечирганлиги тарих саҳифаларидан маълум. **Иккинчиси** – мустақиллик даврида мамлакатимиз раҳбарининг диний-экстремистик йўлга кириб қолган кишиларнинг гуноҳларини кечирганлиги ҳаётий ҳақиқат, бунга ҳаммамиз гувоҳмиз. Ёки билиб-билмасдан турли хил жиноий ишларни қилиб қўйган, адолатли суд залида гуноҳкор ўз қилмишларидан минг бор пушаймон бўлган ва кечирим сўраб қамалган кишиларни махсус фармон - амнистия орқали кечириб ва уларга инсонийлик нуқтаи назардан ҳиммат кўрсатиши хам тарихий ҳақиқат. Юртбошимизнинг бундай бағрикенглик ва ҳиммат кўрсатиш фазилати ҳар йили узлуқсиз равишда давом этаётганлиги ҳеч кимга сир эмас.

Президентимизнинг кечиримлилик тўғрисидаги фикрлари, бағрикенглик ва ҳиммат кўрсатиш фазилатлари мамлакатимиз халқи ва ёшларида қатта мамнуният, олийжаноб туйғулар уйғотдики, натижада, қанчадан-қанча ўз йўлини йўқотиб қўйган, адашган, алданган ёшларимиз, уларнинг ота-оналари, оила аъзолари ва қавм-қариндошлари мамлакатимиз раҳбаридан бир умрга миннатдор бўлдилар. Бунинг хам тарбиявий ва хам маънавий-маърифий таъсири, айни пайтда, руҳий ва амалий аҳамияти хам бор. Чунки, “кечириб, ҳиммат кўрсатиш – кечирувчининг мағлубияти, юз-тубан кетиши, ожизлиги, қўрқоқлиги эмас, балки кечирим сўровчиларга маънавий далда бериш, жисмонан тетиклиги бахш этиш, маърифий ёруғлик, руҳан сергаклик ато этиш...”[2] вазифасини бажаришдан иборат.

Бағрикенглик фазилати хам иймони бутун ҳар бир инсонга, ҳаммага – элу-юртга, миллатга ва халққа хос

бўлган маънавий фазилат саналади. Шу сабабдан азалдан “бу дунё кенга кенг, торга тор” деган мақол халқимиз орасида бор. Шу билан бирга, кундалик ҳаётда бирор инсонга нисбатан жуда фаол қўлланадиган, орамизда тез-тез такрорланиб турадиган “бағрикенг одам-да”, “кенг феълли одам-да”, “калби дарё одам-да” деган сўз-гаплар ҳам мавжуд. Уларнинг маъно-мазмунидида жуда катта ҳаётӣ-маърифий хулоса, ижтимоӣ-тарихий ва педагогик-руҳий асосларга эга умумлашма мулоҳазалар мужассам. Масалан, бирор инсоннинг – у элдоши ёки қавм-қариндоши бўладими, қўшниси, маҳалладоши бўладими ёки жамоа аъзоси бўладими, булардан қатъӣ назар, унинг ҳаётдаги муваффақиятлари, хайрли-савобли ишлари ҳамманики, бутун маҳалла, эл-юрт, халқники, ватанники деб биладиган ва ўзларини шундай ҳис қиладиган, энг муҳими, бошқаларни ҳам шунга даъват этадиган иймони бутун, тоза қалби инсонлар халқимиз орасида жуда кўп бўлган. Бундай инсонларни халқимиз азалдан жуда бағрикенг, қайвони, қалби дарё, айни вақтда, саҳий ва саховатли кишилар сифатида қадрлаганлар, кундалик ҳаётда иззат-ҳурмат қилганлар.

Аждоҳларимизга ва умуман, халқимизга, миллатимизга хос бўлган бундай маънавий-ахлоқӣ фазилатли инсонлар тарихий ҳаётда ҳам, ҳозирги мустақиллик даврида ҳам жуда кўплаб учрайди. Бу ўринда, биргина, буюк бобоколониимиз Алишер Навоийнинг фаолиятидаги бағрикенглик ва саховатлилик фазилатини кўз олдимиизга келтирайлик. Тарихчи Хондамирнинг [3] маълумот беришича, шоирнинг илм-фан ва маърифат аҳилларига тинимсиз ҳомийлик қилиши, етим-есирларнинг бошини силаши, муҳтожликда яшаган кишиларга беҳисоб тарзда миннатсиз амалий ва иқтисодий ёрдам беришлари ҳам бағрикенглилик ва ҳимматлилик фазилатларининг энг олийси ва ёрқин намунаси бўла олади.

Ёки бу ўринда, миллатимизга хос бағрикенглик ва ҳимматлилик фазилатини тасдиқловчи иккита тарихий

мисолни ҳам кўз олдимиизга келтирайлик. **Биринчиси мисол:** иккинчи жаҳон уруши даврида фашистлар вақтинча босиб олган сарҳадлардан ота-онаси, қариндош-яқинларини ва ҳатто ўз уйидан жудо бўлган қанчадан-қанча кексаларни, 250 мингдан ортиқроқ турли миллатларга мансуб етим-есир болаларни ўз бағрига олиб, уларни озик-овқат, қийим-кечак, уй-жой билан тўлиқ таъминлаши жаҳон афкор оммаси ўртасида халқимизнинг ҳақиқӣ бағрикенглик ва ҳимматлилик фазилатига эга эканлигини исботлай олади. Ёки яна иккинчи жаҳон уруши даври билан боғлиқ **иккинчи мисол:** ҳар хил миллатга мансуб бўлган, ота-онасиз бир неча ўғил-қизларни тошкентлик Шомахмудовлар оиласининг беминнат, бағрикенглик билан қабул қилиб олиши, уларни ўз фарзандлари қатори ювиб, тараб, едириб-ичириб ва қийдириб, авайлаб-асраб тарбиялаши катта маънавий жасорат намунаси бўла олади. Тарих шаҳифаларидан абадиёт сари муҳрланиб қолган Шомахмудовлар оиласининг бундай ҳимматлилик фаолияти ҳар бир ўзбек хонадонининг бағрикенглигидан ва саховатлигидан далолат бера олади.

Тарихдан бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин, айни чоғда, ҳозирги ҳаётда ҳам бағрикенглик фазилатларига эга бўлган иймони бутун, элим деб, юртим деб, ҳалол меҳнат қилиб катта обрў топаётган олийжаноб ватандошларимиз кўплаб учрайди.

Тарихий ва кундалик ҳаёт сабоқларидан шундай якуний хулоса келиб чиқадики, мустақил мамлакатимизда инсонпарвар, демократик, ҳуқуқӣ фуқоралик жамиятини яратиш учун курашиш жараёнида, халқ таълими тизимида катта ислохотлар олиб борилаётган ва иқтисодиёт соҳаларида меҳнат жасоратлари кўрсатилаётган ҳозирги шароитда, энг аввало, ҳар бир замондошимизда, айниқса, ўсиб-ўлғайиб келаётган ёш авлодлар қалбига бағрикенглик ва саховатлилик фазилатларини сингдириш энг долзарб вазифалардан бири саналади.

Адабиётлар

1. Асадов Б. Ёшлар ва қадриятлар. – Т.: «Истиқлол», 2000. 54-55-б.
2. Асадов Б. Ёшлар ва қадриятлар. – Т.: «Истиқлол», 2000. 55 –б.
3. Хондамир. Макоримул – ахлоқ. -Т.: Ғ.Ғулом номидаги бадиӣ адабиёт нашриёти, 1967. 134-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада халқимизга хос буюк инсоний фазилатлар-кечиримлилик, бағрикенглик, муҳаббат, етим-есирларга ғамхурилик қилар ҳақида гап боради. Бундай фазилатлар тарихий воқеалар, ҳозирги мамлакатимиз олиб бораётган сиёсий вазиятлар билан изоҳланади.

РЕЗЮМЕ

В статье речь идёт о таких человеческих качествах как умение прощать, толерантность, любовь и снисходительность к детям-сиротам. Эти качества анализируются на фоне исторических событий и политической ситуации в нашей стране.

SUMMARY

The article deals with the study of such human qualities as forgiveness, tolerance, love and indulgence to children-orphan. These qualities have been analysed on the background of historical events and political situation in our country.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЛИЧНОСТИ ПОДРОСТКОВ – ВОСПИТАННИКОВ СПЕЦИАЛИЗИРОВАННЫХ ЗАВЕДЕНИЙ ДЛЯ ДЕТЕЙ С ДЕВИАНТНЫМ ПОВЕДЕНИЕМ

Н.Г.Капилова – кандидат психологических наук, доцент

Ташкентский государственный педагогический университет имени Низами

Таянч сўзлар: адаптивлик, мослашганлик, мослаштириш, просоциал ҳуқ, ўзини тасдиқлаш, рационализация, қучларни мобилизациялаш.

Ключевые слова: дезадаптивность, адаптивность, приспособленчество, просоциальное поведение, самоутверждение, рационализация, мобилизация сил.

Key words: non adaptability, adaptation, social behaviour, self statement, rationalization, mobilization of power.

Одним из основных приоритетов социальной политики суверенного Узбекистана в отношении детства являются: (а) наилучшее обеспечение интересов детей в ходе проводимых социально-экономических реформ; (б) гуманизация взаимоотношений детей и общества в приобретении положительного жизненного опыта и позитивной социальной ориентации. Наряду с этим острой социальной проблемой для государства и общества остаются асоциальные явления в подростковой среде. В этой связи социальная адаптация несовершеннолетних, находящихся в заведениях для детей с девиантным поведением, является одной из важнейших социальных проблем в деятельности этих учреждений.

В результате теоретического анализа выявлено, что подростки с девиантным поведением – воспитанники специализированных заведений для трудновоспитуемых, по мнению ряда авторов (М.С. Астольц, А.Ш. Шахманова, М.К. Бардышевская, И.В. Дубровина, Э.А. Минакова, Л.Я. Олиференко, Л.М. Шипицына и др.), характеризуются специфическими социально-психологическими качествами. Они имеют общее отставание в развитии, коммуникативные трудности (агрессивность, конформность, конфликтность и т.п.),

эмоциональные проблемы (тревожность, бедность эмоций, неуверенность в себе).

В то же время, отмечается большая разработанность проблемы помощи подросткам, воспитанникам детских домов, специализированных интернатов для детей с ограниченными возможностями, но наблюдается слабая представленность исследований других типов трудных жизненных ситуаций, в частности воспитанников специализированных заведений для детей с девиантным поведением.

После теоретического анализа с помощью метода фокус-групп нами был уточнён список качеств, характерных для подростков воспитывающихся в специализированных заведениях для трудновоспитуемых.

Нами было проведено 4 фокус-группы, в которых приняли участие 35 человек, работающих с подростками. В выборку вошли учителя, психологи воспитатели специализированных школ-интернатов для детей с девиантным поведением.

Участникам предлагалось составить список из 10 социально-психологических качеств, характерных для подростков, оказавшихся в трудной жизненной ситуации. После

этого в ходе дискуссии группа должна была выработать единое мнение, общий список.

С помощью контент-анализа списков каждого участника, общего списка и стенограммы дискуссий, определялся удельный вес каждого обозначенного участниками качества.

Всего в ходе обсуждения были выделены 143 качества подростков, большинство из которых носит негативную окраску, 17 качеств описывают положительные качества детей. Результаты подсчёта удельного веса каждого качества предложены в приложении 3. Для дальнейшего исследования использовались качества, удельный вес которых превышает 2%.

Обработка данных показала, что наиболее часто упоминающимися качествами воспитанников спец.учреждений являются: демонстративность (6,23%), замкнутость (5,99%), агрессивность (5,33%), лживость (4,01%), склонность к асоциальному поведению (3,89%), склонность к употреблению ПАВ (3,17%), эгоизм (2,93%), потребительское отношение к жизни (2,87%), безразличие, равнодушие (2,75%), неадекватная самооценка (2,63%), лень, пассивность (2,04%).

Список качеств, определяемый специалистами, по роду своей профессиональной деятельности связанных с подростками, позволяет определить дальнейшие шаги по проверке выдвинутой гипотезы и разработке методов реабилитационной работы с данной группой детей. Выделенные

качества изучались комплексом надёжных психодиагностических методик. В исследовании использовались шкала СПА (Роджерс-Даймонда), Методика диагностики склонности к девиантному поведению, Многофакторный личностный опросник. В результате были исследованы 38 качеств.

В исследовании получен большой эмпирический материал, следующим шагом стала систематизация качеств, позволяющая использовать в работе более структурированные характеристики. Для определения ведущих качеств в структуре личности подростков с девиантным поведением, нами был применён метод факторного анализа, который позволил редуцировать характеристики, объединив их в факторы, и выделить на основе последних группы характеристик, имеющих собственное психологическое наполнение.

Полученные данные были обработаны методом главных компонент с вращением факторов методом варимакс. Решение о количестве вращаемых факторов было принято на основании «следа» (ScreePlot). Решение о том, какие переменные определяют фактор, принималось на основании факторной нагрузки, которая является порогом попадания. В ходе проведения анализа порогом попадания явилась факторная нагрузка 0.55. В таблице 1 приведена матрица значимых корреляционных связей. Полученные факторные матрицы позволили выделить 8 факторов.

Таблица 1

Факторная матрица значимых корреляционных связей

	Фактор 1	Фактор 2	Фактор 3	Фактор 4	Фактор 5	Фактор 6	Фактор 7	Фактор 8
Адаптивность	0,24	-0,13	-0,01	0,88	0,03 ⁿ	-0,04	-0,02	0,05
Деадаптивность	0,96	0,08	-0,02	0,11	-0,03	-0,02	-0,04	-0,01
Принятие себя	0,66	-0,24	0,13	0,27	-0,03	-0,02	0,16	-0,07
Непринятие себя	0,65	-0,07	0,07	-0,56	0,01	0	0,13	-0,07
Принятие других	0,33	-0,17	0,02	0,6	-0,04	0,11	0,15	-0,15
Эмоциональный комфорт	0,34	-0,07	-0,05	0,8	0,09	-0,12	-0,05	0,21
Эмоциональный дискомфорт	0,79	0,09	-0,12	0,17	0,11	0	-0,04	-0,1
Внутренний контроль	-0,03	0,09	-0,12	0,71	0,08	-0,04	-0,19	-0,05
Внешний контроль	0,91	-0,04	-0,04	0,06	-0,09	0,05	0,01	0,08
Доминирование	0,1	-0,1	-0,09	0,75	-0,09	0,01	-0,02	-0,14
Ведомость	0,86	0,09	0,04	-0,13	0	-0,06	-0,04	0,18
шкала склонности к преодолению норм и правил	-0,07	0,01	-0,77	0,08	-0,12	-0,11	0,06	0,15
шкала склонности к самоповреждающему и саморазрушающему поведению	0,04	-0,04	-0,8	0,08	0,08	-0,06	0,12	-0,06
шкала склонности к аддиктивному поведению	-0,16	0,07	-0,78	0,15	-0,15	0,07	0,03	0,11
шкала склонности к самоповреждающему и саморазрушающему поведению	0,04	-0,04	-0,8	0,08	0,08	-0,06	0,12	-0,06
шкала склонности к агрессии и насилию	0,14	-0,14	-0,84	0,01	-0,09	0,05	-0,07	-0,01
шкала волевого контроля эмоциональных реакций	0,04	-0,18	-0,67	-0,07	0,09	0,14	-0,06	-0,18
шкала склонности к делинквентному поведению	0,08	-0,12	-0,87	0,03	-0,02	0,02	-0,04	-0,1
Макиавеллизм	0,04	0,06	0,06	0,07	-0,02	-0,04	-0,13	-0,67
потребность в общении	-0,22	-0,54	-0,17	-0,13	0,27	-0,17	0,59	-0,28
Эмоциональность	0	0,31	0,18	0,05	0,19	-0,78	-0,25	0
самостоятельность, независимость	0,01	0,19	0,05	0,05	0,91	0,1	0,17	-0,14
Беспечность	0,03	-0,49	0,01	0,07	0,82	-0,14	-0,14	-0,01
Исполнительность	- 0,08	-0,79	0,06	0,07	0,22	-0,44	0,06	0,17
коммуникативная активность	0	-0,03	0,1	0,05	0,97	-0,04	-0,04	0
эстетическое развитие	-0,05	-0,27	-0,01	0,01	-0,36	-0,78	-0,22	0,17
Честолюбие	-0,13	0,78	-0,05	-0,1	0,41	-0,03	0	-0,03
Прагматизм	0,01	0,25	0,11	-0,1	0,59	0,07	-0,21	0,38
Дипломатичность	-0,05	0,83	0,01	-0,09	-0,3	0,1	0,34	-0,1
Тревожность	-0,04	-0,01	-0,04	-0,2	-0,1	0,19	0,8	0,3
Радикализм	0,11	0,92	0,2	0,03	0,19	-0,06	0,07	0,13
Конформизм	0,25	0,58	0,26	0,04	-0,04	0,11	-0,18	0,55
психологическая энергия	0,09	0,13	0,06	-0,02	-0,03	0,11	0,89	-0,07
психологическая защита	0,01	0,22	0,03	-0,06	-0,07	0,87	0	0,12
Сум. квадр. нагрузок	5,089	4,616	4,201	3,758	3,533	2,609	2,426	1,995
Доля дисперсии	130%	118%	108%	96%	91%	6,7%	62%	5,1%
Накопленная доля дисперсии	130%	249%	35,7%	45,3%	54,4%	61,0%	67,3%	72,4%

Фактор 1 — «*дезадаптивность*» включает в себя: дезадаптивность, внешний контроль, ведомость, эмоциональный дискомфорт, принятие себя, непринятие себя, эскапизм. Эти качества подростков - девиантов часто влияют на возникновение проблем, приводящих к дезадаптации. Подростки испытывают эмоциональный дискомфорт, вызванный сложившейся ситуацией, изменением жизненной ситуации при изъятии подростка из семьи и субъективным восприятием оказываемой ему помощи. При этом подростки склонны приписывать возникающие трудности не зависящим от них причинам, чувствуют неспособность влиять на происходящие события. Часто само изменение ситуации подростками объективно не осуществимо, но очень часто бессилие перед некоторыми трудностями обуславливает преобладание во всех поступках детей внешнего контроля, конформизма в принятии решений. В этот же фактор включаются принятие и непринятие себя. Большинство подростков - девиантов имеют искажения самооценки: с одной стороны, это негативное самоотношение, неверие в собственные силы, с другой — принятие собственного поведения, даже противоречащего нормам и правилам общества, как правильного и позитивное принятие качеств, противопоставляющих подростка другим. Включение в этот фактор эскапизма показывает, что еще один вариант реакции на трудную жизненную ситуацию, который также оказывается дезадаптивным, — уход от проблем.

Фактор 2 — «*приспособленчество*» включает в себя: радикализм, дипломатичность, честолюбие, конформизм. Отрицательная корреляция - исполнительность. Слабое развитие радикализма, характерное для подростков в трудной жизненной ситуации - показатель приверженности определенным, принятым с раннего детства жизненным целям, невозможности изменения жизненной позиции. Поведение подростков характеризуется естественностью, возможностью подстроиться под партнера - для него характерна дипломатичность. Честолюбие, включенное в этот фактор, показывает важность для подростка того места, которое он занимает, то, как его оценивают окружающие. Конформизм подростков, оказавшихся в трудной жизненной ситуации, характеризует их включенность в группу, готовность придерживаться групповых норм и правил. В то же время в фактор отрицательно включаются исполнительность, что характеризует присоединение в эту группу качеств недисциплинированности, отсутствия реакции на побуждения со стороны.

Фактор 3 — «*направленность на просоциальное поведение*» включает в себя отрицательные значения следующих шкал: склонность к делинквентному поведению, склонность к агрессии и насилию, склонность к самоповреждающему и саморазрушающему поведению, склонность к преодолению норм и правил, склонность к аддиктивному поведению, волевой контроль эмоциональных реакций. Связь этих качеств показывает, что большинство проявлений девиантного поведения сопутствует друг другу. Попадание в эту группу волевого контроля эмоциональных реакций обусловлено высокой готовностью к реализации негативных форм поведения при аффективных вспышках, неспособности самоконтроля своего поведения. Для подростков-девиантов чаще всего характерна низкая направленность на просоциальное поведение, они склонны к разнообразным формам отклоняющегося поведения.

Фактор 4 — «*адаптивность*» включает: адаптивность, эмоциональный комфорт, доминирование, внутренний контроль, принятие других. Объединение данных качеств в один фактор обусловлено включением этих показателей в общую адаптивность, так как адаптированный подросток имеет позитивное эмоциональное состояние, у него преобладает внутренний контроль, он чувствует свое влияние на происходящие события, принимает окружающих людей, стремится к лидерству. Большинство этих характеристик у подростков развиты слабо, что вызывает снижение их адаптивности.

Фактор 5 - «*самоутверждение*» включает в себя коммуникативную активность, самостоятельность, независимость, беспечность, прагматизм. Коммуникативная активность у подростков-девиантов низкая, они могут теряться в новой ситуации, испытывают трудности при знакомстве с новыми людьми, это является ограничением в адаптации к новым условиям. Самостоятельность и независимость, включенные в этот фактор, у подростков, воспитанников специализированного заведения, имеет средний уровень развития. Они могут принимать решения и действовать самостоятельно в

игровых и бытовых ситуациях, но в напряженные моменты стремятся избежать принятия ответственных решений. Беспечность у большинства подростков низкая, часто у них преобладает пессимистическое отношение к жизни, ощущение ее бессмысленности и собственной ненужности, что связано с особенностями данного возрастного этапа развития и ситуационным неблагоприятным воздействием. Прагматизм определяет возможность реалистично оценивать свои цели и ресурсы, подростки не всегда в достаточной мере овладевают этим, могут не соотносить свои возможности и реальную ситуацию.

Фактор 6 — «*рационализация*» включает в себя психологическую защиту, отрицательно связана с эмоциональностью, эстетичностью. Качество «психологическая защита» предполагает использование тех или иных защит, искажения самооценки, а противоположный полюс качеств с отрицательной корреляцией - бедность проявления эмоций, рационализацию событий, опору на рациональное, проявляющуюся в неверии догадкам, интуиции.

Фактор 7 - «*мобилизация сил*» включает в себя показатели: психологическая энергия, тревожность, потребность в общении. Психологическая энергия подростков в трудной жизненной ситуации на среднем уровне, что свидетельствует о нормальной работоспособности, среднем уровне психического напряжения. Тревожность также находится на уровне, способствующем оптимальной мобилизации сил и гибкости поведения. Это показывает, что, несмотря на наличие негативных переживаний, большинство подростков-девиантов имеют достаточную мобилизацию сил, потенциал для поиска способов действия в сложных обстоятельствах. К снижению адаптации приводит то, что подростки не всегда самостоятельно могут использовать свои силы, а поддержка взрослых у детей в трудной жизненной ситуации очень часто отсутствует. Потребность в общении у подростков выражена слабо, что говорит об устойчивости их дружеских связей, ограниченном их числе и трудности в приобретении новых связей при смене обстановки, что может вызвать трудности адаптации в меняющихся условиях жизни. Кроме того, подобные данные еще раз подчеркивают трудности подростков в поиске помощи в возникшей ситуации со стороны других людей.

Фактор 8- «*честность*» включает в себя макиавеллизм - отрицательная корреляция. Макиавеллизм, как личностная черта, отражает желание и намерение человека манипулировать другими людьми. Макиавеллизм - склонность человека манипулировать другими, скрывая свои подлинные намерения, и с помощью ложных отвлекающих маневров (лесть, обман, подкуп, запугивание), добиваться того, чтобы партнер, сам того не осознавая,

изменил первоначальные цели своего поведения. Подростки-девианты характеризуются средним уровнем развития качества, включенного в данный фактор. Соответственно, они склонны использовать манипулирование другими для достижения своих целей, но в большинстве случаев их поведение скорее можно охарактеризовать как честное.

На основе обобщения данных с помощью факторного анализа нами разработана структура личности подростка - девианта, представленная на рисунке 1

Структура личности подростка воспитанника специализированного заведения для детей с девиантным поведением

ФАКТОР 1 Дезадаптивность		
Качества	%	Г
Дезадаптивность	18	0,96
Принятие себя	9	0,66
Непринятие себя	8	0,65
Эмоциональный дискомфорт	12	0,79
Внешний контроль	16	0,91
Ведомость	14	0,86
Эскапизм	8	0,63

ФАКТОР 2 Приспособленчество		
Качества	%	Г
Исполнительность	13	-0,79
Честолюбие	13	0,78
Дипломатичность	15	0,83
Радикализм	18	0,92
Конформизм	7	0,58

ФАКТОР 3 Просоциальное поведение		
Качества	%	Г
Склонность к преодолению норм и правил	14	-0,77
Склонность к аддиктивному поведению	14	-0,78
Склонность к самоповреждающему и саморазрушающему поведению	15	-0,8
Склонность к агрессии и насилию	17	-0,84
Волевой контроль эмоциональных реакций	11	-0,67
Склонность к делинквентному поведению	18	-0,87

ФАКТОР 4 Адаптивность		
Качества	%	г
Адаптивность	20	0,88
Принятие других	10	0,6
Эмоциональный комфорт	17	0,8
Внутренний контроль	13	0,71
Доминирование	15	0,75

ФАКТОР 5 Самоутверждение		
Качества	%	г
Самостоятельность, независимость	23	0,91
Беспечность	19	0,82
Коммуникативная активность	27	0,97
Прагматизм	10	0,59

ФАКТОР 6 Рационализация		
-------------------------	--	--

Качества	%	г
Эмоциональность	23	-0,78
Эстетическое развитие	23	-0,78
Психологическая защита	29	0,87

ФАКТОР 7 Мобилизация сил		
Качества	%	г
Потребность в общении	14	0,59
Тревожность	27	0,8
Психологическая энергия	33	0,89

ФАКТОР 8 Честность		
Качества	%	Г
Макиавеллизм	23	-0,67

Рис.1. Структура личности подростка с девиантным поведением. Примечание: % - доля дисперсии параметра; г — коэффициент корреляции с фактором

Таким образом, исследуя основные социально-психологические качества подростков – воспитанников специализированных заведений для детей с девиантным поведением, мы пришли к следующим основным выводам:

- Спектр выделенных социально-психологических качеств, подростков-девиантов, воспитывающихся в специализированных заведениях, разнообразен. Наиболее имеют отрицательную окраску.

- Основные системные компоненты личности подростка: дезадаптивность, приспособленчество, просоциальное поведение, адаптивность, самоутверждение, рационализация, мобилизация сил, честность. Их совокупность представляет структуру личности подростков с девиантным поведением.

- Полученная структура позволяет определить ведущие направления работы с данной категорией детей.

Литература

- Змановская Е.В. Девиантология (Психология отклоняющегося поведения): 2-е изд., испр. СПб, Akadema 2010.
- Клейберг Ю.А. Социальная психология девиантного поведения: Учеб. пособие для вузов. – М.: «Флинт», 2004.
- Камилова Н.Г. Фрустрационная толерантность – как фактор социальной адаптации подростков с девиантным поведением. //Наука 21 века: вопросы, гипотезы, ответы. №5(14)2015. – С. 69-71.
- Kamilova N.G. Psychology-pedagogical model of resocialization pupils of specialized institutions for children with deviant behavior. European Journal of Education and Applied Psychology. – «East West» № 2, 2016 Vienna 2016. 61-64.

РЕЗЮМЕ

Маколада махсус болалар муассасаларида тарбияси оғир ўсмирларни тарбиялаш ва уларнинг ижтимоий муҳит билан гармониясини шакллантириш, мослаштириш тадбирларини олиб бориш йўллари кўрсатилган. Муаллиф бундай болаларда намоён бўладиган психологик камчиликларни 8 та омилга ажратди ва уларни бартараф қилиш йўллари кўрсатиб беради.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается вопросам воспитания трудных детей в специализированных детских учреждениях, формированию у них гармонии с окружающей средой, проведения подходящих мероприятий. Автор статьи выделяет 8 видов психологических недостатков у таких детей и определяет пути их устранения.

SUMMARY

The article deals with the issues of upbringing of problem children at specialized establishments for children, forming harmony with environment and arranging appropriate activities. The author of the article distinguishes eight kinds of psychological shortcoming in such children and defines the ways of their liquidation.

ОСОБЕННОСТИ ПРЕПОДАВАНИЯ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ В ЗАРУБЕЖНЫХ ВУЗАХ

И.А.Кошбахтиев - доктор педагогических наук, профессор

Ташкентский университет информационной технологии

А.А.Кочкаров - кандидат педагогических наук, доцент

Академии МВД Республики Узбекистан

Таянч сўзлар: талаба ёшларнинг жисмоний тарбия бўйича таълим жараёнида такомиллаштириш, хорижий олий таълим муассасаларида жисмоний маданият, намунавий ишчи дастурлар, жисмоний тарбиянинг вазибалари.

Ключевые слова: совершенствование образовательного процесса по физическому воспитанию студенческой молодежи, физическая культура в зарубежных вузах, типовые рабочие программы, задачи физического воспитания.

Key words: perfection of educational process on physical education of the students, physical culture in foreign countries, typical working programs, tasks of physical education.

Введение. В новой редакции Закона Республики Узбекистан «О физической культуре и спорте» от 4 сентября 2015 года в высших образовательных учреждениях должны: проводиться практические занятия по физической культуре; мониторинг физической подготовленности; участвовать в спортивных соревнованиях студентов под эгидой «Универсиада» [1].

В современных условиях для решения задач совершенствования образовательного процесса по физическому вос-

питанию студенческой молодежи в вузе необходимо ознакомиться с зарубежными моделями обучения.

Цель исследования - это анализ учебных программ по дисциплине «Физическая культура» в зарубежных вузах.

Методы исследования. В исследовании использовались анализ, обобщение данных специальной литературы.

Задачи исследования:

1. Проанализировать типовые программы по дисциплине «Физическая культура» студентов вузов зарубежных стран.

2. Выявить общие черты типовых рабочих программ.

В.С. Шерин, Е.А. Шерина (2016) провели исследование опирающиеся на данные, полученные в результате проведения анкетирования иностранных студентов в течение 2015 года организованные на основе двух университетов г. Томска (Национального исследовательского Томского государственного университета и Томского политехнического университета). В исследовании приняли участие 114 студентов из 27 зарубежных стран (Таблицы 1,2).

Таблица 1

Группы стран по организации физической культуры в вузах

Страны, в которых проводятся обязательные занятия по физической культуре	Страны, в которых не проводятся обязательные занятия по физической культуре
Болгария, Боливия, Вьетнам, Гана, Египет, Индонезия, Китай, Колумбия, Монголия, Таиланд, Тайвань, Чехия, Эквадор, Россия и Южная Корея.	Австрия, Англия, Алжир, Германия, Джибути, Италия, Йемен, Камерун, Словения, США и Швейцария.

Таблица 2

Нормативные требования по организации занятий по «Физической культуре»

№ п/п	Страны	Количество часов в неделю отведённых на физическую культуру	Количество семестров в течение, которых организованы занятия по физической культуре
1.	Болгария	4	4
2.	Боливия	5	2-3
3.	Вьетнам	2-4 (в специально отведённый день)	8
4.	Гана	4	2
5.	Египет	2	1
6.	Индонезия	2 (в специально отведённый день)	1
7.	Китай	4	2
8.	Колумбия	3	2
9.	Монголия	4	1
10.	Таиланд	1	1
11.	Тайвань	4 (в специально отведённый день)	6
12.	Чехия	2	2
13.	Эквадор	4	4-6
14.	Южная Корея	2-3	1-4
15.	Россия	4	5

Физическое воспитание студентов вузов КНР

Целью физического воспитания студентов вузов Китая является формирование физической культуры личности.

Задачи физического воспитания:

- укрепление здоровья средствами физической культуры, формирование потребности в поддержании высокого уровня физической и умственной работоспособности, самоорганизации здорового образа жизни;
- освоение студентами теоретических знаний, спортивно-прикладных умений и навыков;
- физическое развитие студентов в ходе учебного процесса организованного на основе современных общенаучных и специальных технологий [2].

Студенты I и II курсов занимаются по 4 часа в неделю (2 часа основная дисциплина и 2 часа факультативная). Факультативные дисциплины обязательные для всех вузов: баскетбол, волейбол, футбол, ушу, ци-гун, художественная или спортивная гимнастика, легкая атлетика, теннис, пинг-понг, бадминтон, культуризм и плавание.

На старших курсах физическая культура является факультативным предметом с обязательным посещением в объеме 2-4 часа в неделю по усмотрению конкретных вузов. В программе по физическому воспитанию студентов выделяют три основных раздела: теоретический, практический, контрольный.

Теоретический раздел. Материалы раздела предусматривают овладение студентами системой научно-практических знаний, необходимых для понимания процессов функционирования физической культуры.

Практический раздел. Практический раздел программы реализуется на практических и учебно-тренировочных занятиях,

предусматривающих как обучение занимающихся новыми двигательными действиями так и воспитание физических качеств.

Контрольный раздел. Контрольные занятия обеспечивают оперативную, текущую и итоговую информацию об уровне освоения теоретических знаний и умений, о состоянии и динамике физического развития, физической подготовленности.

Физическое воспитание в университетах США

Любительский спорт, в том числе Олимпийские и Национальные команды в основном, состоят из студенческой молодежи. Команды профессиональных и полупрофессиональных лиг пополняются за счет студентов-спортсменов. Разработана и внедрена система отбора сильнейших студентов-спортсменов в команды профессиональных лиг. Одним из показателей спортивных успехов вуза является число студентов спортсменов, попавших в профессионалы. Известно, что спортсмены-профессионалы получают в 8-10 раз большую зарплату, чем молодой специалист.

Студенты-спортсмены получают спортивную стипендию – это оплата за обучение, книги, пользование лабораториями, экзамены, питание, проживание и проезд.

В большинстве вузов, где имеются педагогические факультеты или отделения по подготовке специалистов в области физического воспитания образованы кафедры физического воспитания. В некоторых вузах имеются два заведующих кафедрой (мужчина и женщина).

Кафедры физического воспитания и отделы массового спорта и рекреации обеспечивают широкое разнообразие видов программы и составляют так расписание, чтобы студенты могли заниматься в удобное для них время. Многие программы имеют практический интерес или готовят инструкторов по теннису, плаванию, обучают верховой езде, акробатике.

Системы факультативных и рекреационных занятий до предела усложнила организационную сторону учебного процесса на практике; студент заполняет бланки-заявление, в которых указывает последовательность своего выбора, вид спорта, преподавателя и желательное время занятий. Только с использованием компьютера, кафедра с составлением общего расписания и индивидуальное посещение студента.

Физическое воспитание в вузах Российской Федерации

Типовые программы вузов разработаны на основе государственных образовательных стандартов профессионального образования. На изучение дисциплины «Физическая культура» выделяется 408 часов. Обучение проходит на 5 семестрах по 4 часа в неделю (таблица 2).

Типовая программа включает следующие разделы:

1. Теоретический, формирующий знания и отношение к физической культуре. В программе предусмотрены самостоятельное изучение данного раздела. По окончании изучения учебного материала и теоретического раздела программы (4 семестр) студенты пишут реферат и защищают его.

2. Практический, состоящий из двух разделов: практических занятий и учебно-тренировочных.

3. Контрольный раздел. Студенты выполнившие учебную программу, в конце каждого семестра сдают зачет по физической культуре. Условием допуска к зачетным упражнениям является регулярность посещения практических и тренировочных занятий, то-есть у студентов не должно быть пропусков без уважительной причины. Если они имеются, их необходимо отработать.

На I и III курсах–зачет не дифференцированный, на II курсе–дифференцированный, с выставлением итоговой оценки, которая складывается из оценки за теорию, методику и практику.

Некоторые особенности системы физического воспитания в Азиатских странах

Во Вьетнаме физическое воспитание проводится на IV курсах по 1-2 часа в неделю. Студенты могут заниматься не только традиционными видами спорта, но и национальными ушу, национальными видами рукопашного боя. Во Вьетнаме студенты постоянно сдают определенные нормативы, «отрабатывают» за определенную плату пропущенные занятия. При этом не ограничен выбор специализаций студентами: плавание, легкая атлетика, настольный теннис, футбол, волейбол, акробатика и бадминтон.

Отличие тайванской системы физического воспитания в вузе–самостоятельное регулирование посещения занятий

студентами для того, чтобы до окончания вуза в общей сложности посетить их в течение двух лет, следовательно, обучающиеся не обязаны интенсивно отрабатывать пропущенные занятия, получив право сделать это в следующем семестре. Выбор специализаций включает не только традиционные виды спорта, но и йогу, современные танцы. Студенты тайваньских вузов обязаны принять участие в марафоне, организованном в университете, чтобы получить зачет [3].

Физическая культура и спорт в Корейском университетском кампусе

В каждом корейском кампусе есть спортивные залы для занятий спортом.

Литература

1. Закон Республики Узбекистан «О физической культуре и спорте» (Новая редакция) от 4 сентября 2015 года «Народное слово» 5 сентября 2015 - №174.
2. Горбатенко Т.Б. Анализ учебных программ по дисциплине «Физическая культура» в Китайской Народной Республике и Российской Федерации. //Теория и практика физической культуры. 2008. №8 – С. 76-80.
3. Шерин В.С., Шерина Е.А. Национальные педагогические традиции в преподавании физической культуры в зарубежных вузах: сопоставительный аспект. //Теория и практика физической культуры. 2016 - №2. – С. 88-90.

РЕЗЮМЕ

Макола хорижий олий таълим муассасалари талабаларининг жисмоний тарбия жараёни муаммоларини акс эттирувчи адабиётларни таҳлил қилиш ва уларни танқидий ўрганиш масалаларига бағишланган.

РЕЗЮМЕ

В статье проанализированы литературные источники по проблеме образовательного процесса по физическому воспитанию студентов в зарубежных странах.

SUMMARY

The article is devoted to the analysis of literary sources that shows the problems in the process of students' physical training at the higher education institutions in foreign countries.

ТАЛАБА-ҚИЗЛАРДА ВАТАНПАРВАРЛИК ТУЙҒУСИНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ ИЖТИМОЙ-ПЕДАГОГИК АСОСЛАРИ

О.Қосимова - ўқитувчи

Самарқанд давлат университети

Таянч сўзлар: ватан, ватанпарварлик, она юрт, миллий гурур, миллий туйғу, ватанга садоқат, юрт озодлиги, миллат шаъни, ор-номус, фидойилик, мардлик, жасорат, халқпарварлик.

Ключевые слова: родина, патриотизм, родной край, национальная гордость, национальное чувство, преданность родине, свобода родины, достоинство народа, честь, самоотверженность, мужество, храбрость, забота о народе.

Key words: Motherland, patriotism, native land, national pride, national sense, devotion to Motherland, freedom of homeland, value of the nation, honour, dedication, courage, bravery, care about people.

Ватанпарварлик – бу Ўзбекистонни ягона Ватан сифатида билиш ва севиш, унинг манфаатларини ҳимоя қилишга тайёрлик, ватан тарихи ва миллий маданий меросга бўлган ҳурмат, уларни ўрганишга қизиқиш, истиклол ғояларига садоқат, Давлат рамзлари (Республика Конституцияси, байроғи, герби ва мадҳияси), қонунлари, шунингдек, мамлакат Президентига бўлган ҳурмат, мамлакат келажагига бўлган ишонч, Республика манфаатларини шахсий, гуруҳий, маҳаллий, ҳудудий манфаатлардан устунлигини англаш ва намоён қилиш саналади.

Ватанпарварлик – тарихий ҳодиса. У тарихан одамларнинг ҳаёт йўлининг пайдо бўлиши ва шаклланиши ҳамда унинг бутун тарихи давомида унга йўлдош бўлиб келган, у билан бирга ўзагаради ва ривожланади.

Ватанпарварлик барча тарихий даврлар ва барча авлод учун хос хусусиятдир. Жамиятнинг ривожланиши, мавжуд шарт-шароитларнинг ўзгариши билан ватанпарварлик тушунчаси мазмун-моҳияти ҳам ўзига хос аҳамият касб этиб боради. Ватанпарварлик тушунчасининг моҳиятини англаш учун ҳар бир давлатнинг ташкил топиши ва мустақамланиши, унинг миллий мустақиллик учун кураши билан боғлиқ тарихий генезисидан хабардор бўлиш лозим. Ана шу сабабли ватанпарварлик минглаб йиллар давомида одамларда шаклланган юксак ҳиссиётдир.

Ватанпарварлик ва инсоннинг ватанпарварлик ҳиссиёти қатор ўзгариб боровчи омилларга боғлиқ.

Ижтимоий ҳодиса сифатида ватанпарварлиكنинг пайдо бўлиши, унинг ҳаётийлиги унинг ўз табиати ва келиб чиқишига қўра объектив асосга эга эканлиги билан изоҳланади. Инсон ҳар доим ўзининг туғилиб ўсган жойи, ўзининг тарихий Ватанига эга бўлади. У ҳар доим турли алоқадорликлар, шу жумладан, у яшаётган, ривожланган, келажагини давом эттириш имкониятига эга бўлган атроф-муҳит билан ўзаро боғлиқдир. Айнан мазкур ва бошқа омиллар ватанпарварлик тушунчаси билан бевосита боғлиқдир.

Ватанпарварлик ижтимоий-ахлоқий қадрият сифатида инсониятнинг бирлиги, унинг тақдирининг умумийлиги, ҳар бир халқнинг миллий ўзига хосликларини сақлаб қолишини акс эттиради.

Ватанпарварлик тушунчасига доир кўплаб таърифлар мавжуд бўлиб, жамият ривожланишининг турли даврларида

файласуф, педагог, психолог олимлар томонидан унинг ўзига хос қирралари талкин этилган.

«Ватан атамаси аслида арабча сўз бўлиб, она юрт маъносини билдиради, Ватан тушунчаси кенг ва тор маънода қўлланилади. Бир халқ вакиллари жамулжам яшаб турган, уларнинг аждодлари азал-азалдан истиқомат қилган ҳудуд назарда тутилса, бу кенг маънодаги тушунчадир. Киши туғилиб ўсган уй, маҳалла, қишлоқ назарда тутилса, бу тор маънодаги тушунчадир»[4:139].

Ўзбекистоннинг келажақда буюк давлатга айланиши Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов айтиб ўтганидек, тўртта маънавий-ахлоқий негизларга асосланади. Булар:

- умуминсоний қадриятларга содиқлик;
- халқимизнинг маънавий меросини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш;
- инсоннинг ўз имкониятларини эркин намоён қилиши;
- ватанпарварлик [1:65].

Мустақил Ўзбекистонни буюк давлат даражасида тараққий этиши учун жамият маънавиятини ривожлантириш зарур. Зеро, маънавий камол топган инсонларгина буюк келажақ сари интиладилар. Маънавий етукликнинг энг муҳим белгиси эса ватанпарварликдир.

Ватанпарварлик шахснинг ўзи мансуб бўлган миллат, туғилиб ўсган ватани тарихидан ғурурланиши, бугуни тўғрисида қайғуриши ҳамда унинг порлоқ истикболига бўлган ишончини ифода этувчи юксак инсоний фазилат саналади.

«Ватанпарварлик – ўз тақдирини ватан, миллат тақдири билан боғлаган барча кишиларга хос фазилат. Миллат тараққийнинг имкониятлари, шон-шухрати, обрў-эътибори ҳам шу миллат кишилари ватанпарварлик туйғусининг даражаси билан боғлиқдир»[6:148].

Ватанпарварлик – тўғма, ирсий хусусият эмас, балки таълим-тарбия натижасида шаклланидиган маънавий-ахлоқий хислатдир. Талаба-қизларни ватанпарварлик руҳида тарбиялаш жараёни инсонда турли фазилатларни шакллантириш, яъни ақлий, ахлоқий, эстетик, жисмоний, ҳуқуқий, фуқаролик, миллий ўзлигини англаш, софдиллик, инсонпарварлик, миллатпарварлик ва бошқаларнинг умумий мажмуида таркиб топади. Зеро, миллатнинг, халқнинг ўз эзгу ниятига етишида Президент И.А.Каримов таъкидлаганидек, фуқароларда, хусусан талаба-қизларда миллий мафкуравий қарашни тарбиялаш, айнан бутунги

истиклол шароити талаблари борасидаги таълимий-тарбиявий ва ижтимоий-иқтисодий муаммоларни бартараф этишда муҳим восита бўлиб хизмат қилиши мумкин. Шунинг учун ҳам «миллий ғурур, миллий ифтихор ҳар қандай ишмининг пойдевори бўлмоғи керак» [2:23].

Бу муқаддас ғоялар миллати ва эътиқодидан қатъий назар, ёш авлоднинг, ҳар бир фуқаронинг онгига сингдирилиши керак. Бугунги талаба-қизларда миллий ғурур, миллий туйғу каби тушунчаларни тарбиялаш, ватанпарварлик муаммоси билан боғлиқлигига ҳар бир Ўзбекистон фуқароси, фарзандлари «яхши англамоғи ва унга ўз онги, ихтиёри, хоҳиши ва истаги билан муносабатда бўлмоғи дарқор».

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов мустақиллиқни мустаҳкамлашнинг асосий негизларидан бири «Ватанпарварлик» деб кўрсатар экан, демек, бугун ватанпарварлик тарбияси давлат аҳамиятига молик муаммо сифатида қаралишини таъкидлайди.

Дарвоқе, жамиятимиз тубдан янгиланаётган бир шароитда ҳали ҳам айрим шахслар, ғурухлар томонидан иқтисодий ва сиёсий ислохотларга лоқайдлик билан қараш ҳоллари, яъни мансабпарастлик, қонунбузарлик, ватанфурушлик, шунингдек фарзандларимизни тарбиялаш жараёнидаги оксоқланиш ҳоллари ҳам содир бўлиб турибди. Шундай экан, фарзандлар тарбиясида ҳушёр бўлиш, уларни меҳнатсевар, ватанпарвар қилиб тарбиялашга эътиборни қаратиш муҳим педагогик зарурият сифатида ҳал этишни тақозо этмоқда. Кузатишларнинг кўрсатишича, бугунги кунда ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялаш ишларини қоникарли деб бўлмайди. Бу эса ўз-ўзидан маълумки, талаба-қизларни миллий қадриятлар асосида ватанпарварлик руҳида тарбиялашнинг кенг майдонда амалга ошириш мақсадга мувофиқ. Ёш-авлодни ватанпарварлик руҳида тарбиялаш жамиятнинг, ижтимоий муассасаларнинг таъсирида амалга ошадиган жараёндир. Фарзандларимизда ватанпарварлик, миллий ғурур, ифтихор қанчалик кучли ривожланса, улар камолоти ҳам шунчалик мустаҳкам бўлади.

Ватанпарварлик узлуксиз, тизимли тарзда самарали ташкил этилувчи педагогик фаолият натижаси, шунингдек, ватанпарвар шахс фаолиятининг сифат кўрсаткичидир. Ватанпарварлик муайян тарихий-объектив шароитда гоҳ яширин, гоҳ ошқора (хусусан ватан озодлиги йўлида қурбон бўлиш, халқаро майдонда мамлакат шаъни, обрў-эътиборини кўтариш, юрт тараққиёти йўлида меҳнат қилиш ва ҳоказолар) тарзда намоён бўлади. Ватанпарварлик тушунчаси ҳам мантиқий, ҳам гнесологик нуқтаи назардан шахснинг ватан ҳамда унинг мавжудлигига нисбатан қадриятли ёндашуви мазмунини ўз ифодасини топади.

Юқорида баён этилган фикр-мулоҳазаларга таянган ҳолда, «ватанпарвар шахс» тушунчасига қуйидагича таъриф бериш мақсадга мувофиқдир:

Ватанпарвар шахс – ватан тупроғи ва давлат рамзларини муқаддас деб билувчи, уларни қадрловчи юрт озодлиги, мустақиллиги ҳамда миллат шаъни, ор-номуси учун курашувчи, ижтимоий жамият тараққиёти ва уюқларидан қувонувчи, муваффақиятсизликларидан қайғурувчи, ижтимоий бурч моҳиятини чуқур англовчи, мамлакат обрў-эътиборини ошириш йўлида меҳнат қилувчи, шунингдек, фидоийлик, садоқат, мардлик, жасорат, халқпарварлик, байналминаллик, ҳамда халқ ўтмишидан фахрланиш ва юрт истикболига ишонч туйғуларига эга бўлган субъектдир [2:32].

Ватанпарвар шахс қиёфасида қуйидаги сифатлар намоён бўлади:

1. Ватанга бўлган меҳр-муҳаббат, унга садоқат.
2. Ўзи мансуб бўлган миллат ўтмиши, урф-одатлари, анъаналари ва қадриятларига содиқлик.
3. Ватан ва миллат тарихидан ғурурланиш.
4. Юртнинг моддий, шунингдек, миллат томонидан яратилган маънавий бойликларини асраш, уларни кўпайтириш борасида ғамхўрлик қилиш.
5. Ватан раънақи ва миллат тараққиёти йўлида меҳнат қилиш.
6. Ватан озодлиги ва миллат эркига қилинаётган ҳар қандай таҳдидга қарши курашиш.
7. Ватан ва миллат обрўи, шаъни, ор-номусини ҳимоя қилиш.
8. Ватан раънақи ва миллат тараққиётига нисбатан ишончга эга бўлиш.

Ватанпарвар шахс ўз ватанини, унинг бойликлари ёки ватанининг қулай географик ҳудудда жойлашганлиги учун эмас, балки, ўзи ватанининг бир бўлаги эканлиги, ўзи мансуб бўлган миллатнинг шу Ватанда, шу маконда яшаши учун қадрлай олиши, унга нисбатан чуқур ҳурмат кўрсатиши зарур.

Ватанпарварликнинг ижтимоий-педагогик асослари қуйидагилардан иборатдир:

- ватанпарварлик туйғуси ижтимоий муносабатларни ташкил этиш жараёнида шахснинг ватан ҳамда унинг мавжудлиги даражасига нисбатан ёндашувида акс этади;

- ватанпарварлик туйғусига эга бўлиш шахснинг умумий камолоти, маънавий дунёқараши, тафаккури, шунингдек, ҳаётий тажрибаси негизда юзага келади;

- ватанпарварлик индивидуал хусусият бўлиб, у тарихий объектив шароитда намоён бўлувчи психологик-педагогик ҳодиса ҳисобланади;

- ватанпарварлик маънавий эҳтиёж сифатида узлуксиз, тизимли ҳамда самарали тарзда ташкил этилувчи педагогик-ижтимоий тарбия натижасида қарор топади;

- шахсда ватанпарварлик туйғусини тарбиялаш унмг ижтимоий жамият билан яқдиллигини таъминлашга хизмат қилиш билан бирга. Давлат ва халқ манфаатларига уйғун келади.

Талаба-қизларда ватанпарварлик эътиқодининг шаклланишига таъсир этадиган қадриятлар жумласига она тилини севиш, миллий ва диний байрамлар, маросимлар, оилапарварлик, ҳалоллик, инсонпарварлик, юртимизнинг гўзал табиатидан илҳом ола билиш каби фазилатлар қиради.

Психологик муносабатларнинг барча ўзига хосликларини қамраб олган ҳолда, ватанпарварлик туйғуси ўзида когнитив (билишга оид), эмоционал ва ҳулқ-атвор кўникмаларини акс эттиради.

Когнитив (билишга оид) таркибий қисм талаба-қизларнинг ўз Ватани, туғилиб ўсган жойи тарихи ва маданияти; юртдошларининг қаҳрамонликлари; олимларнинг, маданият арбобларининг ютуқлари; замонавий шароитда эришилган натижалар ҳақидаги билимларидан ташкил топади. Шунинг учун биз ватанпарварлик туйғусини шакллантиришимиз учун талаба-қизларда ана шундай онгни қарор топтиришимиз зарур. Ватанпарвар шахс ўз Ватани ҳақида қуйидагиларни билиши шарт:

- ўз туғилиб ўсган жойини севиши;
- ўз Ватанининг тарихини билиши, унинг ўтмиши ва бугуни билан фахрланиши, унинг энг яхши анъана ва муваффақиятларини сақлаб қолиш ва кўпайтиришда фаол иштирок этиши;
- табиатни севиш ва ардоқлаш;
- ўз Ватанида яшаётган халқлар ўртасидаги дўстликни ривожлантириш ва мустаҳкамлаш;
- бошқа миллат вакиллариининг ҳаёт йўли билан қизиқиш ва уларни анъана, урф-одатларини ҳурмат қилиш ва ўзаро тажриба алмашиш.

Эмоционал таркибий қисм Ватан тушунчасига хос барча нарсаларни идрок этиш билан боғлиқ ҳиссиётлар тизими билан тавсифланади ва акс эттириладиган объект билан боғлиқликда қуйидаги ҳис-туйғуларни ҳосил қилади:

- эстетик ҳис-туйғулар – Она ватан гўзалликларидан баҳраманд бўлиш;
- лирик ҳис-туйғулар – «қондошлик, яқинлик ҳисси» - ватанининг бир парчаси эканлигини ҳис этиш;
- гностик ҳис-туйғулар – Ватани ва ўзи туғилиб ўсган юрт тарихи, анъаналари ва маросимлари билан танишиш натижасида юзага келади;
- жамғарилган ҳис-туйғулар – мамлакатимиздаги табиат ва инсон ресурсларига доир тасаввурлар билан боғлиқликда намоён бўлади.

Ҳулқ-атворга доир таркибий қисм талаба-қизларда аниқ муносабатни пайдо қиладиган, чуқурлаштирадиган ва мустаҳкамлайдиган ватанпарварликка доир инновацион ҳулқ-атвор тажрибаларини талаб этади. Шунинг учун талаба-қизларда бизнинг, менинг сифатидаги Ватан туйғусини шакллантириш билан бир қаторда, уларда кейинги авлод учун энг яхши нарсаларни сақлаб қолиш ва кўпайтиришга доир фаолиятга фаол иштирок этишни таркиб топтириш зарур.

Ватанпарварликни шакллантиришда уч муҳим йўналиш ажратиб кўрсатилади:

1. Ёш авлод онгида ватанпарварлик ғоясини сингдириш. Бу ерда миллий мафкура ва таълим тизими муҳим роль ўйнайди.
2. Ватанпарварлик ҳиссини шакллантириш. Ватанпарварлик ижтимоий сифат тарзида эмоционал ва рационал бирлик сифатида шахс онгида таркиб топади.
3. Ўз Ватани келажаги учун фуқаролик масъулиятини ривожлантириш.

Ватанпарварлик тарбиясини амалга ошириш С.Е.Матушкин ва Н.В.Ипполитовларнинг фикрича, ягона педагогик жараёнинг умумий қонуниятларини, бундан ташқари талаба-қизларни ватанпарварлик руҳида тарбиялашнинг ўзига хосликларини акс эттирувчи тамойиллар йиғиндисида асосланади [5,6].

Уларга қуйидагиларни қиритиш мумкин:

- ватанпарварлик тарбиясининг жамият ривожланиши ва унда юз бераётган воқеа-ҳодисалар билан шартланганлиги;
- ватанпарварлик тарбияси тизимида мактаб, оила, маҳалланинг ўзаро ҳаракат уйғунлиги;
- ватанпарварлик тарбияси мазмуни, шакл, метод, восита ва усуллариининг ўзбек халқининг тарихий анъаналари билан шартланганлиги;

- ватанпарварлик тарбияси методларини танлаб олишнинг талаба-қизларнинг ёш ва индивидуал ўзига хосликларига боғлиқлиги;

- ўқув материалари ҳамда синфдан ва мактабдан ташқари тадбирлар мазмунининг ўзаро алоқадорлиги ва диалектик бирлиги [5:17].

Тарбияга замонавий ёндашувларни ҳисобга олган ҳолда, мазкур тамойиллар йиғиндисини бошқалари билан тўлдириш мумкин:

- интегратив ёндашув, биринчидан ватанпарварлик тарбиясини тарбиявий ишнинг бошқа йўналишлари ва таълим жараёни, ягона педагогик жараёнда тарбиялаш ва ривожлантириш билан интеграциялаш; иккинчидан, тарбияланувчиларни фаолиятнинг хилма-хил мазмуни ва шаклларига олиб кириш асосида ватанпарварлик тарбиясининг вазифаларини ҳал этиш;

- ватанпарварлик тарбиясининг мослашувчанлиги ва хилма-хиллиги;

- шахсни тарбиялашда ижобий хатти-ҳаракатларга таяниш тамойили.

Ватанпарварлик тарбиясига замонавий ёндашувлар Л.А.Дорошенко ва Г.В.Здеревлар томонидан таклиф этилган.

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиклол ва тараққиёт йўли. – Тошкент: «Ўзбекистон», 1992, 78- б.
2. Атаджанова Ш. Оилада ўспирин-талаба-қизларни ватанпарварлик руҳида тарбиялашда миллий кадриятлардан фойдаланишнинг педагогик асослари: Педагогика фанлари номзоди. ... дисс. – Т.: 2001. 136-б.
3. Дорошенко Л.А. Во имя будущего. – Тольятти: 2001. – С.36.
4. Иброҳимов А., Султонов Х., Жўраев Н. Ватан туйғуси. – Тошкент: «Ўзбекистон», 1996, 396-б.
5. Матушкин С.Е., Ипполитова Н.В. Сущность и особенности патриотического воспитания в современных условиях. - Курган: 2001. – С.17.
6. Юсупов Э. Инсон камолотининг маънавий асослари. - Тошкент: 1998, 148-б.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада талаба-қизларда ватанпарварлик туйғусини шакллантириш масаласи илмий-назарий жиҳатдан таҳлил этилган. Мақолада ватанпарварлик тушунчаси муҳим категория сифатида ўрганилиб, талаба-қизларда ватанпарварлик туйғусини шакллантириш йўналишлари ва ватанпарварлик руҳида тарбиялашнинг ўзига хосликларини акс эттирувчи тамойиллар баён этилган.

РЕЗЮМЕ

В статье научно-теоретически анализируется формирование чувства родины у девушек студенток. В статье понятие родины изучается как важная категория, излагаются принципы, отражающие своеобразие воспитания в духе любви к родине и пути формирования чувства родины у девушек студенток.

SUMMARY

In the article the formation of the sense of homeland in student-girls has been analyzed from the scientific - theoretical points of view. The article deals with the concept of Motherland as the most important category, the author states the principles which reflect the peculiarities of the upbringing in the spirit of devotion to Motherland and the ways of formation of the sense of Motherland in students- girls.

ОҚЫТЎШЫЛАРДА ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШЕБЕРЛИКТИҢ ҚӘЛИПЛЕСИҮИ

Б.Қурбанбаева – филология илимлериниң кандидаты

Эжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

К.Султанова – қарақалпақ тили ҳәм әдебияты пәни методисти

Нөкис районы ХБМХМТШБ

Таянч сўзлар: «махорат мактаби», метод, педагогик технология, педагогик махорат, интерактив методлар, янги инновацион технологиялар, кўрсатма материаллар, тренер, эркин фикрлаш.

Ключевые слова: «школа мастерства», метод, педагогическая технология, педагогическое мастерство, интерактивный метод, новая инновационная технология, материалы, тренер, свободное мышление.

Key words: school of skill, method, pedagogical technology, pedagogical skill, interactive methods, innovative technologies, visual aids, informational communicative technologies, trainer, critical thinking.

Бәршемизге белгили Ўзбекистанда келешеге уллы мәмлекетти дүзиўде жаңаша пикирлейтуғын терең билимге ийе кәнигелерди таярлаў дәўир талабы. Усы көзқарастан қарағанда оқытўшылар оқыўшыларға ҳәр түрли усыллар арқалы сабақ оқытўдың жолларын қарастырыўы керек. Себеби бүгинги күн оқыўшылары жаңалыққа жаны кумар. Бир қәлипке салынған оқытўшы усыллары менен билим беріў оларды қанаатландырмайды. Олар оқытўшыдан жаңа метод, жаңа усыл, жаңалықларды күтпекте. Оқытўшы тийисли оқыў материалларын қаншама дәрежеде өзлестирген менен, олардың логикалық жактан ойлаўы, пикирлеўи төмен болса, бәри бир оның билими сайыз болады. Солай екен, бүгинги күнде жаңаша билим беріў методлары, усыллары жәрдеминде оқыўшылардың ойлаў қәбилетин, дәретиўшилиқ уқыбын раўажландырыў – биз оқытўшылардың алдында турған үлкен ўазыйпа болып есапланады.

Белгили жазыўшы Л.Толстой: «Егер оқытўшы тек өз кәсибин сүйсе, ол жаксы оқытўшы болады, егер оқытўшы тек оқыўшыларды олардың әкеси я анасы киби сүйсе, ол барлық китапларды оқып шыққан, бирақ я кәсибин, я балаларды сүймейтуғын оқытўшыдан жаксырак. Егер оқытўшының өзінде кәсибине ҳәм оқыўшыларға болған мухаббаты тендей болса, ол ҳәр тәрәплеме жетилискен оқытўшы» деген еди. Мине, усындай ҳәр тәрәплеме жетилискен, саўатлы оқытўшыны бүгинги күни заманымыз талап етпекте. Усы талаптардан келип шығып Ўзбекстан республикасы Халық билимлендириў министрлиги, Жоқары

Улар талаба-қизларни ватанпарварлик руҳида тарбиялашда инновацион педагогик технология моделларини ташкил этишга доир асосий ёндашувларни ажратиб кўрсатишади [3:36].

1. Шахсга йўналтирилган ёндашув.
2. Шахслараро муносабатларни инсонпарварлаштириш.
3. Фуқаролик ёндашуви.
4. Мажмуавий ёндашув.
5. Таълим жараёнига яхлит ёндашув.
6. Талаба-қизнинг фақат онги ва ҳулқ-атвориғагина эмас, унинг ҳис-туйғуларига таяниш.
7. Талаба-қизлар билан ишлашда фаолиятли ёндашув.
8. Мухитли ёндашув

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, ватанпарварлик тарбиясининг самарадорлигини фақатгина талаба-қизларнинг фикрларини ҳисобга олиш орқали объектив баҳолаш мумкин. Мазкур масала бўйича уларнинг муносабатлари, қарашлари таълим муассасаларида амал қилаётган тарбия методлари, талаба-қизларда кадриятли муносабатнинг шаклланганлик даражаси, ўз Ватани ва халқига содиқликни объектив баҳолашга ёрдам беради.

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиклол ва тараққиёт йўли. – Тошкент: «Ўзбекистон», 1992, 78- б.
2. Атаджанова Ш. Оилада ўспирин-талаба-қизларни ватанпарварлик руҳида тарбиялашда миллий кадриятлардан фойдаланишнинг педагогик асослари: Педагогика фанлари номзоди. ... дисс. – Т.: 2001. 136-б.
3. Дорошенко Л.А. Во имя будущего. – Тольятти: 2001. – С.36.
4. Иброҳимов А., Султонов Х., Жўраев Н. Ватан туйғуси. – Тошкент: «Ўзбекистон», 1996, 396-б.
5. Матушкин С.Е., Ипполитова Н.В. Сущность и особенности патриотического воспитания в современных условиях. - Курган: 2001. – С.17.
6. Юсупов Э. Инсон камолотининг маънавий асослари. - Тошкент: 1998, 148-б.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада талаба-қизларда ватанпарварлик туйғусини шакллантириш масаласи илмий-назарий жиҳатдан таҳлил этилган. Мақолада ватанпарварлик тушунчаси муҳим категория сифатида ўрганилиб, талаба-қизларда ватанпарварлик туйғусини шакллантириш йўналишлари ва ватанпарварлик руҳида тарбиялашнинг ўзига хосликларини акс эттирувчи тамойиллар баён этилган.

РЕЗЮМЕ

В статье научно-теоретически анализируется формирование чувства родины у девушек студенток. В статье понятие родины изучается как важная категория, излагаются принципы, отражающие своеобразие воспитания в духе любви к родине и пути формирования чувства родины у девушек студенток.

SUMMARY

In the article the formation of the sense of homeland in student-girls has been analyzed from the scientific - theoretical points of view. The article deals with the concept of Motherland as the most important category, the author states the principles which reflect the peculiarities of the upbringing in the spirit of devotion to Motherland and the ways of formation of the sense of Motherland in students- girls.

ОҚЫТЎШЫЛАРДА ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШЕБЕРЛИКТИҢ ҚӘЛИПЛЕСИҮИ

Б.Қурбанбаева – филология илимлериниң кандидаты

Эжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

К.Султанова – қарақалпақ тили ҳәм әдебияты пәни методисти

Нөкис районы ХБМХМТШБ

Таянч сўзлар: «махорат мактаби», метод, педагогик технология, педагогик махорат, интерактив методлар, янги инновацион технологиялар, кўрсатма материаллар, тренер, эркин фикрлаш.

Ключевые слова: «школа мастерства», метод, педагогическая технология, педагогическое мастерство, интерактивный метод, новая инновационная технология, материалы, тренер, свободное мышление.

Key words: school of skill, method, pedagogical technology, pedagogical skill, interactive methods, innovative technologies, visual aids, informational communicative technologies, trainer, critical thinking.

хәм орта арнаўлы билимлендириў министрлигиниң 2015 – жылы 23 – сентябрьдеги Халық тәлимінде хызмет көрсетип атырған «Шеберлик мектеплери» бағдарында жоқары оқыў орындары менен биргеликте алып барылып атырған бирге ислесиў жумысларын жетилистириў ҳаққындағы қосымша буйрығына тийкарлана отырып барлық аймақларда «Шеберлик мектеплери» шөлкемлестирілген еди. Бундағы мақсет - тәлим - тәрбия процесинде педагогикалық технология ҳәм хабар коммуникация технологиясынан пайдалана отырып сабақ өтиўши тренер оқытўшылардың тәжирийбеси ҳәм шеберлигин асырыў, соның менен бирге, жас оқытўшы кәнигелердиң тәжирийбесин арттырыў, өз – ара пикир алмасыў, алдыңғы тәжирийбелерди үйрениў, ен жайдырыў еди. Атап айтқанда, педагогикалық шеберлик – оқытўшының сабақ беріў шеберлиги, тәрбиялаў шеберлиги, оқыў - тәрбия процесинде гуманитарлық сезимди аңлататуғын жеке сыпатлары, оқыўшылардың билимин әдил баҳалаў ҳәм бақлаў шеберлиги деп белгиленген.

Мине усы атап өтилген талаптар тийкарында оқытўшының кәсиплик шеберлиги ҳәм эрудициясы яғнай оқыўшыларды еркин пикирлеўге ҳәм жаңа билимлер алыўға үйретиў шеберлиги, оқыў әдебиятларының түрлерин ҳәм формаларын билиўи, жаңа педагогикалық ҳәм хабар технологияларын ийелеген болыўы, интернеттиң глобал тармақлары менен ислесе алыў көнликпелерин ийелеген болыўы, пәнлер арасын байланыстырыў шеберлиги, (рито-

рика ҳам шешенлик) сулуў, көркем ҳам шебер сөйлеў мәдениетине ийе болуўы болып есапланады.

Ал тәрбиялаў шеберлиги – оқытыў хәм тәрбия процесиниң байланыслылығы, раўажланған кәмил инсанды тәрбиялаўға, оның ўатанды сүйиўшилиқ сезимин раўажландырыўға, ўатан алдындағы ўазыйпасын сезиўге, оқыўшылар ортасында тәрбиялық жумысларды шөлкемлестириўдиң әмелий көнликпелерине тийкарланады.

Оқыў тәрбия процесинде гуманитарлық сезимди белгилейтуғын жеке сыпатларға төмендегилер киреди: талапшанлық, ҳақықатлық, хадаллық, меҳрийбанлық. Оқыўшылардың билимин әдил баҳалаў хәм бақлаў.

Демек, бүгинги күнниң талабы бойынша 45 минутлық сабақ көркем - өнер шығармасы дәрежесине көтерилиў ушын сабаққа пукта таярлық, интерактив метод хәм усыллар, жаңа инновациялық технологиялар, көргизбелли материаллар, хабар коммуникация технологиялары – муғаллимниң ең зәрури жәрдемшиси болуўы тийис.

Сабақта инновациялық метод хәм усылларды қолланыў оқыўшыларды еркин пикирлеўге, өз үстинде ислеўге, излениўге үйретеди. Сабақ даўамында оқыўшы белсенди қатнасыўшы, ал оқытыўшы болса басқарыўшы ўазыйпасын атқарады. Бул арқалы оқытыўшы менен оқыўшы арасындағы бирге ислеў искерлиги пайда болып, оқыўшыда дәретиўшилиқ көнликпелерин қәлиплестиреди.

РЕЗЮМЕ

Мақолада янги ўқитиш методлари, усуллари ёрдамида ўқувчиларнинг фикрлаш қобилиятларини, ижодкорлик салоҳиятини ривожлантириш ҳозирги кун ўқитувчиси олдида турган катта вазифалардан бири эканлиги қайд қилинган. Шу мақсадда барча ҳудудларда «Маҳорат мактаблари» ташкил этилиб, унинг бош вазифаси-таълим-тарбия жараёнида педагогик ва ахборот технологияларидан фойдаланган ҳолда дарс ўтувчи педагоглар маҳоратини ошириш, шу билан бирга ёш ўқитувчилар тажрибаларини орттириш, ўзаро муҳокама қилиш, илғор тажрибаларни ўрганиш ва уларни ташвиқ қилиш асосий вазифа қилиб белгиланган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается одному из актуальных вопросов, стоящему перед преподавателями-развитию мышления и творческих способностей учащихся с помощью инновационных методов и приёмов. Авторы статьи говорят о необходимости организации «Школы мастерства», основной целью которой является совершенствование мастерства и знаний опытных преподавателей и молодых специалистов применяющих в учебно-воспитательном процессе педагогические и информационные технологии, обмен мнениями и обучению передовому опыту.

SUMMARY

The article is devoted to one of the actual issues for teachers to development of critical thinking and creative abilities of students with the help of innovative methods and techniques. The authors of the article speak about the necessity of organization «School of skill». The main aim of this school is the improvement of skill and knowledge of experienced teachers and young specialists by using the pedagogical and informational technologies in educational-upbringing process, exchange of opinions and teaching the innovative experience.

УМУМТАЪЛИМ МАКТАБЛАРИДА БОШЛАНҒИШ СИНФ ЎҚУВЧИЛАРИНИНГ ПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

З.Қурбамуратова - катта ўқитувчи
ҚРХТХҚТва УМОИ

Таянч сўзлар: мактабга психологик тайёргарлик, бола идрокнинг ўткирлиги, равшанлиги, софлиги, аниқлиги, ўзининг қизиқувчанлиги, дилкашлиги, хайрихоҳлиги, ишонувчанлиги, ҳаёлининг ёркинлиги, хотирасининг қучлилиги, тафаккурининг яққоллиги.

Ключевые слова: психологическая подготовка к школе, прозрачность определённости и интерес приёма, открытость, душевность в выражении собственного мнения, доброжелательность и вера, ясность мышления и мнения, сила памяти.

Key words: psychological preparation for school, transparency and certainty of receiving interest, openness and sincerity in expressing one's own opinion, kindness and faith, clarity of thought and opinion, power of memory.

Комилликка эришишнинг жисмоний, ахлоқий таркиблари, аввалам бор, бошланғич синф ўқувчилари томонидан эгалланади. Бошланғич синф ўқувчилари 6-10 ёшли болалардан иборат бўлиб, у мактаб таълимига боғчада тарбияланаётганида тайёрланади. Бунда у мактабда ўқувчиларга қўйилаётган ҳар хил талаблар билан танишади, фан асосларини ўрганиш учун биологик ва психологик жиҳатдан тайёр бўлади.

Таълимнинг турли босқичларида ўқувчиларни педагогик қуллаб-қувватлаш вазифалари турличадир. Масалан, бошланғич синфларда ўқувчиларнинг ўқув-билиш фаолиятига қиришишга тайёргарлик даражалари аниқланади. Бунинг учун ўқувчиларни қўллаб-қувватлаш орқали, уларнинг мактабга мослашиши таъминланади, ўқув фаолиятига бўлган қизиқишлари орттирилади, ўқув-билиш майллари ривожлантирилади, билим олиш истаклари ва қўникмалари қўллаб-қувватланади. Бунинг натижасида уларнинг ижодий лаёқатлари ривожланади [1:25].

Таълимга психологик тайёрлик деганда, боланинг объектив ва субъектив жиҳатдан мактаб талабига муносиблиги назарда тутилади. У мактаб таълимига аввал психологик жиҳатдан тайёрланади. Бинобарин, унинг психикаси билим олишга етарли даражада ривожланади. Шу ёшдаги бола идрокнинг ўткирлиги, равшанлиги, софлиги, аниқлиги, ўзининг қизиқувчанлиги, дилкашлиги, хайрихоҳлиги, ишонувчанлиги, ҳаёлининг ёркинлиги, хотирасининг қучлилиги, тафаккурининг яққоллиги билан бошқа ёшдаги болалардан ажралиб туради. Мактаб таълимига тайёрланаётган болада диққат нисбатан узоқ муддатли ва шартли барқарор бўлади. Бола диққатининг хусусиятлари, роли ва сюжетли ўйинларда, расм чизиш ва қуриш - яшаш машғулотида, лой ва пластилиндан ўйинчоқлар тайёрлашда, ўзгалар нутқини

идрок қилиш ва тушунишда, математик амалларни ечишда, ҳикоя тинглаш ва тузишда қўринади. Бола ўз диққатини муайян объектга йўналтириш, тўплаш, тақсимлаш бўйича маълум даражада қўникмага эга бўлиб, ўз диққатини бошқариш ва керакли пайтда тўплашга интилади. Унинг хотираси қизиқарли, ажойиб - ғаройиб, кишини таажжубга соладиган маълумот ва ҳодисаларни пухта эсда олиб қолиш, эсда сақлаш, эсга тушириш имкониятига эга бўлади. Шу давргача бевосита катталар раҳбарлигида у ёки бу ахборотларни ўзлаштириб келган бўлса, энди ўз хоҳиш - иродаси билан зарур маълумотлар тўплашга, ўз олдига аниқ мақсад ва вазифа қўйишга ҳаракат қилади. Боланинг ана шу фаоллиги хотирасининг муайян даражада ривожланганини билдиради. У шеър, ҳикоя ва эртақларни эсда қолдириш учун кўп такрорлаши, ёд олишнинг энг қулай йўл ва усулларида фойдаланиши таълим жараёнида унга жуда қўл келади. Биринчи синф ўқувчиси кўпинча яққол образли хотирага суяниб, билиш фаолиятини ташкил этса ҳам, бу иш хотиранинг бошқа турларини инкор қилмайди, аксинча, таълим сўз - мантиқ хотирасини такозо этади. Сўз - мантиқ хотирасининг мавжудлиги маъносини тушуниб, эсда олиб қолиш жараёнининг самарадорлигининг қучайишига кенг имконият яратади.

Олти ёшли боланинг психик тайёрлиги тўғрисида гапирилганда, кўпинча муайян режа асосида, тартибли, кўп қиррали мақсадга йўналтирилган, ўзаро мантиқий боғлиқ, изчил бошланғич таълимга замин вазифасини ўтовчи психик ўсиш даражасини назарда тутамиз.

Бола мактаб таълимига психологик тайёрланишининг субъектив томони ҳам мавжуддир. Унинг мактабда ўқиш хоҳиши, интилиши, катта ёшдаги одамлар билан мулоқотга қиришиш истаги мазкур тайёргарлик билан узвий

боғлиқдир. Болада шу даврга келиб, ўқиш, билим олиш ҳақида тўғри тасаввур шаклланади. У мактаб жамоаси аъзоларининг масъулиятли вазифаларини англайди ва уларга итоат қилишга, уларнинг кўрсатмаларини бажаришга мойил бўлади. Лекин болаларнинг ҳаммаси бир хил эмаслиги сабабли улар ўртасида муҳим фарқлар вужудга келади. Баъзи бола мактабга бутун вужуд билан талпинади, ўқишга қанча вақт қолганлигини узлуксиз санайди, ўқув ашёларини олдинроқ тайёрлаб қўйишга ҳаракат қилади.

Кичик мактаб ёшидаги боланинг муҳим хусусиятларидан бири унда ўзига хос эҳтиёжлар мавжудлигидир. Бу эҳтиёжлар ўз моҳияти билан муайян билим, кўникма ва малакаларни эгаллашга, теварак-атрофдаги воқеликни ўзлаштиришга қаратилмай, балки фақат ўқувчилик истагини акс эттиришдан иборатдир. Шу эҳтиёжлар ўз портфелига, дарс тайёрлаш бурчагига, китоб қўйиш жавонига эга бўлиш истаги, катталардек ҳар куни мактабга катнаш туйғуси ётади, холос.

Биринчи синф ўқувчисига ўқиш фаолиятининг айнан ўзига қизиқиш кўзга ташланади. Махсус тадқиқотларда болалар билан кераксиз машқлар ўтказилган ва уларга олдиндан бу машқлар кейинчалик керак бўлмаслиги айтилган, лекин болалар уларни бажонидил бажаришга киришганлар. Ўқувчи шахсий фаолиятида эришган дастлабки яхши натижа уни бошқа натижаларни эгаллашга ундайди. Унинг ўқиш фаолиятидаги биринчи меҳнат маҳсули шодлик ва қувонч ҳис-туйғусини келтириб чиқаради.

Г.А.Цукерманнинг таъкидлашича, ўқув мунозараси-муайян муаммонинг ечимини топиш учун муҳокама қилинишидир. Ўқувчилар ўқув мунозараси жараёнида у ёки бу масалани муҳокама қилишда фикрларни ўзаро мувофиқлаштирадilar ва ягона ҳукм чиқаришга эришадilar[2:288].

Масалан, айрим ўқувчилар у ёки бу матнни бир неча марта ўқишга ҳаракат қилади. Ўқиш фаолиятига қизиқиш,

унинг мазмунига ҳам қизиқишни вужудга келтиради, билим олиш эҳтиёжини вужудга келтиради, билим олиш эҳтиёжини туғдиради ва ўқиш мотивларини таркиб топтиради.

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар идрокнинг салбий хусусияти объектларни бир-биридан фарқлашдаги заифлиқдир. Улар кўпинча ўрганиладиган материални ноаниқ, ҳатто, нотўғри идрок қиладilar, бунинг оқибатида айнан ўхшаш ҳарфлар, сўзлар, нарсалар тасвири, шакли, фазовий жойлашувининг фарқини тўла тасаввур қила олмайдилар. Масалан, «к» билан «қ» ҳарфларини, «ўқиш» билан «ўқиш» сўзларини «айлана» билан «доира» шакллари, «кесма» билан «тўғри чизик» аломатларини бир-биридан фарқламайдilar. Баъзан эса улар катталарнинг идрок кўлами қамраб олмайдиган нарсаларни пайкайдilar.

Болаларда тартибли, мақсадга мувофиқ серкирра тахлил қилиш фаолияти заифлиги учун улар таълим жараёнида кўпинча хатога йўл қўядilar. Одатда зарур ва муҳим аломатлар бир ёқда қолиб, тасодифий белгиларга эътибор берадilar.

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар идрокнинг яна бир хусусияти хилма - хил, ёрқин бўёқлар, яққол тасвир ва ҳис-туйғуси бойлигидир. Шунинг учун улар аввало ёрқин ҳис-туйғу уйғотадиган нарса ва ҳодисаларни идрок қиладilar. Ана шу сабабли рамзий ва шартли белгилар, чизмалар, геометрик шаклга кўра, жонли «жозибатор» тасвирлар, ёрқин ҳис-туйғу тарзида акс этади.

Маълумки, ўқувчиларнинг психологик хусусиятлари ҳар хил бўлиб, бир ўқувчига муваффақият билан қўлланган тарбиявий таъсир воситаси бошқа бирига қўлланилганда қўтилган натижани бермаслиги мумкин. Тарбиявий тадбирлар ўқувчиларга яқкама-яқка ёндашиб, амалга оширилса, яхшироқ самарага эришилиши, шубҳасиздир.

Адабиётлар

1. Сафарова Р. Истикболдаги таълим мазмунини модернизациялашнинг дидактик асослари. -Т.: «Фан», 2009, 248-б.
2. Цукерман Г.А., Мастеров Б.М. Психология саморазвития. -Москва: Интерпракс, 1995, 288-б.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг психологик хусусиятлари ҳақида ва уларнинг индивидуал ривожланишига эътибор қаратилиши назарда тутилади. Кичик мактаб ёшидаги боланинг муҳим хусусиятларидан бири унда ўзига хос эҳтиёжлар мавжудлигидир. Бу эҳтиёжлар ўз моҳияти билан муайян билим, кўникма ва малакаларни эгаллашга, теварак-атрофдаги воқеликни ўзлаштиришга қаратилмай, балки фақат ўқувчилик истагини акс эттиришдан иборатдир.

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о психологических особенностях младших школьников и их индивидуальном развитии. Одной из особенностей данного возрастного этапа является наличие определенных потребностей. Выявление сути этих потребностей и, вместе с тем, обретение школьниками знаний, умений, навыков и восприятие окружающей действительности является целью настоящей статьи.

SUMMARY

The article deals with the psychological characteristics of younger students and their individual development. One of the features of this age stage is the presence of specific needs. Revealing the essence of these requirements and, at the same time, the acquisition of knowledge, skills and perception of reality by students is the purpose of writing this article.

ИЛМИЙ - ПЕДАГОГИК ВА ЎҚУВ – МЕТОДИК НАШРЛАР ОРҚАЛИ ИНФОРМАЦИОН ТАҲДИДЛАРГА ҚАРШИ КУРАШИШ МЕХАНИЗМИ

С.Ю.Махмудов – педагогика фанлари номзоди, катта илмий ходим изланувчи

М.А.Умаралиева - мустақил изланувчи

Т.Н.Қори Ниёзий номли ЎзПФИТИ

Таянч сўзлар: информациявий таҳдидлар, илмий-педагогик, ўқув- методик, нашр, муаммо, педагогик жамоатчилик, ахборот, жараён.

Ключевые слова: информационные угрозы, научно-педагогический, учебно-методический, издание, проблема, педагогическая общественность, информация, процесс.

Key words: information threats, scientific-pedagogical, educational-methodical, publication, issue, pedagogical community, information, process.

Республикаларимизда таълим-тарбия тизимини ислоҳ қилиш, уни замон талаблари даражасига кўтариш, миллий кадрлар тайёрлашнинг янги тизимини барпо этиш, салоҳиятли, баркамол авлодни тарбиялаш мақсадида “Таълим тўғрисида” ги Қонун ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури», ёшлар билан боғлиқ турли давлат дастурларининг қабул қилиниши, ёшларнинг моддий, маънавий, ҳуқуқий жиҳатдан ҳар томонлама қўллаб-қувватланиши мамлакатимизда ёшлар масаласига давлат сиёсатининг устувор йўналишларидан бири сифатида қаралаётганидан далолат беради. Бугунги глобаллашув шароитида инсон онги ва қалби учун турли усул ва воситалар ёрдамида кескин олиб борилаётган курашлар давом этмоқда. Мазкур ҳаракатлар бевосита ёшларга йўналтирилган бўлиб, уларда миллий анъана ва қадриятларимизга, мамлакатимизда олиб борилаётган сиёсатга нисбатан салбий муносабатларни шакллантиришга қаратилгандир. Эндиликда демократик давлат, эркин фуқаролик жамияти ҳақидаги кон-

цепцияларни ахборот соҳасидаги ислохотларсиз тасаввур этиб бўлмайди.

Шу боис, истиқлол йилларида оммавий ахборот воситаларини жамоатчилик ўз фикр - гояларини, юртимиз ва жаҳонда содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларга муносабати ҳамда позициясини эркин ифода этадиган минбарга айлантириш масаласи давлатимиз сиёсати даражасига кўтарилди. Бунда таълим тизимида хизмат қилаётган ходимлар учун ўқув-методик, илмий-педагогик нашрларнинг муносиб улуши борлигини таъкидлаш жоиз. Илмий-педагогик, ўқув-методик нашрларнинг ўрни ва аҳамияти тобора ортиб, таълим тараққиётининг кўзгуси, педагог-ўқитувчилар онги, дунёқараши ҳамда сиёсий савиясини шакллантирувчи асосий омилга айланмоқда.

Нашрларнинг ижобий томонларини инкор этмаган ҳолда, уларнинг илмий-педагогик жамоатчилик орасида самарасиз, салбий фаолият олиб бориши мумкинлигини ҳам унутмас-

лик лозим. Аввало, ОАВ фаолиятини мувофиқлаштириш, уларда берилётган материаллар мазмунига жиддий эътибор қаратиш зарур. Ёшларда бузгунчи, деструктив ғояларга қарши мафкуравий иммунитет тўла шаклланишини, уларда эшитган ёки ўқиган маълумотига жуда тез ишонишини назарда тутсак, бу ўта жиддий глобал масала экани аён бўлади.

Мазкур муаммоларга ечим топишда баркамол авлодни тарбиялашда оила институти ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларининг таълим муассасалари билан ўзаро ҳамкорлигини ривожлантириш учун “Оила-махалла-таълим муассасаси” ҳамкорлик механизмини кучайтириш ва амалиётга изчил татбиқ этиш зарур ҳисобланади. Зеро, ҳар бир ота-она ўз фарзандининг қандай кўрсатувга кизиқаётгани, қайси интернет сайтига мурожаат қилаётгани ҳақида маълумотга эга бўлиши ва уни тўғри йўналтира олиш қобилиятига эга бўлиши лозим.

Ўз навбатида, мактаб ёшидан бошлаб медиа маконда ахборот олиш ва ундан фойдалана билиш маданиятини ҳамда мафкуравий иммунитетни шакллантиришнинг илмий-амалий асосларини яратиш, амалиётга тезкорлик билан жорий этишни даврнинг ўзига мос эҳтиёж.

Қолаверса, ахборот хавфсизлигини таъминлашда фуқароларнинг сиёсий - ахборот маданиятини юксалтириш, яъни уларга ахборотни саралаш ва ундан онгли фойдаланиш кўникмаларини шакллантириб бориш лозим. Ҳар бир шахс маълум ахборотнинг фойдали ёки зарарли эканини ажратиш оладиган мезонларни ишлаб чиқиши, ахборотнинг профессионал фаолияти ва шахсий ҳаёти учун кадр-кимматини баҳолаш кўникмасига эга бўлиши керак.

Ёш илмий - педагогик ходимларнинг маънавий - ахлоқий, педагогик ва психологик дунёқарашини, сиёсий нуқтаи назари ҳамда эътиқодини мустаҳкамлашда илмий-педагогик, ўқув-методик нашрларнинг ўрни ва тезкорлигини таъминлашга эътибор қаратиш зарур. Шу боис, бугунги кунда замонавий ахборот-коммуникация технологияларини жамоатчилик томонидан мукамал ўзлаштириш, ахборот хавфсизлигини таъминлашнинг энг асосий ва содда, ҳамда мақбул йўллари ўзлаштириш малакаларига эга бўлиш талаб этилади.

Илмий-педагогик ва ўқув-методик нашрлар мониторинги орқали информативий таҳдидларга қарши курашиш механизми қуйидаги функцияларни бажариши лозим:

Ижтимоий. Илмий-педагогик ва ўқув-методик нашрларда информативий таҳдидларнинг олдини олишни таъминлаш моҳиятини аниқлаштириш, яъни илмий-педагогик жамоатчиликда информативий таҳдидларни, унинг салбий оқибатларини кўра билиш малакасини, ахборотларга нисбатан танқидий қарашларни шакллантириш ва ривожлантиришни таъминлайди.

Маънавий-ахлоқий. Ўқитувчиларда илмий-педагогик ва ўқув-методик нашрлар орқали информативий таҳдидларга қарши курашиш бўйича иммунитетни, ушбу масала бўйича ижтимоий сифатларни, жамият томонидан белгиланган қадриятлар ва меъёрларни, танқидий тафаккурни, маънавий ҳимоя механизми, ижтимоий-психологик соғломлик каби ижобий сифатларни шакллантиришга хизмат қилади.

Маданий. илмий-педагогик жамоатчилик орасида ахборот истеъмоли маданиятини таркиб топтириш ва ривожлантиришни таъминлайди.

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизлик таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт қафолатлари. – Т.: 1997.
2. Пахрутдинов Ш. “Таҳдид” тушунчаси: назария ва амалиёт. –Т.: Абу Али ибн Сино номидаги тиббиёт нашриёти, 1998.
3. Исламов И.Н. Маънавиятга таҳдид-кечажакка таҳдид. Глобаллашув, модернизация ва толерантлик: муаммолар, ечимлар ва истиқболлар. Конференция материаллари. – Т.: 2009.

РЕЗЮМЕ

Мақолада илмий-педагогик ва ўқув-методик нашрлар орқали информативий таҳдидларга қарши курашиш муаммолари ҳақида сўз юритилган. Шунингдек, муаллифлар нашрлар фаолиятини тизимли йўлга қўйиш илмий-педагогик жамоатчилиكنинг маънавий-ахлоқий тарбияси, маданияти ва маънавиятига салбий таъсир кўрсатувчи омилларнинг олдини олиш бўйича тавсиялар бериб ўтган.

РЕЗЮМЕ

В статье освещаются проблемы противодействия информационным угрозам посредством научно-педагогических и учебно-методических изданий. Авторами предложены рекомендации по организации системной издательской деятельности, направленной на предотвращение факторов, оказывающих отрицательное воздействие на нравственное воспитание, культуру и духовность педагогической общественности.

SUMMARY

The article deals with the problems of restoring information-related threats by means of scientific-pedagogical and educational publications. The authors offer recommendations on the organization of the system of publishing activities aimed at the prevention of the factors having a negative impact on moral education, culture and spirituality of the teaching community.

БЎЛҒУСИ МЕНЕДЖЕРЛАР БОШҚАРУВ КЎНИКМАЛАРИ ШАКЛЛАНИШИНИНГ ПСИХОЛОГИК ОМИЛЛАРИ

А.М.Махмудов – ҳалқаро алоқалар бўлими бошлиғи

Ўзбекистон давлат жисмоний тарбия институти

Ас.Т.Ниязов – доцент

Аб.Т.Ниязов – педагогика фанлари номзоди, доцент

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: касбий шаклланиш, менежернинг бошқарув кўникмалари, касбий компетентлик, шахснинг ижтимоий психологик хусусиятлари.

Ключевые слова: профессиональное формирование, управленческие навыки менеджера, профессиональная компетенция, важность социально-психологического состояния индивида.

Key words: professional formation, management skills of managers, professional competence, importance of socio-psychological state of the individual.

Бошқарув жараёнининг самарадорлиги раҳбарларда ташкилий бошқарув кўникмаларининг шаклланишига боғлиқ. Шунинг учун ҳам бугунги кун менежментда бўлғуси менежерларнинг бошқарув кўникмаларини ўрганишга, айниқса бошқарув кўникмаларининг шаклланишига таъсир этадиган психологик омиллар масаласига қизиқиш кучайган.

Шу билан бирга таъкидлаш жоизки, раҳбардаги муваффақиятли бошқариш масаласи куйидаги ҳолатлар билан чамбарчас боғлиқ: бошқарув фаолиятининг субъекти ҳисобланган менежер шахсий-индивидуал фазилатлари (бошқарув ва шахсий касбий потенциали, касбий жиҳатдан муҳим бўлган хусусиятлари), конкрет бошқарув структурасидаги фазилатлари (фаолиятнинг конкрет ҳолатлари тўплами).

Тадқиқотларнинг кўрсатишича, касбий ва шахсий фазилатларнинг мутаносиблиги менежерда ўз бошқарув компетентлигига ишоч туйғусини шакллантиради экан. Шунингдек, бу ҳолат раҳбарда муомалада очиклик, муаммолар вазиятларни ҳал этишга тайёрлик, ижодий изланувчанлик, таваккал қилишга мойиллик сингари сифатларнинг ривожланишига ёрдам берар экан [1:240].

М.Б.Горбуновнинг таъкидлашича, раҳбар мажбуриятларининг моҳияти олдида қўйилган вазифаларни бажаришга йўналтирилган ходимларнинг бошқариш ташкил этишдан иборат бўлиб, ижодий фаолиятнинг бир тури ҳисобланади. Бундан ташқари, бошқарув объектининг мураккабланиши билан, бошқарувга нисбатан талабларнинг ортиши билан ижодга нисбатан ҳам йўл очила боради [2].

Дарҳақиқат, менежернинг касбий маҳорати конкрет вазифаларнинг психологик мазмунини қанчалик тезкор тушуниб олиш кўникмасига боғлиқ. Бошқарув жараёнида куйидаги психологик омиллар муҳим аҳамият касб этишлиги тадқиқотларда ўрганилган:

1. касбий ва шахслараро муносабатларнинг психологик мазмунига;
2. ижтимоий ва функционал роллар тўғрисидаги тасаввурларнинг ўзаро мослиги;
3. мотивациянинг ўзига хослиги;
4. вертикал ва горизонтал коммуникациянинг характери;
5. бошқарув вазифаларининг тасимоти ва ҳ.

Тадқиқотчи олим С.К.Шекснининг таъкидлашича, субъектларнинг ўзаро таъсири билан кечадиган ижтимоий психологик жараёнлар уларнинг индивидуалликларига сабабли биз ўйлагандан анча мураккаб кечади. Бу ҳолат бошқарувда турли туман қўйилган вазиятларни келтириб чиқаради. Персоналнинг индивидуал психологик хусусиятлари билан содир бўладиган вазиятларда ҳам самарали бошқариш маҳоратига эга бўлиш муҳим бўлган кўникмаларидан бири ҳисобланади [3].

Бошқарув жараёнининг мураккаблиги ва ўзига хослиги ҳақида гапира туриб, Б.А.Аникин функционал жиҳатдан кўзда тутилмаган ва қачон пайдо бўлиши номаълум бўлган қатор ишлаб чиқариш вазиятлари тўғрисида ёзади [4]. Б.Г.Литвак бошқарув структурасидаги вертикал ва горизонтал функцияларнинг тасимоти ўзаро бир-бирига мос бўлишлиги зарурати ҳақида ёзади [5]. Бундан ташқари инобатга олиш лозимки, фаолият субъектларининг индивидуаллиги билан пайдо бўладиган мураккабликлар бошқарув кўникмаларининг шаклланиши учун замин яратди. Бу мураккабликларга куйидагилар кирди: ходимларнинг маълум тартибга бўйсиниши шартлиги, меҳнат фаолиятининг шарт-шароитлари, турли хил даражадаги масалаларни ечишда шахс имкониятларининг ҳар хиллиги, белгиланган ва ходим томонидан қабул қилинган мажбуриятнинг бир хил эмаслиги ва ҳ.

Менежер фаолияти самарадорлигини таъминловчи шахс омилларини таҳлил қилар экан, Е.Г.Мопп куйидагиларни таъкидлайди: ходимларга таъсир кўсатишга интилиш (доминантликка интилиш), эмоционал турғунлик ва стрессларга чидамлик, тадбиркорлик ва ғалабага интиланлик, вазифаларни бажаришда масъулиятни ўз зиммасига олиш, ақлли таваккалга интилиш, топшириқларни бажаришда масъулият ва ишончлик, мустақиллик, ўз нуктаи назарига эга бўлишлик, ривожланган муомала кўникмаларига эга бўлишлик, креативлик, ижодий масалаларни ечиш қобилияти [6]. Ташкилот тузилмасида раҳбарнинг ўзига хос ўрнини таҳлил қилар экан, А.А.Брасс таъкидлайдики, раҳбар куч ва ҳокимият функциясини ўзида мужассамлаштиради, адолатнинг тимсоли ҳисобланади, унинг ҳулуқ-атвори мунтазам ҳолда ҳам юқори раҳбарият томонидан, ҳам жамоа томонидан баҳоланади [7]. Дарҳақиқат, ҳар доим ҳам ходим раҳбарга боғлиқ бўлавермайди, балки раҳбар ҳам ходимга боғлиқ бўлади, яъни ходимларнинг билимига, малакасига таърибасига, топшириқларни бажаришга тайёрлигига. Бундан ташқари, ҳар қандай раҳбарнинг бошқарув фаолияти ўз ҳамкасбаларига ва иш бўйича шерикларига боғлиқ ҳолда кечади.

Юқорида айтилган барча фикрлар раҳбар фаолиятига таъсир кўрсатадиган, унинг муваффақиятли амалга оширилишини таъминлайдиган психологик омиллар тўғрисида бўлди. Юқорида берилган маълумотлар олий таълим муассасаларида бошқарув йўналишида таълим олаётган бўлғуси менежерлар учун муҳим аҳамият касб этади.

Шу ўринда В.Б.Трафимова ва А.А.Костиналар томонидан ўтказилган бўлғуси менежерлар бошқарув кўникмалари шаклланишининг психологик омилларига бағишланган илмий тадқиқотга қисқача тўхталиб ўтмоқчимиз. Тадқиқотдан кўзланган мақсад бошқарув кўникмалари шаклланишига бевосита таъсир кўрсатадиган шахс сифатларини аниқлаш ва уларнинг бошқарув жараёнидаги ўрнини белгилашдан иборат.

Тадқиқотнинг кўрсатишича, синалувчилар учун энг ривожланган ташкилий-бошқарув кўникмалари сирасига куйидагилар кирар экан: раҳбарнинг ташкилотчилиги, стратегик режалаштириш маҳорати, турли хил ноҳуш вазиятларнинг пайдо бўлишини олдиндан ҳис қилиш қобилияти, ишнинг ва олдинга қўйилган мақсадларнинг бажарилиши учун зарур шарт-шароитларни яратиб бера билиш кўникмаси, ишнинг сифатли бажарилишига ходимларни сафарбар эта билиш қобилияти, одамларга йўналганлик, уюшган командани ташкил қила билиш маҳорати, ходимларнинг ишончини қозониш ва ҳ. Тадқиқот натижаларидан бири сифатида тағин бўлғуси менежерларда раҳбар қандай инсон бўлиши лозимлиги тўғрисида тасаввурнинг пайдо бўлишини ҳам алоҳида таъкидлаш жоиз. Бундай тасаввурнинг мавжудлиги ҳар қандай бошловчи менежер учун, унинг бошқарув фаолияти учун муҳим аҳамият касб этади.

Синалувчиларнинг ижтимоий коммуникатив компетентлиги таҳлил қилинганда, самарали раҳбар учун зарур бўладиган бир қанча шахс сифатлари аниқланди. Уларнинг орасида статистик жиҳатдан ишончли бўлгани куйидагилардир:

- мулоқотчанлик, очиклик, атрофдагилар билан муносабатларни эркин ва очик ҳолда ташкил этиш, ходимларни ўзаро тушуниш, ходимлар кўз ўнгига обрўнинг ортиб бориши;

- ўз ўзини назорат қилиш, ўзини бошқариш, ишнинг сифатли бажарилиши учун ўта муҳим бўлган сифат – маълум қоидаларга ўзини бўйсиндириш;

- юксак мантикий тафаккур, фаросатлилик, менеджерга фаолият жараёнини тўғри ташкил қилиши учун имкон яратадиган сифат – турли хил мантикий конструкцияларни туза билиш кўникмаси (режа ишлаб чиқиш, мақсад ва вазифаларни қўя билиш ва х.), жамоада бир маромдаги иш жараёнини ташкил этиш.

Демак, бўлғуси менеджерлар ҳали бошқарув фаолияти билан шуғилланмасдан олдин юқоридаги психологик сифатлар тўғрисида тасаввурларга эга бўлмоғи лозим.

Америка ва Япониялик 1500 менеджерни ўрганиш асосида самарали раҳбарликка оид қуйидаги хислатлар ажратиб кўрсатилди:

- стратегик режалаштиришга мойилликнинг кучлилиги;
- ишларни ва ресурсларни тақсимлаш бўйича мақбул қарор қабул қилиш;
- меҳнатга ва жамоага нисбатан ўз масъулиятини оширишга интилиш;
- факултетадаги шароитларда ижодий ва рационал қарор қабул қилиш;
- ўз кучига ишор;
- ўз ҳуқуқларини англаш ва масъулиятни ҳис этиш;
- юксак фидокорлик;
- ижобий мулоқотга эришиш;
- мураккаб вазиятларда тўғри таҳлилни амалга ошириш ва интуицияга таянган ҳолда келажакни прогноз қила олиш;
- меҳнатга юксак қадрият сифатида қараш;
- айбдорни излаш эмас, муаммони ҳал этишга интилиш, таваккалчиликка мойиллик ва мустақил фикрга эга бўлиш;
- амалга оширилаётган ишларга ўз шахсий ишидек қараш [8].

Самарали бошқарувга ҳалакит қиладиган шахс сифатлари ҳам мавжуд бўлиб, бўлғуси менеджерларнинг уларни билиши мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Бошқарув соҳасидаги машҳур олимлардан М.Вудкок ва Д.Френсис бир қанча синалувчилар фаолиятини тадқиқ қилиб, самарали раҳбарликка ҳалакит берувчи шахс сифатларини аниқлади:

1. ўз ўзини бошқара олмаслик;
2. шахсий қадриятларнинг шаклланмаганлиги;
3. шахсий мақсаднинг аниқ ифодаланмаганлиги;
4. камолотга интилишнинг йўқлиги;
5. муаммони еча олмаслик;
6. ижодий ёндашувнинг етишмаслиги;
7. иттифоқдаги ходимларга таъсир этолмаслик;
8. бошқарув фаолияти хусусиятини яхши билмаслик;
9. бошқарув малакасининг сустлиги;
10. иттифоқдаги ходимларда меҳнат малакасини шакллантира олмаслик;
11. жамоа ташкил этишдаги суст қобилият [8].

Тадқиқотчи Р.Стогдилл томонидан ёзилган “Раҳбар қўлланмаси” китобида самарали раҳбарга хос бўлган муҳим сифатлардан бири сифатида доминантлик кўрсатилади. Доминантлик деганда раҳбарнинг ташаббусни ўз қўлига олиши, гуруҳга етакчилик қилишга интилиши ва мураккаб вазиятларда масъулиятни ўз зиммасига олиши тушинилади.

Қўлланмада эътироф этилган сифатлардан яна бири – раҳбарнинг ўзига ишонч ҳиссидир. Маълумки, ўзига ишонган раҳбарга эргашувчилар кўп бўлади ва раҳбар ўзидаги ишонч туйғусини ўзгаларга ўтказиш орқали жамоани самарали бошқаради.

Пешкадам раҳбарга хос бўлган яна бир муҳим психологик сифат – вазминлик ва сабру бардошдир. Раҳбар ҳамиша ўз ҳис-туйғуларини ўз вақтида жиловлай олиши лозим. Шунингдек, бошқарув фаолиятини самарали қиладиган фазилатлардан бири – муваффақиятга интилиш ҳисобланади. Маълумки, инсонга хос бўлган икки сифат, яъни муваффақиятга интилиш ва муваффақиятсизликдан қочиш бошқарув фаолиятида жуда керак бўладиган хусусиятдир.

Р.Стогдиллнинг фикрича, самарали бошқарувни амалга ошириш учун муҳим бўлган психологик сифатлардан яна бири – масъулият ва мажбурият туйғусини ҳар доим ўзида туйиш. Ходимлар юқоридаги туйғуларнинг раҳбарда мавжудлигини англашсалар, уларга бу ҳолат қаттиқ таъсир кўрсатади ва ходимларда бажарилаётган ишнинг самарали яқун топишига ишонччи ошириб юборади.

Бошқарув самарадорлигига ижобий таъсир кўрсатадиган психологик сифатлардан бири – раҳбарнинг мустақил фикрга эгалиги. Ким нима деса шунга қўниб кетадиган раҳбарнинг жамоада етарли даражада обрўси ҳам бўлмайди. Обрўсизлик эса ўз ўрнида раҳбарнинг таъсир кучини камайтиради.

Бошқарув психологиясидаги муҳим омиллардан бири ва менеджер учун ниҳоятда аҳамиятли бўлган психологик сифатлардан бири – бошқарув мулоқотидир. Бошқача айтганда, бошқарувда иккала йўналишда ҳам, яъни вертикал (раҳбарлараро) ва горизонтал (ходимлараро) йўналишларда мулоқотни тўғри йўлга қўйиш. Чунки раҳбар фаолиятининг қарайиб тўртдан уч қисми мулоқот орқали амалга оширилади. Ходимлар билан кечадиган мулоқотнинг самарадорлиги меҳнат унумдорлиги билан алоқада эканлиги аниқланган [8].

Шундай қилиб, раҳбар фаолиятидаги самарадорлиқни таъминлаб берадиган, ҳар қандай бўлғуси менеджер келажакда эътиборга олиб қўйиши лозим бўлган шахс сифатлари билан танишиб чиқдик. Маълумки, инсонлар бундай психологик хусусиятлар билан дунёга келишмайди. Биз юқорида санаб ўтган барча психологик сифатлар кейинчалик ҳаёт йўли давомида инсон ўзлаштириб оладиган сифатлар ҳисобланади [10]. Бироқ шуниси аёнки, мазкур сифатларнинг барчаси ҳам бошқарувнинг самарадорлигига ижобий таъсир кўрсатади.

Шунинг учун ҳам бўлғуси менеджерлар учун ўқишлар ташкил этилганда, уларнинг амалий кўникмаларини шакллантирадиган ва ривожлантирадиган машғулотлар ташкил этилганда биз юқорида санаб ўтган психологик хусусиятларга алоҳида эътибор қаратиш лозим деб ҳисоблаймиз. Бундан ташқари, ҳар бир раҳбар ҳам мунтазам суратда ўз устида ишлаши лозим ва шу ишлаш жараёнида мазкур сифатларни ўзида мужассамлаштиришга интилмоғи даркор.

Хулоса қилиб айтганда, бўлғуси менеджерлар учун зарур бўлган бошқарув кўникмалари сирасига биз юқорида таъкидлаганимиз психологик сифатлар қиради ва уларни ўзида шакллантира бориб раҳбарларнинг бошқарув салоҳияти ошади.

Адабиётлар

1. Буравцова Н.В. Психологическое пространство личности в контексте проблем профессионального образования. // Философия образования. 2010, №1
2. Гарунов М. Развитие творческой самостоятельности специалиста. //Высшее образование в России. 2003, №4.
3. Аникин Г. Высший менеджмент для руководителя. – М.: 2001.
4. Литвак Б.Г. Разработка управленческого решения. – М.: 2003.
5. Мопп Е.Г. Управление карьерой менеджера. СПб., 2003.
6. Брасс А.А. Основы менеджмента. – М.: 2003.
7. Фетискин Н.П. Диагностика коммуникативной социальной компетентности. (КСК). / Фетискин Н.П., Козлов В.В., Мануйлов Г.М. //Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. – М.: 2002.
8. Махмудов И.И. Бошқарув психологияси. – Т.: 2006, 230-б.
9. Махмудов И.И. Бошқарув профессионализми: психологик таҳлил. – Т.: “Академия”, 2011, 154- б.
10. Комилов Н., Бегматов А., Куронов М. Раҳбар ва ходим. Тўплам. Тузувчилар: Т.: 1998. 171- 6.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақола менеджерларнинг касбий фаолиятининг ривожланишига ёрдам беради. Бошқарувнинг психологик жиҳатдан ривожланишининг аҳамиятли омиллари қаралиб чиқилди.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются анализ навыков и компетенций, способствующих профессиональному становлению будущих менеджеров. Рассматриваются психологические факторы, влияющие на развитие управленческих навыков.

SUMMARY

The article deals with the analysis of skills and competencies, promoting the professional development of future managers. The author studies psychological factors influencing on the development of managerial skills.

АДАБИЙ МАТН ВА МУСТАҚИЛ ФИКРЛАШ

Р.Х.Низометова - педагогика фанлари доктори, профессор

Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети

Таянч сўзлар: бадий образлилик, адабий матн, адабий асар, мустақил фикрлаш кўникма ва малакалари, мустақил фикр баён қилиш, фикр алмашиш, мустақил қарор қабул қилиш.

Ключевые слова: творческий образ, литературный текст, литературное произведение, навыки и умения собственного мышления, изложение мысли, обмен мыслями, самостоятельное принятие решения.

Key words: a creative image, literary text, a literary work, skills and habits of critical thinking, a thought statement, an exchange of thoughts, independent decision-making.

Академик лицей ва касб-хунар коллежларининг «Ўзбек тили» дарсларида ўзбек адабиёти намуналарини ўрганиш юзасидан ташкил этиладиган дарсларда талабаларнинг мустақил фикрлашлари билим, кўникма ва малакаларни шакллантириш борасидаги барча ишлар муваффақиятлар гарови саналади. Ёшларнинг мустақил фикрлашлари учун кенг имкониятлар яратиб бериш эса самарали таълимнинг муҳим омиллари сирасига қиради. Тафаккур мустақиллиги маълум даражада билим олишдаги мустақилликка таяниди, ўз навбатида уни маънан ва руҳан озиклантириб туради.

Адабий асарда сўзга бадий образлилик юкланади. Бу ҳолат таржиманда ҳам услубий бўёқли муқобилларни танлашга ундайди. Грамматик воситалар хусусида ҳам худди шу вазиятга дуч келиш мумкин. Хуллас, адабий материални ўрганишда қадам-бақадам мустақил қарор қабул қилиб боришни тақозо этадиган жиҳатлар ниҳоятда кўп.

Ўқувчиларнинг мустақил фикрлашини уларнинг мустақиллик намоён этишидан ташқари, яна икки хил маънода тушуниш мумкин:

1) кенг маънода, яъни ўқувчида “шахслик сифатларини шакллантириш, маънавий камолотини таъминлаш ва бу йўлда мустақил мулоҳаза юритишга ўргатиш” [1] мазмунида;

2) тор маънода, яъни билимларни ўзлаштириш, таълим жараёнида фаол иштирок этиш маъносида.

Академик лицей ва касб-хунар коллежлари ўқувчиларида мустақил фикрлаш билан боғлиқ шахслик сифатлари барча ўқув фанлари дарсларида шаклланиб боради. Ўзбек тили машғулотидаги ана шу йўналишдаги ишлар ўзанида ўзининг муносиб ҳиссасини кўшмоғи зарур.

Академик лицей ва касб-хунар коллежларининг ўзбек тили машғулотларида адабий материалларни ўқиб-ўрганиш жараёнини эркинлаштириш, мустақил фикрлаш учун зарур шарт-шароитларни юзага келтириш, бу жараёни методик жиҳатдан қўллаб-қувватлаш муаммони ҳал этиш чоратадбирлари сирасига қиради.

Машғулотларни эркинлаштириш шунинг учун ҳам керакки, ўқувчиларнинг адабий матнни ўқиш ва таҳлил қилишда йўл қўядиган хатолари кўпинча баҳога таъсир этади. Шунинг учун баҳони мустақил фикрлашга ғов бўладиган омиллардан бири сифатида тан олиш ва уни бартараф этиш йўллари излаш лозим. Албатта, бу иш ташкилий масалани қайта кўриш, ислоҳ қилиш йўли билан қисқа фурсатда амалга оширилиши мумкин. Лекин асосий қийинчилик бунда эмас. Гап тўғри методик ечимлар топа билишдадир.

Кишининг билими қанчалик кўп бўлса, маънавияти қанчалик бой бўлса, ўз билим қучига ишончи қанчалик барқарор бўлса, у қарор қабул қилишда шунчалик мустақил бўлади. Зеро, билим, маънавият қўшилиб, қарашларни, эътиқодни юзага келтиради.

Дарҳақиқат, ўқувчи адабий матнни ўқиш жараёнида тўлиқ мустақил бўлиши мумкин. Бунинг учун унда етарли сўз бойлиги, турли хил синтактик қурилишдаги гаплар мазмунини тушуниш йўлидаги таҳлил ва синтезлаш, умумлашмалар чиқара олиш қуввати шакллانган бўлиши даркор. Бу борада қуйидаги ишларни амалга ошириш жоиз:

1) адабий матнни ўқишга қадар ўзбек тилини ўрганиш жараёнида лўғат иши ҳамда турли хил синтактик қурилмаларни таҳлилий ўқишни йўлга қўйиш ва ўқувчиларда бу борада тегишли билим, кўникма ва малакаларни ҳосил қилиш лозим;

2) адабий матнни мустақил ўқиш учун машғулотда каттароқ лўғатга, грамматик воситалар, сўз бирикмалари изоҳига эга бўлган зарур ахборот технологияларидан фойдаланиш керак.

Албатта, адабий матн мазмунини тўлиқ тушунишни таъминловчи ашёлар мавжуд бўлган шароитда ҳам мустақил фикрлашни тайёрловчи чоралар кўрилоғи, иш турлари

жорий этилоғи даркор. Бунда талабаларнинг таълимий ўқиш чоғида айрим лексик ва грамматик хато қилишларига йўл қўйиш, гуруҳли ишлар жараёнида бир-бирининг нуқсонларини кўрсатиб туриш ва аста-секин, оғрикларсиз бартараф этиш ана шундай чоралардан биридир.

Ўқувчиларни мустақил фикрлашга ўргатишда ўзбек тили дарсларида, адабий матн устидаги машғулотларда бажариладиган ҳар бир иш турида муаммоли таълим унсурларини қўллашга ҳаракат қилиш, уларни баҳс-мунозарага, фикрлар беллашувига тортиш муҳим ўрин тутди.

Адабий материални ўқиш жараёнида талабаларнинг сўз бойлигини, грамматик воситаларга доир билимларини ошириш асосий мақсад эмас. Булар адабий ўқишга ўтишда бир кўприк, холос. Асосий мақсад бадий асарнинг мўлжалидан келиб чиққан ҳолда ўқувчини миллий маънавият, ўзбек халқининг ҳаёти билан яқиндан таништириш, ёшларнинг турмуш тажрибасини орттиришдир.

Ўзбек халқининг миллий маънавияти, турмуш тарзи билан танишмоқчи бўлган одамга бадий асарлар ёрдамга келади. Аксинча, шунчаки унинг кўрган-кечирганлари эса таассуротларнинг юзакли, нуқсонли бўлишига ўрин қолдиради. Бадий фильмларда ҳам ўзбекларнинг ҳаёти яққол тасвирланади. Лекин ҳаётда ҳам, фильмларда ҳам одамлар орасидаги шарқона муносабатларнинг мотивларини илғаш қийин кечади. Бадий асарда эса ёзувчининг муносабати, позицияси, қаҳрамонларнинг бир-бирларига берган баҳолари қўшилиб боради. Мустақил фикрловчи талаба учун адабий материални ўқиб-ўрганиш билан боғлиқ билим, кўникма ва малакалар ниҳоятда зарурлиги ана шунда ҳам намоён бўлади.

Бинобарин, ўқувчи ўзининг фикрини мустақил баён эта олишдан тортиб айрим муаммоли вазиятларда мустақил қарор қабул қила билишигача бўлган даражаларда малака ҳосил қилиши лозим. Адабий материаллар талабанинг ҳаёт тажрибасини ишга солиш асосида турли хил ҳаётий вазиятларда тўғри ҳулосага, тўғри ечимга, тўғри йўл танлаш, белгилашга ўргатуви мактаб вазифасини ўтайди.

Баҳслашиш эҳтиёжи етилиб келаётган фикрлаш жараёнининг ифодаси бўлибгина қолмай, шаклланиб келаётган шахснинг ўзлигини қарор топтириши, ўзининг баҳслашиш, бирор нарсани ҳал этиш, мустақилликда қатталар билан тенг ҳуқуқли эканлигини ёқлаш эҳтиёжидир. Баҳс чоғида ўқитувчи ўқувчилар билан баббаравар ҳақиқат изловчиси бўлиб ҳаракат қилади. Ана шу баҳсда у ўз билимдонлигини намоён этиши, чунки кенгрок фикрлайди, яхши асослайди, бу фазилатлар эса ўқувчиларда қатта ҳурмат уйғотади. Баҳсларда ҳар бир ўқувчининг “шахсий фикри”, ўз мавқеини ифодалаш ва асослаш малакаси жуда қадрланади.

Ўқувчи адабий матнни ўрганишда фаол мавқеда бўлса, шундай мавқе таъминланса, унинг мустақил фикрлаши ўз қобилиятдан куч олади. У бошқаларнинг фикрлари билан ҳам қизиқади, баъзан уларга танқид кўзи билан қарайди. Р.В.Глинттершчикнинг аниқлашича, ўқув-билув фаоллиги методик фаолликка олиб келади: дарсда бундай ўқувчи фақат эмоционал ва ақлий зўриқиш дақиқаларининг қадрлайди, адабиётни қандай ўрганган бўлишини аниқ ва равшан аниқлайди, ўз ақлий фаолиятини назорат қилиш ва йўналтиришга ҳаракат қилади [2]. Методист олим С.Матчоновнинг қуйидаги таъкиди ҳам ғоятда ўринли: “Ўқиш-ўрганиш малака ва кўникмаси шаклланган кишигина билимларни пухта ўзлаштириши мумкин” [3].

Хуллас, академик лицей ва касб-хунар коллежларининг рус гуруҳларида ўзбек адабиёти намуналарини ўрганиш юзасидан ташкил этиладиган дарсларда талабаларнинг мустақил фикрлашлари уларда мустақил билим олиш, ўзларида шунга монанд кўникма ва малакаларни шакллантириш замирида амалга ошади, мустақил фикр баён қилиш, фикр алмашиш, айниқса, баҳслашиш жараёнида ривожланади, натижада машғулотлар самарали ўтади.

Адабиётлар

1. Хусанбоева Қ. Адабий таълимда мустақил фикрлашга ўргатиш асослари. – Тошкент: Узинкомцентр, 2003.
2. Глинтершчик Р.В. Ученик и учитель на уроке литературы (К проблеме психологического обоснования методики преподавания литературы) // Восприятие учащимися литературного произведения и методика школьного анализа: Пособие для учителей. Под.ред. Проф. А.М.Докусова. –М.: «Просвещение», 1974. – С. 25-26.
3. Матчанов С. Умумтаълим тизимида адабиётдан мустақил ишларни ташкил этиш / Пед.фанд.ри ... дисс.автореферати. – Т.: 1997.

РЕЗЮМЕ

Маколада адабий матн мазмунини тўлиқ тушунишни таъминловчи ашёлар мавжуд бўлган шароитда ҳам мустақил фикрлашни тайёрловчи чоралар кўриш, иш турларини жорий этиш зарурлиги кўзда тутилган. Бунда талабаларнинг таълимий ўқиш чоғида айрим лексик ва грамматик хато қилишларига йўл қўйиш, гуруҳли ишлар жараёнида бир-бирининг нуқсонларини кўрсатиб туриш ва аста-секин, огрикларсиз бартараф этиш зарурлиги билдирилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается важность внедрения видов работ, пути подготовки к самостоятельному мышлению, даже при обеспеченных материалами условиях, для полного понимания содержания литературного текста. Здесь описывается показ недостатков друг друга в процессе групповых работ и важность постепенного, лёгкого преодоления допущения некоторых лексических и грамматических ошибок во время обучения студентов.

SUMMARY

The article deals with introductions of different kinds of work, ways of the preparation for critical thinking, even being provided with materials, for the full understanding the content of the literary text. Here are described the demonstration each other's lacks in the group works and gradual, easy overcoming of some lexical and grammatical errors in teaching students.

ТАЛАБА ЁШЛАРНИ АХЛОҚИЙ – ЭСТЕТИК ТАРБИЯЛАШ - ДОЛЗАРБ ИЖТИМОИЙ ПЕДАГОГИК МУАММО

Ч.А.Сабинова - катта илмий ходим – изланувчи

Урганч давлат университети

Таянч сўзлар: юксак маънавият, умуминсоний кадриятлар, таълим, тарбия, ахлоқ, маънавий - ахлоқий тарбия, эстетик тарбия, одоб – ахлоқ, соғлом авлод, маънавият, методологик мезонлар, маданий - тарихий мерос, баркамол шахс.

Ключевые слова: высокая духовность, общечеловеческие ценности, образование, воспитание, нравственность, духовно – нравственное воспитание, эстетическое воспитание, этика, здоровое поколение, духовность, методологические принципы, культурно – историческое наследие, всесторонне развитая личность.

Key words: spirituality, education, upbringing, human values, education morality, spiritual and moral upbringing, aesthetic upbringing, ethics, healthy generation, methodological, principles, cultural and historical heritage, widely-developed personality.

Ўзбекистонда давлат таълим сиёсатининг асосий йўналишларидан бири таълимни ривожлантириш, ушбу жараёнда ёшларни баркамол, маънавиятли, етук мутахассис кадр қилиб камол топтиришдир. Давлат таълим сиёсатида ёшларни миллий, умуминсоний кадриятларга асосланган ҳолда тарбиялаш зарурлигига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Президентимиз И.А.Каримов “юкори маънавият” – мамлакатимизнинг “буюк келажаги” [1:17] деб ҳисоблайди ва “маънавий баркамол кишилар тараққиётни таъминлайдилар” [2:42] деб таъкидлайди, шу сабабдан кадрларнинг янги авлодини ўқитиш ва тарбиялаш муқаррар равишда ҳамда уларнинг профессионал даражада “ривожланиши ва янгиланиши” керак [6:25], бу айниқса “амалий тарбияга” тааллуқлигини таъкидлаб ўтади.

Ўзбекистон Республикасининг таълим соҳасидаги давлат сиёсатининг бош ғояси таълим соҳасини тубдан ислоҳ қилиш, миллий таълим тизимини жаҳон таълим стандартларига тенглаштириш, кадрлар тайёрлаш миллий моделига мувофиқ замонавий билимларни пухта эгаллаган, эркин, мустақил фикрловчи, ҳар томонлама ривожланган комил инсон ва малакали мутахассисни тарбиялаб вояга етказишдан иборатдир [4:4].

Ёшларни ахлоқий – эстетик тарбиялаш – давлат аҳамиятига молик биринчи даражали масала бўлиб, унинг ҳал этилиши учун улкан ишлар амалга оширилган. Масалан, бунга мисол давлат хужжатлари – Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида” ги Қонуни, Кадрлар тайёрлаш миллий дастури, Президентимизнинг таълим соҳасидаги чиқарган фармонлари, Вазирлар Маҳкамасининг шу соҳадаги қарорлари, фармойишлари ва ҳоказоларни келтиришимиз мумкин. Мазкур хужжатларда маънавий-ахлоқий ва эстетик тарбия масалаларига алоҳида эътибор қаратилган, маънавий- ахлоқий ва эстетик тарбия миллий ва умуминсоний кадриятларга асосланиши, ўсиб келаётган ёш авлоднинг шахсини ривожлантириш ва камол топтириш зарурлиги таъкидланади. Юртбошимиз ўз асарлари ва маърузаларида мамлакатимизнинг тикланиши ва жамиятимизнинг ривожланиши ҳозирги замон кишининг маънавий баркамоллигига, янги, соғлом авлодга боғлиқлигини таъкидлайди: “Соғлом авлод – мамлакатимиз келажаги” [7] ва жамият келажагида маънавий ва ахлоқий тарбия муҳим аҳамиятга эга эканлигини эътироф этади. “Биронта жамият ўз келажагини маънавий салоҳиятини, инсонлар онгида маънавият ва ахлоқий кадриятларни ривожлантириш ва мустаҳкамлашсиз тасаввур қила олмайди” [3:131]. Президентимиз, ёшлар тарбиясига муносабатни қайта кўриб чиқиш керак, деб ҳисоблайди ва - “Маънавий юксак инсонларгина тараққиётни таъминлайди” [2:42], деб эслатади. Бу муаммони ҳал этишни кечиктирмаслик керак: “Биз ёш авлодни тарбиялашга

аҳамият бермас эканмиз, келажакни йўқотамиз” [5:13]. Шунинг учун Президентимиз таълим ва тарбия “ривожланиши ва янгиланиши” керак, деб ҳисоблайди [6:25], бу ривожланиш ва янгиланиш маънавий-ахлоқий юксалиш орқали кечиши ва инсон шахсининг ривожланишига йўналтирилган бўлиши керак. Хусусан, Президентимиз одоб-ахлоқ ва инсонпарварлик тамойиллари [1:16], шу жумладан, умуминсоний кадрият ҳисобланган ва янги мазмун билан тўлдирилган аънаналари, [1:60] мезон сифатида хизмат қилиши кераклигини қайд этади ва инсон омили, тарихий – педагогик аънаналар, қадимий тарих ва маданиятга алоҳида эътибор қаратади. Чунки инсонпарварлик даражасида “қадимий тарих ва маданият маънавий-ахлоқий онгга улкан таъсир кўрсатади” [1:10]. Фақат, таъкидлайди Юртбошимиз, бу аънаналарни “уйғотиш, янги мазмун билан бойитиш зарур” [1:60]. Миллий-маънавий, тарихий-маданий меросга энг муҳим ўрин берилади. Бу табиий, қадимдан халқнинг маънавий дунёси, авваламбор, унинг ахлоқий ва эстетик маданиятидир ва бу маданият баркамол шахсни тарбиялайди.

Ҳозирги олий таълим тизимида талаба ёшларни маънавий-эстетик ва маънавий-ахлоқий тарбиялашнинг роли ва аҳамияти ортиб бормоқда. Юртбошимиз айтганидек, “амалий тарбия” йўлга қўйилмоқда [2:48], унинг усуллари, методикаси такомиллаштирилмоқда, дарсликлар қайта кўриб чиқилмоқда [2:49]. Талаба ёшларни маънавий-ахлоқий, маънавий-эстетик, ахлоқий-эстетик тарбиялашда туб ўзгаришлар юз бермоқда, тарбиянинг талаба ёшлар шахсининг баркамол ривожланишини таъминловчи турли жиҳатлари такомиллаштирилмоқда.

Президент И.А.Каримов давлат нуқтаи назаридан ҳозирги кун ёшларини маънавий, ахлоқий камол топтириш зарурлигини методологик асослаб берди ҳамда ҳозирги кун ёшлари шахсини ривожлантириш ва камол топтириш мақсадида тарбия муаммосини назарий ва амалий жиҳатдан ҳал этишга зудлик билан киришишга даъват этади. Шу билан бирга таълим тарбияни ривожлантириш ва янгилаш йўллари, йўналиши ва омиллари, принциплари, воситалари ва мазмунини белгилаб беради. Юртбошимиз, талаба ёшларни тарбиялаш тизимида таълимий-ижобий ўзгаришлар киритиш тарафдори. Бу, биринчи навбатда халқ таълими соҳаси мутахассислари – педагог кадрларни тайёрлашга тааллуқлидир.

Кадрлар тайёрлаш миллий дастурида талабаларни тайёрлашга муносиб ўрин берилган: методологик мезонлар, мақсад ва вазифалар аниқ кўрсатилган, асосий тартиб-қоидалар ва йўналишлар белгилаб берилган, ёш мутахассислар тарбиясининг моҳиятига эътибор қаратилган. Шахсни камол топтириш мақсадида ёш

кадрларни маънавий-ахлоқий ва эстетик тарбиялаш усуллари ва шартларини такомиллаштириш олқишланади, чунки бу жамият ва давлат равнақи гаровидир. Дастурда, шунингдек, тарбия жараёнида халқимизнинг маданий-тарихий меросига, умуминсоний қадриятларига мурожаат қилиш, талаба ёшларда айнан миллий ва умуминсоний фазилатларни тарбиялаш зарурлиги диққат марказига олинади. Шу туфайли тарбияни ўқувчининг шахсига қаратиш, ижтимоий ҳаётга мослаштирган ҳолда, унинг онгига инсонпарварлик фазилатларини сингдириш зарур. Дастурда ўқув-тарбия жараёнида шаклландирилган ва баркамол шахснинг ажралмас қисми бўлган асосий фазилатлар баён этилиб, маънавий-эстетик ва ахлоқий фазилатлар биринчи ўринга қўйилган.

Давлат ҳужжатида бўлажак кадрларни давлат таълим сиёсати талабларига, И.А.Каримовнинг асарлари ва маърузаларида ёш авлодни тарбиялаш борасида белгилаб берилган позицияларга мувофиқ ахлоқий, эстетик тарбиялаш усуллари, шарт-шароитлари ва педагогик асосларини илмий жиҳатдан ўрганиш ва асослаб бериш зарурлиги алоҳида таъкидланади. Кадрлар тайёрлаш миллий дастурда тарбиянинг жиҳатлари салмоқли ўрин эгаллаган. Юқори технологиялар, инновацион-педагогик ёндашувларни қўллаган ҳолда ахлоқий ва эстетик тарбияни такомиллаштириш зарурлиги қайд этилади. Чунки айнан шулар, бўлажак мутахассислар, шу жумладан, педагог кадрлар шахсининг ривожланиши ва камол топишини таъминлайди. Дастур мамлакатимизнинг педагогика фани намоёндаларини тарбия муаммоларини фаол тадқиқ қилишга даъват этади. Миллий дастур тарбия-педагогика муаммоларини ҳал қилишнинг методологик усуллари белгилаб беради. Шу муносабат билан талабаларни, авваломбор, маънавий-ахлоқий, эстетик ва ахлоқий-эстетик тарбиялашнинг ижтимоий-педагогик ва социал-ижтимоий роли ва аҳамияти алоҳида таъкидланади. Дастур талаба ўқувчиларнинг шахсига, шахснинг энг муҳим фазилатлари ва қобилиятларини шакллантиришга катта эътибор беради. Дастур барча таълим структураларида тарбия жараёни, унинг мазмуни, тизими, технологияси, шакл-шамойиллари, усул ва услубларини такомиллаштиришни ва янгиларини излаб топишни талаб қилади.

Давлат таълим сиёсатида (Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг асарлари ва маърузаларида, Кадрлар тайёрлаш миллий дастурида ва таълим-тарбия бўйича бошқа давлат ҳужжатларида) ўқувчи-талабаларни миллий ва умуминсоний маданий-тарихий ва бадий

қадриятларга таянган ҳолда инсонпарварлик тамойиллари ва миллий тикланиш ғоялари асосида маънавий-ахлоқий ва эстетик тарбиялаш масаласига катта аҳамият берилганлигини ҳисобга олган ҳолда, бўлажак мутахассиснинг шахсига самаралироқ ахлоқий ва эстетик таъсир кўрсатиш мақсадида ушбу муаммоларни комплекс ҳал қилиш педагогик жиҳатдан мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Давлат таълим сиёсатида таълим-тарбия жараёнида тарихий-педагогик меросга мурожаат қилиш, айнан буюк шарқ мутафаккирларининг педагогик ғояларидан фойдаланиш амалиёти кенг тарғиб қилинади. Шарқнинг ўрта аср файласуф, аллома педагогларининг инсон, шахс, унинг ахлоқи, одоб-тарбияси, маънавий қиёфаси, тарбияланувчига эстетик таъсир ўтказиш, инсоннинг муҳим ахлоқий-эстетик фазилатлари, унинг ривожланиши ва камол топиши, ахлоқий-эстетик тарбиянинг энг таъсирчан усуллари ва воситалари тўғрисидаги ғоялари ва мулоҳазалари шу кунгача ўз долзарблигини йўқотмаган. Айтиш жоизки, Шарқ мутафаккирлари таълим-тарбия борасида фикр юритар эканлар, баркамол инсоннинг шаклланишида ахлоқий-эстетик тарбия алоҳида ўрин тутишини доимо таъкидлаб келганлар.

Шу жумладан, Имом ал – Бухорий, Беруний, Ибн Сино, Форобий, Замахшарий, Алишер Навоий каби буюк мутафаккирларимизнинг бадий меросини ўрганиш орқали бугунги кунда талабаларда ахлоқий – эстетик тарбияни шакллантиришимиз мумкин.

Таъкидлаш жоизки, ахлоқий-эстетик тарбия, бу нафақат билим, балки этика-эстетика қоидаларига монанд гўзал, инсонсевар амаллардир. Айнан шундай ахлоқий-эстетик тарбия ижтимоий-ишлаб чиқариш истикболига эга шахсни камол топтириш омилдир.

Хулоса ўрнида шуни айтишимиз мумкинки, келажақда ўқитувчи бўлишга тайёрланаётган талаба ёшларни тўлақонли ахлоқий-эстетик тарбиялаш – бу ахлоқий-эстетик хусусиятларни ва айниқса инсонпарварлик – эстетик фазилатларни шакллантиришга хизмат қиладиган касбий ва шахсий хусусиятларни тарбиялашдир. Бўлажак ўқитувчиларни тўлақонли ахлоқий-эстетик тарбиялаш учун нафақат маънавий-эстетик, ахлоқий, инсонпарварлик асослар, балки юксак маънавий, эстетик салоҳиятга эга материал – халқ оғзаки ижодиёти, адабиёт, поэзия, тасвирий санъат ва, албатта, педагогик мерос, тарихий-маданий ёдгорликлар, миллий анъаналар зарур.

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон – ўзининг янгиланиш ва тараққиёт йўлида. – Т.: “Ўзбекистон” 1992.
2. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ижтимоий – сиёсий ва иқтисодий ривожланишининг асосий принциплари. – Т.: “Ўзбекистон” 1995.
3. Каримов И.А. Фаннинг вазифаси – Ватан равнақига хизмат қилқш: Бизнинг мақсад – эркин ва фаровон Ватан. – Т.: “Ўзбекистон” 1995.
4. Иноятлов У.И., Муслимов Н.А., Усмонбоева М., Иноғомова Д. Педагогика: 1000 та саволга 1000 та жавоб. – Т.: ТДПУ Ризографияда чоп этилган 2012.
5. Каримов И.А. Баркамол авлод - Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори 1997, 27 августдаги Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг IX сессиясидаги нутқи. Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиёти пойдевори. Маърузалар тўплами. -Т.: “Шарқ” 1997.
6. Каримов И.А. Мафқура – бу миллатни, жамиятни, давлатни бирлаштирувчи байроқ. “Тафаккур” журнали бош редакторининг саволларига жавоблар. – Т.: “Ўзбекистон” 1998.
7. Каримов И.А. Соғлом авлод – мамлакатимиз келажаги. Асарлар тўплами. – Т.: “Ўзбекистон – ўзининг янгиланиш ва тараққиёт йўлида” Т.8.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада Ўзбекистон давлат таълим сиёсати даражасида талабаларни ахлоқий - эстетик тарбиялаш қандай амалга оширилаётганлиги ёритиб берилган.

РЕЗЮМЕ

В статье освещается деятельность по осуществлению задач государственной образовательной политики в области нравственно - эстетического воспитания студентов.

SUMMARY

The article deals with moral and aesthetic upbringing of students according to state educational policy of Uzbekistan.

ТАЪЛИМ ВА ТАРБИЯ ЖАРАЁНИДА ЎҚУВЧИ-ЁШЛАР МАЪНАВИЯТИНИ ОММАВИЙ АХБОРОТ ВОСИТАЛАРИ АСОСИДА ШАКЛЛАНТИРИШ ТЕХНОЛОГИЯСИ

Ш.Н.Тайлакова - катта ўқитувчи

А.Авлоний номидаги Халқ таълими ходимларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш марказий институти

Таянч сўзлар: фуқаролик жамияти, таълим, тарбия, ғоявий тарбия, ўқувчи-ёшлар, оммавий ахборот воситалари, ТВ, радио, интернет.

Ключевые слова: гражданское общество, образование, воспитание, идейное воспитание, ученик, молодёжь, СМИ, телевидение, радио, Интернет.

Key words: civil society, education, upbringing, ideological education, young students, MASS-MEDIA, television, radio, Internet.

Таълим тизимининг ғоявий тарбия жараёнидаги муносиб ўрнини таъминлаш ўз мустақиллигини қўлга киритган, демократик ҳуқуқий давлат, эркин фуқаролик жамиятининг асосларини яратётган республикаимиз учун муҳим аҳамиятга эгалиги маълум. Бинобарин, қўзланган мақсадларга ушбу орзу-умид ва интилишларни ўзида мужассам этган миллий мафқура

ва унга асосланган тарбия тизимисиз эришиш мумкин эмаслиги аниқ.

– Мен, деб ёзади Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов, -Абдулла Авлонийнинг “Тарбия биз учун ё ҳаёт – ё мамот, ё нажот – ё ҳалокат, ё саодат – фалокат масаласидир” деган фикрини кўп мушоҳада қиламан. Буюк

маърифатпарварнинг бу сўзлари асримиз бошида миллатимиз учун қанчалар муҳим ва долзарб бўлган бўлса, ҳозирги кунда биз учун ҳам шунчалик балки ундан ҳам кўра муҳим ва долзарбдир [3:3].

Мазкур долзарблик таълим тизимининг ўқувчи-ёшларимиз онгида миллий ғоямизнинг мазмун-моҳияти ҳақида чуқур билимларни ҳосил қилиш, уларда ўзига хос мафкуравий иммунитетни шакллантириш ва ғаразли максалларни рўёбга чиқаришга йўналтирилган мафкура шакллариининг хавфини бартараф этишдаги ўзига хос мавқеи билан ҳам белгиланади.

Таълим-тарбия ва мафкуравий жараёнда эса, оммавий ахборот воситаларининг ўрни ниятда катта эканлигини бугун ахборот асрида яшаётган ҳеч бир инсон инкор эта олмайди. Негаки, матбуот, радио, телевидение каби воситаларни ўзида бирлаштирувчи оммавий ахборот воситалари (ОАВ) ахборотни кенг жамоатчиликка, шу жумладан ўқувчи-ёшларга етказиб берувчи жамият ҳаётига улкан таъсир ўтказиш қувватига эга кучдир.

Оммавий ахборот воситалари ўқувчи-ёшлар ғоявий тарбиясининг муҳим бўғинидир. Улар ижтимоий ҳаётдаги муайян воқеа, ҳодиса ёки муаммо юзасидан ахборотни етказиб бериш орқали, унинг жамият учун аҳамияти, кенг аҳоли қатламлари учун долзарблигини таъкидлайди. Ахборот оқими ҳажман кенг, мазмунан ранг-баранг, узатилишга кўра тезкор бўлган бугунги кунда бу жараён янада чуқурлашиб бормоқда. ОАВнинг таъсир кучи бериладиган материалларнинг тезкорлиги, кўтарилаётган масалаларнинг долзарблиги ҳамда таҳлилийлик даражасига ва мавжуд муаммоларнинг самарали ечимларини тақлиф этилишига кўп жиҳатдан боғлиқ бўлади.

Мафкуравий тарбия тизимида ОАВнинг ўрни ҳақида гап кетар экан, узатилаётган ахборотларнинг объективлиги масаласига алоҳида эътибор бериш лозим. Ахборотнинг объектив эмаслиги уларга ишончсизликнинг шаклланиши ҳамда нотўғри тасаввурнинг илдиз отишига ва жамиятда кечаётган жараёнларнинг моҳиятини тушуномасликка сабаб бўлади.

ОАВ ҳозирги даврдаги ғоявий курашга ўзига хослик бағишламोқда. Бу жумладан, маълумотлар оқими манфаатдорлик нуқтаи назаридан етказилишида ёки қарама-қарши ҳаракатдаги маълумотларни атайлаб пойма-пой бериш орқали ўқувчи-ёшлар идрокини сусайиштиришга интилишда яққол намоён бўлади. Шу билан бирга, бу ўзига хослик жамият аъзоларидан тизимли равишда ахборотнинг муайян қатламини яширишга, уларни муҳокама объектга айлантирмасликка интилишда ҳам яққол кўринади. Президентимиз таъбири билан айтганда, “Бугунги замонда мафкура полигонлари ядро полигонларидан ҳам кўпроқ кучга эга” [1:113.] Мана шундай вазиятда ҳар бир инсон ўз мустақил фикрига, мустаҳкам иродасига таянган ҳолда, мафкуравий хуружларга қарши тура олади. “Мухтасар қилиб айтганда, ёшларимизнинг маънавий оламида бўшлиқ вужудга келмаслиги учун уларнинг қалби ва онгида соғлом ҳаёт тарзи, миллий ва умуммиллий қадриятларга ҳурмат-эътибор туйғусини болалик пайтидан бошлаб шакллантирмиз зарур” [1:115].

Глобаллашган ахборот асрида ўқувчи-ёшлар онги ва қалбига миллий ғурур ва ифтихор туйғуларини сингдириш, уларнинг маънавиятини ривожлантиришда оммавий ахборот воситаларининг долзарблигини ҳисобга олиб, ўқувчи-ёшлар ҳаётида ОАВнинг аҳамиятини, маънавиятнинг шаклланиш жараёнида унинг тўтган ўрнини ўрганиш.

Оммавий ахборот воситалари маҳсулотларига ўқувчи-ёшларнинг муносабатлари ва бу материаллар уларнинг маънавиятга қандай таъсир этаётганига баҳо бериш учун махсус сўровнома ишлаб чиқилди. Тажрибалаб жараёнида амалга оширилган Анкета (Сўровнома) усули оммавий коммуникация муаммоларини ижтимоий-педагогик, психологик нуқтаи назардан ўрганишда энг кўп қўлланиладиган усуллардан биридир. Бу усул ижтимоий психологияда, социологияда ва статистикада кўпроқ қўлланилади. Унинг афзаллиги шундаки, в қисқа вақт ичида кенг ҳажмдаги маълумот олиш имконини беради. Шунинг учун бу усулни талкиотимизда қўллашни максалга мувофиқ деб билдик. Сўровнома таркибида оммавий ахборот воситаларига, ҳусусан теле. радио маҳсулотлари, интернет хабарларига доир қатор саволлар мўжассамланган. Мазкур сўровнома ўқувчи-ёшларнинг қайси ОАВ турига кизиқиши билан эканлиги (ТВ, радио ёки интернет), қандай мезонларга кўра, в (ўқувчи) айнан ўша ёки танлаган ОАВ турини билан вақтини кўпроқ ўтказиши, қолаверса, ўқувчининг эътиёжлари, мотивлари ва хоҳиш-истаклари, вй-фиқолалига оил маълумотларини олиш имкониятини берувчи саволлардан иборат. Бу маълумотлар бизга илмий талкиот имни нуқтаи назардан келиб чиққан ҳолда, белгиланган қатор вазифаларни ёритишга, ечим топиш ва муҳим ҳулосалар чиқаришга хизмат қилади. Тажриба-синов ишлари Тошкент ва Самарқанд шаҳридаги қатор таълим муассасалари ўқувчи-ёшлари орасида олиб борилди. Талкиотнинг асосий максали - ўқувчи-ёшлар маънавиятини шакллантиришда оммавий ахборот воситалари аҳамиятини мавжуд ҳолатини таҳлил қилиш ҳамда жараёни янада такомиллаштиришда тавсиялар, механизмлар ишлаб чиқиб, амалиётга жорий этилиши.

Дастлабки жараёнларда биз сўровномани 30 ўқувчилан иборат битта синфда ўтказдик, тажриба таҳлили шуни

кўрсатдикки. ОАВ мавзуси ва унга доир жараёнлар, муаммолар, саволларга улар бефарқ эмас. аини ахборотлашган шабоитда турли информацион материалларга нисбатан кизиқиши ниятда катта эканлиги яққол маълум бўлди. Шундан сўнг, асосий синов жараёнларига ўтдик ва тажриба майдонларини кенгайтирдик.

Талкиотимизнинг навбатдаги босқичида махсус тайёланган сўровномани ҳап биё ўқувчи нливилвал таъзла тўлдирилди. Сўровнома натижасида дастлаб ўқувчи-ёшлар орасидаги мелиасаводхонлик аниқланди. унга кўра, ТВ, радио ва интернет хақилаги вувмий турвнчаларнинг ўқувчи-ёшлар тасаввуридидаги мавжуд ҳолати кўриб чиқилди. Сўровноманинг асосий мазмунидида биз бугунги кун ўқувчи-ёшларининг дунёқараши.

ОАВга, яъни телекўрсатувлар, радиоэшиттиришлар ва интернет хабарларига муносабати, бундан ташқари, ахборот алмашиш жараёнларида (интернет, ижтимоий тармок, телеграмм, whatsapp, viber, imo ёрламида) ўзларининг ҳам иштироки, баъзида жуда кўп вақтларини шв воситалар билан ўтказаетганликлари, бу эса, ўқувчи – ёшлар маънавиятига таҳлил солаётгани хақилаги саволларга вогв бердик. Унга кўра, “Маънавий таҳлил деганда нимани тушвнасиз?”. “Оммавий маланият нима ва внинг сизга маълум бўлган қандай кўринишлари мавжуд, бунга сизнинг муносабатингиз?” мазмунидидаги саволларга олинган жавоблар таҳлили швни кўрсатдики, ўқувчи –ёшларда юқоридаги ҳолатларни таҳлилий идрок этиб, шундай ҳолатлар таъсирига туршиб қолмаслик кераклиги тўғрисида етадди тасаввур шаклланмагани маълум бўлди. Таълим муассасаларида маънавият соатларининг таҳшил этилишида муассаса маълумияти нафакат дарс соатининг жалвалга кўйилишига, балки, энг муҳими, дарс сифатига ҳам алоҳида эътибор қаратишлари лозим. Оммавий ахборот воситалари мисолида айтдиган бўлсак, ўқувчи – ёшлар маънавиятига салбий таъсир кўрсатувчи ҳолатлар, нафакат оила даврасида йўлга солиниши, балки таълим муассасаси томонидан ҳам чқув таҳлил этилиши керак. Талкиот доирасида биз ўқитувчилар орасида ҳам сўровномалар таҳшил қилдик. Унга кўра, “Ўқувчи-ёшлар маънавиятини шакллантиришга хизмат қилдиган қандай оммавий ахборот воситалари материалларини биласиз?”, “Дарс жараёнида ўқувчи-ёшлар маънавиятини шакллантиришга доир қандай ОАВ материалларидан кенг фойдаланасиз?”, “Таълимга оид қандай веб-сайтлар билан танишсиз?” каби саволларга олинган жавоблар таҳлили шуни кўрсатадики, педагоглар таълим жараёнида оммавий ахборот воситаларидан дарс жараёнини кизикарли таҳшил этиш учунгина фойдаланадилар. Аини даврдаги долзарб муаммо эса, оммавий ахборот воситалари материаллари асосида нафакат дарснинг кизикарлигини таъминлаш, балки жараён давомида ўқувчи-ёшлар маънавиятини шакллантиришга бўлган эътиборни ҳам янада кучайтириш лозим.

Ўтказилган сўровномалар шуни кўрсатадики, юқори синфлардаги ўқувчиларнинг 11%, мунтазам бўлмасда, лекин барибир инсон маънавиятига салбий таъсир кўрсатувчи турли хил ОАВ материалларини (Кўпурувчилик, зўравонлик, террористик лавхалар, ахлоқий тубанлик, порнография) онлайн орқали кўришар экан. Бу ёки онгли равишда, ёки тасодифан (дўстлариникида), юз беради. Мисол учун икки мактабнинг 5-9 синф ўқувчиларининг жавобларини олайлик. “Интернет, радио, телевидение ва матбуотдан болаларнинг сийсий, ҳуқуқий ва ижтимоий маданиятини шакллантиришда оилангизда қандай фойдаланишди?” деган саволга “Уйимизда кун буйи телевизор ёниқ туради, кечқурун ҳаммамиз биргаликда, “Ахборот”, “Давр”ни кўрамыз, газета, китоблар ўқиймиз ва муҳокама қиламиз” деган жавоблар олинди. Бирок оила даврасида эшиттиришлар тинглаш, телевиденияда берилган бирон бир кўрсатувни муҳокама қилишга кетган вақтни ҳисобга олганда, газеталар ўқиш учун ҳам вақт сарфланиши, информацйаларнинг кўп фоизи асосан техник оммавий ахборот воситаларидан хусусан, ТВ ва интернетдан олиниши маълум бўлди.

Сўровноманинг “Ғарб телеканаллари материалларини баҳолашда оилада қимнинг фикри кўпроқ эътиборга олинади?” деган саволга юқори синф ўқувчиларининг 69%идан жавоблари олинди: “Тортишувдан сўнг ҳар қим ўз фикрида қолади”, ёки “ҳар хил, баъзан ота-онамнинг, баъзан менинг”, ёки “Ота-онам тортишди, мен жим тураман”, “Одатда дадамнинг фикри устун қолади”, “Уйда ҳар қим ўзи хоҳлаган канални кўради, бунинг учун имкониятлар мавжуд, болалар хонасида ҳам телевизор бор.” - қабилдидаги жавоблар олинди.

Ўтказилган сўровлар шундан далолат берадики, оила аъзолари ички ва ташқи ҳаёт воқеалари билан фаол кизикадилар, чет-эл оммавий ахборот воситаларидан ҳам маълумот олашади.

Оммавий ахборот воситалари фаолиятларини педагогик жиҳатдан ўрганган қатор талкиотчилар радио билан телевидение ўз таъсирчанлиги билан тенг эмасликларини биё неча боб таъкидлаганлар. Аиникса, бу фикр айнан бизнинг ҳозирги лавримизга тааллуқлидек кўринади. Ўзбекистон телевидениеси ҳам, радиоси ҳам ўз фаолиятларини қайталан ислох қилиб, радио соҳасида қатор FM радиоканалларининг, хусусан «Гранд», «Ёшлар», «Орият-доно», «Водий садоси» каби

Ўнлаб каналларнинг ташкил этилганлиги, владнинг эшиттиришлари савияси ижобий баҳоланишига қарамай. Ўқувчилар учун телевидение ва айтиш дамла, асосан Интернетнинг афзаллиги анкета саволлавида берган жавобларига яққол намоён бўлди. «Сиз оммавий ахборот воситаларининг қайси биридан кўпроқ фойдаланасиз?» деган саволга ўқувчи-ёшларнинг 45%и интернетни, 35%и телевидениени, 20%и палиони, танлаганлар. Бу жавоблардан айтиш дамла ўқувчи-ёшлар ҳаётида интернет ва телевидениенинг аҳамияти анча юқори эканлиги сезилди. Таҳлил натижалари асосида шундай хулосага келиш мумкинки, давр нуқтаи назаридан олиб қаралганда, ҳар бир оммавий ахборот воситаси маълум даврларда ўз аудиториясини кенгайтирган. Хозирги даврда интернет ва ижтимоий тармоқлар материалларидан фойдаланиш фоизи юқорилигини тан олиб, ўқувчи-ёшлар маънавиятини шакллантиришда қуйидаги тавсияларни ишлаб чиқдик:

- ўқувчи-ёшларда оммавий ахборот воситалари асосида ҳаётни теран англаши, муаммоларни чуқур таҳлил этиши орқали уларни мазкур муаммоларни ҳал этишга қизиқтириш, муҳокамаларда эркин қатнашишга ўргатиш ва фикрлар хилма-хиллигини таъминлаш;

- ўқувчи-ёшларни жамиятда рўй бераётган янгиланишларни тўғри қабул қилишга, унинг фаол иштирокчисига айланишга, истикболдаги режаларни амалга ошириш учун тайёр туришга ўргатиш, тарбиявий ишларнинг негизини ташкил этиш;

- ўқувчи-ёшларни турли маънавий таҳдидлардан асраш учун у шаклланаётган ижтимоий муҳитнинг таъсирини қўйиштириш лозим. Яъни, болаларнинг оммавий ахборот воситалари материалларини қабул қилишда оила муҳити, хусусан ота-оналарнинг масъулиятини янада қўйиштириш; оммавий ахборот воситалари асосида ўқувчи-ёшлар маънавиятини шакллантиришда барча таълим муассасаларининг ўқитувчилари, синф раҳбарлари ҳамда маънавий-маърифий ишлар бўйича раҳбар ўринбосарларининг ролини ошириш;

- маънавият, адабиёт дарслари, дарсдан ташқари машғулотлар, гуруҳ ахборот соатларида ватанпарварлик руҳидаги видеороликлар, гиёҳвандликка, кашандалликка қарши соғлом турмуш тарзини тарғиб қилувчи юксак тарбиявий аҳамиятга эга бўлган видеолавҳалар билан доимо ўқувчиларни таништириб бориш мақсадга мувофиқдир;

- жамоатчилик фикрини шакллантириш, қонунларни ҳалқимиз, аввало, ёш авлод онгига синдиришда оммавий ахборот воситаларининг ўрни бекиёсдир. Шунинг учун, телекўрсатувлар ва радиоэшитиришларда ўқувчи-ёшларни эзгу ғояларга даъват эта оладиган ҳаётий мавзулардаги материалларни намоёниш этиш, матбуот саҳифаларида эса, чоп этиш турли хил фикрлар, ранг-баранг қараш ва ёндашувларга кенг йўл очиб бериш зарур. Оммавий ахборот воситалари ҳаётимизда юз бераётган янгиланиш ва ўзгаришларга ўқувчи-ёшларнинг онгли муносабатини уйғотишлари, ҳолислик ва ҳаққоният тамойилларига таъйин фаолият олиб боришлари лозим;

- уяли алоқа воситалари орқали ахлоқсизликни намоёниш ва тарғиб қилувчи материалларнинг тарқалишига йўл қўймаслик, ўқувчи-ёшларимизни бундай иллатлар домига тушиб қолишининг олдини олиш, оқ ва қорани, яхши ва ёмонни, ахлоқ ва тубанлиқни фарқлаш қўникмасини уларда шакллантириш

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Юксак маънавият-енгилмас куч. -Т.: «Маънавият», 2008. 173-б.
2. Каримов И.А. Она юртимиз бахту иқболи ва буюқ келажиги йўлида хизмат қилиш-энг олий саодатдир. -Тошкент: «Ўзбекистон» НМИУ, 2015. 304-б.
3. Қурбонов Ш., Саидов Х., Аҳлиддинов Р. Баркамол авлод орзуси. -Т.: «Шарқ» нашриёт-матбаа концерни, 1998. 184-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада таълим-тарбия жараёнида ўқувчи-ёшлар маънавиятини оммавий ахборот воситалари асосида шакллантириш айтиш даврнинг долзарб масалаларидан бири эканлиги ҳақида фикр юритилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются технологии формирования на основе средств массовой информации духовности у студенческой молодежи в процессе образования и воспитания как основная задача современности.

SUMMARY

The article is devoted to the study of forming young students' spirituality on the basis of mass media in the process of education and upbringing as the basic task of today.

METHODICAL CONCEPTS OF MONITORING MODEL IN GENERAL SECONDARY EDUCATION SYSTEM

M.M.Vakhobov - Chief of the Department of the Ministry of Public Education of the Republic of Uzbekistan

PhD Researcher of the Uzbek pedagogical scientific-research institute of pedagogical sciences named after of Kari Niyazi the Republic of Uzbekistan

Таянч сўзлар: тадқиқот, тенденция, сифатни баҳолаш, моделлаштириш, модель, ўмумий ўрта таълим.

Ключевые слова: исследование, тенденция, оценка качества, моделирование, обще среднее образование.

Key words: research, tendency, quality assessment, modeling, model, general secondary education.

Uzbek nation, which permanently cares about the future of its children and bears responsibility towards the spirit of ancestors, has always paid a great attention to the education and upbringing of its young men and women. This has been proved during a long history and showed remarkable results.

бугунги куннинг кечиктириб бўлмайдиган долзарб вазифаларидандир.

Юқоридаги вазифалар, яъни ўқувчи-ёшлар маънавиятини шакллантириш улар ўртасида турли мавзуда тадбирлар ўтказиш ва тушунтириш ишларини олиб бориш, суҳбат ва баҳслар, семинар, конференциялар уюштириш ишларини такомиллаштириш орқали амалга оширилади. Ўқувчи-ёшлар маънавиятининг шаклланишида юқорида айтиб ўтган тадбирлар, маънавий-маърифий кечалардан ташқари, таъкидлаганимиздек, оммавий ахборот воситаларининг ўрни ниҳоятда муҳим эканлигини ҳисобга олиб, мазкур соҳа етакчилари, яъни ОАВ маъмуриятига қуйидаги таклифларни билдирамиз:

- хозирги вақтда телеканалларда берилаётган миллий маънавиятимиз, ўқувчи-ёшларимиз тарбиясига зарар етказувчи клиплар танқиди асосан ижодкор-ижрочиларга қаратилмоқда. Уларни оммалаштирган телеканал эътибордан четда қолмоқда. Бу муаммони қонун доирасида ҳал қилиш учун маънан яроқсиз ёки зарарли медиамаҳсулотларни оммалаштирган юридик шахслар - телеканалларнинг ўз низомида доирасидан чиқмасликлари устидан назоратни қўйиштириш таклиф этилади;

- Ватан, мустақиллик ҳақидаги қўшиқлар клипларининг юксак сифатли ва тарбиявий таъсирчан бўлишига алоҳида эътибор қаратишлари мақсадга мувофиқдир;

- болалар учун кўрсатувлар тайёрлаш, хориж мультфильмларини Ўзбекистон болажонларига намоёниш қилиш ўта улкан маънавий масъулият эканлигини барча телеканалларда муҳокама қилиш ва бу борада телеканаллар раҳбарлари масъулиятини ошириш тавсия этилади;

- телеканалларда клипларнинг тарбиявий, маънавий, мафкуравий, эстетик қиймати, савиясини оширишга қаратилган ишларни йўлга қўйиш, жумладан, «Клиплар маънавияти» мавзусида ҳар чоракда бир марта семинар ўтказиш ҳамда муҳокама қилинган клип ва қўшиқлар, улар орасидан рад этилганларининг сабабларини кўрсатиб, бундан кейин такрорланишининг олдини олиш бўйича тавсиялар бериб бориш, клипларнинг тарбиявий самараси янада ошади;

- юксак бадиий савияли киномаҳсулотларни яратишга қодир энг янги технологияларни қўллаган ҳолда ўсиб келаётган ёш авлодга ибрат бўла оладиган замонамиз қаҳрамонлари образини шакллантирувчи кўрсатувлар тайёрлаш ва тақдим қилиш;

- Ўзбекистон ёзувчилари уюшмасининг телеканаллар ижодий жамоалари билан турли адабий, ғоявий, маънавий-маърифий мавзуларда учрашув, суҳбатлар ўтказиб бориш;

- телеканалларимиз фильмларни, болалар мультфильмларни танлашда мавзуси ва ғоясида бугунги воқеликлар, ислохотлар ютуқларининг акс эттирилганини танлашса, саёз фильмлар қамайиб, юксак ижтимоий даражага кўтарилганлари кўпая боради.

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, оммавий ахборот воситалари ўқувчи-ёшлар онги ва ҳиссиётларига, тафаккур тарзига, ҳулқ-атворида таъсир кўрсатишда қатта имкониятларга эга. ОАВ ўқувчи-ёшлар ғоявий тарбиясининг муҳим бўғинидир. Таълим-тарбия жараёнида ундан самарали фойдалана билиш давр тақозосига айланмоқда. Зеро, Юртбошимиз таъкиди билан айтганда, «Янги авлодни тарбиялаш - халқни тарбиялаш демасдир» [2:235].

The development path is being implemented profoundly into the Life – being an integral part of the "Uzbek model" the Law "On Education" and "National Manpower Training Program" today was brightly displayed as one of the main factors ensuring the development in socio-economic and cultural spheres, and has been recognized as "Uzbekistan national manpower training" by international experts of developed countries.

Today rapid development of science, technology and production branches requires a raise the quality of education in all educational institutions to a new level.

Among the various types of continuing education in the education system the **secondary education** has critical importance. The main reason of this is that at this stage main skills for continuing studying at all types of education such as: **reading, writing, listening, logic thinking, communication skills, having an independent thinking** and knowledge basis on fundamental science are being instilled and moulded at students.

The laws of the Republic of Uzbekistan "about Education" and "about national staff training program" and the decree of the Cabinet of Ministry No.5 dated on January 5, 1998, "about developing implementing the public education standards for continuous education system" specify the **requirements for quality of public education standards, staff training, content of education, significant and required level of preparation for students being educated and qualification requirements of education institutions for graduates, necessity to determine the scope of education load.**

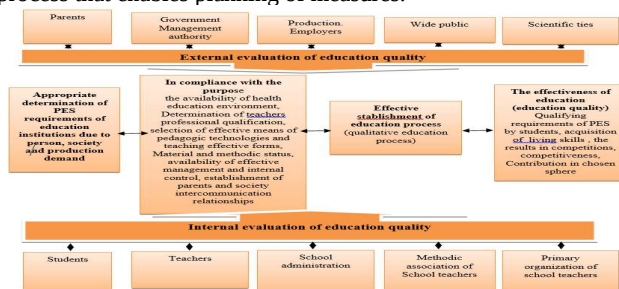
Since the early days of independence in a row with radical modernization of education system, enhancing the quality of education and teaching efficiency there has been improved the assessment of education quality and its mechanism for monitoring. The Projects such as "School education Development" carried out during 2007-2013 in cooperation with International Development Association (World Bank), in partnership with UNICEF, the International Organization of the United Nations "Development of quality parameters for general secondary education" and "improvement of the mechanism for monitoring the quality of education" have been implemented within the framework of **"The plan of education sector development in the Republic of Uzbekistan within 2013-2017 years"**.

Today, taking into account the country's specific experience in the field of education, the achievements and experiences of the developed countries and the international evaluation systems, there is required to validate education quality parameters and indicators from scientific and methodic view, as well as create education quality monitoring model founded on scientific and methodic basis, to create the methodology of its implementation.

The quality of education – being a description of the integrals of the education system, reflects the regulatory requirements of education results, and the level of social and personal needs correlation.

The assessment of education quality from Scientific and methodological point of view is implementing into pedagogy subject through **"Educational quality metering"**, the field that is developing as new tendency.

Monitoring of general secondary education quality in institutions implies the systematic observation of dynamics of the development of skills, knowledge and aptitudes defined by the state educational standards for the students and identifies the factors affecting the quality of the education quality and is the process that enables planning of measures.

Monitoring of education quality based on aforesaid model is aimed at systematic observing of dynamics of PES(public education standards) requirements fulfillment, determining the factors that affect the quality of education, qualitative education process arrangement through taking measures on development of methodic service and training system, educational institutions,

regional public education administration activity, as the result to enhance the quality of education.

The main functions of Monitoring are as follows:

- a) to observe the dynamics of students public education standards requirements fulfillment, determine the factors that affect the quality of education;
- b) to determine measures on filling identified gaps in the knowledge of the students due to the results of monitoring and on qualitative education process implementation;
- c) to prepare proposals for making amendments in curricula and public education standards regulations due to results of monitoring and necessary requirements that identified as connected with society, science and technology development ;
- d) The comparison between the results of the use of different teaching technologies;
- d) to determine gaps in pedagogic progressive, information and communication technologies, psychological, didactic and methodological methods used by teachers in the educational process and work out measures on improvement of gaps filling methods;
- e) Control the implementation of the training and qualification requirements by teachers, prepare the appropriate conclusions and submit to administration;
- f) On the basis of education quality indicators of educational institutions, regional education authorities to identify the rating.

The period and types of monitoring: Monitoring is divided into two types, the first is an internal monitoring, the second is an external monitoring. The Internal monitoring is carried out directly by monitoring group established by the educational institution. This implies covering all classes and all subjects under the monitoring process during the academic year.

External Monitoring shall be carried out by the State Testing Center under the Cabinet of the Ministry of Education, Public Education Ministry, regional education authorities, departments of the district (municipal) public education institutions' activities methodic securing and organization.

External monitoring is organized by the Ministry of Education, regional education authorities each 6 months on the basis of special plan - schedule.

Implementation of preparation works for monitoring: According to the objective of the monitoring there is defined what class and subjects will be controlled. In a purpose to ensure coverage of all academic disciples at the periodic time of monitoring process there is drawn a plan-schedule designed for one or more years. For Monitoring the disciplines there is carefully examined requirements of PES, the context of training programs and practical courses related to subjects to be controlled. There shall be made the list specifying the elements of knowledge, necessary skills and abilities to be acquired by the students. To conduct external monitoring the creative groups consisting of social experts on focused subjects shall be established under relevant bodies for preparation of control materials and making expertise. Creative team prepare control tasks for examining knowledge, skills, qualification (tests, quiz, questions, dictations, essays, etc.). The criteria for task complexity level and their evaluation criteria are to be developed. For determining the quality of prepared control tasks and quizzes, students attitude towards these tasks and the time to be spent the approbation is held. According to the results of the approbation the control material shall be analysed and amended control tasks and given time for doing these tasks relatively, then approved and prepared for monitoring process. Selection of areas, districts (city), educational institutions to be covered by monitoring is made due to the future plans or on the basis of random selection method.

Requirements for Control materials: control materials are prepared on the basis of the current state education standards and curricula. Assignment can be different types such as selective (closed) or written answer (open) type test -assignments, writing task, audio and video, text reading comprehension, listening comprehension, defining the basic idea of the text, title of the text, questions consisting of variety of charts and tables to compare . The closed test assignment shall consist of 4 options, the open test assignments shall include short answer test that requires concrete and short answer. Control materials are to be estimated in accordance with the evaluation criteria.

If control materials is a written task form it should be focused to encourage students creative writing search, reflecting personal feedback, aptitude of generalizing conclusions on the ideas expressed by a number of sources on the same subject and ability to write it.

Time for doing control tasks by students shall be defined according to the number and level of complexity. Control materials shall be made on the basis of the current training programs until the the monitoring period, the themes comprehended, and facilitate to determine the students' skills and knowledge, aptitude acquired.

Control works procedure: The external monitoring in selected classes shall be carried out by specially trained experts. Before conducting control works they ought to be trained by special training groups and taken appropriate recommendations/instructions at the seminars.

Experts for conducting control work shall present at the selected educational institutions an hour before and examine conditions in class rooms, familiarize with accommodation. If Control work is to be conducted in more than one class the place for control work shall be chosen at classes of the close location in one school.

For conducting writing tasks for each subject shall be given time in accordance with age of students and complexity of the task.

Upon completion of Control work, the students sheets for each subject shall be collected by experts in each subject separately, and witnessed by all the students placed in a special envelope and sealed. Then envelopes are submitted to the head of the working group.

Upon completion of control work 10 minutes shall be given to students for the break. Then students, teachers and school administrators fill prepared beforehand questionnaire (the survey). 20-25 minutes shall be given for filling questionnaire .

Analysis of the findings of the monitoring: After the control work has been conducted a special trained teachers team shall check the work. To ensure the objectivity of findings of the monitoring the team should include neutral/independent teachers. If the control work consists of closed test tasks, the verification process shall be carried out using a computer program.

Other types of assignments are checked by practicing teachers on the basis of the prepared evaluation criteria. Monitoring results are processed using a computer program and the appropriate

information is prepared. Prepared on the basis of analytical data. The results are compared with the former, specific academic subjects, specific class subject, district and regional development dynamics and the quality of teaching are to be determined.

Students, teachers, school administrators and parents will be questioned in order to find out the factors that influence on the quality of education, the knowledge of the students, and to identify effective and proper management solutions.

Factors affecting on the quality of education relatively will be studied by dividing into 3 blocks:

1 block: factors concerned with the conditions created by the educational institution;

2 block: factors related to professionalism of educational institution teaching staff (administrators, teachers, and leaders of the methods association etc.) and methodic assistance quality provided to them;

3 blocks: Factors concerned with skills, talents, interests and family conditions and habitats of the students.

Identified all the factors will be analyzed, due to the certain area, district (city), or the school in which the main ones are identified, on the basis of which will be made conclusions. There will be elaborated methodic instructions, principles of teaching, guidance and instructions for teaching staff and subject teachers.

To strengthen the material base of the educational process and to rise teachers' qualification following measures to be taken on (thematic educational meetings, seminars, demonstrative classes, and methodological work improvement etc.).

Monitoring is not one day control, but it should be continuous, systematical, related, indivisible observation.

In addition, the monitoring system is not only the mechanism determining PES and its standards compliance and controlling mechanism, but it shall serve for creating proposals that can be the basis for amendments related to plans and curriculum and PES due to development of science, needs and requirements of the society .

Summing up aforesaid, the monitoring of the education quality model implies modernization of teaching general education discipline methodology, introduction of mechanisms on continual enhancement of teachers skills, innovative pedagogic and mediatechnologies, and reaching high efficiency through introduction of education quality indicators.

References

1. The Law on Education of the Republic of Uzbekistan "Sharq" Printing house, 1997. P-11.
2. Sh. Qurbonov, E. Saythalilov. Education quality management // -Tashkent: "Turon-iqbol" 2006. P - 26.
3. Oldroyd D., Ahliddinov R., Promoting the reform of the education system of the Republic of Uzbekistan.-T.: Moliya, 2002.
4. Development of the Education Sector Plan of Uzbekistan Tashkent - 2013.
5. Prue Anderson, George Morgan. Developing Tests and Questionnaires for a National Assessment of Educational Achievement. 2008 The International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank. P.- 22-23.
6. Vincent Greaney, Thomas Kellaghan. Assessing National Achievement Levels in Education. The World Bank, 1818 H Street NW, Washington. P-6-7. 4

PEZIOME

Ушбу мақолада ўқучиларда билим, кўникма ва компетенцияларни баҳолаш шакллантирувчи баҳолаш принциплари, таълим сифати мониторингини моделлаштириш масалалари юритилган. Шунингдек, ўқитувчиларда шакллантирувчи баҳолашга доир, кўникмалар ҳосил қилиш жараёнлари таҳлил этилган.

PEZIOME

В статье рассматриваются вопросы оценки знаний и компетенции учащихся, принципы формирующие оценку, тенденции развития мониторинга и оценки качества образования в системе общего среднего образования в Узбекистане и вопросы моделирования системы мониторинга.

SUMMARY

In the article there are discussed the issues of knowledge assessment and student's competence, the principles forming assessment, monitoring development tendencies and education quality assessment in general secondary education system in Uzbekistan and modeling issues of monitoring system.

ТАРЖИМА АСОСЛАРИНИ БИЛГИНГИЗ КЕЛСА...

А.Пазылов – доцент

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Ҳамон эсимда, 1985-йиллари атоқли журналист, Эл-юрт ҳурмати орденининг соҳиби Шарап оға Уснатдинов «Қарақалпақстан» нашриётининг директори лавозимида ишлаган вақтларида ташаббус кўрсатиб, ўқув даргоҳларидаги ўқувчи-талабалар учун зарур бўлган адабиётларни таржима қилиш, ўгириш ишларини жадаллаштириб юборди. Шу вақтларгача умуман таржима қилинмаган «Педагогика» (С.П.Баранов ва бошқалар), «Психология» (В.Крутецкий), «Оила психологияси» ва бошқа дарсликлар билан ўқув қўлланмаларни таржима қилиш ишлари бошлаб юборилди.

Ҳаёлимда таржима қилиш жараёни осонгина юмушдай туюлди ва мен ҳам Қ.Жаримбетов, М.Турсимуратов, Н.Таженов, Т.Сапарбоев ва бошқалардан иборат бўлган мутаржимлар гуруҳига қўшилиб, ўрта махсус ўқув юртларига аталган, С.П.Барановнинг муҳаррирлигида «Педагогика» дарслигини рус тилидан қорақалпоқ тилига ўгириш ишларига киришиб кетдим.

Иш бошланганидан кейин, таржима қилишнинг ўта мураккаб ва масъулиятли вазифа эканлигини ич-ичимдан ҳис қила бошладим. «Нима учун бу мураккаб ишга аралашдим...» деган ўй-хаёллар менга тинчлик бермасди. Бахтга қарши, энди ишни қўлга олгандан кейин, уни қойилмақом қилиб бажармай, ташлаб кетишга ҳаққимиз ҳам йўқ. Бунга виждонимиз ҳам йўл қўймади. Натижада, таржима қилинган дарсликлар 1987 йилдан бошлаб қорақалпоқ тилида нашрдан чиқа бошлади...

Аслида эса, белгиланган матн материалларини бир тилдан иккинчи бир тилга таржима қилишнинг ўзига хос қонун-қоидалари, принциплари бор экан. Бундай қоидаларни кейинроқ ўқиб ўргана бошладим. Аниқроғи, филология фанлари номзоди К.Ташановнинг «Миллий характер ва бадиий таржима» (К.Ташанов. «Миллий характер ва бадиий таржима». -Т.: «Фан ва технология», 2015, 140 бет) номли монографияси билан танишганимдан сўнг, таржимашуносликдаги баъзи муаммоларга ўзимда пайдо бўлган саволларга жавоб топа бошладим.

Яқинда Феруза Сапаеванинг «Таржимашунослик: матн ва маҳорат» (Сапаева Феруза. Таржимашунослик: матн ва маҳорат [матн], Ўқув қўлланма / Ф.Сапаева, – Таржимашунослик: матн ва маҳорат. Т.: Чўлпон номидаги НМИУ, 2016. – 160 б.) номли ўқув қўлланмаси билан ҳам танишиб чиқишимга тўғри келди. Ўқув қўлланма таржима назарияси ва амалиёти билан шуғулланувчи мутахассисларга, Олий ўқув юртларидаги бадиий

таржима, киёсий адабиётшунослик, таржимашунослик, шунингдек, Махтумқули ижоди билан қизиқувчи кенг ўқувчилар оммасига мўлжалланган. Қўлланма Нукус давлат педагогика институти ўқув-методик кенгашининг 2016 йил 30 январдаги қарори асосида нашрга тавсия этилган.

Тадқиқотчининг кўрсатишича, ўзбек таржимашунослигида яқин тиллардан таржима қилишнинг қоида ва принциплари етарли даражада ишлаб чиқилмаган. Шунинг учун, турк, озарбайжон, татар, башқирд, қозоқ, қирғиз, туркман, қорақалпоқ сингари туғишган халқлар адабиётидан қилинган таржималарни гоҳ табдил, гоҳ таржима деб атаймиз. Аслида эса, яқин тиллардан таржима қилишнинг мураккабликлари, яқин тиллардаги сўзларнинг айрим ўхшаш томонлари ва фарқли жиҳатлари, таржимонларни қалғитадиган сохта эквивалентларни ҳаққоний кўрсатиб беради.

Китоб – ўқув қўлланма шаклида ёзилганлиги боис муаллиф томонидан талаба (магистрант) лар учун айрим тавсия ва таклифлар ҳам берилади. Масалан, талабаларнинг ўқув жараёнида таржима ҳақидаги умумий тушунчага эга бўлишлари, таржиманинг мақсад ва вазифаларини чуқур билиб олишлари, таржимашуносликнинг асосий предмети, таркибий қисмлари, таржиманинг тур ва хиллари, қўлланилиш соҳалари, жанрий бўлиниши, тил ва таржимада сўз танлаш, луғат устида ишлаш малакасини ўрганиш, кўникма ҳосил қилишлари лозимлигини кўрсатиб ўтади.

Ўқув қўлланма асосан катта кўламдаги тўрт мавзунга ўз ичига олган. Ҳар бир мавзу учун махсус алоҳида режалар тузилган ва талабаларга қулай бўлиши учун таянч тушунчалар ҳам келтириб ўтилган. Шунингдек, талаба (магистрант) нинг ўзи олган билимларини назорат қилишлари учун бир қатор саволлар, мустақил ишлаш учун топшириқлар, очкич сўзлар, хусусан, дарс жараёнига интерфаол усулларни жорий қилиш, фойдаланиш учун тавсия этиладиган адабиётлар ҳам ўқув қўлланманинг ҳар бир мавзусида ўз аксини топган.

Бундан ташқари, ўқув қўлланмада фойдаланилган, таржимашунослик терминлари, Махтумқулининг ўзбек тилидаги шеърларига қисқача изоҳли луғат, қўшимча мустақил ишлаш учун топшириқлар мажмуаси, талабаларнинг мустақил билимларини синаб кўришларига имконият яратиб берувчи тест саволлари, саволлар мажмуаси каби қўшимча материаллар ўқув қўлланманинг мазмунини ҳар томонлама бойитишга қулай шароит яратиб берган.

Ўқув қўлланманинг биринчи мавзуси ўзбек тилидаги Махтумқули шеърлигига бағишланади. Китоб муаллифнинг ҳақли равишда таъкидлаганларидек, ўзбек халқи учун қардош халқлар шоирларининг орасида Махтумқулидай энг машҳури бўлмаса керак. Дарҳақиқат, бунга ёрқин мисол сифатида шоирнинг уч юз ўн тўрт шеърининг 1958 йили ўзбек тилида, Тошкентдаги «Фан» нашриётида уч минг нусхада нашр этилган «Танланган асарлар»идан жой олганлигини атаб ўтсак ўринли. Хайратланарлиси шундаки, шоирнинг «Танланган асарлари» бир-икки ҳафтада китоб дўконларида битта қолмай ўтиб кетган. 1960 йили 221 бетдан иборат «Танланган асарлар» ҳам 25 минг нусхада чоп этилиб, бу ҳам ўқувчи ихлосмандларнинг талабини қондира олмаган. Натижада, 1963 йили китоб учинчи марта нашр қилинган, 1976 йил шоирнинг «Танланган асарлари» 150 минг нусхада қайта босиб чиқарилган.

Ўқув қўлланманинг долзарблиги шундан иборат, бунда Махтумқули шеърларининг ўзбек тилига таржима қилган 15 таржимоннинг ҳар бирининг таржималари бир-бирига қиёсланиб таққосланади. Баъзи ўринларда Махтумқули шеърларининг қисқартириб (эркин) таржима қилинганлигига диққат қилиб, бундай қисқартиришлар – адекват таржима талабларига зид эканлигини, асар қисқартириб таржима қилинган унинг қайсидир маъно қирраси мавҳум қолиши, муаллифнинг қайсидир фикри хиралашиши, қисқаси, асар мазмуни аслиятдаги тўрт мучаси бутун шеър таржимада майиб-мажруҳ бўлиб чиқишини далиллашга ҳаракат қилади. Мисол учун, Ж.Шарипов томонидан қисқартирилиб таржима қилинган Махтумқулининг 73 шеърини ва бошқа шунга ўхшаш таржима матнларини атаб кўрсатади. Муаллифнинг фикрича, асар қисқартирилиб таржима қилинди деган сўз – таржимада шоирнинг қандайдир бир фикри, муаллиф кўзда тутган мақсад охиригача очилмаслигини алоҳида таъкидлайди.

Ўқув қўлланмада Махтумқули асарларини қайта таржима қилиш масалалари ҳақида ҳам батафсил сўз юритилади, ўқувчи таржималар орасидан ўзига ёққанини танлаб ўқиши, бу соҳадаги ютуқ ва хато-камчиликлар қиёсий таҳлилга тортилиб баён қилинади. Шунингдек, яқин тиллардан таржима муаммолари билан паронимлар таржимаси алоҳида тадқиқ қилинади. Айниқса, яқин тиллардан таржима қилиш муаммосининг осон юмуш эмаслиги, унинг бир қатор имконият ва қулайликлари билан бирга, ўзига хос қийинчиликлари ҳам бор эканлиги, шунинг учун етарли даражада тажрибага эга бўлмай туриб ишга киришган мунаққидга панд бериб қўядиган нозик тарафларининг ҳам бор эканлиги эслатиб ўтилади.

Ўқув қўлланма – ўқув режада белгиланган соатлар миқдорига қараб, намунавий дастурлар асосида

тузилган дарсликлардаги билимларни чуқурлаштириш мақсадида ёзилиши кўпчиликка маълум. Шунинг учун, муаллифнинг кўрсатишича, таржимашунослик соҳасидаги билим, кўникма, тажриба ва назоратлар филология йўналиши бўйича таълим олаётган талабалар билан магистрантларга сўз танлаш, луғат устида ишлаш малакасини ўрганиш, кўникма ҳосил қилишни таъминлашга хизмат этади.

Ҳақиқатан, қўлланма муаллифи ўқув режадаги соатлар миқдорининг чекланганлигини ҳисобга олиб, Махтумқули ижодига боғлиқ таржима назариясининг умумий томонлари ва энг аҳамиятга молик қоидалар билан принципларни мукаммал изоҳлаб, тадқиқ қилишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди.

Фикримизча, бу тадқиқот ва кузатувлар натижаси - ўқув қўлланма сифатида талаба ва магистрантларга тавсия қилингани билан, унинг ичидаги ҳар бир муаммога илмий кўз қарашдан ёндашувлар, қиёслашлар, далиллаб келтирилган шахсий фикр ва ҳаққоний муносабат – қўлланманинг монографик тадқиқотга яқинлигидан дарак бериб тургандай сезилади. Муаллифнинг ўзи «Ушбу ўқув қўлланмада Махтумқули шеърларининг Мақсуд Шайхзода, Жуманиёз Шарипов, Муҳаммад Али, Музаффар Ахмад, Олим Тўраев, Мирза Кенжабек, Жуманиёз Жабборов, Охунжон Сафаров, Эргаш Очилов, Абдумўмин Жумаев ва Жуманазар Зулпиев, Носир Муҳаммад, Абдунаби Ҳамро, Муҳаммад Азим, Муҳаммад Пирриевлар томонидан амалга оширилган таржимонлари тадқиқод объекти қилиб...» олинганлигини кўрсатиб ўтади.

Ушбу китобда Махтумқули асарларини ўзбек тилига таржима қилган, юқорида номи кўрсатилган таржимонларнинг таржима қилиш жараёнида маҳоратлар билан «аттанг»ларининг ҳар бири алоҳида қиёсланади. Бундан ташқари, қиёсий адабиётшунослик, адабий таъсир, бадий таржима принциплари ва қоидалари, таржимон маҳорати, Махтумқули ва ўзбек адабиёти, туркий тиллардан таржима қилиш муаммоларига бағишланган илмий адабиётлардан, хорижий ва интернет материалларидан ҳам фаол фойдаланади.

Хулоса қилиб айтганда, Феруза Сапаеванинг бу ўқув қўлланмаси илмий нуқтаи-назардан ҳам мукаммал, методик кўз-қарашдан қараганимизда ҳам ўзининг тушунчаларга бойлиги, қиёсий таҳлиллар илмий далилланганлиги билан китобхонларни ўзига тартади. Қўлланмадаги тадқиқот натижаларидан, олий ўқув юртидаги филология факультети талаба ва магистрантлари ўзларининг курс иши ва малакавий битирув ишларини ёзишда фойдаланса, уларнинг мустақил бажарган ишларига ижобий таъсир кўрсатиши шубҳасиз.

MAZMUNI

Ўзбекистон Республикаси гáрезсизлигине 25 јил

Базарбаев Ж.Б. Гáрезсизлик жемислери ямаса жоқары руўхыйлық хэм өзлигимизди тиклеў мәселелери.....	3
Алламбергенов К. Гáрезсизлик дәуири қарақалпақ әдебияты раўажланыўының баслы бағдарлары.....	4

TABIYIY HÁM TEXNIKALIQ ILIMLER

Biologiya. Medicina. Ekologiya

Алламуратов Б., Алламуратова З., Есемуратов П. Қарамаллар сүтиниң биосинтезлениўи хэм физика-химиялық қасийетлери.....	7
Berdimbetova A. Atrof muhitni muhofazalashning dolzarbligi.....	8
Гаипова Р.Т., Утепова Г.Б. Табиий география дарсларида маҳаллий географик тушунчаларни ўргатиш йўллари.....	9
Дальжанов Б.М., Султанов М.К., Еримбетова З.Б., Бекжанова Г.С. Судебно-медицинская оценка алкогольной интоксикации при скоропостижной смерти.....	11
Утемуратова Д. Культиватордың жумыс органлары бойынша орынланған илимий жумысларға шолыў.....	12
Палъанова Г.Ж., Қутлымуратов М.А. Қолайсыз факторларға организмнің шыдамлылығын арттырыўда физикалық шынығыўлардың әҳмийети.....	14

Fizika.Matematika. Informatika

Abdullaev A., Juginisova J. Informaciya lardi sistemalas tırw usulları.....	15
Норматов Ш.Б. Замонавий криптографик алгоритмлар учун катта түб сонларни генерациялаш масалалари.....	17

JAMIYETLIK HÁM EKONOMIKALIQ ILIMLER

Tariyx

Авизова А.К. Новые материалы к истории Отрарского оазиса доарабской эпохи.....	19
Базарбаев Р.Ж. Қарақалпақстанда шоралар ҳақимиятының кадрлар сиясаты гáрезсизлик нәзеринен.....	20
Исмаилова З. Өзбекистан Республикасы Президенти сайлаўы ҳақындағы нызам хэм пукаралардың сайлаў ҳуқықлары хэм кепилликлери.....	22

TIL BILIMI HÁM ÁDEBIYATTANIW

Til bilimi

Абишов Г.М. Атак хэм лаўазым атларынан пайда болған топонимлер.....	24
Алламбергенова Г.А., Уснатдинова А.К. И.Юсупов шығармаларында фразеологиялық сөз дизбеклериниң жумсалыў өзгешелиги	25
Arzieva B.A., Tajetdinova A. Reading as one of the main skills in teaching english.....	26
Elmuratova Z.KH. Speaking activities and games using in teaching foreign language.....	27
Хаджимусаева Н.Н. “Орзигул” достони матниниң фонетик хусусиятлари.....	29
Хошанов Б.Х. Изучение значения во времени в языках различных систем.....	30
Ибрагимов Ю.М., Ибрагимова У.Ю. Она тилини ўқитиш жараёнида инновацион технологиялардан фойдаланишнинг аҳамияти.....	32
Жураев Ш. Икки тиллилик шароитида лексема ҳосил қилишнинг бир усули ҳақида.....	34
Сиддиқова Ш.И. Бадий матнда ироник мазмун ифодаланишида ўзга гапларнинг роли.....	36
Пазылов М. Көркем шығармалар- сөйлөў мәдениятымызды жақсылаў қуралы сыпатында.....	38

Adebiyattaniw

Алламбергенова Г.К., Бахадырова С.Б. XX әсир хэм XXI әсир басларында қарақалпақ эпосларының сырт еллерде ўйренилиўи мәселелери.....	39
Алламбергенова Н. “Алпомиш” достони образлари тавсифи.....	41
Алламуратова Г.Ж., Алламуратова А.Ж. Особенности пейзажа в лирике А.Жигулина.....	43
Алланазаров Е.Е., Абибуллаева Г. Қарақалпақ дэстаншылығын раўажландырыўда С.Нурымбетовтың көркем дөретиўшилиқ хызмети.....	44
Байниязова Т.К. Қарақалпақ әдебияттаныў илиминде әдебий байланысларды ўйрениў мәселеси.....	46
Жаксылыкова А., Бекбергенова М.Д. Қарақалпақ фольклорында ана хэм бала образы.....	48
Жаримбетов К., Палымбетова М. «Ақмақ патша» дэстанында фольклорлық мотивлердиң қолланылыў өзгешелиги.....	49
Қалбаева Г. Эпсаналарда трансфигурация кубылысы.....	50
Қазахбаев С.С. Ертеқ сюжетти стилизация тийкарында жүзеге келген аралық драмалық жанрлар.....	51
Мамбетов Қ. И.Юсуповтың «Акация гүллеген жерде» поэмасында образ хэм сюжет қурыў шеберлигиниң жанрлық сыпатты ашыўға тәсири.....	53
Рзаева Р.К., Ешимбетова Н. Karakalpak folklore and issues of translation.....	55
Сагидуллаева Ж.Н. Б.Генжемуратовтың азаматлық лирикасының көркемлик өзгешеликлери.....	57
Сагидуллаева З.Б. Хәзирги қарақалпақ повестьлеринде қахарман образы мәселеси.....	59
Тоқымбетова Г.А. Бердақ дөретиўшилигинде фольклорлық дәстүрлер.....	61
Юнусзода З.Ю. Аҳмад дониш сабхатномалариниң жанрий хусусиятлари.....	62

PEDAGOGIKA. PSIXOLOGIYA. METODIKA. PEDTEKNOLOGIYA

Абидова З.А. Методы исследования толерантности у специалистов системы здравоохранения.....	64
Абдиева С.М. Особенности профессиографического подхода в деле подготовки компетентного педагога.....	66
Файзуллаева Г.Ш. Адабий таълим жараёнида ўқувчиларниң интеллектуал салоҳиятини ривожлантиришнинг ўзига ҳослиги.....	68
Ибрайнов А. Физика ўқитувчилариниң масофавий мадакасини оширишда вебинар ўтказишнинг назарияси ва амалиёти.....	70
Жиемуратова Г. Табиий географияны оқытыўда дидактикалық материаллардан пайдаланыў.....	72
Жуманазарова Д. У. Кечиримлилик ва бағрикенглик фазилати олий кадрият сифатида.....	73
Камилова Н.Г. Психологические особенности личности подростков – воспитанников специализированных заведений для детей с девиантным поведением.....	74
Кошбахтиев И.А., Кочкаров А.А. Особенности преподавания физической культуры в зарубежных вузах.....	77
Қосимова О. Талаба-қизларда ватанпарварлик туйғусини шакллантиришнинг ижтимоий-педагогик асослари.....	79
Қурбанбаева Б., Султанова К. Оқытыўшыларда педагогикалық шеберликтиң қәлиплесиўи.....	81
Қурбамуратова З. Умумтаълим мактабларида бошланғиш синф ўқувчилариниң психологик хусусиятлари.....	82
Махмудов С.Ю., Умаралиева М.А. Илмий - педагогик ва ўқув – методик нашрлар орқали информациявий тахдидларға қарши қурашиш механизми.....	83
Махмудов А.М., Ниязов Ас.Т., Ниязов Аб.Т. Бўлғуси менеджерлар бошқарув кўникмалари шаклланишиниң психологик омиллари... ..	85
Нийёзматова Р.Х. Адабий матн ва мустақил фикрлаш.....	87
Сабирова Ч.А. Талаба ёшларни ахлоқий – эстетик тарбиялаш - долзарб ижтимоий - педагогик муаммо.....	88
Тайлакова Ш.Н. Таълим ва тарбия жараёнида ўқувчи-ёшлар маънавиятини оммавий ахборот воситалари асосида шакллантириш технологияси.....	89
Vakhobov M.M. Methodical concepts of monitoring model in general secondary education system.....	91

RECENZIIYA

Пазылов А. Таржима асосларини билгингиз келса.....	94
--	----